

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ

Муҳаммаджон УСМОналиев

**ҲОЗИРГИ ЗАМОН
ЖИНОЯТ ҲУҚУҚИ МУАММОЛАРИ**

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
томонидан ҳуқуқшунослик олий ўқув юртлари магистрлари учун
ўқув қўлланма сифатида тавсия этилган

Тошкент-2006

ТДЮИ Илмий-услубий Кенгашининг 2006 йил, 25 майдаги 10-сонли баённомаси билан тасдиқланган ва нашрга тавсия этилган.

М. Усмоналиев.

Ҳозирги замон жиноят ҳуқуқи муаммолари. Ўқув қўлланма. –Т.: ТДЮИ нашриёти, 2006. –325 бет.

Сарлавҳада: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги, ТДЮИ.

Тақризчилар: Ўзбекистон Республикаси Ички Ишлар вазирлиги

Академияси Жиноят ҳуқуқи кафедраси бошлиғи,

ю.ф.д., проф. Р. Қобулов.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди судьяси,

ю.ф.н. Д.Ж.Суюнова.

Ҳозирги замон жиноят ҳуқуқи муаммолари ўқув қўлланмаси жиноят ҳуқуқи фанининг квалификация қилиш масалалари билан боғлиқ муаммоларни алоҳида ўрганишга бағишланади. Жиноятларни квалификация қилиш масалалари жиноят ҳуқуқи назариясида ҳамда суд амалиётида муаммоли ва қўплаб мунозораларга сабаб бўлади. Ушбу фанда шундай масалаларни илмий талқин қилишни ўрганилади.

Шунингдек, амалдаги жиноят қонунига биноан жиноятни квалификация қилишнинг Ўзбекистон Республикаси ва хориж давлатлари тажрибаларини ўрганган ҳолда ҳозирги замон жиноят ҳуқуқи муаммолари таҳлил қилинади. Бундан ташқари, ҳозирги замон жиноят ҳуқуқи муаммолари фани алоҳида муаммоли фан тарихида магистр талабалари учун алоҳида ўрганишлик учун мўлжалланган.

© М.Усмоналиев.

© Тошкент Давлат юридик институти, 2006 йил.

Кириш

Мамлакатимизда ислохотларни босқичма-босқич амалга оширишни қатъиятлик билан олиб борилганлиги туфайли, бозор иқтисодиёти тизимини барпо этиш, ҳуқуқий демократик давлатнинг ижтимоий муносабатларини шакллантириш йўлида жиддий ютуқларга эришилди.

И.А.Каримов XXI асрнинг дастлабки йилларида “мамлакатимизнинг ривожланиш стратегияси, ислохотларни чуқурлаштиришнинг устувор йўналишлардан бири мамлакат сиёсий, иқтисодий ҳаётини давлат ва жамият қурилишини янада либераллаштиришдир»¹ деб кўрсатиб ўтди. Либераллаштириш сиёсати бевосита суд-ҳуқуқ тизимига ҳам тегишлидир.

Иккинчи чақириқ, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг (2001 йил 29 августда бўлиб ўтган) олтинчи сессияси Ўзбекистоннинг суд-ҳуқуқ тизимини либераллаштиришда туб бурилиш ясади. Президентимиз И.А.Каримов ана шу сессияда «Адолат – қонун устуворлигида» мавзусида қилган маърузасида «Энг аввало, жазолашнинг репрессив, озодликдан маҳрум қилиш ҳолларини қисқартириш ҳисобига қонунчиликнинг адолат ва инсонийлик каби тамойилларини кучайишини ва амалда қўлланишини таъминлашимиз зарур»², деб таъкидладилар. Президентимизнинг ана шу сессияда қилган маърузаларида суд-ҳуқуқ тизимини либераллаштириш йўлида аниқ таклифлар қилинди ва шу таклифлар асосида ЎзР Жиноят Кодексига бир қанча қўшимчалар ва ўзгартиришлар киритилди. Бу қўшимча ва ўзгартиришлар ЖК Махсус қисми моддаларида озодликдан маҳрум қилиш жазосини тайинлашни чеклаш ва жазони фақат оғир ёки ўта оғир жиноят содир қилган шахсларга, жинорий фаолият йўлига ўтиб олган шахсларга нисбатангина тайинлаш кераклигидан, айбдор билан жабрланувчи келишганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш, келтирилган зарарни айбдор қоплаган ҳолда озодликдан маҳрум қилишни қўлламасликдан иборат бўлди. Суд-ҳуқуқ тизимини либераллаштириш йўлида қилинган ишлар туфайли Ўзбекистон жиноят ҳуқуқи ҳам янги ривожланиш босқичига ўтди.

1959 йил 21 майда қабул қилинган Жиноят кодекси Махсус қисмининг моддалари санкциясида асосан озодликдан маҳрум қилиш

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. –Т.: «Ўзбекистон», 1999. 15-бет.

² Каримов И.А. Адолат — қонун устуворлигида. Халқ сўзи, 2001 йил.

жазоси назарда тутилган бўлса, ЎЗРнинг амалдаги ЖК да озодликдан маҳрум қилишни фақат оғир ва ўта оғир жиноятларни содир қилинган тақдирда ёки жиноий фаолият йўлига ўтиб олган шахсларга нисбатангина тайинланиши мумкин бўлди. Шундай қилиб 2001 йилдан бошлаб Ўзбекистонда жиноят ҳуқуқи янги ривожланиш босқичига ўтди.

Агар 1959 йилда қабул қилинган ЖК Махсус қисмининг 30 га яқин моддасида ўлим жазоси назарда тутилган бўлса, амалдаги Жиноят кодексининг иккита моддасидагина (жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолатларда қасдан одам ўлдириш – 97-модданинг 2-қисми, терроризм – 155-модданинг 3-қисми) назарда тутилди. Қисқа қилиб айтганда 1959 йилда қабул қилинган Жиноят кодекси асосида ишлаб чиқилган жиноят ҳуқуқи бозор иқтисодиёти тизимига асосланган очиқ демократик давлат куриш, фуқаролик жамияти асосларини шакллантириш талабларига мутлақо жавоб бера олмасди.

1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган амалдаги Жиноят кодекси бозор иқтисодиёти тизимига асосланган ҳуқуқий демократик давлатнинг Жиноят кодекси сифатида қабул қилинди. Янги Жиноят кодексини Умумий ва Махсус қисмларига олдинги кодексда умуман назарда тутилмаган янги бўлим ва боблар киритилди. Агар олдинги Кодексда жиноятларни таснифлаш умуман назарда тутилмаган бўлса, янги кодексда жиноятлар тўртта туркумга ажратиб таснифланди. Олдинги Кодексда жиноят қонунининг принциплари назарда тутилмаган бўлса амалдаги Жиноят кодексда унинг еттита принциплари (3-10-моддалар) берилди. Олдинги Кодексда бир қанча жиноятлар тушунчаси умуман назарда тутилмаган бўлса, амалдаги Жиноят кодексда, яъни унинг 8-бобида бир қанча жиноятлар ва уларнинг турлари берилди. Олдинги Кодексда такроран жиноят содир этиш, узоққа чўзилган ва давомли жиноятлар, жиноятлар мажмуи (жами), рецидив жиноят содир қилиш тушунчаси ва турларининг тушунчалари берилмаган эди. Олдинги Кодексда вояга етмаганлар жавобгарлиги алоҳида ажратилмаган бўлса, янги Кодексда вояга етмаганлар жавобгарлиги унинг олтинчи бўлимда алоҳида ажратилиб, назарда тутилди. Шунингдек, янги Кодексда тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари унинг Умумий қисми XVII бўлимида берилди. Амалдаги Жиноят кодекси Махсус қисми моддалари ҳам ўзининг тузилиши жиҳатидан олдинги кодексдан тамоман фарқ қилади. Шунингдек, олдинги Кодексда умуман назарда тутилмаган янги бўлим ва боблар янги Жиноят Кодексининг Махсус

қисмида назарда тутилди. Шу жумладан Махсус қисмининг тизими ҳам янги тартибда берилди.

Жиноят ҳуқуқи ҳуқуқ тизимидаги бир қатор фанлар билан бевосита боғлиқдир. Айниқса жиноят-процессуал ҳуқуқи, криминология, криминалистика, жиноят-ижроя ҳуқуқи фанлари билан бевосита боғлиқдир. Бу юқорида айтилган фанларнинг жиноят ҳуқуқи билан боғлиқлиги энг аввало, улар вазифаларининг умумийлигида, яъни жиноятчиликка қарши курашнинг умумийлигидадир. Ана шу юқорида айтилган фанларнинг норма ва қоидалари фақат жиноят факти содир этилиши муносабати билан ҳаракатга келади. Аммо уларнинг ҳар бирининг ўзи тартибга соладиган предмети ва услубига эга. Жиноят ҳуқуқи содир этилган қилмишнинг жиноят эканлигини аниқлаш ва шу жиноят учун жазо тайинлашни тартибга солса, жиноят процессуал ҳуқуқи содир этилган жиноят юзасидан суриштирув, дастлабки тергов органларининг суриштирув ва тергов ишларини олиб бориш ишни судда кўриш билан боғлиқ бўлган фаолиятини тартибга солади. Жиноят ижроия ҳуқуқи эса, жиноят содир этганлиги муносабати билан жиноий жазога ҳукм қилинганларнинг жазосини ижро этишдан келиб чиққан муносабатларни тартибга солади. Жиноят ҳуқуқи жиноят процессуал, криминология, криминалистика ва жиноят-ижроия ҳуқуқи фанлари учун моддий фан ҳисобланиб, бу фанлар ўз бошланғич асосларини жиноят ҳуқуқидан олади.

Жиноят ҳуқуқининг вазифаларини муваффақиятли амалга ошириш, энг аввало, жиноятчиликнинг ҳолати ва даражаси билан тўғридан тўғри боғлиқдир. Собиқ Иттифоқнинг охириги ўн йиллик ҳаётини олиб кўрилса, ўша даврда жиноятчиликка қарши кураш кескин кўйилган, жиноят қонунларида жазо кучайтирилган, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар жиноятчиликка қарши кураш ишида жуда катта тажрибага эга бўлсаларда жамиятдаги зиддиятларнинг чуқурлиги, жамият ҳаётининг ҳамма соҳаларида инқирознинг чуқурлашиб бориши жиноятчиликнинг йилдан-йилга ўсиб боришига олиб келди. 1988 йилда жиноятчилик 4 фоизга ошган бўлса 1989 йилда 31,8 фоизга кўпайган. Жиноятчилик фақат миқдор кўрсаткичлари жиҳатидангина эмас, балки сифат жиҳатидан ҳам ўзгарди. Уюшган жиноятчилик, мансабини суистеъмол қилиш билан боғлиқ жиноятларда ўсиш юз берди. Замонавий фан-техниканинг ютуқларидан фойдаланиб жиноят содир қилиш кенг тус олди. Уюшган барқарор жиноий гуруҳлар, мафия структуралари давлат

ҳаётининг турли соҳаларига суқилиб кира бошлади. Ана шундай ғоят мураккаб бир шароитда Ўзбекистон ўз мустақиллигига эга бўлган эди.

Ана шу айтилганларга кўра жиноятчиликка қарши курашнинг фақат махсус чораларини (жиноят қонуни нормаларини) қўллаш орқали кўзланган мақсадга эришиб бўлмайди. Бунинг учун жиноятчиликка қарши курашнинг умумий чораларини ҳамда (жамият ҳаётининг ҳамма жабҳаларида) ижтимоий муносабатларни ривожлантириш талаб этилади.

Жиноят қонуни жиноятчиликка қарши курашнинг муҳим воситаси бўлсада, бу ижтимоий салбий ҳодисага қарши кенг доирадаги умумий давлат миқёсида, мукамал ишлаб чиқилган дастур асосида давлатнинг барча идоралари, кенг жамоатчилик оммасини жалб қилиб ҳамда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг фаолиятини юқори даражага кўтаргандагина бу салбий ижтимоий ҳодисага қарши мувафақиятли кураш олиб бориш мумкин. 1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган амалдаги Жиноят кодекси бунинг учун кенг доирадаги ҳуқуқий имкониятлар яратди. Жиноят қонунларини аниқ ва тўғри амалда тадбиқ этишни давлатнинг жиноятчиликка қарши курашда олиб борадиган чоралари билан қўшиб олиб борилгандагина жиноятчиликка қарши курашнинг кўзланган самарали натижаларига эришиш мумкин.

Жиноят ҳуқуқи жиноят сиёсатини амалга оширишнинг муҳим воситаси ҳисобланади. Жиноят сиёсати жамият ҳаётининг ушбу босқичида жиноятчиликка қарши курашнинг асосий йўналишлари ва йўлларини ҳамда воситаларини белгилаб берувчи ғоя ва тасаввурлар мажмуидан иборат. Унинг асосий мазмуни жиноят қонунини амалда қўлланишини ҳамда жиноятчиликка қарши курашнинг тактика ва стратегиясини, вазифаларини белгилаб беришда ифодаланади. Жиноят сиёсатининг асосида жиноят учун жавобгарликнинг муқаррарлиги принципи ётади. Жиноят сиёсати жиноятчиликка қарши кураш қонунга асосланган ҳолда, унинг нормаларига қатъий амал қилинган ҳолда «Қонун ягона ва унинг олдида ҳамма тенгдир», – деган принципга асосланган ҳолда олиб борилиши керак. ЎЗР ЖКнинг 5-моддасида жиноят содир этган шахслар жинси, ирки, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқедан қатъи назар, бир хил ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлиб, қонун олдида тенгдирлар, дейилади.

Жиноятчиликка қарши курашнинг кўп йиллик тажрибаси ва амалдаги Жиноят кодексининг мазмунидан жиноят сиёсатида иккита тенденция амал қилаётганлигини кўрамыз. Булар биринчидан оғир ва ўта оғир жиноятларга, жиноятчиликни касб қилиб олганларга, уюшган жиноятчилик, уларнинг раҳбарларига, фаол иштирокчиларига, ўта хавфли рецидивистларга қарши жиноят қонуни нормаларидан фойдаланган ҳолда муросасиз кураш олиб бориш.

Иккинчи тенденцияда жиноят ҳуқуқининг инсонпарварлик принциплари мужассамланган. Бу – ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноят содир қилган шахсларга нисбатан жавобгарлик ёки жазодан озод қилиш ёхуд озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жазоларни тайинлашдан иборат. Ана шу иккита тенденцияни узвий равишда боғлиқ ҳолда амалга оширилгандагина жиноятчиликка қарши самарали кураш олиб бориш таъминланиши мумкин.

Суд – ҳуқуқ тизимини либераллаштириш амалга ошириш бошлангандан буён жинорий-ҳуқуқий фанларга, шу жумладан жиноят ҳуқуқига жиддий кўшимчалар ва ўзгартиришлар киритилдики, бундай ҳолат жиноят ҳуқуқини ҳозирги замон талабига жавоб берадиган даражада қайта кўриб чиқилишини талаб қилиб қолди. Жиноят ҳуқуқида янги институтларнинг пайдо булиши (масалан, ярашилганлик муносабати билан жинорий жавобгарликдан озод қилиш), 1959 йил қабул қилинган жиноят кодексига жиноят ҳуқуқининг алоҳида институти сифатида назарда тутилмаган жиноят ҳуқуқининг қатор янги институтлари қабул қилиндики (масалан, такроран жиноят содир этиш, жиноятлар мажмуи (жами), рецидив жиноят ва ҳоказолар) булар жиноят ҳуқуқига тамоман янгича қараш, янгича тушуниш, қонун нормаларни амалда қўлланишини янгича талқин қилишни талаб қилиб қолди. Бундан ташқари жиноят қонунинг кўплаб нормалари ҳозирги бозор иқтисодиёти тизимида асосланган ҳолда янги таҳрирда қабул қилинди. Шунингдек, 1959 йил қабул қилинган жиноят кодексига назарда тутилмаган янги боблар, 1994 йил қабул қилинган жиноят кодексига назарда тутилиб, жиноят қонуни нормалари тўғри тушунишда ва уларни амалда қўлланишида жиддий муамоларни келтириб чақарди. Ҳатто жиноят қонунининг айрим нормаларини амалда қўллашда хато тажриба шаклланиб қолди.

Олий юридик ўқув юртларининг магистратураси тизимида ўқиётган магистрантлар учун мўлжалланган ушбу ўқув қўлламасида

Жиноят ҳуқуқининг ана шу муаммоларини таҳлил қилишга ҳаракат қилинди.

Ушбу ўқув қўлланмаси бу борадаги биринчи қадам бўлганлиги боис ўз фикр ва мулоҳазаларни билдирганларга ўз миннадорчилигини билдирамиз.

Муаллиф

I боб. Жиноят қонунининг ҳудуд ва вақт бўйича амал қилишидаги муаммолар

1-§. Жиноят қонунининг ҳудуд бўйича амал қилишидаги муаммолар

Собиқ ССРСРнинг тарқалиб, ўрнида бир қанча мустақил давлатларнинг пайдо бўлганлиги, собиқ иттифоқ ўрнида Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигининг пайдо булиши ва улар ўртасида барча соҳадаги алоқаларнинг тамоман ўзгарганлиги, улар ўртасидаги чегаравий муаммоларни келтириб чиқардики, бу муаммолар бевосита жиноят қонунинг ҳудуд бўйича амал қилишига ҳам таалуклидир.

Ҳар қандай қонун, шу жумладан жиноят қонуни ўзининг амал қилиш ҳудуди жиҳатидан муайян чегара билан чекланган бўлади.

Жиноят қонунларининг ҳудуд бўйича амал қилиш кучи ҳақидаги масала муҳим сиёсий аҳамиятга эгадир. Чунки жиноят қонунининг ҳудуд бўйича амал қилиши Ўзбекистон Республикасининг мустақиллиги билан боғлиқдир. ЎЗР ЖКнинг 11-моддасида Жиноят кодексининг Ўзбекистон ҳудудида жиноят содир этган шахсларга нисбатан, 12-моддасида Ўзбекистон ҳудудидан ташқарисида жиноят содир этган шахсларга нисбатан амал қилиш қоидалари белгиланган.

ЖКнинг 11-моддасида Ўзбекистон ҳудудида жиноят содир этган шахс ушбу Кодекс бўйича жавобгарликка тортилади, дейилади. Демак, ер шарининг Марказий Осиё минтақасида жойлашган Ўзбекистон мустақил ҳудудга эга эканлиги, унинг суверен давлат бўлишини таъминлайди. Ўзбекистон ҳудуди тарихан шаклланиб келган ва халқаро шартномаларда белгиланган, қуруқлик, сув ҳавзаси, ҳаво ва ер ости давлат чегараси билан белгиланадиган ҳудудидан иборат¹. Орол денгизи Қозоғистон ва Қорақалпоғистон ўртасида жойлашган бўлиб, Орол денгизининг Ўзбекистоннинг чегара чизиғи белгиланган қисми Ўзбекистон ҳудуди ҳисобланади. Ўзбекистоннинг Афғонистон билан ажратиб турувчи чегара Амударёнинг ўртасидан ўтган чегара чизиғи билан белгиланади. Ана шу қуруқлик ва сув чегарасининг вертикалига белгиланган атмосфера ҳавзаси Ўзбекистоннинг ҳаво ҳудуди ҳисобланади. Ана шу чегара чизиғи билан белгиланган ер ости қисми Ўзбекистоннинг ер ости ҳудуди ҳисобланади. Бу ҳудудда жиноят содир қилган ҳар қандай

---

¹ “Ўзбекистон Республикасининг давлат чегараси тўғрисида” ги Қонуни 1999 йил 20 августда қабул қилиниб, 2000 йил 1 январдан амалга киритилган. Ўзбекистоннинг янги қонунлари. 29-сон, 69-88-бетлар.

ақли расо, қонунда белгиланган ёшга етган шахс у қайси давлатнинг фуқароси эканлигидан, фуқаролиги бор ёки йўқлигидан қатъи назар, Ўзбекистон жиноят қонуни билан жиноий жавобгарликка тортилади.

Ўзбекистоннинг ҳудудидан ташқарида бирон-бир давлатнинг ҳудудига кирмайдиган очик денгиз, ҳаво ҳавзаси ёки қуруқликдаги Ўзбекистон юк ва йўловчилар ташувчи кема, самолёт ва бошқа объектлар ҳам Ўзбекистон ҳудуди ҳисобланиб, уларда содир этилган жиноят учун Ўзбекистон Жиноят кодекси тадбиқ этилади.

Ўзбекистоннинг ҳарбий самолётлари ва бошқа ҳарбий объектлар қаерда тургани ёки ҳаракатланаётганлигидан қатъи назар, Ўзбекистон ҳудуди ҳисобланади ва фақат Ўзбекистон қонунлари қўлланади. ЎзР ЖК 11-моддасининг 3-қисмида Ўзбекистон байроғи остидаги ёки Ўзбекистон портида рўйхатга олинган ҳаво, денгиз ёки дарё кемасида Ўзбекистон ҳудудидан ташқарида бўлиб, чет эл давлати ҳудуди ҳисобланмаган жойда жиноят содир этилса, бундай жиноят учун ушбу Кодекс бўйича жавобгарликка тортилади, дейилади. Ушбу модданинг 4-қисмида амалдаги қонунлар, халқаро шартномалар ёки битимларга мувофиқ чет эл фуқароларининг жавобгарлиги тўғрисидаги масала Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жиноят содир этган ҳолда халқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқ ҳал қилинади, дейилади. Бундай шахсларнинг доираси халқаро ҳуқуқ нормаларида, шунингдек, давлатлараро шартномаларда белгиланади.

Шахсий дахлсизлик ва жиноят юрисдикцияси иммунитетидан фойдаланадиган шахсларга:

Хорижий давлатлар дипломатик ваколатхоналарининг бошлиқлари (элчилар, мухтор элчилар, ишончли вакиллар) маслаҳатчилар, савдо ваколатхона вакиллари ва уларнинг ўринбосарлари, ҳарбий, ҳарбий ҳаво ва ҳарбий-денгиз атташелари, котиб-архиваруслар ҳамда Ўзбекистон фуқароси ҳисобланмаган улар билан бирга яшовчи оила аъзолари киради. Бундан ташқари, Консуллар (бошқа бир давлатнинг ўз давлати ва фуқароларининг манфаатларини ҳимоя қилиш учун Ўзбекистонга қўйилган расмий вакили), дипломатик ваколатхоналарининг ходимлари ва бошқа хизмат кўрсатиш ходимлари, шунингдек, халқаро ташкилотларнинг вакиллари ва мансабдорлари, парламент ва ҳукумат делегатлари иммунитетдан фойдаланадилар. Экстерриториал ҳуқуқдан фойдаланадиган шахсларнинг доираси давлатлараро келишувга мувофиқ кенгайтирилиши ёки торайтирилиши мумкин.

Экстерриториал ҳуқуқ дипломатик ваколатхоналарнинг хизмат ва яшаш хоналарига ҳам жорий қилинади. Аммо бундай иммунитет дипломатик ваколатхона ходимларининг уларга юклатилган вазифалардан ташқари фойдаланиш мумкинлиги дегани эмас.

Шундай қилиб, жиноят учун жавобгарликнинг ҳудудий принципига кўра, ҳар қандай экстерриториал иммунитет ҳуқуқидан фойдаланмайдиган шахслар, улар Ўзбекистон фуқароси эканлиги ёки фуқароси эмаслигидан, фуқароликка эга ёки эга эмаслигидан қатъи назар, Ўзбекистон ҳудудида жиноят содир қилсалар Ўзбекистон жиноят қонуни билан жавобгар қилинадилар.

Одамларнинг ҳаракатланиш доираси фақат Ўзбекистон давлат чегарасининг ичи билан чекланмай, бошқа барча давлат ҳудудида ҳаракатланиб юрадилар. Агар ҳаракат узоққа чўзилган ёки давомли жиноят бўлиб, жиноятнинг бир қисми Ўзбекистонда ёки бошқа давлат ҳудудида бошланиб, Ўзбекистон ёки бошқа давлат ҳудудида охирига етказилган бўлса, жавобгарлик масаласи қандай ҳал қилиниши керак, деган ҳақли савол туғилади.

Бу масала ЎзР ЖК нинг 11-моддасида аниқ кўрсатиб қўйилган бўлиб, қилмиш:

а) Ўзбекистон ҳудудида бошланган, тамомланган ёки тўхтатилган бўлса;

б) Ўзбекистон ҳудудидан ташқарида содир этилиб, жиноий оқибати эса, Ўзбекистон ҳудудида юз берган бўлса;

в) Ўзбекистон ҳудудида содир этилиб, жиноий оқибати эса Ўзбекистон ҳудудидан ташқарида юз берган бўлса;

г) бир неча қилмишлардан иборат ёки бошқа қилмишлар билан биргаликда содир этилган бўлиб, унинг бир қисми Ўзбекистон ҳудудида юз берган бўлса, Ўзбекистон ҳудудида содир этилган жиноят деб топилади

ЎзР ЖК 11-моддасининг «б» бандида қилмиш «Ўзбекистон ҳудудидан ташқарида содир этилиб, жиноий оқибати эса Ўзбекистон ҳудудида юз берган бўлса, жиноят Ўзбекистон ҳудудида содир этилган жиноят деб топилиши ҳақида баён қилинган. Аммо ушбу масалани ҳал қилишда асосан жиноят таркибининг барча аломатларини ифодаловчи ҳаракатлар қайси давлатнинг ҳудудида охиригача бажарилганлигига эътибор бериш керак. Масалан, айтайлик, Ўзбекистон фуқароси ўзининг шахсий машинасида Тошкент-Чимкент йўналиши бўйича кетаётганида иккита Қозоғистон фуқароси жанжаллашаётгани, бири иккинчисига пичоқ санчиб ҳаёт

учун хавфли бўлган жароҳат етказса, Ўзбекистон фуқароси жабрланувчини дарҳол ўз машинасига олиб, Ўзбекистон ҳудудидаги касалхонага келтирса, шифокорларнинг унинг ҳаётини сақлаб қолиш юзасидан қилган барча ҳаракатларига қарамай жабрланувчи вафот этса, айбдорни Ўзбекистоннинг ёки Қозоғистоннинг жиноят қонуни билан жавобгар қилиш кераклиги муаммоси келиб чиқади. Бу келтирилган мисолда жиноят Қозоғистон ҳудудида содир этилиб, ўлим Ўзбекистон ҳудудида юз берган. Бундай ҳолда жиноят Қозоғистон қонуни билан ҳал қилинади. Чунки ушбу келтирган мисолда одам ўлдириш жиноятининг объектив томонини ифодаловчи ҳаракатларнинг барчаси Қозоғистон ҳудудида охирига етказилган, фақат ўлим (оқибат) Ўзбекистон ҳудудида юз берган. Ўлим (оқибат) юз бериши жиноят объектив томонининг зарурий белгиси бўлсада, унинг юз бериши учун қилинган ҳаракатларнинг барчаси Қозоғистон ҳудудида содир этилган. Шунга кўра ЎЗР ЖК 11-моддаси 2-қисмининг «б» банди бўйича жавобгарликни ҳал қилиш масаласи индивидуал ҳал қилинади.

Бошқа бир мисол. Чимкент-Тошкент йўналиши бўйича келаётган автобусда иккита фуқаро жанжаллашиб, уларнинг жанжали автобус Ўзбекистон ҳудудига ўтганда ҳам тўхтамай бири иккинчисига ҳаёт учун хавфли бўлган шикаст етказиши натижасида жабрланувчи ўлса, жиноят Ўзбекистон қонуни билан ҳал қилинади. Бундай ҳолда жиноий ҳаракат Қозоғистон ҳудудида бошланган бўлсада, бу ҳаракат Ўзбекистон ҳудудида ҳам давом этган ва оқибат ҳам Ўзбекистон ҳудудида юз берган.

Агар жиноят бир гуруҳ шахслар томонидан содир этилиб, гуруҳ аъзолари бир вақтда турли давлатлар ҳудудида жиноий фаолиятни амалга ошираётган, уларнинг бажарувчиси Ўзбекистон ҳудудида ҳаракат қилаётган бўлса жиноят Ўзбекистон жиноят қонуни билан ҳал қилинади.

ЎЗР ЖКнинг 12-моддасида Кодекснинг Ўзбекистон ҳудудидан ташқарида жиноят содир этган шахсларга нисбатан амал қилиш шартлари белгиланган. Ушбу моддада белгиланишича, Ўзбекистон Республикаси фуқароси, шунингдек, Ўзбекистонда доимий яшовчи фуқаролиги бўлмаган шахслар, башарти бошқа давлат ҳудудида содир этган жинояти учун ўша давлат судининг қонуни билан жазоланмаган бўлмасалар, ушбу Кодекс бўйича жавобгарликка тортиладилар. Лекин худди шундай қилмиш Ўзбекистон Жиноят

кодексида ҳам жиноят деб ҳисобланган ва жазо назарда тутилган бўлиши керак.

Ўзбекистон фуқароси чет эл давлати ҳудудида содир этган жинояти учун, агар халқаро шартномалар ёки битимларда бошқача ҳол назарда тутилмаган бўлса, ушлаб берилиши мумкин эмас.

Чет эл фуқаролари, шунингдек, Ўзбекистон ҳудудида доимий яшамайдиган фуқаролиги бўлмаган шахслар Ўзбекистон ҳудудидан ташқарида содир этган жиноятлари учун фақат халқаро шартномалар ёки битимларда назарда тутилган ҳоллардагина Ўзбекистон Жиноят кодекси бўйича жавобгарликка тортиладилар.

Демак, ЎзР ЖК нинг 12-моддаси бўйича Ўзбекистон ҳудудидан ташқарида содир этилган жиноятлар учун Ўзбекистон жиноят қонуни фуқаролик принципига асосланади.

2-§. Жиноят қонунининг вақт бўйича амал қилишидаги муаммолар.

Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси икки палатали(Сенат ва Қонунчилик палатасидан иборат) парламент сифатида ташкил қилингандан кейин (2005 йил январ ойи) Ўзбекистон қонунлар лойиҳасини ишлаб чиқиш ва уларни қабул қилиш янгича шаклдан иборат бўлди. Энди Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатаси қонунларни қабул қилади. Қабул қилинган қонун эса Олий Мажлиснинг Сенати томонидан маъқулланади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 84 – моддасида белгиланишича Қонун Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилиниб, Сенат томонидан маъқулланиб, Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан имзоланади ҳамда қонунда белгиланган тартибда расмий нашрларда эълон қилинган, юридик кучга эга бўлади.

Ҳар қандай қонун, шу жумладан жиноят қонуни ҳам қонун чиқарувчи Олий Давлат Ҳокимияти томонидан қабул қилиниб, Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан имзоланганидан кейин қонун тусини олади. Қонунларни, шу жумладан жиноят қонунини амалга киритиш тартиби ва вақти Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қарори билан белгиланади. Яъни ана шу қарорда қонунни амалга киритиш вақти кўрсатилади. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Жиноят кодекси 1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган бўлса, Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг қарори билан 1995 йил 1 апрелдан

амалга киритилган. 1997 йил 30 августда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси қонунларини тайёрлаш тўғрисидаги Қонун” Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қарори билан қонун матбуотда эълон қилинган кундан эътиборан амалга киритилди.

Айрим хориж мамлакатларида қонунларни эълон қилиш ва амалга киритиш тартибини белгиловчи махсус қонун қабул қилинган (масалан, Россия Федерациясининг 1994 йил 14 июлдаги «Федерал конституциявий қонунларни, федерал қонунларни, федерал Собрание палатасининг актларини эълон қилиш ва амалга киритиш тўғрисида»ги Қонуни). Ўзбекистонда эса Ўзбекистон Республикаси қонунларини тайёрлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 30 август Қонуни қабул қилинган¹.

Ушбу Қонуннинг 17-моддасида «Қонунни қўллаш учун зарур бўлган норматив ҳужжатларнинг (амалга киритиш тартиби тўғрисидаги ҳужжатларнинг, ҳукумат ва идораларнинг норматив ҳужжатлари ва шу кабиларнинг) лойиҳалари, илгари қабул қилинган қонун ҳужжатларига тегишли ўзгартиришлар, қўшимчалар киритиш ёки бу қонун ҳужжатларини ўз кучини йўқотган деб топиш тўғрисидаги таклифлар, қоида тариқасида, қонун лойиҳаси билан бир вақтда ишлаб чиқилади. Бу норматив ҳужжатлар янги Қонун қабул қилиниши билан бир вақтда ёки уни амалга киритгунча ёхуд у қабул қилинганидан кейин мумкин қадар қисқа муддат ичида қабул қилинади», дейилади.

Ижтимоий ҳаёт узлуксиз равишда давом этаверади, қонунлар эса ўзгаради, бекор қилинади, янгиси қабул қилинади. Бундай ҳолат жиноят қонунчилигига ҳам тегишлидир. Агар жиноят бир жиноят қонуни амалда бўлган вақтда содир этилиб, жиноят ишини тергов қилиш ёки судда кўриш вақтида ўзгартирилса, амал қилиб турган қонун бекор қилиниб янги қонун қабул қилинган тақдирда жиноят содир этишда айбланаётган шахсни қайси қонун билан жавобгар қилиш керак деган савол туғилади.

Жиноят қонунининг вақт бўйича амал қилиш тартиби ЎЗР ЖК нинг 13-моддасида белгиланган. Ушбу моддада белгиланишича, қилмишнинг жиноийлиги ва жазога сазоворлиги ана шу қилмиш содир этилган вақтда амалда бўлган қонун билан белгиланади. Кўпгина жиноятлар бир ёки бир неча дақиқа давом этмасдан, соатлаб,

---

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 йил, 9-сон, 237-модда, Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 17-сон, «Адолат», 1998, 78-87-бетлар.

ҳатто ойлаб давом этиши мумкин. Шунга кўра жиноят содир қилиш пайтини тўғри аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Маълумки, ЎзР ЖК Махсус қисмининг моддаларида назарда тутилган жиноятлар жиноий қилмиш охирига етказилганлик ҳисобидан олиниб, яъни ЖК Махсус қисми моддасида белгиланган ҳаракатларнинг содир этилганлиги ёки муайян оқибат келиб чиқиши билан жиноят тугатилган, деб ҳисобланади.

Масалан, ЖК нинг 168-моддасида фирибгарлик, яъни алдаш ёки ишончни суиистеъмол қилиш йўли билан ўзганинг мулкини ёки ўзганинг мулкига бўлган ҳуқуқни қўлга киритиш, дейилган. Демак, мулк фирибгарнинг қўлига ўтиши билан жиноят тугалланган ҳисобланади. Кодекснинг 164-моддасида босқинчилик, яъни ўзганинг мол-мулкини талон-торож қилиш мақсадида ҳужум қилиб, ҳаёт ёки соғлиқ учун хавfli бўлган зўрлик ишлатиб ёхуд шундай зўрлик ишлтиш билан қўрқитиб содир этилган бўлса, дейилади. Демак, босқинчилик жиноятида ўзганинг мулки босқинчининг қўлига ўтиши шарт бўлмай, ҳужум қилишнинг ўзи билан бу жиноят охирига етказилган ҳисобланади.

ЎзР ЖК 13-моддасининг 1-қисмида жиноят содир қилиш пайти аниқ белгилаб қўйилган бўлиб, унда «Агар ушбу Кодекс моддасида ҳаракат ёки ҳаракатсизлик содир қилиш пайти жиноят тамомланган пайт, деб ҳисобланган бўлса, ижтимоий хавfli қилмиш бажарилган пайт жиноят содир этилган вақт, деб топилади. Агарда ушбу Кодекс моддасида жиноий оқибат юз бериши билан жиноят тамом бўлган деб ҳисобланган бўлса, жиноий оқибат юз берган пайт жиноят содир этиш вақти, деб топилади.

Узоққа чўзилган жиноятларда жиноий актнинг бошланғич қисмини содир этилиши биланоқ жиноят тамомланган деб топилади. Давомли жиноятларда эса айбдор томонидан охирги жиноий ҳаракатини содир этиб жиноий ҳаракатни тўхтатиши ёки ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар томонидан тўхтатилиши билан жиноят тугалланган, деб ҳисобланади.

Гуруҳ бўлиб содир этилган жиноятларда эса жиноятнинг бажарувчиси томонидан муайян жиноятнинг объектив томонини ифодаловчи ҳаракатларни бажариб бўлиш билан жиноят тугалланган деб топилади. Ана шу юқорида айтилганларга кўра жиноят содир қилиш пайтини тўғри белгилаш, жиноятни олдинги ёки янги қабул қилинган қонун билан жавобгар қилишни аниқлаб беради.

Жиноят қонунининг инсонпарварлик принциpidан бири Жиноят кодексининг 13-моддасининг 2-қисмида жиноят қонунининг орқага қайтиш кучининг белгиланганлигидир.

1959 йили қабул қилинган Жиноят кодексиде қонун фақат икки ҳолда, яъни қилмишнинг жиноийлигини бекор қиладиган ва жазони енгиллаштирадиган қонун орқага қайтиш кучига эга эди. 1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган амалдаги Жиноят кодексиде жиноят қонунининг орқага қайтиш кучини назарда тутувчи ҳолатлар доираси кенгайтирилди. ЎзР ЖК 13-моддасининг 2-қисмида белгиланганига кўра жиноят қонуни қуйидаги ҳолларда орқага қайтиш кучига эга:

- 1) қилмишнинг жиноийлигини бекор қиладиган қонун;
- 2) жазони енгиллаштирадиган қонун;
- 3) шахснинг аҳволини бошқача тарзда яхшилайдиган қонун.

Олдинги 1959 йилда қабул қилинган Жиноят кодексиде жиноят деб ҳисобланган олтмишга яқин модда 1994 йилда қабул қилинган Жиноят кодексиде жиноят деб ҳисобланмайди. Янги Жиноят кодекси амалга киритилиши билан олдинги кодекснинг ўша моддалари билан ҳукм қилинган шахслар жазодан озод қилинди ва улар судланмаган, деб ҳисобланди. Суриштирув ва тергов босқичидаги ҳамда судда кўрилаётган ишлар бўйича эса жиноят иши бекор қилинди.

Қилмишнинг жиноийлигини бекор қиладиган қонун фақат жиноят иши ҳукм чиқариш босқичигача бўлган ишларга нисбатан тадбиқ қилинадими ёки жазони ўтаётган шахсларга нисбатан ҳам қўлланадими деган савол туғилади. Бу саволга ЎзР ЖК 13-моддасининг 2-қисмида аниқ жавоб ёзилган бўлиб, унда «..қонун кучга киргунга қадар тегишли жиноий қилмиш содир этган шахсларга - шу жумладан жазони ўтаётган ёки ўтаб бўлган шахсларга нисбатан, агар улар ҳали судланган ҳисоблансалар, тадбиқ этилади», дейилади. Демак, олдинги қонун бўйича судланиб, жазони ўтаб чиққан шахслар шундай қилмиш учун янги қонунда жавобгарлик назарда тутилмаган бўлса, у шахслар судланмаган, деб ҳисобланади.

- янги қонунда муайян жазо муддати ёки миқдори камроқ белгиланган бўлса;

- янги қонунда асосий жазо муддати ёки миқдори ўзгармагани ҳолда қўшимча жазо назарда тутилмаган бўлса;

- янги қонунда альтернатив тарздаги жазо белгиланиб, санкциясида бир неча енгилроқ турдаги жазолар назарда тутилган бўлса, жазони енгиллаштирадиган қонун ҳисобланади.

Шахснинг аҳволини бошқача тарзда енгиллаштирадиган қонун орқага қайтиш кучига эга деганда, муайян жиноят учун жавобгарликни белгиловчи қонун нормаси санкциясидаги жазо муддати ёки миқдори ўзгармасада Жиноят кодексига киритилган ўзгартириш ёки қўшимчалар туфайли маҳкумнинг аҳволи енгиллашадиган бўлса, орқага қайтиш кучига эга бўлади. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Жиноят кодексининг 50-моддасига 1996 йил 27 декабр қонуни билан ўзгартиришлар киритилиб, эҳтиётсизликдан жиноят содир қилганлиги учун озодликдан маҳрум этилганлар жазони манзил колониясида ўташ белгиланди. Жазони ўташ колониясидагига нисбатан манзил-колониясида маҳкумнинг аҳволи анча енгиллашади. Демак, бу қонун 1996 йил 27 декабргача эҳтиётсизликдан жиноят содир қилганларга нисбатан татбиқ этилади. 2001 йил 29 август қонунига биноан ЎЗР ЖКнинг 85-моддасига қўшимча киритилиб, вояга етмай туриб, ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноят содир этган шахсларга нисбатан озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазо тайинланмаслиги белгиланди. Демак, 2001 йил 29 августгача ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятни вояга етмаган шахс такроран содир қилган ёки олдин шундай жинояти учун судланганлигидан қатъи назар, уларга нисбатан озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланмайди.

Қилмишни жиноят деб ҳисоблайдиган, жазони кучайтирадиган ёки шахснинг аҳволини бошқача тарзда ёмонлаштирадиган қонун орқага қайтиш кучига эга эмас. Бундай ҳолда жинойий қилмиш ишни мазмунан ҳал қилиш вақтида кучдан қолган, аммо жиноят содир қилиш пайтида амалда бўлган қонун билан ҳал қилинади.

II боб. Жиноятларни таснифлаш ва жиноий жавобгарликдаги муаммолар

1-§. Жиноятларни таснифлашдаги муаммолар

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг иккинчи чақирик олтинчи сессияси (2001 йил 29 августда бўлиб ўтган) Ўзбекистон суд ҳуқуқ тизимини либераллаштиришда туб бурилиш ясади.

Анна шу сессияда ва ундан кейинги Олий Мажлисининг сессияларида Жиноят қонунига кўплаб қўшимчалар ва ўзгартиришлар киритилди. Шу жумладан, жиноятларни таснифлашда ҳам жиддий ўзгаришлар юз берди.

Жиноят ҳуқуқий ҳодиса сифатида ўзининг махсус белгиларига эга бўлиб, бу белгилар ЎзР ЖК нинг 14-моддасида баён қилинган. Аммо бу белгиларнинг ўзи жиноятни квалификация қилиш, жиноят қонунини амалда қўллашнинг қонунийлиги ва адолатлилигини, жавобгарликни табақалаштирган ҳолда амалга ошириш имкониятини бермайди. Шунинг учун ҳам жиноятларни муайян туркумларга ажратиш жавобгарликни табақалаштириш, ЖК Махсус қисми моддаларида назарда тутилган жиноятларни ЖК Умумий қисми моддаларига мувофиқ равишда ишлаб чиқиш имконини беради.

Жиноятларни у ёки бу белгиларига қараб туркумларга ажратиш жиноятларни таснифлаш деб айтилади. Жиноятларни жиноят қонунини таснифлаш биринчи марта Ўзбекистон Республикасининг амалдаги 1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган Жиноят кодексига амалга оширилди. Жиноятларни таснифлаш масаласи жиноят ҳуқуқида ҳар доим ҳам бўлган. Аммо уларни таснифлаш жиноят қонунини биринчи марта мустақил Ўзбекистоннинг Жиноят кодексига амалга оширилди.

Амалдаги Ўзбекистон Республикасининг жиноят ҳуқуқида таснифлашнинг икки туридан фойдаланилиб, булар:

- 1) жиноятларни объектига қараб таснифлаш;
- 2) жиноятларни ижтимоий хавфлилиқ даражасига қараб таснифлашдан иборат.

Кўпгина ривожланган давлатларда жиноятлар икки ёки учта туркумга бўлиб таснифланади. Масалан, Япониянинг жиноят қонунини жиноятлар иккита туркумга бўлиниб, булар:

- 1) сиёсий жиноятлар;
- 2) бошқа барча жиноятлар.

Англия жиноят ҳуқуқида барча жиноятлар икки гуруҳга бўлинган бўлиб, биринчи гуруҳ жиноятларига жиноят содир этишда айбланаётган шахсга нисбатан айблов актини эълон қилиш билан боғлиқ бўлган жиноятлар, иккинчи гуруҳга бундай айб эълон қилиш акти тақдим этилиши талаб қилинмайдиган жиноятлар киритилган. Биринчи гуруҳга кирувчи жиноятлар ўз навбатида учта турга бўлиниб, булар:

- 1) treason (тризен);
- 2) felony (фелония);
- 3) misdemeanor (мисдиминор).

«Тризен» туркумига кирувчи жиноятлар давлатнинг ички ва ташқи хавфсизлигига, қиролнинг шахсига тажовуз қилувчи жиноятлардир. Фелония жиноятлари мол-мулкни мусодара қилиш билан боғлиқ бўлган жиноятлар туркумидан иборат. Бошқа барча жиноятлар мисдиминор жиноятлар туркумига киритилган.

1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Жиноят кодекси бозор иқтисодиёти тизимига асосланган ҳуқуқий демократик давлатнинг жиноят қонуни бўлиб, энг аввало, инсонни, инсон манфаатларини ҳимоя қилади. ЎЗР ЖК нинг 15-моддасида жиноятларни таснифлашнинг аниқ белгиланган қоидаларини ишлаб чиқилганлиги ғоят катта аҳамиятга эга бўлиб, амалдаги Жиноят кодекси институтлари ва нормаларини ишлаб чиқишда қуйидаги масалаларни аниқ ифодалаш имконини беради:

1) Жиноят кодекси Умумий ва Махсус қисмлари бўлим ва бобларини муайян тизимда ишлаб чиқиш ва жойлаштириш;

2) Жиноят кодекси Махсус қисми бобларидаги жиноят учун жавобгарликни белгиловчи нормаларнинг хусусияти ва ижтимоий хавфлилик даражасига кўра жойлаштириш;

3) ҳар бир жиноятнинг хусусияти ва ижтимоий хавфлилик даражасига қараб жазони белгилаш;

4) содир этилган жиноятнинг хусусияти ва ижтимоий хавфлилик даражасига қараб жазо тайинлаш;

5) жавобгарликдан ёки жазодан озод қилиш мумкин бўлган жиноятларнинг туркумларини аниқлаш;

6) озодликдан маҳрум қилишнинг муайян тури ва жазони ўташ колонияси тартиб ёки турма қамоғини тайинлаш шартларини аниқ белгилаш;

7) шартли ҳукм қилиш, енгилроқ жазо билан алмаштириш, муддатидан илгари шартли равишда жазодан озод қилиш, авф этиш, амнистия орқали жавобгарликдан ёки жазодан озод қилишнинг аниқ мезонларини белгилаш;

8) Жиноят кодекси моддаларини қисқа ва аниқ ифодалаш имконини беради, масалан, ЎзР ЖК 66,661-моддаларида ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноятни содир этган шахсни жавобгарликдан озод қилиш, 71-моддасида эса ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноятни биринчи марта содир қилган шахсни жазодан озод қилиш мумкинлиги баён қилинган. Ижтимоий хавфи катта бўлмаган ва оғир бўлмаган жиноятлар туркуми ЖК нинг 15-моддасида аниқ белгилаб қўйилган.

Амалдаги жиноят ҳуқуқида жиноятларни таснифлашнинг асосан иккита туридан фойдаланилган бўлиб, булар:

1. Жиноятларни объектига қараб таснифлаш;
2. Жиноятларни ижтимоий хавфлилик даражасига қараб таснифлаш.

Жиноятларни объектига қараб таснифлаш усули Жиноят кодекси Махсус қисми бўлим ва бобларининг жамиятдаги аҳамиятига қараб муайян бўлимлар ва боблар тизимида жойлаштиришда фойдаланилган.

Жиноятларнинг ижтимоий хавфлилик даражасига қараб таснифлаш мезонлари ЖК 15-моддасида аниқ белгилаб қўйилган.

Жиноятларни ижтимоий хавфлилик даражасига қараб таснифлашнинг асосий мезони сифатида Жиноят кодекси Махсус қисми моддаларидаги жазо тури ва муддати ҳисобга олинган.

Жиноятларни ижтимоий хавфлилик даражасига кўра таснифлашнинг қўшимча мезони сифатида айб шакли ҳам ҳисобга олинган. Масалан, ЖК 15-моддасининг 3-қисмида унча оғир бўлмаган жиноятларга қасддан содир этилиб, қонунда уч йилдан ортиқ, лекин беш йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жиноятлар, шунингдек, эҳтиётсизлик оқибатида содир этилиб, қонунда беш йилдан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо назарда тутилган жиноятлар киради, дейилади. Демак, бу нормада қилмишни унча оғир бўлмаган жиноят деб ҳисоблаш учун фақатгина қонунда белгиланган жазо муддатининг ўзигина эмас, балки айб шакли ҳам зарурий мезон сифатида қатнашмоқда.

Жиноятларни ЖК нинг 15-моддасида белгиланган тахлитда таснифлашнинг яна бир қулайлик томони шундаки, ЖК Умумий ва Махсус қисми моддалари тахририни содда ва аниқ ишлаб чиқиш имкониятини беради. ЖКнинг 15-моддасида ижтимоий хавфи катта бўлмаган, унча оғир бўлмаган, оғир ва ўта оғир жиноятлар қатъий белгилаб қўйилганлиги боис ана шу туркумдаги жиноятлар тўғрисида гап кетганда уларни қонун нормасидаги жиноятлар учун ишлатиладиган атаманинг ўзини айтишнинг ўзи етарлидир. Масалан ЎзР ЖК Махсус қисмининг 241-моддасида тайёргарлик кўрилаётган ёки содир этилган оғир ёки ўта оғир жиноят ҳақида аниқ билгани ҳолда хабар бермаслик, дейилади. Оғир ёки ўта оғир жиноятлар туркумига қандай жиноятлар кириши эса ЖК нинг 15-моддасида аниқ белгилаб қўйилган.

Жиноятларни ижтимоий хавфлилик даражасига қараб таснифлаш жавобгарликка тортиш муддатларининг ўтиб кетганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш (64-модда) нормаларини қўллашда ҳам аҳамиятлидир. Жумладан, 64-модданинг 1-қисмида ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноят содир этилган кундан бошлаб уч йил, унча оғир бўлмаган жиноят содир этилган кундан бошлаб беш йил ўтиб кетган бўлса, шахсни жавобгарликдан озод қилиш назарда тутилган.

Демак, Жиноят кодексининг 15-моддасида жиноятлар муайян туркумларга бўлинар экан, жиноятни у ёки бу туркумга киритишнинг белгилари ҳам кўрсатилган. Бу билан ЖК нормаларини амалда қўлланиши осонлаштирилган.

Агарда қонунларда жиноятларни муайян туркумларга бўлишнинг ўзи билан чекланилиб ё бу жиноятни у ёки бу туркумининг рўйхати берилмаса, ёхуд у ёки бу туркумининг белгилари берилмаса, жиноят қонунларини амалда тадбиқ этишда катта қийинчиликлар туғдиради, деб ёзганда Н.И. Загородников ҳақ.¹ Ўзбекистон Жиноят кодексига жиноятларни таснифлашда моддаларни санаб кўрсатиш йўлидан эмас, балки жиноятларни белгилари орқали таснифлаш йўлидан фойдаланилди. Чунки, муайян туркумдаги жиноятларни беришга нисбатан унинг белгилари орқали таснифлаш қулай ва ЖК нинг барча моддаларини ҳамма фойдаланиши учун қулай бўлган шаклда тузиб чиқиш имконини беради. Моддаларни санаб кўрсатиш орқали таснифлаш эса, бир қатор ноқулайликларга эга, айниқса ЖК га қўшимча ва ўзгартиришлар

---

¹ Уголовный закон. Опыт теоретического моделирования. –М.: “Наука”, 1987. С.3.

киритилганда кўплаб нормаларни ўзгартиришга тўғри келади. Белгиларига кўра таснифлашда эса ЖК нинг кўплаб моддаларини ўзгартиришга ҳожат қолмайди. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг 2001 йил 29 август Қонуни билан ЎзР ЖКга қўшимча киритилиб, ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятларга қасддан содир этилиб қонунда уч йилгача, эҳтиётсизликдан содир этилиб беш йилгача муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси назарда тутилган жиноятлар ҳам киритилди.¹ Бунда ЖК Махсус қисмининг моддаларига қўшимча ва ўзгартиришлар киритишга ҳожат йўқ эди. Ваҳоланки, 15-моддага киритилган қўшимча ва ўзгартиришлар туфайли ЖК Махсус қисмидаги бир қанча жиноятлар унча оғир бўлмаган жиноятлар туркумидан ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятлар туркумига ўтиб кетди.

Принцип жиҳатидан олганда жиноятларни таснифлаш турли асосларга биноан амалга оширилиши мумкин. Чунки жиноятларни кўплаб объектив ва субъектив белгиларига кўра таснифлаш мумкин. Бунда жиноятларни таснифлашнинг мақсадига боғлиқ бўлади.

Жиноятларни таснифлаш жиноят қонунининг ижтимоий адолат принципларига риоя қилган ҳолда барча жойларда, барча судлар томонидан юридик жиҳатдан бир хилда тадбиқ этиш имконини беради. Жиноят содир қилишда айбланаётган шахсларни жавобгарлик ёки жазодан озод қилишда содир этилган жиноятни, жиноятларнинг қайси туркумига киритишни ҳисобга олган ҳолда қўллаш имконини беради.

Вояга етмаганлар томонидан содир этиладиган жиноятлар алоҳида туркумдаги жиноятларга ажратилмаган. ЎзР ЖКнинг Умумий қисмида вояга етмаганларнинг жиноий жавобгарлигининг ўзига хос хусусиятлари алоҳида бўлимда берилган бўлиб, бу бўлимда фақат вояга етмаганларга нисбатан тайинланадиган жазо турлари, уларга нисбатан жазо тайинлаш, жавобгарликдан ва жазодан озод қилиш тўғрисидаги нормалар баён қилиниб, жиноятга тегишли масалалар баён қилинмаган. Вояга етмаганлар томонидан содир этиладиган жиноятларни таснифлаш масалалари ҳам ЎзР ЖК нинг 15-моддаси қоидалари асосида ҳал қилинади.

Аммо вояга етмаганларнинг жиноятларини таснифлашдаги муаммо шундаки, озодликдан маҳрум қилиш жазоси назарда тутилган моддалардаги санкция миқдори бошқача, яъни вояга етмаганлар учун тайинланадиган озодликдан маҳрум қилишнинг

---

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001 йил, 9-10-сон, 165-модда.

муддатлари ЖК нинг 82-моддасида анча қисқартириб берилган. Масалан, ЖК Махсус қисмининг моддалари санкциясида энг оғир жазо сифатида 3 йилдан 5 йилгача муддат назарда тутилган бўлса, унча оғир бўлмаган жиноятлар туркумига киритилган. ЖКнинг 85-моддасида жиноят содир қилиш пайтида ўн олти ёшга етмаган шахсларга нисбатан унча оғир бўлмаган жиноят учун тайинланадиган озодликдан маҳрум қилишнинг максимал муддати уч йилгача белгиланган. Ваҳоланки, ЖК 15-моддасида қонунда қасддан қилинган жиноят учун энг оғир жазо сифатида уч йилгача муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси назарда тутилган жиноятлар ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятлар туркумига киритилган.

ЖК 85-моддасининг 3-қисмида эса вояга етмай туриб ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноят содир этган шахсларга нисбатан озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазо тайинланмайди, дейилади. ЖК 15,50,85-моддалари мазмунини таҳлил қилиб, вояга етмаганлар томонидан содир этиладиган жиноятлар ҳам уларнинг қилмиши квалификация қилинган модданинг санкциясида назарда тутилган жазо тури ва озодликдан маҳрум қилишнинг муддатига қараб ЖК 15-моддасида белгиланган қоидалар асосида таснифланади.

а) жиноятларни объектига қараб таснифлаш

ЎзР ЖКнинг 15-моддасида жиноятларнинг ижтимоий хавфлилиги даражасига қараб таснифлаш назарда тутилган бўлиб, ижтимоий хавфлилики иккита мезон билан белгиланган мумкин. Булар: 1) қилмишнинг ижтимоий хавфлилиги; 2) қилмишнинг ижтимоий хавфлилики даражаси.

Қилмишнинг ижтимоий хавфлилиги жиноятнинг сифат кўрсаткичи бўлиб, сифат кўрсаткичлари орқали жиноятларнинг қайси бири оғир ёки қайси бири енгилроқ эканлигини ҳал қилиб бўлмайди. Бу муаммо жиноятнинг миқдор кўрсаткичи орқали, яъни ижтимоий хавфлилики даражасига қараб таснифлаш орқали ҳал қилинади. Корнеева А.В жиноятнинг миқдор кўрсаткичларини аниқлашда унинг ижтимоий хавфлилики даражасини белгиловчи мезонлар, яъни бир қатор омиллар аниқланиши керак, бундай омилларга; етказилган зарарнинг оғирлиги, тажовузнинг ўзига хос хусусиятлари (жиноятнинг охирига етказилган ёки етказилмаганлиги, бир киши ёки бир гуруҳ шахслар томонидан содир этилганлиги, ёки иштирокчиликда содир этилганлиги, жиноят содир қилиш усули ва ҳоказолар), айбнинг хусусияти, жиноят субъектининг ўзига хос

хусусиятлари ва ҳоказолар ҳисобга олинади, деб ёзади.¹ Бу борада унинг фикрига тўла қўшиламыз. Масалан, ўғрилиқ жиноятига нисбатан талончиликнинг ижтимоий хавфлилик даражаси юқорироқдир. Ўқи ўғрилиқни хавфли рецидивист томонидан содир этилиши ижтимоий хавфлироқдир.

Жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражаси ЖК Махсус қисми моддаларининг санкциясидаги жазо тури ва миқдорида ўз ифодасини топади. Жиноятларни ижтимоий хавфлилик даражасини аниқлаш учун Махсус қисми моддаларидаги санкциялар солиштирилади. Моддаларнинг санкцияларида жазо оғирлашиб борган сари уларнинг ижтимоий хавфлилик даражаси ошиб боради. Жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражаси хусусиятларига кўра бир хил бўлган жиноятларни бир-биридан фарқини аниқлашга ҳам ёрдам беради. Аммо жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражаси ЖК Махсус қисми моддаларида назарда тутилган жиноятларни бўлим ва бобларга ажратиб муайян тизимда жойлаштириш имконини бермайди. Масалан, қасддан баданга шикаст етказганлиги учун ЖКнинг 109-моддасида жавобгарлик назарда тутилган бўлиб, бу модданинг 1-қисмида энг кам ойлик иш ҳақининг йигирма беш бараваригача миқдорда жарима ёки бир йилгача ахлоқ тузатиш ишлари, ёки уч ойгача қамоқ назарда тутилган бўлса, босқинчилик учун ЖК 164-моддасининг 1-қисмида беш йилдан саккиз йилгача озодликдан маҳрум қилиш назарда тутилган. Демак, ЖК Махсус қисми моддаларини бўлим ва бобларга қараб муайян тизимда жойлаштириш жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражаси, яъни миқдор кўрсаткичлари орқали ҳал қилиб бўлмайди.

Юқорида жиноятнинг ижтимоий хавфлилиги унинг сифат кўрсаткичи деб айтдик. Ижтимоий хавфли қилмиш ижтимоий муносабатларга зарар етказувчи ёки зарар етказиш хавфи остида қолдирувчи қилмишдир. Ижтимоий хавфли қилмиш қонун билан қўриқланадиган қайси ижтимоий муносабатга тажовуз қилган? Тажовуз қилинган объектнинг жамият учун ўрни ва аҳамияти қандай? Демак, жиноятнинг сифат кўрсаткичи, унинг объектида мужассамлашган.

Жиноят қонуни билан қўриқланадиган ижтимоий муносабатлар жиноятнинг объекти ҳисобланади².

¹ Корнеева А.В. Понятие и признаки преступления. Уголовное право Российской Федерации. Общая часть. –М.: “Юристъ”, 2001. с. 152.

² Расулов О. Х. Совет жиноят ҳуқуқи. Умумий қисм. –Т.: “Ўқитувчи”, 1969. 100-б.

Бу тушунча жиноятнинг умумий объектининг тушунчаси бўлиб, бу тушунча орқали ҳам жиноятнинг бўлим ва бобларга ажратиб таснифлаш имконини бермайди.

ЎЗР ЖКнинг 2-моддасида жиноят қонуни билан кўриқланадиган ижтимоий муносабатлар берилган бўлиб, булар: шахс, шахснинг ҳуқуқ ва эркинликлари, жамият ва давлат манфаатлари, мулк, табиий муҳит, тинчлик ва инсониятнинг хавфсизлиги ва ижтимоий муносабатларнинг рўйхатини беради. Ушбу моддада қонун чиқарувчи орган ижтимоий муносабатларни санаб кўрсатар экан, шу ижтимоий муносабатларнинг жамиятдаги аҳамиятга қараб баён қилган. Ушбу рўйхатни кўрар эканмиз, унинг бошида шахс турибди.

Жиноят кодекси Махсус қисми моддаларидаги жиноятларни объектга қараб таснифлаш усулидан фойдаланиш энг қулай ва мақсадга мувофиқдир. Жиноят ҳуқуқида жиноятнинг объекти уч турга бўлиб таснифланган, булар: умумий объект; махсус объект ва бевосита объектдир. Жиноятнинг объектига тегишли масалалар жиноятнинг объектини ўрганишда таҳлил қилинади. Биз фақат объектнинг ЖК Махсус қисми моддаларини таснифлашдаги аҳамиятига диққатни қаратмоқчимиз, холос.

Жиноятнинг умумий объекти жиноят қонуни билан кўриқланадиган ижтимоий муносабатлардир. Жиноят кодексининг барча моддалари йиғиндиси билан кўриқланадиган ижтимоий муносабатлар жиноятнинг умумий объектини ташкил қилар экан, ана шу жиноятларнинг муайян тизимда таснифлаб жойлаштириш учун умумий объектга кирувчи барча жиноятларнинг бир-бирига объекти жиҳатидан ўхшаш жиноятлар ажратиб олинади. Бунда объекти жиҳатидан бир-бирига яқин бўлган жиноятлар гуруҳини махсус объект деб аталади. Махсус объект жиноят қонуни билан кўриқланадиган ўзаро бир-бири билан боғлиқ ва ўхшаш ижтимоий муносабатлар бўлиб, ЖК Махсус қисми моддаларидаги барча жиноятлар объекти жиҳатидан ўхшашлари ажратиб олиниб, сўнг муайян жиноятлар гуруҳига киритилади. Шундай қилиб, умумий объект доирасида объекти жиҳатидан ўхшаш бўлган жиноятлар махсус объектли жиноятлар гуруҳига киритилади. Махсус объектдаги жиноятлардан алоҳида ижтимоий муносабатлар, яъни ЖК Махсус қисмининг алоҳида моддалари билан кўриқланадиган ижтимоий муносабатлар ажратиб олинади ва буни жиноят ҳуқуқида бевосита объект деб айтилади.

Амалдаги Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг Махсус қисми бўлимларини жойлаштириш тизимини таҳлил қилиб кўрилса, барча жиноятлар умумий объект доирасида махсус объектларга ажратилганини, махсус объектлар доирасида бевосита объектлар ажратиб олиниб Жиноят кодекси Махсус қисми моддалари муайян тизимда жойлаштирилганлигини кўрамиз.

Амалдаги Жиноят кодексига ҳар бир бўлимни муайян тартибда жойлаштиришда қандай мезон ҳисобга олинган. Нима сабабдан ЖК Махсус қисмининг биринчи бобига давлатга қарши жиноятлар ёки жамият хавфсизлигининг асосларига қарши жиноятлар эмас, балки алоҳида шахсларга қарши қаратилган жиноятлар Махсус қисмининг биринчи бўлимига қўйилган. Юқорида баён қилганимиздек, ижтимоий хавфлилик жиноятнинг сифат кўрсаткичи бўлиб, жиноят қонуни билан кўриқланадиган ижтимоий муносабатларнинг қайси бири аҳамиятлироқ. Бу масала аввало давлатнинг Конституциясида белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 1-моддасида Ўзбекистон – суверен демократик Республика эканлиги таъкидланади. Конституциянинг 13-моддасида демократия умуминсоний принципларга асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, кадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади, дейилади. Шундай экан, ҳуқуқий демократик тузумга асосланган давлатда инсон, унинг ҳаёти, соғлиғи, кадр-қиммати олий қадрият ҳисобланиб, бу ижтимоий муносабатлар энг аҳамиятли ижтимоий муносабат ҳисобланади. Жиноят қонуни ўзининг бошланғич асосларини Ўзбекистон Республикаси Конституциясидан олар экан, шунга мувофиқ равишда инсон ҳаёти, соғлиғи, кадр-қиммати ва эркинликларини энг аҳамиятли ижтимоий муносабат деб ҳисоблаб, бу ижтимоий муносабатларга тажовуз қилганлик учун жавобгарликни белгиловчи институт ва нормалар биринчи бўлимда жойлаштирилди. Ҳар бир бўлимда назарда тутилган ижтимоий муносабатлар шу бўлим доирасида яна бобларга ажратилиб, ана шу боблар ҳам жиноят қонуни билан кўриқланадиган ижтимоий муносабатларнинг аҳамияти жиҳатидан муайян кетма-кетлик принципига риоя қилинган тизимда жойлаштирилган.

Масалан, ЖК Махсус қисмининг биринчи бўлимида шахсга қарши жиноятлар жойлаштирилган бўлиб, шу бўлим доирасида ҳаётга қарши жиноятлар (1-боб); соғлиққа қарши жиноятлар (2-боб); соғлиқ ёки ҳаёт учун хавfli бўлган жиноятлар (3-боб); жинсий

эркинликка қарши жиноятлар (4-боб); оилага, ёшларга ва ахлоққа қарши жиноятлар(5-боб); шахснинг озодлиги, шаъни ва қадр-қимматига қарши жиноятлар (6-боб); фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши жиноятлар (7-боб).

Худди шундай тахлитда бошқа бўлимлар ҳам таснифланган. Жумладан, Кодекс Махсус қисмининг иккинчи бўлими тинчлик ва инсониятнинг хавфсизлигига қарши жиноятлар бўлиб, бу бўлим икки бобга бўлиниб, аввал тинчлик ва инсониятнинг хавфсизлигига қарши жиноятлар, ундан кейин Ўзбекистон Республикасига қарши жиноятлар жойлаштирилган. Демак, бу бўлимда Ўзбекистон Республикасига нисбатан умуминсоний ижтимоий муносабатлар ҳисобланган тинчлик ва инсониятнинг хавфсизлиги муҳимроқ, деб ҳисобланган.

Жиноят кодекси алоҳида моддаси билан кўриқланадиган ижтимоий муносабатлар бевосита объект ҳисобланиб, махсус объекти бўйича муайян бобга киритилган жиноят, алоҳида модда билан кўриқланадиган ижтимоий муносабатнинг аҳамияти ва ижтимоий хавфлилик даражасига қараб моддаларни муайян тизимда жойлаштиришдан иборатдир.

Агар ЖК Махсус қисми бўлим ва боблар кетма-кетлик тизимида жойлаштиришда тажовуз объектининг аҳамияти асосий мезон сифатида олинган бўлса, муайян боблардаги алоҳида моддалар билан кўриқланадиган ижтимоий муносабатларни муайян тартибда кетма-кет жойлаштиришда фақат алоҳида модда билан кўриқланадиган ижтимоий муносабатнинг ўзигина эмас, балки қилмишнинг ижтимоий хавфлилик даражаси ҳам ҳисобга олинган. Масалан, соғлиққа қарши жиноятлар учун жавобгарликни белгиловчи моддаларнинг биринчиси баданга оғир шикаст етказиш (104-модда); ундан кейин қасддан баданга ўртача оғир шикаст етказиш (105-модда); ундан кейин эса кучли руҳий ҳаяжонланиш ҳолатида қасддан баданга оғир ёки ўртача оғир шикаст етказиш (106-модда) ва ҳоказо шундай тахлитда жойлаштирилган.

Айрим бобларда эса қилмишнинг ижтимоий хавфлилиги эмас, балки қонун чиқарувчи органнинг иродасига боғлиқ ҳолда моддалар жойлаштирилган. Масалан, тинчлик ва инсоният хавфсизлигига қарши жиноятлар бобида биринчи ўринга урушни тарғиб қилиш учун (150-модда) жавобгарлик белгиланиб, унинг санкциясида энг оғир жазо сифатида беш йилдан ўн йилгача муддатга озодликдан маҳрум қилиш, ундан кейин ўта оғир жиноят ҳисобланиб, ўлим жазоси

назарда тутилган агрессия учун 151-моддада жавобгарлик белгиланган. 155-моддада (терроризм) ҳам ўлим жазоси назарда тутилган бўлса ушбу бобнинг охиридаги 156-моддада (миллий, ирқий ёки диний адоват қўзғатиш) эса беш йилдан ўн йилгача муддатга озодликдан маҳрум қилиш назарда тутилган. Демак, бу бобдаги жиноятларни таснифлаш мезони сифатида халқаро ҳуқуқ нормаларидаги таснифлаш қоидаларига амал қилинган.

ЎЗР ЖК нинг 2-моддасида қонун билан қўриқланадиган ижтимоий муносабатларнинг намунавий рўйхати берилиб, ана шу рўйхатнинг охирида тинчлик ва инсониятнинг хавфсизлигига қарши жиноятлар берилган. Бизнинг назаримизда, ЖК Умумий қисмидаги объектлар тартиби Махсус қисми бўлимларини жойлаштириш тартибига мос бўлиш керак.

Жиноят кодекси Махсус қисми бир қанча моддалари икки ёки ундан ортиқ объектли жиноятлар бўлиб, бунда ўша жиноятни Махсус қисмининг у ёки бу бобига киритишда қандай мезонга асосланиш керак? Масалан, босқинчилик жиноятида, ҳам ўзганинг мулкига, ҳам шахснинг соғлиғига тажовуз қилинади. Ушбу модданинг 3-қисми «г» бандида босқинчилик баданга оғир шикаст етказган ҳолда содир этилса, дейилади. Демак босқинчилик туфайли баданга оғир шикаст етказилган тақдирда жиноятлар жами тариқасида эмас, балки босқинчилик деб квалификация қилинади. Баданга оғир шикаст етказишни ҳам босқинчилик қоплаб кетаверади. Бундай таркибли жиноятлар ЖК да кўпчиликни ташкил қилади. Ана шундай жиноятларни ЖК нинг қайси бобига киритиш лозимлиги муаммоси пайдо бўлади. Бу борада олимлар ҳам турли фикрлар билдирганлар. Жумладан Й.М.Каракетов босқинчиликнинг бевосита объекти, энг аввало, шахс, фуқаронинг ҳаёти ва соғлиғидир, деб ёзади. Чунки босқинчилик жиноятида шахснинг ҳаёти ёки соғлиғи учун хавфли бўлган тажовуз қилишнинг ўзи билан жиноят тамом бўлган ҳисобланади. Шунинг учун босқинчилик жиноятини шахсга қарши жиноятлар бобига ўтказиш кераклигини таклиф қилади.¹ Аммо қонун чиқарувчи орган бу жиноятни мулкий жиноятлар туркумига киритган. Бизнинг фикримизча, босқинчилик жинояти, энг аввало, мулкий жиноят. Бу жиноятда шахснинг ҳаёти ва соғлиғи мулкка нисбатан муҳим бўлсада, жиноятчи биринчи навбатда ўзганинг мулкини эгаллаш мақсадида ҳужум қилади. Аммо мулкка эга бўлиш

---

¹ Каракетов Й.М. Ответственность за разбой по уголовному законодательству Узбекской ССР. Нукус, Каракалпакистан. 1990 г. 14-бет.

учун унинг эгасини қаршилигини бартараф қилиш керак бўлади. Шунга кўра босқинчилик жиноятини мулкый жиноятлар гуруҳига киритилиб тўғри қилинган.

Ана шу юқорида баён қилинганларга асосланиб айтишимиз мумкинки, ЖК Махсус қисми моддаларида назарда тутилган жиноятларни таснифлаш масаласи асосан жиноятнинг махсус ва бевосита объектларига кўра ҳал қилинган.

б) жиноятларни ижтимоий хавфлилик даражасига кўра таснифлаш

Юқорида баён қилганимиздек, ЖК 15-моддасидаги жиноятларни таснифлашнинг ижтимоий хавфлилик даражаси олинган. Ижтимоий хавфлилик даражаси жиноятнинг миқдор кўрсаткичлари бўлиб, жиноятни ижтимоий хавфлилик даражасини оширувчи бир қанча омиллар борки, бу омилларга жиноят натижасида етказилган зарарнинг миқдори тажовузнинг хусусиятлари, айбнинг хусусияти, жиноят содир қилган субъектнинг ўзига хос хусусиятлари ва ҳоказолардир.

ЎзР ЖК 15-моддасига кўра ЖК Махсус қисмидаги барча жиноятлар ижтимоий хавфлилигига кўра тўртта туркумга бўлиниб, булар:

ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятлар;
унча оғир бўлмаган жиноятлар, оғир жиноятлар; ўта оғир жиноятлар.

Қуйида уларга алоҳида-алоҳида тўхталамиз.

а) ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятлар

ЎзР ЖК 15-моддасининг 2-қисмида ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятлар туркуми берилган бўлиб, ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятларга қасддан содир этилиб, қонунда уч йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо назарда тутилган жиноятлар, шунингдек, эҳтиётсизлик оқибатида содир этилиб, қонунда беш йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо назарда тутилган жиноятлар киради.

Иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 2001 йил 29 августдаги олтинчи сессиясида суд-ҳуқуқ тизимини либераллаштирилиши муносабати билан Жиноят кодексига бир қанча қўшимча ва ўзгартиришлар киритилган эди. Ана шундай қўшимча ва ўзгартиришлардан бири ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятлар доирасини кенгайтиришдан иборат бўлган қўшимча ва ўзгартиришлардир.

15-моддага киритилган қўшимча ва ўзгартиришларни ҳисобга олиб, бу модданинг 2-қисмида ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятларнинг доираси белгиланади. Бу ерда ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятларга қасддан содир этилиб қонунда уч йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо назарда тутилган жиноятлар, шунингдек, эҳтиётсизлик оқибатида содир этилиб, қонунда беш йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо назарда тутилган жиноятлар киради, дейилади. Бунда ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятлар туркумини ифодалашда фақат озодликдан маҳрум қилиш жазоси назарда тутилмоқда ҳалос. Ваҳоланки Жиноят кодексида фақат озодликдан маҳрум қилишнинг ўзи эмас, балки бошқа бир қанча жазолар ҳам назарда тутилган. Бундан ташқари, Жиноят кодекси Махсус қисмининг кўплаб моддалари санкциясида озодликдан маҳрум қилиш умуман назарда тутилмаган. Озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жазолар назарда тутилган жиноятларни қайси туркумдаги жиноятларга киритиш керак деган ҳақли савол туғилади. Чунки умумий қоидага кўра қонунда йўқ нормани амалда қўллаш мумкин эмас.

Бизнинг назаримизда, ЖК 15-моддасини 2-қисми қайтадан қабул қилиниб, қуйидаги таҳрирда баён қилиниши керак:

«Ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятларга қонунда озодликдан маҳрум қилишга нисбатан енгилроқ жазолар назарда тутилган, шунингдек, қасддан содир этилиб, қонунда уч йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш, эҳтиётсизлик оқибатида содир этилиб қонунда беш йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо назарда тутилган жиноятлар киради» деб берилиши керак. Ана шу юқорида баён қилинганларга кўра ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятларга:

1) Жиноят кодекси Махсус қисмининг нормаси санкциясида озодликдан маҳрум қилишдан бошқа турдаги жазолар назарда тутилган жиноятлар;

2) қасддан содир этилиб, қонунда, яъни Жиноят кодекси Махсус қисми нормасида уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси назарда тутилган жиноятлар;

3) эҳтиётсизликдан содир этилиб, Жиноят кодекси Махсус қисми нормасида беш йилгача муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси назарда тутилган жиноятлар киради.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Жиноят кодекси Махсус қисмининг асосий кўпчилик нормаларида альтернатив жазолар назарда тутилган. Масалан, ЎзР ЖК 168-моддасининг 2-қисмида назарда тутилган фирибгарликни содир қилганлик учун энг кам ойлик иш ҳақининг юз бараваридан уч юз бараваригача миқдорда жарима ёки икки йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш назарда тутилган. Бу санкцияда жазонинг энг енгили жарима ва ахлоқ тузатиш ишлари, энг оғири озодликдан маҳрум қилиш жазоси назарда тутилиб, жарима ва ахлоқ тузатиш ишлари назарда тутилган жиноятлар ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятлар ҳисобланса, беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси назарда тутилган жиноятлар эса унча оғир бўлмаган жиноятлар туркумига киради. Бундай ҳолатда шундай савол туғилади: агар санкцияда назарда тутилган альтернатив жазоларнинг энг енгили ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноят туркумида, энг оғири унча оғир бўлмаган жиноятлар туркумида бўлса, бундай жиноятлар жиноятлар таснифининг қайси туркумига киради? Бизнинг назаримизда ҳам жиноятларни у ёки бу туркумига киритишда қонуннинг мазмуни ва амалда қўлланиш амалиётига кўра ҳам санкцияда кўрсатилган альтернатив жазоларнинг энг оғири ҳисобланиб, муайян туркумга киритилади. Ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятларнинг жиноят ҳуқуқидаги аҳамияти нимада? Унинг ижтимоий аҳамиятини қуйидагиларда ифодалаш мумкин:

1) Иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 2001йил 29 августда бўлиб ўтган олтинчи сессиясида қабул қилинган суд-ҳуқуқи тизимини либераллаштириш талабларига тўла мувофиқ келади ва қонунларнинг инсонпар-варлик принципларини амалга оширишнинг муҳим шарти бўлиб хизмат қилади;

2) ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноят содир қилган шахсларга нисбатан ЖК 66, 66¹-моддаларини қўлланган ҳолда жавобгарликдан озод қилишни қўллаш;

3) ЎзР ЖК 71-моддасини қўлланган ҳолда жазодан озод қилиш;

4) ЎзР ЖК 71-моддаси қоидаларини қўлланган ҳолда шартли ҳукм қилинишини қўллаш;

5) ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноят учун суд тайинлаган жазонинг камида учдан бир қисмини ўтаб бўлганидан кейин ЎзР ЖК 73-моддаси қоидаларини қўллаб, жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилишни қўллаш;

6) ижтимоий хавфи катта бўлмаган жинояти учун озодликдан маҳрум этиш ёки ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинган шахсларга нисбатан суд тайинлаган жазо муддатининг камида тўртдан бир қисмини ўтаб бўлганидан кейин ЖК 74-моддасининг қоидаларини қўллаб жазонинг қолган қисмини енгилроқ жазо билан алмаштириш;

7) ижтимоий хавфи катта бўлмаган жинояти учун озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланган бўлса, жазони манзил колониясида ўташни (ЎзР ЖК нинг 50-моддаси) белгилаш;

8) вояга етмай туриб ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноят содир этган шахсларга нисбатан озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазо тайинланмайди;

9) келтирилган зарарни қоплаган тақдирда озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланмайди;

10) шунингдек, қонунда назарда тутилган бошқа имтиёзлар қўлланиши мумкин.

ЎзР ЖК Махсус қисми моддаларини ўрганиб чиқилса, ундаги моддаларнинг ёки муайян модданинг тегишли қисми ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятлар деб ҳисобланган нормага эга бўлган моддалар 135 дан кўпроқдир. Демак, ЎзР ЖК Махсус қисми моддаларининг тахминан 44 фоиз моддаси ёки моддасидаги муайян норма ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятлар туркумига киради. Бу рақамлар Ўзбекистон Республикаси амалдаги Жиноят кодекси том маънода инсонпарвар қонун ҳисобланишидан далолат беради. Иккинчи томондан эса бундай ҳолат ҳар бир жиноят содир этишда айбланаётган шахсга нисбатан жавобгарликни ва жазони индивидуаллаштириш имконини беради. Яна бир энг муҳим жиҳати жиноий жазога ҳукм қилинаётган шахсларга асоссиз равишда озодликдан маҳрум қилиш жазосини тайинлашга имконият қолдирмайди.

б) унча оғир бўлмаган жиноятлар

ЎзР ЖК 15-моддасининг 3-қисмида унча оғир бўлмаган жиноятлар туркумига қандай жиноятлар кириши баён қилинган бўлиб, унча оғир бўлмаган жиноятларга қасддан содир этилиб, қонунда уч йилдан ортиқ, лекин беш йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо назарда тутилган жиноятлар, шунингдек, эҳтиётсизлик оқибатида содир этилиб, қонунда беш йилдан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо назарда тутилган жиноятлар киради.

Унча оғир бўлмаган жиноятларнинг ушбу тушунчаси иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 2001 йил 29 августда бўлиб ўтган олтинчи сессиясида қабул қилинган “Жиноий жазоларнинг либераллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг Жиноят, Жиноят-процессуал кодекслари ҳамда Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексга ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида”ги Қонунда берилди. Ушбу қонун қабул қилингунча унча оғир бўлмаган жиноятларга қасддан содир этилиб, қонунда беш йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо назарда тутилган жиноятлар, шунингдек, эҳтиётсизлик орқасида содир этилиб, қонунда озодликдан маҳрум қилиш назарда тутилган жиноятлар кирган эди.

Унча оғир бўлмаган жиноятлар тушунчасининг 1994 йил 22 сентябрдаги таҳриридан 2001 йил 29 август қонуни таҳрирининг фарқи нимада?

Уларнинг фарқи қуйидагиларда ифодаланади:

1) унча оғир бўлмаган жиноятларнинг олдинги таҳририда қасддан қилинадиган жиноятлар учун озодликдан маҳрум қилиш жазосининг муддати қонунда беш йилгача белгиланган жиноятлар киритилган бўлса, янги қонунда қасддан қилинадиган жиноят учун қонунда озодликдан маҳрум қилишнинг муддати уч йил белгиланган жиноятлар ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятлар туркумига ўтиб кетганлиги муносабати билан қонунда озодликдан маҳрум қилишнинг муддати уч йилдан беш йилгача белгиланган жиноятлар унча оғир бўлмаган жиноятлар туркумига киритилди.

ЎзР ЖК 15-моддаси 3-қисмининг олдинги таҳририда эҳтиётсизлик орқасида содир этилиб, қонунда озодликдан маҳрум қилиш жазоси назарда тутилган жиноятлар киритилган бўлса, янги қонун бўйича эса эҳтиётсизлик орқасида содир этилиб, қонунда озодликдан маҳрум қилишнинг муддати беш йилгача белгиланган жиноятлар ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятлар туркумига кириб кетганлиги муносабати билан эҳтиётсизлик орқасида содир қилинадиган жиноятлар учун беш йилдан ортиқ муддат белгиланган барча жиноятлар унча оғир бўлмаган жиноятлар туркумига киритилди. Демак, олдинги қонунда эҳтиётсизликдан содир этиладиган жиноятлар учун муддатидан қатъи назар, озодликдан маҳрум қилиш назарда тутилган бўлса, унча оғир бўлмаган жиноятлар туркумига киритилган эди. Бунда озодликдан маҳрум қилишнинг қонунда бир йил ёки ўн йил қилиб белгиланганидан қатъи

назар, унча оғир бўлмаган жиноятлар туркумига кирган бўлса, янги қонунда беш йилгача муддат белгиланган жиноятлар ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятларга, беш йилдан ортиқ муддат белгиланган жиноятлар унча оғир бўлмаган жиноятлар туркумига кириб кетди.

Маълумки, озодликдан маҳрум қилишнинг муддати йиллар ва кунлар билан ҳисобланади. Жиноят кодекси Махсус қисмининг моддалари санкцияларида аниқ йиллар белгиланади. Агар Махсус қисми моддалари санкциясида уч йилдан беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади дейилган бўлса, бундай жиноятнинг унча оғир бўлмаган жиноятлар туркумига кириши ҳақида низоли фикрлар йўқ. Аммо ЖК Махсус қисми моддасининг санкциясида озодликдан маҳрум қилишнинг энг кам миқдори кўрсатилмай, фақат энг кўп қисми кўрсатилган бўлса, бу жиноятни қайси туркумдаги жиноятлар гуруҳига киритиш керак? Масалан, 110-моддасининг (қийнаш) иккинчи қисми санкциясида бошқа жазолар билан бир қаторда альтернатив жазо сифатида беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади дейилади, худди шундай санкция 158-моддасида (Ўзбекистон Республикаси Президентига тажовуз қилиш) ва бошқа моддаларда назарда тутилган. Бундай санкциялардаги альтернатив жазоларнинг озодликдан маҳрум қилишдан бошқа барчаси ҳамда санкцияда белгиланган озодликдан маҳрум қилишнинг энг кам қисми белгиланмаганлиги туфайли уларни қайси туркумдаги жиноятлар гуруҳига киритиш керак, деган савол туғилади. Бундан олдинги параграфда айтганимиздек, бундай санкцияли жиноятларни қайси туркумига киритиш масаласини ҳал қилишда ЖК Махсус қисми моддаси санкциясида назарда тутилган альтернатив жазоларнинг энг оғиридан, энг оғир жазо сифатида озодликдан маҳрум қилиш ҳам назарда тутилган бўлса, унинг қонунда кўрсатилган энг кўп қисмидан келиб чиққан ҳолда жиноятлар туркумининг у ёки бу гуруҳига киритиш керак.

Мамлакатимизда 2000 йили июн ойида қабул қилинган, жамиятимизнинг сиёсий, иқтисодий ва маънавий соҳаларидаги ислохотлар жараёнини эркинлаштириш ва чуқурлаштириш Дастури асосида суд-ҳуқуқ тизимини либераллаштиришни амалга оширилаётганлиги жамиятда демократик тамойилларни янада чуқурлаштиришнинг муҳим омили бўлди. Жиноят кодексига киритилган қўшимча ва ўзгартиришлар озодликдан маҳрум қилишни тайинлашни чеклади.

Бизнинг назаримизда, айрим ҳолларда бунга жамиятда объектив шароитни яратмай туриб, жиноятчиликни касб қилиб олган шахсларга нисбатан содир қилган жиноятига яраша мусибат келтирмаслик, яъни жиноятга яраша жазосини олмаслик, жиноят содир қилган шахсни тавба қилиши ўрнига, қонунда белгиланган бундай имтиёزلардан имкони борича ўзининг шахсий манфаатлари учун фойдаланиб қолиш ҳиссини уйғотади.

ЎзР ЖК Махсус қисми моддаларида назарда тутилган жиноятларнинг 75 фоизидан кўпроғини ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноятлар туркумига киритилганлигига эътибор берадиган бўлсак, айрим ҳолларда жиноят содир қилишда айбланаётган шахслар етарли даражада айбига яраша жазоланмаётганлигини кўрамыз. Бу суд-ҳуқуқ тизимини либераллаштириш борасида олиб борилаётган ишларни тўла маъқуллаган ҳолда жиноят содир қилишни ўз фаолиятига айлантириб олган ёки жиноят натижасида олинган жиноий даромадни асосий яшаш манбаига айлантириб олган шахсларни жиноий фаолиятини давом эттира олмайдиган шароитга солиб қўйиш керак.

Ҳозирги кунда ўғрилик, талончилик, босқинчилик, товламачилик, фирибгарлик жиноятларини кўпроқ аҳолининг ишсиз бўлган қисми таркибидан содир қилмоқдалар. Бундан ташқари, амнистия акти ёки бошқа асосларга кўра жазодан озод қилинаётганларнинг миқдори анча юқори. Аммо уларнинг ҳаммасини ҳам иш билан таъминлашнинг иложи йўқ. Бизнинг назаримизда, жиноят содир қилишда айбланаётган шахсларни жиноий жавобгарлик ёки жазодан озод қилиш масаласи ҳал қилинаётган вақтда уларни иш билан таъминлаш имкониятлари кўриб чиқилиши керак.

Тошкент шаҳар Шайхонтоҳур туман суди томонидан 2002 йил 6 март куни Қурбонов Р.нинг жиноят иши кўрилиб, тўрт йил муддатга озодликдан маҳрум қилинган. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг ўн йиллиги муносабати билан чиқарилган амнистия акти билан у жазодан озод қилинган. Қурбонов Р. олдин етти марта ўғрилик ва бошқа жиноятлари учун ҳукм қилинган. Унга нисбатан олдин икки марта амнистия акти қўлланилган, бир марта озодликдан маҳрум қилишнинг қолган қисми енгилроқ жазо билан алмаштирилган, бир марта муддатидан илгари шартли озод қилинган. 2001 йил 14 декабр куни яна янги ЎзР ЖК 169-моддаси иккинчи қисми «а» бандида назарда тутилган (жабрланувчининг кийими, сумкаси, ёки бошқа қўл юкидаги ашёга нисбатан кассавурлик қилиш)

жиноятни содир қилган. Суд унга нисбатан ЎзР ЖК 169-моддасининг 2-қисми билан тўрт йил муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинлаган.

Ёки бошқа бир мисол. Қирғизистон Республикаси Ўш вилоятида туғилган Қирғизистон фуқароси Дехқонов И. 2002 йил 19 март куни Тошкент шаҳар, Шайхонтоҳур туман суди томонидан 169-моддасининг учинчи қисми билан ҳукм қилинган. У муқаддам содир қилган ўғрилик жинояти учун (барча жиноятлари 169-модданинг 3-қисми) уч марта ҳукм қилинган. Унга нисбатан икки марта амнистия акти қўлланиб жазодан озод қилинган. 2002 йил 15 феврал куни у яна 169-модданинг 3-қисмида назарда тутилган жиноятни содир қилган. Юқорида қайд қилинган амнистия актининг мазмунига кўра, унга яна амнистия акти қўлланилиши мумкин. Дехқонов олдинги жиноятлари учун Чилонзор суди томонидан, охириги жинояти учун эса Шайхонтоҳур туман суди томонидан ҳукм қилинган.

Бу борада мисолларни кўп келтириш мумкин.

ЎзР ЖК 15-моддаси мазмунига кўра Жиноят кодекси Махсус қисми моддаларида жиноятлар объектига кўра таснифланганда объектларнинг аҳамиятига қараб муайян тартибда жойлаштирилган бўлса, ҳар бир бобдаги моддалар ва ҳар бир модданинг қисмлари ижтимоий хавфлилик даражасига қараб таснифланган.

Жиноят кодекси Махсус қисмининг айрим масалаларини таҳлил қилиш, бир-бирига солиштириш орқали шундай ҳолат аниқланадики, худди шундай жиноятни такроран, хавфли ёки ўта хавфли рецидивистлар томонидан қилинганлиги учун муайян модданинг битта қисмида жавобгарлик назарда тутилган.

Янги жиноятларни таснифлаш нуқтаи назардан баҳоланганда муайян жиноятни такроран содир қилганлик, хавфли рецидивист томонидан ва ўта хавфли рецидивист томонидан содир этилган жиноятлар битта туркумдаги жиноятлар гуруҳига киритилган.

Бунга мисол тариқасида ЎзР ЖК 105-моддасида назарда тутилган қасддан баданга ўртача оғир шикаст етказиш жиноятини келтириш мумкин. Ушбу модданинг иккинчи қисмининг «к» бандига бу жиноятни такроран, хавфли рецидивист ёки илгари ЖК 104-моддасида назарда тутилган жиноятни содир қилган шахс ёхуд 97-моддасида назарда тутилган жиноятни содир қилган шахс томонидан баданга ўртача оғир шикаст етказиш учун, шу қисмнинг «е» бандида эса баданга қасддан ўртача оғир шикаст етказишни ўта хавфли рецидивист томонидан содир қилганлик учун жавобгарлик назарда

тутилган. Шу қисмнинг санкциясида эса уч йилдан беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси назарда тутилган. Демак, бу жиноят унча оғир бўлмаган жиноятлар туркумига киритилган.

Бизнинг назаримизда, шу жиноятни такроран, хавфли рецидивист ёки олдин қасддан баданга оғир шикаст етказиш (104-модда) ёки қасддан одам ўлдириш (97-модда) жиноятини содир қилган шахслар томонидан қасддан баданга ўртача оғир шикаст етказишни, шунингдек, ўта хавфли рецидивистлар томонидан содир этилганликни битта туркумдаги жиноятлар гуруҳига киритиш маълум даражада адолат принципларига тўғри келмайди. Чунки ҳали судланмаган шахсни хавфли ёки ўта хавфли рецидивист билан бир қаторга қўйиш, хавфли рецидивистни ўта хавфли рецидивист билан бир қаторга қўйиш тўғри бўлмайди.

ЎзР ЖК 34-моддасининг мазмунига кўра олдин ЖК 105-моддаси билан иштирокчи сифатида қатнашганлиги учун ҳукм қилиниб, яна 105-модданинг 1-қисмида назарда тутилган жиноятларни содир қилган тақдирда хавфли рецидивист деб квалификация қилинмоқда. Бундан ташқари, ЖК 34-моддасининг 2-қисми мазмунига кўра 14 ёшдан ошган вояга етмаганлар ҳам хавфли рецидивист бўлишлари мумкинлиги ҳолатини ЖК нинг 104-моддасида ҳам кўриш мумкин.

Жиноят кодекси Махсус қисмининг кўпгина моддаларида, ўша модданинг битта қисмида одамлар ўлимига ёки бошқа оғир оқибатларга сабаб бўлса, жавобгарлик битта қисмда назарда тутилиб олдин одамлар ўлимига, ундан кейин эса бошқа оғир оқибатларга сабаб бўлса дейилади.

«Одамлар ўлимига сабаб бўлса», дейилгани аниқ ва тушунарли, бунда камида иккита одамнинг ҳалок бўлиши назарда тутилади.

Бошқа оғир оқибатларга сабаб бўлса, деганда қандай оқибатларни тушуниш керак?

Бошқа оғир оқибатлар тушунчаси на ЖК даги атамаларнинг ҳуқуқий маъносида, на бирор моддада берилган.

Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Жиноят кодексига шарҳлар муаллифларнинг ёзишларига кўра бошқа оғир оқибатлар деганда икки ва ундан ортиқ киши баданига оғир шикаст етказилиши назарда тутилади¹.

Кўпчилик муаллифлар бошқа оғир оқибатлар деганда худди шундай тушунчани баён қиладилар. Жумладан проф. М.Х.

---

¹ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексига шарҳлар. –Т.: Адолат, 1997. 153-бет.

Рустамбоев ЎзР ЖК 16-моддаси 4-қисмининг «б» бандида назарда тутилган бошқа оғир оқибатлар деганда икки ёки ундан ортиқ шахснинг баданига оғир шикаст етказилиш тушунилиши кераклиги тўғрисида ёзади¹.

Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига кирувчи мамлакатларнинг олимлари бошқа оғир оқибатлар юзасидан худди шундай фикрни билдирганлар. А.И. Рарог мулкни қасддан нобуд ёки унга зарар етказиш натижасида бошқа оғир оқибатлар келиб чиқиши деганда одамлар соғлиғига зарар етказиш, уларнинг захарланиши, касалланиши, шунингдек, иқтисодий хусусиятдаги оқибатлар-ўта қимматли мулкнинг нобуд бўлиши, корхоналар ишининг тўхтаб қолиши, кўп миқдордаги мулкий санкцияга сабаб бўлувчи шартномавий мажбуриятларнинг бажарилмай қолиши ва хоказолар деб ҳисоблайди².

Маълумки, ЎзР ЖК Махсус қисмининг қисмларига бўлинган моддаларида муайян модданинг ҳар бир қисми ижтимоий хавфлилик даражасининг юқорилигига қараб жойлаштирилган (айрим моддалар бундай қоидадан мустасно. Масалан, 158-модда Ўзбекистон Республикаси Президентига тажовуз қилиш ва бошқа моддалар). Муайян модданинг биринчи қисмида ўша жиноятнинг оддий тури, иккинчи қисмида мураккаб турлари, учинчи қисмида эса жавобгарликни оғирлаштирадиган ҳолатлари учун жавобгарлик белгиланган (масалан, 164-модда). Ҳатто Махсус қисми моддасининг битта қисмидаги бандлари ҳам хавфлилик хусусиятлари ҳисобга олиниб жойлаштирилган (масалан, 104-модда 3-қисмининг бандлари).

Бизнинг фикримизча, «одамлар ўлимига сабаб бўлса» деган банддан кейинги бандда қўйилган бошқача оғир оқибатлар деганда камида иккита одам ҳалок бўлганлиги назарда тутилади. Бошқа оғир оқибатлар одамлар ўлимига сабаб бўлса, деган банддан кейин жойлаштирилганлиги сабабли, бизнинг фикримизча, бошқача оғир оқибатларга сабаб бўлса, деганда камида бир киши ҳалок бўлган ва камида икки кишининг баданига оғир шикаст етказилиши тушунилиши керак. Чунки икки кишининг баданига оғир шикаст етказишни камида икки кишининг ўлимига сабаб бўлган жиноятларни бир туркумда таснифлаш адолатдан бўлмайди.

---

¹ Рустамбаев М.Х. Уголовное право Республики Узбекистан. Особенная часть –Т.: Мир экономики и права, 2002. 94-бет

² Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. –М.: Норма-Инфра, М. 2001. с.385.

Муайян туркумларга ажратилиб таснифланган жиноятлар таснифи тизимида унча оғир бўлмаган жиноятларнинг аҳамияти нимада? Ушбу параграфдан олдинги параграфда ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятлар туркумидаги жиноятлар учун Жиноят кодексида белгиланган имтиёзларни қўллаш мумкинлигининг шартлари баён қилинди. Улар бевосита унча оғир бўлмаган жиноятлар учун ҳам тааллуқлидир. Жиноят кодексининг бир қанча моддаларида ижтимоий хавфи катта бўлмаган ва унча оғир бўлмаган жиноятлар содир қилинган бўлса жавобгарликдан ёки жазодан озод қилиш мумкинлиги ёки қонунда назарда тутилган бошқа имтиёзларни қўллаш мумкинлиги кўрсатилган. Жумладан ЎЗР ЖК нинг 66-моддасида ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноятни биринчи марта содир этган шахс агар жиноят содир қилгандан кейин жиноят туфайли келтирилган зарарни ихтиёрий равишда бартараф қилиб, айбини бўйнига олиш тўғрисида арз қилган, чин кўнгилдан пушаймон бўлган бўлса, жавобгарликдан озод қилиниши мумкинлиги назарда тутилган. Худди шундай қоида ЎЗР ЖК нинг 71-моддасида (айбдорни чин кўнгилдан пушаймон бўлганлиги муносабати билан жазодан озод қилиш) ҳам назарда тутилган.

Шартли ҳукм қилишни ҳам ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноят содир қилган шахсларгагина қўлланиши мумкин. Шунингдек, ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жинояти учун суд тайинланган жазо муддатининг камида учдан бир қисмини ўтаб бўлганидан кейин шахс жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиниши мумкин.

ЎЗР ЖКнинг 74-моддасида белгиланганига кўра ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жинояти учун суд тайинланган жазо муддатининг камида тўртдан бир қисмини ўтаб бўлганидан кейин, жазонинг қолган қисми енгилроқ жазо билан алмаштирилиши мумкин.

ЎЗР ЖК 31 ва 241-моддаларнинг мазмунига кўра ижтимоий хавфи катта бўлмаган ва унча оғир бўлмаган жиноятни содир этилаётганлиги ёки содир этилганлиги ҳақида аниқ била туриб олдиндан ваъда бермаган ҳолда, ҳокимият органларига хабар қилмаслик, шунингдек, жиноятни, жиноят содир этиш қуроли ва воситаларини, жиноят изларини ёки жиноий йўл билан қўлга киритилган нарсаларни олдиндан ваъда бермаган ҳолда яширганлик

ЎзР ЖК 241-моддасида назарда тутилган жиноят таркибини ташкил қилмайди.

Юқорида баён қилинганлардан ташқари унча оғир бўлмаган жиноят учун биринчи марта муайян турдаги жазога ҳукм қилинганларга нисбатан мамлакатимиздаги муҳим воқеа ва саналар муносабати билан чиқарилаётган амнистия актлари қўлламоқдалар.

ЎзР 66¹-моддасида ярашганлик муносабати билан жиноий жавобгарликдан озод қилиш назарда тутилган бўлиб, ярашиш мумкин бўлган жиноятларнинг қатъий рўйхати берилган. Бу жиноятларнинг ҳаммаси ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноятлар учун қонунда ярашганлиги муносабати билан жиноий жавобгарликдан озод қилишнинг назарда тутилганлиги бу институтни суд амалиётида кенг қўллаш имкониятини бермоқда. Ҳозирги кунда судлар келишилганлиги муносабати билан жиноий жавобгарликдан озод қилишни кенг қўлламоқдалар.

Юридик адабиётларда қонун бўйича муайян туркумга кирувчи жиноятни суд иш ҳолатларига қараб бир поғона пастроқ туркумга киритиши мумкин деган фикрлар ҳам мавжуд. Жумладан, Загородников Н.И. суд содир этилган жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражасига қараб, бир поғона пастга тушириш (енгиллаштирувчи томонга - шарҳ муаллифники) мумкин. Бундай қарор жиноят содир этилишининг шароит ва вазиятларини баҳолаш орқали, масалан, бир неча енгиллаштирувчи ҳолатларнинг мавжудлиги, айбдор шахсининг алоҳида белгилари, келтирилган зарарнинг ўз ихтиёри билан бартараф қилганлиги, ўз айбини бўйнига олиб ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга келганлиги ва ҳоказоларни асос қилиб олиши мумкин, деб ёзади.

У ўз фикрини давом эттириб, «Бундай ҳолда жавобгарликдан ёки жазодан озод қилишни қўллаш мумкин бўлмаган жиноятни содир қилган шахсга нисбатан жавобгарликдан ёки жазодан озод қилишнинг қонунда назарда тутилган турларидан бирини қўллаш мумкин бўлади», – деган деб ёзади¹.

Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Жиноят қонунида бундай қоида назарда тутилмаган. Жиноятни таснифлашнинг муайян туркумига киритиш масаласи фақат Жиноят кодексининг 15-моддасида белгиланган қоидаларга асосланилади.

---

¹ Уголовный закон. Опыт теоретического моделирования. –М.: Наука, 1987. 54-бет.

«Унча оғир бўлмаган жиноят оғир жиноятга нисбатан ижтимоий хавфлилиги камроқ эканлиги билан ифодаланади, бунда фақат етказилган зарарнинг миқдоридагина эмас, балки етказилиши мумкин бўлган зарарнинг миқдори айбнинг шакли ва жазонинг қонунда белгиланган миқдори ҳисобга олинади», – деб ёзади Н.И. Загородников¹

ЎЗР ЖК 15-моддасининг учинчи қисмида эҳтиётсизлик оқибатида содир этилиб, беш йилдан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо назарда тутилган жиноятлар унча оғир бўлмаган жиноятларга киритилган. Бунда жиноят натижасида келтирилган зарарнинг миқдори, айбдорнинг шахсини ифодаловчи хусусиятларни ва ишнинг бошқа ҳолатларини ҳисобга олиб, суд ўша жиноятни бошқа туркумга ўтказа олмайди.

Чунки қонун чиқарувчи орган муайян жиноятни жиноятлар таснифининг у ёки бу туркумига киритишда ва ўша жиноят учун жазо тури ва муддатини ҳисобга олиб санкция белгилашда уларни эътиборга олган.

в) оғир жиноятлар

ЎЗР ЖКнинг 15-моддаси тўртинчи қисмига биноан оғир жиноятларга қасддан содир этилиб, қонунда беш йилдан ортиқ, лекин ўн йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси назарда тутилган жиноятлар киради.

Ушбу тушунчадан кўришиб турибдики, жиноятни оғир жиноятлар туркумига киритиш учун қуйидаги шартлар бўлиши керак:

- 1) жиноят қасддан содир этилганлиги;
- 2) бундай жиноят учун қонунда беш йилдан ортиқ, лекин ўн йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш назарда тутилган бўлиши керак.

Жиноятни оғир жиноятлар туркумига киритишда асосан муайян жиноят учун жавобгарликни белгиловчи модда санкциясида кўрсатилган жазо муддати асосий мезон сифатида олинган. Қонун чиқарувчи орган, жиноят натижасида келтирилган зарарнинг хусусияти, жиноят содир қилиш усули, жиноятни фақат қасд шаклидаги айб орқали содир этилишини жиноятнинг ғараз ёки бошқача паст ниятларда содир этилганлиги, тажовуз қаратилган объектнинг аҳамиятини, айбдорнинг шахси ва бошқа ҳолатларини ҳисобга олган.

---

¹ Уголовный закон. Опыт теоретического моделирования. М. Наука, 1987, 62-бет.

Жиноят натижасида келтирилган зарарнинг миқдорини ҳисобга олиб, оғир жиноятлар туркумига киритишда баданга етказилган шикастнинг оғирлиги, талон-торож қилинган мулкнинг ёки жиноят натижасида нобуд қилинган мулкнинг миқдори, жиноят натижасида давлатга корхона, муассасага, жисмоний шахсларга етказилган зиённинг миқдори ва бошқа ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда муайян норма санкциясида жазо муддати белгиланган. Масалан, товламачилик йўли билан ўзганинг мулкни кўп миқдорда талон-торож қилганлик учун 165-модданинг 2-қисмида беш йилдан ўн йилгача озодликдан маҳрум қилиш белгиланган. Бу нормада талон-торож қилинган мулкнинг миқдори кўп миқдорини ташкил этиши уни оғир жиноятлар туркумига киритиш учун асос бўлган. Кўп миқдор эса ЖК Махсус қисмининг саккизинчи бўлимида кўрсатилган бўлиб, энг кам ойлик иш ҳақининг юз бараваридан уч юз бараваригача бўлган миқдордир. Демак, ўзганинг мулкни талон-торож қилиш жиноятларида жиноятни оғир жиноятлар туркумига киритишда фақат талон-торож қилганлик мулкнинг кўп миқдорда эканлигининг ўзигина эмас, балки талон-торож қилиш усули ҳам ҳисобга олинган. Масалан, босқинчилик йўли билан ўзганинг мулкни кўп миқдорда талон-торож қилганлик учун ўн йилдан ўн беш йилгача озодликдан маҳрум қилишни назарда тутилиб, ўта оғир жиноятлар туркумига киритилган бўлса, товламачиликда шунча миқдордаги мулкни талон-торож қилишни оғир жиноятлар туркумига киритилган. Талончиликда ҳам шу миқдор оғир жиноятлар туркумига киритишга асос бўлган ўзлаштириш ёки растрата йўли билан мулкни кўп миқдорда талон-торож қилиш, унча оғир бўлмаган жиноятлар туркумига киритилган. Мулкий зарар етказиш жиноятларида эса кўп миқдорда зарар етказиш ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятлар туркумига киритишнинг асосий мезони сифатида олинган. Шунингдек, жиноий йўл билан топилган мулкни кўп миқдорда олиш ёки ўтказиш жинояти ҳам ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятлар туркумига киритиш мезонларидан бири сифатида олинган.

Демак, жиноятни оғир жиноят деб ҳисоблаш мезони сифатида фақат кўп миқдордаги мулкни талон-торож қилишнинг ўзигина бўлмасдан, жиноят содир қилиш усули ҳам ҳисобга олинган.

Шахснинг соғлиғига қарши жиноятларда ҳам қилмишни оғир жиноят деб ҳисоблашнинг мезони сифатида фақатгина баданга етказилган шикастнинг оғирлигидан ташқари баданга шикаст етказишнинг усули ҳам олинган. Масалан, ўта шафқатсизлик билан

баданга ўртача оғир шикаст етказганлик (ЎзР ЖК 105-моддасининг 2-қисми “г” банди) унча оғир бўлмаган жиноятлар туркумига киритилган бўлса, баданга оғир шикаст етказиш ўта шафқатсизлик билан содир этилган бўлса, оғир жиноятлар туркумига киритилган.

Айбдорнинг шахсини ҳисобга олиб жиноятни оғир жиноятлар туркумига киритиш ЖК Махсус қисмининг кўплаб моддаларида назарда тутилган. Масалан, қасддан баданга ўртача оғир шикаст етказиш ўта хавфли рецидивист томонидан қилинганлиги унча оғир бўлмаган жиноятлар туркумига киритилган бўлса, номусга тегиш (118-модда), жиноят ёки жинсий эҳтиёжни зўрлик ишлатиб ғайритабиий усулда қондириш жинояти ўта хавфли рецидивист томонидан содир этиш ўта оғир жиноятлар туркумига киритилган. Демак, бу жиноят ўта хавфли рецидивист томонидан содир қилинса ўша жиноятнинг жамият учун хавфлилигига қараб таснифланганда ўта хавфли рецидивист томонидан қилинганлиги ижтимоий хавфлилиқнинг миқдор кўрсаткичларини кўпайтиради ва натижада ижтимоий хавфлилиқ даражасини ошириб, жазо тури ва миқдорини кучайтиришга асос бўлади. Натижада айбдорнинг шахси, жиноятнинг такроран, хавфли рецидивист томонидан, ўта хавфли рецидивист томонидан қилинганлиги, жиноятни бир гуруҳ шахслар томонидан содир этилганлиги, муайян вақт, шароитда содир этилганлиги (масалан, оммавий тартибсизликлар жараёнида бошқа бир жиноятни содир этиш, масалан, қасддан баданга оғир шикаст етказиш, номусга тегиш ва ҳоказолар). Жабрланувчининг ҳомиладорлиги, ожиз аҳволдалигини била туриб уларга нисбатан жиноят қилиш, жиноятни ғараз мақсадларда, адоват замирида, безорилик оқибатида, бошқа бир жиноятни яшириш мақсадида, ўз вазифаси ёки бурчини бажараётган шахсга нисбатан жиноят содир этиш ва ҳоказолар жиноятнинг ижтимоий хавфлилиқ даражасини оширувчи ҳолатлар ҳисобланади. Ҳатто жиноятни бегона шахсларга нисбатан содир этишга нисбатан яқин қариндошига нисбатан ўша жиноятни содир этиш ижтимоий хавфлилиқ даражасини оширувчи мезонлар ҳисобланади. Масалан, номусга тегиш жинояти ўн саккиз ёшдан ошган бегона шахсга нисбатан содир этилса ЎзР ЖК 118-моддасининг 1-қисми билан квалификация қилиниб, қонунда уч йилдан етти йилгача муддатга озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланиш назарда тутилган бўлса, ўша ёшдаги яқин қариндошига нисбатан содир этилса 118-моддасининг учинчи қисми билан квалификация қилинади ва бундай жиноят учун ўн йилдан ўн беш йилгача муддатга озодликдан маҳрум

қилиш белгиланган. Ушбу келтирилган мисолнинг биринчи ҳолатида қилмиш оғир жиноятлар туркумига киритилган бўлса, иккинчи ҳолатда эса ўта оғир жиноятлар туркумига киритилган.

Бизнинг назаримизда, ЎзР ЖК нинг 118 ва 119-моддаларининг учинчи қисми «б» бандида назарда тутилган жиноятларни яқин қариндошларга нисбатан содир қилиш, деб умумий тарзда белгилангани тўғри. ЎзР ЖК Махсус қисмининг саккизинчи бўлимида берилган атамаларнинг ҳуқуқий маъносида яқин қариндошларга ота-она, ака-ука ва опа-сингилликка олинганлар, неваралар, шунингдек эр-хотиннинг ота-онаси, ака-ука ва опа-сингиллари кириши назарда тутилган.

Ўақиқатдан ҳам яқин қариндошларга нисбатан 118-119-моддаларда назарда тутилган жиноятни содир қилиш нафақат қонунга хилоф, балки кўп асрлар мобайнида шаклланиб қолган қариндош-уруғчилик, урф-одат, ахлоқ ҳамда инсоний муносабатларнинг нормаларига хилофдир. Шунга кўра бундай жиноятни фақат қонуннинг ўзигина эмас, бутун жамият қоралайди ва бундай қилмишлар ўта уятсизлик, бутун қариндошчилик муносабатларини ўта оғир ҳақоратлаш бўлиб ҳисобланади.

Шунга кўра ЖК 118 ва 119-моддалари учинчи қисми «б» бандидаги жиноятларни оғир жиноятлар туркумига эмас, балки ўта оғир жиноятлар туркумига киритиб тўғри қилинган. Аммо бизнинг фикримизча, айнан ана шу моддаларда назарда тутилган яқин қариндошларига эр ва хотин кирмаслиги керак. Чунки, айнан ана шу моддалардаги эр ва хотин ўртасидаги номусга тегиш ёки жинсий эҳтиёжини зўрлик ишлатиб ғайритабиий усулда қондириш жамият томонидан бу жиноятни бошқа яқин қариндошларига нисбатан қаттиқ қораланмайди.

Амалдаги қонун мазмунига кўра умуман бегона аёлнинг номусига тегиш оғир жиноят ҳисобланса, ўз хотинининг номусига тегиш ўта оғир жиноят ҳисобланади, ваҳоланки, эр-хотин кўп йиллардан бери оилавий муносабатлар туфайли жинсий муносабатда бўлиб келганлар. Бизнинг фикримизча, эр ёки хотин 118 ёки 119-моддада назарда тутилган жиноятни бир-бирига нисбатан содир қилган тақдирда умумий асосларда жавобгарликка тортилишлари керак.

Суд амалиётида шундай жиноятлар учрайдики, тергов ҳужжатларида буни аниқ айтилмаган ёки исбот қилилмаган бўлсада, айрим аёллар эридан қутилиш учун айнан шундай йўлни

танлайдилар. Яъни аввал эрларига нисбатан шундай ҳаракатлар қилишга имкон берадилар. Шунга кўра ўзларига нисбатан шундай жиноят содир этилганлиги тўғрисида шикоят аризасини ёзадилар. Бизнинг назаримизда, 118 ва 119-моддалар 3-қисми «б» бандидаги «яқин қариндошларга нисбатан» деган сўзлардан кейин қавс ичида «эр ва хотин бундан мустасно», деган сўзларни киритиш керак.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят, Жиноят-процессуал кодекслари ҳамда Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексга ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни билан ЎзР ЖК моддаларига бир қанча қўшимча ва ўзгартиришлар киритилди. Шунга биноан ЖК Махсус қисми айрим моддаларидаги санкцияларнинг енгиллаштирилган-лиги сабабли ўша жиноятлар оғир жиноятлар туркумидан унча оғир бўлмаган жиноятлар туркумига, ўта оғир жиноятлардан оғир жиноятлар туркумига ўтказилди. Жумладан, ЎзР ЖК га юқорида айтилган қўшимча ва ўзгартиришлар киритилгунча 104-модданинг учинчи қисми санкциясида ўн йилдан ўн икки йилгача озодликдан маҳрум қилиш назарда тутилиб бу жиноят ўта оғир жиноятлар туркумига кирган бўлса, 2001 йил 29 август қонуни билан киритилган ўзгаришга биноан 104-модданинг 3-қисми санкцияси саккиз йилдан ўн йилгача муддатга озодликдан маҳрум қилиш назарда тутилиб, ўта оғир жиноятлар туркумидан оғир жиноятлар туркумига ўтказилди. Шунингдек, одамлар ўлимига ёки бошқача оғир оқибатларга сабаб бўлган хавф остида қолдириш (ЖК нинг 117-моддаси); жуда кўп миқдордаги мулкни ўзлаштириш ёки растрата қилиш, ўта хавфли рецидивист томонидан ёхуд уюшган гуруҳ томонидан, ёки унинг манфаатларини кўзлаб ўзганинг мулкни ўзлаштириш, ёки растрата қилиш (167-модданинг тўртинчи қисми); фирибгарликни жуда кўп миқдорда, ўта хавфли рецидивист томонидан, уюшган гуруҳ томонидан ёки унинг манфаатларини кўзлаб содир қилиш (168-модданинг тўртинчи қисми); сифатсиз маҳсулот чиқариш одамлар ўлимига ёки бошқача оғир оқибатларга сабаб бўлган бўлса (ЖК нинг 186-моддасининг учинчи қисми); этил спирти, алкоғолли маҳсулот ва тамаки маҳсулотини қонунга хилоф равишда ишлаб чиқариш ёки муомалага киритиш жуда кўп миқдорда уюшган гуруҳ томонидан ёки унинг манфаатларини кўзлаб содир этилган тақдирда (186-1 модданинг учинчи қисми); ҳарбий хизматчининг баданига шикаст етказиш жанговар вазиятда содир этилган тақдирда (ЖК 283-модданинг 3-қисми); атрофдагилар учун катта хавф манбаи бўлган

қурол-яроғ, шунингдек, модда ва буюмлар билан муомалада бўлиш қоидаларини бузиш одамлар ўлимига ёки бошқа оғир оқибатларга сабаб бўлган (ЖК нинг 297-моддасининг 3-қисми) жиноятлар ўта оғир жиноятлар туркумидан оғир жиноятлар туркумига ўтказилди.

ЎЗР ЖК 15-моддасида жиноятларнинг ижтимоий хавфлилиқ даражасига қараб таснифлашнинг янги қоидалари қабул қилинганидан кейин бир қанча олдин оғир жиноятлар туркумига киритилган жиноятлар унча оғир бўлмаган жиноятлар туркумига ўтказилганлиги муносабати билан ЖК Махсус қисмидаги оғир жиноятларнинг миқдори 2001 йил 29 август қонуни билан қўшимча ва ўзгартиришлар киритилганидан кейин анча камайди.

г) ўта оғир жиноятлар

ЎЗР ЖКнинг 15-моддаси бешинчи қисмида белгиланишига кўра ўта оғир жиноятларга қасддан содир этилиб қонунда ўн йилдан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш ёки ўлим жазоси назарда тутилган жиноятлар киради. Демак, қилмишни ўта оғир жиноят деб ҳисоблаш учун:

1. Жиноий қилмиш қасддан қилинганлиги;
2. Бу жиноят учун қонунда ўн йилдан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш ёки ўлим жазоси назарда тутилганлиги.

“Жиноий жазоларни либераллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг Жиноят, Жиноят-процессуал кодекслари ҳамда Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексга ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида»ги Ўзбекистон Республикасининг 2001 йил 29 август Қонуни билан Жиноят кодексига бир қанча қўшимча ва ўзгартиришлар киритилганлиги туфайли ЖК Махсус қисмининг бир қатор моддаларидаги ўта оғир жиноятлар оғир жиноятлар туркумига ўтказилганлиги муносабати билан амалдаги Жиноят кодексига ўта оғир жиноятлар анча камайди. Ҳозирги кунда амалдаги Жиноят кодексининг 38 моддасидагина ўта оғир жиноятлар учун жавобгарлик белгиланган. Ушбу рақамдан кўриниб турибдики, ҳозирги кунда Жиноят кодексигаги ўта оғир жиноятлар барча жиноятларнинг 12,5 фоизини ташкил қилмоқда холос.

Ўлим жазоси эса фақат иккита моддада назарда тутилган бўлиб, булар: жавобгарликни оғирлаштирадиган ҳолатларда қасддан одам ўлдириш (97-модданинг 2-қисми); терроризм (155-модданинг 3-қисми).

1959 йили қабул қилиниб, 1995 йил 1 апрелгача амалда бўлган Жиноят кодексининг 30 моддасида ўлим жазоси назарда тутилган эди.

Н.И. Загородников ўта оғир жиноятларни учта белги билан ифодалайди. Булар:

- 1) тажовуз қилинаётган объектнинг алоҳида аҳамиятга эга эканлиги;
- 2) бу жиноятларнинг фақат тўғри қасддан содир этилиши;
- 3) бу жиноятларнинг айримлари учун ўлим жазосини тайинлаши мумкинлиги¹.

Жиноят кодексига ўта оғир жиноятларга ижтимоий хавфлилик даражаси энг юқори бўлган жиноятлар киритилган. Бу жиноятларнинг ижтимоий қадриятларга қарши қаратилганлиги, жамиятнинг сиёсий тузумига, унинг иқтисодиётига, суверенитетига, ҳудудий яхлитлигига, тинчлик ва инсониятнинг хавфсизлигига инсон ҳаётига қарши қаратилган жиноятларнинг анча оғирлари ўта оғир жиноятлар туркумига киритилган.

Ўта оғир жиноятлар нафақат бирон бир объектга, балки умуминсоний қадриятларга, инсон ҳаётига қарши қаратил-гандир. Энг муҳим ва доимий ҳисобланган қадриятларга инсон ҳаёти киритилган. Ўзбекистон Республикаси Конституция-сининг 24-моддасида «Яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқидир. Инсон ҳаётига тажовуз қилиш энг оғир жиноятдир» дейилади. Демак, одам ўлдириш жиноятининг ўта оғир жиноят эканлиги Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида белгилаб қўйилган ва одам ўлдириш жиноятини ўта оғир жиноятлар туркумига киритишда ана шу Конституциявий принципга асосланган. Аммо эҳтиётсизликдан одам ўлдириш жинояти, жиноят содир этиш вазияти жиноятнинг хусусиятларига кўра, оғир ёки ўта оғир жиноятлар туркумига киритилмаган. Жиноят кодекси Махсус қисмида назарда тутилган жиноятлар эҳтиётсизликдан содир этилиб, қанчалик оғир оқибатлар келиб чиқишидан қатъи назар улар ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноятлар туркумига киритилган.

Жиноятни ўта оғир жиноятларга киритишнинг бир муҳим жиҳати борки, қилмишни ўта оғир жиноят деб ҳисоблаш учун суд томонидан тайинланган озодликдан маҳрум қилишнинг муддати эмас, балки айбдорнинг қилмиши квалификацияси қилинган модда

---

¹ Уголовный закон. Опыт теоретического моделирования, — М; “Наука”, — с. 61.

ёки модданинг қисми санкциясида назарда тутилган озодликдан маҳрум қилишнинг муддати ҳисобга олингандир.

ЎзР ЖК нинг 30-моддасининг мазмунига кўра ташкилотчи, далолатчи ва ёрдамчилар ҳам ЖК Махсус қисмининг бажарувчини жавобгарликка тортиш белгиланган моддаси бўйича жавобгарликка тортиладилар. Шу муносабат билан тасаввур қилайлик, қаттиқ қўрқитилганлиги туфайли одам ўлдириш жиноятини содир этилишидан олдин жиноят изларини яширишга ваъда қилган шахс қонунимиз мазмунига кўра жавобгарликдан озод этилмайди, балки суд жазо тайинлашда ЎзР ЖК 55-моддаси (жазони енгиллаштирувчи ҳолатлар)нинг иккинчи қисмида назарда тутилган қоидага асосланиб енгиллаштирувчи ҳолат деб ҳисобга олиниши мумкин.

Айтайлик, шахс ЖК 97-моддасининг иккинчи қисмида назарда тутилган жиноятни яшириш (жиноят изларини яшириш) тўғрисида олдиндан ваъда берган (у қаттиқ қўрқитилганлиги туфайли тегишли давлат органидан яширса 97-моддаси иккинчи қисмининг тегишли бандлари билан жавобгар қилинади. Суд бундай шахсга жазо тайинлашда бажарувчининг қилмиши квалификация қилинган моддаси билан жавобгар қилади. 97-модданинг санкциясида ўн беш йилдан йигирма йилгача муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси назарда тутилган. Демак, суд одам ўлдириш жинояти учун шу муддат доирасида жазо тайинлайди. Айтайлик, яшириш тўғрисида ваъда берган шахсга нисбатан суд иш ҳолатларининг барча ҳолатларини ҳисобга олиб, ЖК 57-моддасининг қоидаларини қўллаб, (қонунда кўрсатилганидан ҳам енгилроқ жазо тайинлаш) 3 йил муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазосини тайинласа, бу жиноятни қайси туркумга киритиш керак, деган савол туғилади. Амалдаги Жиноят кодекси 15-моддасининг мазмунига кўра бундай жиноят ҳам ўта оғир жиноят ҳисобланаверади. Чунки 28-97-модданинг иккинчи қисмида озодликдан маҳрум қилишнинг муддати ўн беш йилдан йигирма йилгача ёки ўлим жазоси белгиланиб ўта оғир жиноятлар туркумига киритилган.

Ўта оғир жиноятларнинг ҳуқуқий аҳамияти шундаки, бундай жиноятларни содир қилганларга нисбатан ҳар қандай ҳолда ҳам (руҳий касаллик бундан мустасно) ЖК 65, 66, 661 -моддаларини қўллаб жавобгарликдан озод қилиш қўлланилмайди. Шунингдек, ЎзР ЖК 71-моддаларини қўллаб жазодан озод қилиш қўлланилмайди.

Шунингдек, ўта оғир жиноят содир этилган тақдирда ҳам шартли ҳукм қилиш қўлланилмайди(ўн саккиз ёшга тўлмаганлар, аёллар, олтмиш ёшдан ошган шахслар бундан мустасно).

Ўта оғир жинояти учун озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган шахслар суд тайинлаган жазо муддатининг камида учдан икки қисмини ҳақиқатда ўтаб бўлганидан кейингина, жазони енгилроғи билан алмаштириш эса суд тайинлаган жазо муддатининг камида ярмини ҳақиқатда ўтаб бўлганидан кейингина қўлланиши мумкин.

Жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш ва жазонинг қолган қисмини енгилроқ жазо билан алмаштириш ЎЗР ЖК 73-моддаси тўртинчи қисмида кўрсатилган шахсларга нисбатан қўлланилмайди.

Демак, юқорида баён қилинганларга асосланиб айтиш мумкинки, ҳар бир жиноятни, жиноятларни таснифлашнинг у ёки бу туркумига киритишда қонунда(Жиноят кодекси Махсус қисми санкциясида) белгиланган жазо муддатидан олинishi, жиноятларни таснифлаш, жиноятларнинг ижтимоий хавфлилик даражасини аниқлаш ҳамда жазо тайинлаш масалаларини жуда ҳам осонлаштиради. Шунингдек, жиноят содир этишда айбланаётган шахсга нисбатан жавобгарликдан ёки жазодан озод қилишни қўллашни янада осонлаштиради, хатоларга йўл қўйилишининг олдини олишда муҳим аҳамиятга эга.

Ўта оғир жинояти учун ҳукм қилинган шахс суднинг ҳукми асосида киритилган тақдимномасига биноан махсус унвондан ёки Олий ҳарбий ёки махсус унвон ёки Ўзбекистон республика-сининг Давлат мукофотидан маҳрум қилиниши мумкин.

Шундай қилиб, жиноятларни ижтимоий хавфлилигига қараб таснифлаш назарий аҳамиятга ҳам эгадир. Жиноятларни ижтимоий хавфлилик даражасига қараб, у ёки бу туркумга киритиш жиноят-ҳуқуқий аҳамиятига эга, яъни жазо турини тайинлаш, озодликдан маҳрум қилиш муассасалари режим турини тайинлаш, жазонинг миқдор ва муддатини тайинлаш, жиноятлар жами тариқасида жазо тайинлаш, жавобгарликка тортиш муддатининг ўтиб кетганлиги муносабати билан жиноят учун жавобгарликдан озод қилиш (64-модда), жазони ижро этиш муддати ўтиб кетганлиги муносабати билан жазодан озод қилиш, судланганлик муддатларини ҳисоблаш ва судланмаган, деб ҳисоблаш масалаларида муҳим аҳамиятга эга.

2-§. Жиноий жавобгарлик ва унинг муаммолари

Жиноий жавобгарлик ҳуқуқий жавобгарликнинг махсус тури бўлиб, Жиноят кодексида тақиқланган қилмиш содир этилган тақдирдагина қўлланадиган жавобгарликнинг энг оғир туридир.

Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Жиноят кодекси 16-моддаси биринчи қисмида жиноят учун жавобгарликнинг таърифи берилган бўлиб, жиноят учун жавобгарлик жиноят содир этишда айбдор бўлган шахсга нисбатан суд томонидан ҳукм қилиш, жазо ёки бошқа ҳуқуқий таъсир чораси қўлланилишида ифодаланадиган жиноят содир этишнинг ҳуқуқий оқибатидир.

Жиноий жавобгарлик шахснинг Жиноят кодекси билан тақиқланган қилмишнинг содир қилганлиги учун шахс ва давлат ўртасида вужудга келадиган жиноят-ҳуқуқий муносабатдир.

Жиноят ҳуқуқий муносабатларнинг субъектлари бир томондан давлат бўлса, иккинчи томондан жиноят содир қилган шахсдир. Шахс томонидан жиноят содир қилиниши муносабати билан давлатда жиноят ҳуқуқида назарда тутилган мажбурлов чораларини шахсга нисбатан мажбурий тарзда қўллаш, суриштирув ва тергов ҳаракатларини олиб бориш мажбурияти вужудга келади. Шахсда эса содир қилган жинояти учун жавоб бериш, жиноят ҳуқуқида белгиланган тартибда унга нисбатан қўйилган талабларга жавоб бериш мажбурияти вужудга келади. Жиноий жавобгарлик масаласи фақат жиноят ҳуқуқи доирасида белгиланган асосларга биноан амалга оширилади.

Жамият ўз аъзоларини муайян ҳуқуқлар билан таъминлаш билан бирга, берилган ҳуқуқ ва мажбуриятларини бажариш талабини ҳам қўяди.

Жиноят қонунида жиноятларнинг қатъий рўйхати берилган бўлиб, фақат Жиноят кодексида тақиқланган қилмишни содир қилганлик учун шахс жиноят қонуни нормалари асосида жавобгарликка тортилади. Шахсни жиноий жавобгарликка тортиш учун қуйидаги асослар бўлиши керак:

а) содир этилган ижтимоий хавфли қилмиш жиноят деб кўрсатилиб, жиноят қонунида тақиқланган бўлиши;

б) жиноят қонунида шундай қилмиш учун жазо ёки бошқача таъсир чорасининг белгиланганлиги;

в) ана шундай ижтимоий хавфли қилмишни содир этишда шахснинг айбли эканлиги.

Жиноий жавобгарликнинг оқибатлари эса қуйидагиларда ифодаланади:

а) шахснинг содир қилган жинояти учун давлат олдида ва бунга ваколатли органлар олдида жавоб бериш мажбуриятининг пайдо бўлиши;

б) содир этилган жиноий қилмишни суд ҳукмида ифодаланган салбий баҳо беришдан иборат;

в) содир этилган жиноий қилмиш учун жазо ёки бошқача таъсир чорасини қўлланиши;

г) жазога ҳукм қилинганлигининг оқибати сифатида шахснинг судланган, деб ҳисобланиши.

Жиноят кодекси Махсус қисмида жиноий қилмишларнинг қатъий рўйхати берилган экан, Кодексда кўрсатилмаган ҳар қандай қилмиш жиноят ҳисобланмайди ва жиноий жавобгарликни келтириб чиқармайди. Яъни ЖКда жиноий қилмишларнинг қатъий рўйхати берилиб, бу қилмишларни содир этишни тақиқлайди ва ижтимоий хавфли қилмишларни содир қилмаслик учун огоҳлантириб туради.

Маълумки, жиноят ҳуқуқи содир этилган жиноятни юридик факт сифатида ўрганади. Жиноят содир этилиши муносабати билан жиноят-ҳуқуқий муносабатлар пайдо бўлади. Жиноий қилмиш содир этилмаса жиноят-ҳуқуқий муносабатлар пайдо бўлмайди, шахснинг жиноят содир қилиши муносабати билан давлат олдида жавобгар бўлиш мажбуриятининг вужудга келишидир. Шахс жиноят қонунида тақиқланган ижтимоий хавфли қилмишларни содир этиб, ўзида ана шундай муносабатнинг келиб чиқишига сабаб бўлади. Жиноий жавобгарлик жавобгар бўлиш мажбурияти туфайли келиб чиқади. Агар шахс жиноятни содир қилиб, яширинса, унда жавобгар бўлиш мажбурияти пайдо бўлган бўлсада, яширинганлиги туфайли жавобгарликка тортилмай қолиши мумкин.

Муайян шахсни жиноий жавобгарликка тортиш учун содир қилган жиноятини исботловчи ҳужжатлар етарли, асослантирилган, юридик жиҳатдан аҳамиятга эга бўлган бўлиши керак. Шахсни жиноий жавобгарликка тортилган деб ҳисоблаш учун суднинг қонуний кучга кирган айблов ҳукми бўлиши керак. Шахсни жиноий жавобгарликка тортилган деб ҳисоблашнинг ягона юридик асоси қонуний кучга кирган суднинг айблов ҳукмидир. Ушбу қоида Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида белгилаб қўйилган бўлиб, Конституциянинг 26-моддасида «Жиноят содир этганликда айбланаётган ҳар бир шахснинг иши судда қонуний тартибда, ошкора

кўриб чиқилиб, унинг айби аниқланмагунча у айбдор ҳисобланмайди. Судда айбланаётган шахсга ўзини ҳимоя қилиш учун барча шароитлар таъминлаб берилади»», – дейилади. Суднинг айблов ҳукми қонуний кучга кирмагунча шахс жиноий жавобгарликка тортилган ҳисобланмайди.

Ана шу юқорида баён қилинганларга кўра, жиноий жавобгарлик жиноят содир этишда айбланаётган шахсга нисбатан, жиноят ҳуқуқий нормасида назарда тутилган, қонуний кучга кирган суднинг айблов ҳукмида мужассамлашган давлатнинг мажбурлов чорасини қўллашдан иборатдир.

Давлатнинг бундай мажбурлов таъсир чораси фақат тайинланган жиноий жазода ифодаланадими ёки жиноий жавобгарлик ва жазода ифодаланадими? Жиноий жавобгарлик ва жазони таҳлил қилишдан улар бир хил тушунча эмаслиги аниқланади.

Жиноят кодекси нормаларининг амалда қўлланиш амалиётини таҳлил қилишдан шундай хулосага келиш мумкинки, жазо қўлланмаган жавобгарлик, (масалан, жиноят содир қилишда айбланаётган шахс ЎЗР ЖКнинг 65, 66, 66¹ моддалари асосида жавобгарликдан озод қилинган бўлса) судланган ҳисобланмайди. Агар шахс ЎЗР ЖК 70-71-моддалари асосида жазодан озод қилинган бўлса, мажбурлов чораси қўлланганлиги туфайли у судланган ҳисобланади, ammo мажбурлов чораси унга нисбатан тадбиқ этилмайди. Шахс ЎЗР ЖК Махсус қисмининг муайян моддаси билан ҳукм қилиниб жазо тайинланган бўлса, жазони ҳақиқатдан ўтайди ва судланган ҳисобланади.

ЎЗР ЖКнинг 87-моддасига мувофиқ вояга етмаган шахсга нисбатан тарбиявий хусусиятдаги мажбурлов чоралари (ЖКнинг 88-моддасида назарда тутилган мажбурлов чоралари) ни қўллаб жавобгарликдан ёки жазодан озод қилинган бўлса, жиноий жазодан бошқа турдаги мажбурлов чораси қўлланганлиги туфайли шахс судланмаган ҳисобланади.

Бундай ҳолда жиноий жазо сифатидаги мажбурлов чораси қўлланмаган жиноий жавобгарлик ҳисобланади ва шунга мувофиқ шахс судланмаган ҳисобланади. Юқорида айтилганларга асосланиб жиноий жавобгарликнинг қуйидаги турларини келтириш мумкин:

1) давлатнинг жиноий жазо чораси қўлланмаган жавобгарликдан озод қилиш;

2) давлатнинг жиноий жазо туридаги жазо қўлланиб, жазони ўташдан озод қилиш тарзидаги жавобгарлик;

3) жавобгарликка тортиб жиноий жазо тарзидаги жазо қўллаш ва жазони ҳақиқатдан ўташ билан боғлиқ бўлган жавобгарлик;

4) жиноий жазо ҳисобланмаган бошқача мажбурлов чорасини қўллаш билан боғлиқ бўлган жавобгарлик.

Юқорида келтирилганлардан кўриниб турибдики, жиноий жавобгарлик жазо қўллаш билан боғлиқ бўлмаган жиноий жавобгарликдан ва жиноий жазо қўллаш билан боғлиқ бўлган жиноий жавобгарликлардан иборат экан. Шунга кўра жиноий жавобгарлик тушунчаси жиноий жазо тушунчасига нисбатан анча кенг тушунча бўлиб, жиноий жавобгарлик ва жазонинг мақсади ҳам бир хил. ЎзР ЖК 42-моддасининг 2-қисмида жазонинг мақсади айтилган бўлсада, жазонинг мақсадига жазо тарзидаги мажбурлов чораларни қўлламаздан ҳам эришиш мумкин деган қатъий хулосага келинса, жазо қўллаш билан боғлиқ бўлмаган жавобгарликка тортилади. Жавобгарликдан озод қилиш муайян жазо тури, жазо муддати ёки миқёси билан чегараланмаган. Чунки шахсга жазо тайинланмай жавобгарликдан озод қилиш қўлланган бўлса, содир этилган жиноятнинг ижтимоий хавфи катта бўлмаслиги ёки унча оғир бўлмаган жиноят эканлиги билан боғланган.

Жиноий жазо қўллаш билан боғлиқ бўлган жавобгарлик эса қилмишнинг ижтимоий хавфлилик даражаси ҳамда тайинланган жазо тури ва жазонинг ўталган қисмининг муддатлари билан боғлиқ ҳолда судланганлик муддати келиб чиқиши билан боғлиқдир. Жазо қўллаш билан боғлиқ бўлган жавобгарлик анча оғир бўлиб, бундай қилмишни баҳолашда қилмишнинг ижтимоий хавфлилик даражаси, жиноят натижасида етказилган зарарнинг миқдори ва айбдорнинг шахси ҳисобга олинади.

Жиноий жавобгарликнинг вақт бўйича чегараси борми? Агар бор бўлса, қачон бошланади ва қачон тугайди? Жиноий жавобгарлик шахснинг содир қилган жинояти учун мажбурлов чорасини қўллашда ифодаланган жавобгар бўлиш мажбуриятидан иборат экан, ана шу мажбурият қачондан бошланади? Бу борада юридик адабиётларда ягона фикр йўқ. А.А.Пионтковский жиноий жавобгарлик жиноят содир қилинган пайтдан бошланади деб ёзади¹. Я.М. Брайнин эса

---

¹ Курс советского уголовного право в 6 томах. Общая часть. М., 1970, 9-бет.

муайян шахснинг жиноят содир қилганлиги тергов органлари томонидан аниқланган пайтдан бошланади, деб ҳисоблайди¹.

Жиноий жавобгарликнинг вужудга келиши ва тугагунча бўлган вақт жиноий жавобгарликни амалга ошириш вақти ҳисобланади. Жиноий жавобгарликни амалга ошириш эса, жиноят содир қилганлиги муносабати билан шахсга нисбатан суриштирув ва тергов ҳаракатларини олиб бориш (гумондорни қўлга олиш, унга нисбатан эҳтиёт чораларини қўллаш), ишни судда кўриш, айблов ҳукми чиқариш, жазони ижро этишдан иборат. Судланганлик муддатининг тугаши билан жиноий жавобгарликни амалга ошириш батамом тўхтатилади деб ҳисоблайди кўпчилик муаллифлар.

Бизнинг фикримизча, шахс жиноят содир қилиши биланок, у қўлга олинган ёки олинмаганлигидан қатъи назар, унда қилмиши учун давлат олдида жавобгар бўлиш, давлатда эса муайян давлат идоралари орқали Жиноят процессуал кодекси нормаларини қўллаш вазифаси пайдо бўлади. Демак, жиноят-ҳуқуқий муносабатлар жиноят содир қилиш пайтдан бошланади ва шунга мувофиқ жавобгар бўлиш мажбурияти ҳам шу пайтдан бошланиб, ҳукм қонуний кучга кириши билан тугайди. Чунки жиноий жазони ўташ ва судланганлик оқибатлари, жиноий жавобгарликнинг оқибатлари ҳисобланади. Чунки жиноий жавобгарлик, жазо қўллаш билан боғлиқ бўлган ва жазо қўллаш билан боғлиқ бўлмаган жавобгарликдан иборат. Айнан айблов ҳукмининг қонуний кучга кириши билан шахс судланган ҳисобланади².

Жиноий жавобгарлик фақат унинг ўзигагина хос бўлган белгиларга эга бўлиб, бу белгилари орқали маъмурий интизомий фуқаровий жавобгарликлардан фарқ қилади.

1) қўлланиш асослари бўйича: жиноий жавобгарлик қилмишида Жиноят кодексида назарда тутилган жиноят таркибининг барча белгилари мавжуд бўлсагина қўлланади. Жавобгарликнинг бошқа турлари (интизомий, фуқаровий жавобгарлик) да жиноят муносабати билан келтирилган зарар ёки бошқача ҳуқуқбузарлик учун қўлланади;

2) қўллашнинг мазмуни бўйича: жиноий жавобгарлик содир этилган жиноий қилмиш учун фақат давлат номидан суд томонидан айблов ҳукми чиқариш билан боғлиқ бўлган, Жиноят кодексида

---

¹ Браинин Я.М. Уголовная ответственность и ее основание в Советском уголовном праве, М: 1963, стр. 27.

² Шундай фикрни 1994 йилда чоп этилган “Уголовная право Российской Федерации. Общая часть” ва 2001 йилда чоп этилган “Уголовная право Российской Федерации. Общая часть” дарслигининг муаллифлари ҳам баён қилганлар.

назарда тутилган жиноий жазо ёки бошқача мажбурлов чорасини қўлланиши билан боғлиқ бўлиб, шахснинг ҳуқуқий ҳолатини жиддий чеклашдан иборатдир. Жавобгарликнинг бошқа турларида эса, ҳатто суд томонидан тайинланган мажбурлов чораси ҳам давлат номидан тайинланмайди. Демак, жиноий жавобгарлик, ўз мазмунига кўра жавобгарликнинг энг оғир тури ҳисобланади;

3) жавобгарликнинг қўлланиш субъекти бўйича фарқи: жиноий жавобгарлик фақат суд томонидан тайинланади ва қонуний кучга кирган айблов ҳукмида ифодаланади. Бошқа бирорта орган ёки мансабдор шахс жиноий жавобгарликка тортишга ҳақли эмас.

Жавобгарликнинг бошқа чораларини суд томонидан ҳам бошқа идора ва мансабдор шахслар томонидан ҳам қўлланиши мумкин;

4) қўлланиш тартиби бўйича фарқи: жиноят процессуал қонунда жиноий жавобгарликка тортишнинг махсус тартиби белгиланган бўлиб, фақат Жиноят процессуал кодексида тергов органлари ва суднинг жиноий жавобгарликка тортиш тўғрисидаги фаолияти тартибга солинади. Бошқа жавобгарлик турлари юзасидан жавобгарликка тортиш тартиби бошқа ҳуқуқий нормалар билан тартибга солинади;

5) жавобгарликка тортиладиган субъектларнинг доираси бўйича фарқи: жиноий жавобгарлик шахсий хусусиятга эга бўлиб, фақат жисмоний шахсларгина жиноий жавобгарликка тортилади. Масалан, корхонадан чиқаётган ифлос сувлар сув ёки атроф муҳитни ифлослантирса ва бунинг учун ЖК да назарда тутилган оқибат юз берса, корхона эмас, балки корхонадаги бунинг учун масъул бўлган жисмоний шахслар жавобгарликка тортилади.

Бошқа турдаги жавобгарлик, масалан, фуқаровий жавобгар юридик шахслар бўлиши мумкин¹.

Жиноий жавобгарликнинг асослари

ЎзР ЖК 16-моддасининг иккинчи қисмида белгиланишига кўра, Жиноят кодексида назарда тутилган жиноят таркибининг барча аломатлари мавжуд бўлган қилмишни содир этиш жавобгарликка тортиш учун асос бўлади. Ушбу тушунча жиноий жавобгарликнинг ягона норматив асоси ҳисобланади.

---

¹ Бу ҳақда қаранг: Курс советского уголовного право в 6 томах. Том III. М. стр 7-18. Уголовное право Российской Федерации. Общая часть, М., «Юристъ», 2001, стр. 70.

Шахсни жиноий жавобгарликка тортиш учун ЖК Махсус қисмининг муайян моддасида назарда тутилган қилмиш содир этилган бўлиши керак. Буни жиноят ҳуқуқида жиноий жавобгарликнинг фактик асоси дейилади. Аммо қилмишни ЖК Махсус қисмининг муайян моддаси билан квалификация қилиш учун, қилмишда ўша моддада назарда тутилган жиноят таркибининг барча белгилари бўлиши керак. Жиноят ҳуқуқида бундай асосни норматив асос деб айтилади. Ана шу фактик ва норматив асослар жиноий жавобгарликнинг умумий асослари ҳисобланади. Қилмиш ЖК Махсус қисмининг муайян моддасида кўрсатилган белгилар билан таққосланади, таққослаш туфайли қилмиш билан қонунда назарда тутилган белгилар ўртасида тўла мувофиқлик вужудга келса, давлатнинг тегишли ваколатли идораларида айбдорни жиноий жавобгарликка тортиш мажбурияти пайдо бўлади.

Жиноят таркиби қилмишни батафсил талқин қилиш имконини берадиган томонлари (элементлари) дан иборат бўлиб, улар жиноятнинг объекти, объектив томони, субъекти ва субъектив томонлари ҳамда ушбу томонлар (элементлар) белгиларининг мажмуидан (йиғиндисидан) иборатдир.

ЎЗР ЖКнинг 14-моддасида қилмишни жиноят деб ҳисоблаш учун унинг тўртта белгиси, яъни ижтимоий хавфлилиги, ҳуқуққа хилофлиги, айбнинг мавжудлиги ва жазога сазоворлиги белгиларининг бўлиши талаб қилиниб, бу белгилар қилмишнинг жиноят эканлигини белгиловчи белгилари ҳисобланади, холос. Бу белгилар қилмишни ЖКнинг қайси моддаси билан квалификация қилиш кераклигини, қилмишда ЖК Махсус қисмининг қайси моддасида назарда тутилган жиноятнинг белгилари бор эканлигини ҳал қилиб бера олмайди. Қилмишда муайян жиноят таркибининг барча белгилари бор ёки йўқлигини аниқлаш учун унинг жиноят таркиби таҳлил қилинади. Айнан қилмишни жиноят таркибини таҳлил қилиш орқали, аввало, юқорида баён қилинган жиноятнинг тўртта белгиси аниқланади, сўнгра ЖК Махсус қисмининг муайян моддасидаги белгилар билан таққосланади. Таққослаш натижасида қилмиш билан ЖК Махсус қисми муайян моддасидаги жиноят таркибининг белгилари мувофиқ келса, жиноят содир қилишда айбланаётган шахс ўша норма билан жавобгар қилинади. Аммо қилмишнинг ижтимоий хавфлилиги объектив категория бўлиб, айнан ижтимоий хавфлилик ва жиноятнинг бошқа белгилари аниқланиши керак бўлади. Қонунда муайян қилмишни жиноят деб ҳисоблаб, қонун

қилмишни ижтимоий хавфлига айлантирган эмас, аксинча, қонун чиқарувчининг иродасига боғлиқ бўлмаган ҳолда ижтимоий хавфлилиги қонунда белгилаб қўйилган. Агарда қилмишда ЖК Махсус қисмининг муайян моддасида назарда тутилган белгилари мавжуд бўлсада, аммо ижтимоий хавфли бўлмаса, бундай қилмиш жиноят ҳисобланмайди. Бундай ҳолда жиноят таркиби йўқ ва жиноий жавобгарликка тортишга ҳам асос йўқ. Бунга қилмишнинг жиноийлигини истисно қиладиган ҳолатларни мисол тариқасида келтириш мумкин.

Демак, жиноий жавобгарликнинг асослари бор ёки йўқлигини аниқлаш учун содир этилган қилмиш ЖК нинг муайян моддасига солиштирилади, агар қилмишда ўша моддада назарда тутилган белгилар мавжуд бўлса, жиноят таркиби бор ва шунга мувофиқ жиноий жавобгарликнинг асослари ҳам бор. Аксинча, қилмиш ижтимоий хавфли бўлатуриб, ЖК Махсус қисмининг бирорта моддасида назарда тутилган белгилар бўлмаса қилмишда жиноят таркиби йўқ ва жиноий жавобгарликнинг асослари ҳам йўқ. Масалан, қонунда ўзини ўзи ўлдиришга далолат қилганлик учун жавобгарлик назарда тутилмаган. Ваҳоланки, бундай қилмиш ижтимоий хавфли ҳисобланади. Демак, бундай ҳолда ҳам жиноий жавобгарликнинг асослари йўқ. Амалдаги жиноят қонунида аналогиядан фойдаланиб жавобгарликка тортиш қатъиян ман қилинади.

XX асрнинг ўрталарида айрим Совет юридик адабиётларида содир этилган ижтимоий хавфли қилмишда фақат жиноят таркибининг томонлари мавжудлиги жиноий жавобгарликнинг ягона асоси бўла олмайди, деган фикрлар ҳам мавжуд эди¹. Уларнинг фикрига кўра жиноят таркиби томонлари (элементлари)дан ташқари жиноятчи шахсини ифодаловчи хусусиятлар, ҳаракатларнинг хусусиятлари, жиноят содир қилиш шароитлари, жиноий оқибат ва бошқа бир қатор ҳолатларни ҳам жиноий жавобгарликнинг асослари бўлиши тўғрисида айтилган эди.

Аммо ушбу айтилган ҳолатлар ҳам жиноят таркиби доирасига кирувчи жиноят таркибининг зарурий ёки факультатив белгиси ҳисобланган ҳолатлардир.

Жиноий жавобгарликнинг асосларига жиноят таркиби доирасига кирмайдиган ҳолатларни ҳам киритиш жиноий жавобгарлик асосларини кенгайтириб юборади ва натижада жиноий жавобгарликнинг асослари тушунчаси, жиноий жавобгарликнинг

---

¹ Уголовное право. Общая часть М: 1966, стр. 41.

мақсадга мувофиқлиги тушунчаси билан сунъий равишда алмаштирилади.

Бу ўз навбатида одил судлов принципларининг бузилишига ҳам олиб келиши мумкин. Шунга кўра жиноий жавобгарликнинг ягона асоси фақат ижтимоий хавfli қилмишда жиноят таркибининг мавжудлигидир.

ЎзР ЖКнинг 66 ёки 66-моддалари асосида жавобгарликдан озод қилиш ёки Кодекснинг 87-моддаси асосида вояга етмаганга жиноий жазо ўрнига бошқача мажбурий чоралар қўланилган тақдирда ҳам жиноят таркибининг бирор элементи ёки белгиси етарли эмаслиги учун эмас, балки қилмишда муайян жиноятнинг жиноят таркиби томонлари ва белгилари тўла бўлган, жинояти етарли даражада исботланган шахсларга нисбатан қўлланади. Бундай ҳолда шахс жиноий жавобгарликнинг асослари бўлмаганлиги учун эмас, балки жиноий жазо чорасини қўлламасдан ҳам шахсни тузатиш мумкин деган қатъий ҳулосага келинганлиги туфайли жавобгарликдан озод қилинган. Жиноят қонуни нормаларини қўллаб жавобгарликдан ёки жазодан озод қилиш фақат жиноий жавобгарликка тортиш учун етарли асослар мавжуд бўлган жиноий қилмишларгагина қўлланади. Жиноий жавобгарликнинг асослари етарли бўлмаган, яъни қилмишда жиноят таркибининг бирон элементи ёки белгиси бўлмаган қилмишлар эса жиноят ҳисобланмайди. Агар ана шундай ишлар судгача етиб келган бўлса, суд оқлов ҳукми чиқаради.

Шунингдек, жиноят таркиби доирасидан ташқарида бўлган ҳолатлар ҳам қилмишни жиноий қилмишга, жиноят ҳисобланмаган қилмишни жиноятга айлантира олмайди. Жиноят таркибидан ташқаридаги ҳолатлар фақат жазо тайинлашда ҳисобга олиниши мумкин.

Жиноий жавобгарлик Конституциявий принцип бўлиб (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 18-моддаси), фуқароларнинг қонун олдидаги тенглиги принципига (ЎзР ЖК нинг 5-моддаси) асосланади.

ЎзР ЖКнинг 5-моддасида жиноят содир этган шахслар жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқедан қатъи назар, бир хил ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлиб, қонун олдида тенгдирлар, дейилади.

Ушбу Конституциявий принципга кўра, одамлар қонун ва суд олдида тенгдирлар. Шунинг учун ҳам бирон бир шахсни жиноий жавобгарлигида Ҳозирқонуний имтиёзларга эга бўлиш ёки унинг

аҳволини оғирлаштирилишига йўл қўйилмайди. Шунингдек, ҳеч ким айнан битта жиноят учун икки марта жавобгарликка тортилмайди, деган принципга (ЖКнинг 8-моддаси) асосланилади. Битта жиноят учун икки марта жавобгарликка тортиш тақиқланади. Аммо жиноий жавобгарлик бошқа ҳуқуқий жавобгарлик билан бир вақтда тайинланиши мумкин. Масалан, жиноят содир қилиш натижасида моддий зарар етказилган тақдирда суд айбдорни жиноий жавобгарликка тортиш билан бирга, фуқаровий ҳуқуқий жавобгарликка тортиши мумкин ёки жиноят содир қилган шахсни жиноий жавобгарликка тортилиши муносабати билан у ишлайдиган корхона маъмурияти уни ишдан ҳам бўшатиб, интизомий жазо чорасини қўллаши мумкин.

3-§. Жиноят таркибининг жиноятни квалификация қилишдаги аҳамияти

Жиноятни квалификация қилиш содир этилган ижтимоий хавфли қилмишнинг белгиларини ЖК Махсус қисмининг муайян нормасида назарда тутилган. Жиноят таркиби белгиларига солиштириб, уларнинг мослигини аниқлаш ва юридик жиҳатдан мустаҳкамлашдир¹.

Содир этилган жиноятни тўғри квалификация қилиш, энг аввало, одил судловни амалга ошириш ва жиноят содир этишда айбланаётган шахснинг айбига яраша жазо тайинлашнинг асосий шарти ҳисобланади ва бу ўз навбатида муҳим ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий аҳамиятга эгадир. Суд жиноят содир қилишда айбланаётган шахсга нисбатан ҳукм чиқариш вақтида, содир этилган ижтимоий хавфли қилмишда жиноят таркиби борлигини, агар муайян жиноят таркиби бўлса, судловга тегишлилик масалалари (ЎзР ЖПК нинг 396-моддаси) ҳал қилиши керак. Жиноят қонуни нормасини нотўғри қўлланиши ҳукмни ўзгартиришга ёки бекор бўлишига сабаб бўлади. (ЎзР ЖПКнинг 83 ва 401-моддалари)

Жиноятни тўғри квалификация қилиш ЖК Махсус қисмининг муайян моддасида шундай турдаги жиноятларнинг барчаси учун типик бўлган норманинг белгиларига содир этилган ижтимоий хавфли қилмишнинг белгиларини тўғри аниқлаш ва солиштиришдан иборатдир. Жиноятни квалификация қилиш ишдаги ҳақиқий

---

¹ Бу борада қаранг: Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений.-М: 1972; Куринов Б.А. Научные основы квалификации преступлений. М. Изд-во МГУ. 1984; Тарарухин С.А. Теория и практика квалификации преступлений, Киев, 1978 г.

ҳолатларни ўрганиш, жиноят ҳуқуқий норманинг мазмунини ва маъносини аниқлаш билан боғлиқ бўлган мураккаб иш жараёнидир. Чунки бунда ишдаги ҳақиқий ҳолатлар ўрганилиб, жамият учун хавф туғдирувчи инсон хулқининг конкрет актига ҳуқуқий (юримдик) баҳо берилади.

Жиноятни квалификация қилиш бир неча босқичлардан иборат бўлиб, улар қуйидагилардан иборатдир:

1) ижтимоий хавфли қилмиш содир этилган вақтда амалда бўлган жиноят қонунини қўллаш (ЎзР ЖКнинг 13-моддаси);

2) Жиноят кодексининг муайян моддаси ёки муайян қисмини, агар қилмиш бир неча жиноятлардан иборат бўлса, содир этилган конкрет ижтимоий хавфли қилмишнинг қонунда белгиланган белгилари бўйича бир неча моддаларни қўллаш;

3) агарда жиноят охирига етказилмаган бўлса ЖК Махсус қисми моддалари билан бирга Умумий қисми моддасини (25-модда) ёки жиноят иштирокчилиқда содир қилинган бўлса (28,29-моддалар) бу нормаларнинг белгилари солиштирилиб, Махсус қисми моддалари билан биргалиқда қўллаш;

4) бу нормаларнинг белгиларини конкрет содир этилган ижтимоий хавфли қилмишга солиштириш.

Жиноятларни квалификация қилишнинг бу босқичлари фақат битта мақсадга, содир этилган ижтимоий хавфли қилмишни тўғри квалификация қилишга қаратилган бўлиб, ҳаётда содир этилган ижтимоий хавфли қилмишнинг белгиларини қонундаги (ЖК Умумий ва Махсус қисми моддаларида назарда тутилган) нормаларга солиштиришдан иборатдир.

Шахснинг содир этган ижтимоий хавфли қилмишида муайян жиноят таркибининг асосий ва қўшимча белгилари: жиноятнинг объектини ва айрим жиноятларда жиноятнинг предметини; жиноятнинг объектив томонини (зарурий ва факультатив) белгилари; субъектив томонининг белгиларини ҳамда жиноят субъектининг белгиларини тўғри аниқланиб, ЖК муайян моддаларига тўғри солиштирилса, жиноят тўғри квалификация қилинган ҳисобланади. Жиноятни тўғри квалификация қилишнинг ягона юримдик асоси конкрет жиноят таркибидир. Агарда жиноий қилмишда қонунда назарда тутилган белгилардан кўпроқ белгилар бўлса, суд бу белгиларни жазо тайинлаш вақтида ҳисобга олиши мумкин.

Жиноятни квалификация қилиш жараёнида инсоннинг конкрет ижтимоий хавфли хулқи туфайли содир этилган актга жиноят-

ҳуқуқий нуқтаи назардан баҳо бериллади. Бу баҳо бериш тегишли жиноят-процессуал ҳужжатларда (ҳукмда ёки қарорда) қайд қилинганидан кейин, жиноят содир этишда айбланаётган шахсга нисбатан жиноий жазо ёки мажбурий хусусиятдаги бошқача таъсир чораси қўлланади.

Жиноятни нотўғри квалификация қилиш, жиноятда айбланаётган шахсга нисбатан асоссиз равишда оғир жазо чорасини тайинланиши ёки асоссиз равишда енгил жазо чорасини тайинланишига сабаб бўлади. Бу ўз навбатида маҳкум учун ҳам, жамият учун ҳам салбий оқибатлар келтириб чиқариши мумкин. Бундан ташқари, жиноятни нотўғри квалификация қилиш энг аввало, маҳкумнинг манфаатлари, ҳуқуқ ва эркинликларига, бошқа шахсларнинг манфаатига, умуман олганда давлат манфаатларига путур етказди.

4. а) Жиноят субъекти ва унинг муаммолари

Юқорида таъкидланганидек, жиноят содир қилиш пайтида қонунда белгиланган ёшга етган шахсларгина жиноятнинг субъекти бўладилар. Демак, шахснинг муайян ёшга етганлиги уни жиноий жавобгарликка тортиш шартларидан бири ҳисобланади. Қонунда белгиланган ёшга етмаган кичик ёшдагилар ўзларининг ёши, руҳий ва жисмоний ривожланиши жиҳатидан ўз қилмишлари учун ҳали тўла жавоб бера олмайдилар, ўз ҳаракатлари (ёки ҳаракатсизлик) ларини тўла бошқара олмайдилар. Чунки улар онгининг ривожланиши даражаси ҳали бу даражагача ривожланмаган бўлади.

Жиноят субъекти бўла олиш ёши асосан вояга етмаган онгининг ривожланганлик даражаси, содир этилаётган ҳодиса ва жараёнларни англаш, шунга мувофиқ равишда ҳаракат қила олиш қобилияти шаклланган даврдаги ёшидан ҳисобланди. Кичик ёшдагиларда бундай қобилият ҳали шаклланмаганлиги туфайли улар жиноят субъекти бўла олмайдилар.

Шахснинг ўз хулқининг ижтимоий хавфли хусусиятда эканлигини англаши, тарбия, ҳаётни кузатиш, атрофдагиларнинг таъсирида аста-секин шаклланади. Шахс қандай ҳаракатларни қилиш ёки қилмасликни, яхши ва ёмон эканлигини аста-секин ажратиб боради ва бу масалаларни ажратишда оила тарбияси ғоят муҳимдир. Шахс муайян ёшга етганидан кейин муайян ҳаёт тажрибаси тўпланади, яхши ва ёмонни ажратиш қобилияти шаклланади, ўз ҳаётини эҳтиёжини қондиришда ҳаракатнинг у ёки бу вариантини

танлаш, муайян муаммони ҳал қилишнинг у ёки бу йўлини танлаш қобилияти шаклланади. Ана шундай қобилият ўн олти ёшга тўлган вояга етмаганларда шаклланади деб ҳисоблаб ЎзР ЖКнинг 17-моддасининг 1-қисмида 16 ёшга тўлган ёш жиноятнинг субъект ёши сифатида белгиланган. Демак, ЎзР ЖК 17-моддасида белгиланганига кўра, Ўзбекистонда 16 ёшга тўлган шахслар жиноят субъекти ёшига тўлган ҳисобланадилар. Аммо шундай жиноятлар борки, уларни 16 ёшга тўлмаган вояга етмаганлар ҳам жиноят эканлигини, бундай қилмишлар учун жиноят қонунида жазо белгиланганлигини билдилар. Шунини ҳисобга олиб ЖК 17-моддасининг 2-қисмида фақат жавобгарликни оғирлаштирадиган ҳолатларда қасдан одам ўлдириш жиноятлари учун (Ўз Жк 97-моддасининг 2- қисми) ўн уч ёшга тўлган вояга етмаганлар шу жиноятнинг субъекти бўлишлари назарда тутилган. ЖК 17-моддасининг 3-қисмида ўн тўрт ёшга тўлганлар субъект бўла олиши мумкин бўлган жиноятларнинг қатъий рўйхати берилган. Булар 97-модданинг 1-қисми (қасдан одам ўлдириш), 98-модда (кучли руҳий ҳаяжонланиш ҳолатида қасдан одам ўлдириш : 104-модда (қасдан баданга оғир шикаст етказиш), 105-модда (қасдан баданга ўртача оғир шикаст етказиш) 106-модда (кучли руҳий ҳаяжонланиш ҳолатида қасдан баданга оғир ёки ўртача оғир шикаст етказиш); 118-модда (номусга тегиш), 119-модда (жинсий эҳтиёжни зўрлик ишлатиб Ҳозиртабий усулда қондириш, 137-модда (одам ўғирлаш), 164-модда (босқинчилик), 165-модда (товламачилик), 166-модда (талончилик), 169-модда (ўғрилиқ), 173-модданинг иккинчи ва учинчи қисмлари (мулкни қасдан нобуд қилиш ёки унга зарар етказиш), 220-модда (озодликдан маҳрум этиш жазосини ижро этиш муассаларининг ишини издан чиқариш), 222-модда (озодликдан маҳрум қилиш жойларидан қочиш), 247-модда (ўқ отар қурол, ўқ-дорилар, портловчи моддалар ёки портлатиш қурилмаларини қонунга хилоф равишда эгаллаш), 252-модда (радиактив материалларни қонунга хилоф равишда эгаллаш), 263-модда (темирйўл, денгиз, дарё, ҳаво транспорти воситаси ёки алоқа йўллари яроқсиз ҳолатга келтириш), 267-модда (транспорт воситаларини олиб қочиш), 271-модда (гиёҳвандлик воситалари ёки психотроп моддаларни қонунга хилоф равишда эгаллаш), 14 ёшга тўлганлар субъект бўла оладиган жиноятларнинг ушбу рўйхати қатъий бўлиб, ана шу рўйхатда кўрсатилганидан бошқа бирорта жиноят учун шахс ўн тўрт ёшдан жиний жавобгарликка тортилиши мумкин эмас.

1959 йилда қабул қилиниб, 1995 йил 1 апрелгача амалда бўлган Жиноят кодексидаги нисбатан амалдаги 1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган Жиноят кодексида ўн тўрт ёшга тўлганлар субъект бўла оладиган жиноятларнинг рўйхати қисқартирилган. Жумладан, 1959 йилда қабул қилинган Жиноят кодексида эҳтиётсизлик орқасида одам ўлдириш (86-модда) учун ўн тўрт ёшга тўлганлар ҳам жиноий жавобгарликка тортилган.

Айрим амалиёт ходимлари ҳатто айрим юристлар ўртасида айрим оғир ва ўта оғир жиноятлар учун жиноий жавобгарлик ўн тўрт ёшдан белгиланган деб ҳисоблайдилар. Бундай деб ҳисоблаш тўғри эмас. Агар қонун чиқарувчи орган оғир ва ўта оғир жиноятлар учун жиноий жавобгарлик ёшани ўн тўрт ёшга тўлгандан бошлаб ҳисобга олганда эди, ўта оғир жиноят ҳисобланган терроризмга, давлатга хоинлик қилиш, жосуслик, жиноий уюшма тузиш ва ҳоказо жиноятлар учун ўн тўрт ёшдан жавобгарликни белгилаган бўлар эди. Ваҳоланки қонунда 14 ёшга тўлганлар субъекти бўла оладиган жиноятлар рўйхатида ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятлар ҳам (Масалан, 169-модданинг 1-қисми), унча оғир бўлмаган жиноятлар (Масалан, 104-модданинг 1-қисми) ҳам бор.

Ушбу рўйхатдаги жиноятлар учун ўн тўрт ёшга тўлганларнинг жиноят субъекти бўла олишида асосан шу ёшдагиларнинг ана шу қилмишларни жиноят эканлигини билганлиги, қонунда уларни содир этиш тақиқланганлигини билганлиги асос қилиб олинган.

Жиноят кодекси Махсус қисмида шундай жиноятлар борки, уларни фақат ўн саккиз ёшга тўлганларгина содир қила оладилар. 1959 йили қабул қилинган Жиноят кодексида ўн саккиз ёшга тўлганлар субъект бўла оладиган жиноятлар рўйхати ЖК Умумий қисми моддасида (10-модда) берилмаганлиги туфайли субъект ёшига қараб жавобгар қилиш масаласида хатога йўл қўйишлар бўлар эди. Амалдаги Жиноят кодексида ўн саккиз ёшга тўлганлар субъект бўла оладиган жиноятларнинг рўйхати берилиб, бу борада йўл қўйиши мумкин бўлган хатоларга чек қўйилди.

Ўн саккиз ёшга тўлганлар қуйидаги жиноятларнинг субъекти бўла оладилар:

122-модда (вояга етмаган ёки меҳнатга лаёқатсиз шахсларни моддий таъминлашдан бўйин товлаш); 123-модда (ота-онани моддий таъминлашдан бўйин товлаш); 127-модда (вояга етмаган шахсни Ҳозирижтимоий хатти-ҳаракатларга жалб қилиш); 144-модда (фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисидаги қонун ҳужжатларини

бузиш); 146-модда (сайлов ёки референдум ташкил қилиш, уларни ўтказиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузиш); экология соҳасидаги айрим жиноятлар (193-195-моддалар); айрим мансабдорлик жиноятлари (205-210-моддалар); одил судловга қарши айрим жиноятлар (230-232, 234-235-моддалар); барча ҳарбий хизматни ўташ билан боғлиқ бўлган жиноятлар (279-302-моддалар).

Суд шахсни муайян жиноятни содир этишда айблар экан, у айбланаётган жиноятчининг субъекти ёшига етганлигини тўғри аниқлаб олиши керак. Агар жиноят содир этишда айбланаётган шахснинг туғилган вақти аниқ бўлса, жиноят субъекти ёшига тўлган деб ҳисоблашда 13,14,16 ёки 18 ёшга тўлган деб ҳисоблаш учун туғилган куни эмас, балки туғилган кунидан ҳисоблаб, ана шу ёшга тўлган куни тўла ўтиб бўлганидан кейин (яъни кеч соат 24.00 ўтганидан кейингина) субъект ёшига етган ҳисобланади. Демак, шахс ўзи туғилган куни жиноят содир қилса, у ҳали субъект ёшига етмаган ҳисобланади ва фақат эртасига, яъни соат кеч 24.00. дан кейин содир қилган жинояти учун жиноят субъект ёшига етган ҳисобланади.

Айрим ҳолларда жиноят содир қилган вояга етмаганларнинг ёши аниқ бўлмайди. Бундай ҳолда унинг ёшини аниқлаш экспертларига юборилади.

Бу борада собиқ СССР Олий судининг 1976 йил 3 декабрдаги «Вояга етмаганлар жиноят ишлари тўғрисидаги қонунларни, уларни жиноятга ва бошқа ғайриижтимоий фаолиятга жалб қилиш тўғрисидаги қонунларни судларда қўлланиш амалиёти тўғрисида»ги Пленум қарорининг 6-бандида қуйидагича тушунтириш берилган эди:

«Шахснинг туғилган йили суд-тиббийет экспертизаси томонидан аниқлаб берилган бўлса, ўша йилнинг охири куни (31 декабр) туғилган куни деб олинади. Агар экспертлар энг кам ва энг кўп муддат (масалан, 15 ёш билан 17 ёш ўртасида) кўрсатиб аниқлаб берган бўлса, энг кам белгилаб берилган ёш миқдоридан олиниб туғилган йили белгиланади».¹ Ҳозирги кунда ҳам ёши аниқ бўлмаган шахсларнинг жиноят субъекти ёшига етган ёки етмаганлиги ана шу қоидага амал қилинган ҳолда аниқланмоқда.

Айрим ҳолларда ақлий ривожланиш даражаси жисмоний ривожланиш ёшига нисбатан орқада қолиб кетган шахслар ҳам ижтимоий хавфли қилмиш содир қиладилар.

---

¹ Сборник Постановлений Пленума Верховного суда СССР. 1924-1986. М.1987, 740-бет.

Жисмоний ривожланиш ёши муайян жиноят субъекти ёшига етган, аммо ақлий ривожланиш даражаси орқада қолиб кетганлар жиноятнинг субъекти бўла оладими, деган савол туғилади.

ЎзР ЖК 17-моддасининг мазмунига кўра, жиноят субъекти бўлиш учун шахснинг қонунда кўрсатилган ёшга тўлмаганлиги ва ақли расо бўлиши талаб қилинади. Ақлий ривожланиш даражаси орқада қолиб кетган шахслар ақли норасолар билан тенглаштирилмайди. Уларнинг ақли ривожланиши орқада қолиб кетган бўлсада, ақли расо ҳисобланади ва шунга кўра, улар муайян жиноятнинг субъекти бўлаверади. Аммо судлар бундай шахсларга жазо тайинлашда жавобгарликдан ёки жазодан озод қилишнинг асосларини кўриб чиқишлари керак. Лекин бундай шахсларнинг жавобгарлигини ҳал қилишда суд унинг ўз ҳаракатларининг аҳамиятини англай олиш ва ҳаракатларини бошқара олиш қобилиятидан келиб чиқишлари керак.

б. Жиноятнинг махсус субъекти

Жиноятнинг махсус субъекти деб жиноятнинг махсус хусусиятини ифода этувчи, жиноят ҳукуқий норманинг диспозициясида назарда тутилган, жиноят субъектининг умумий белгилари (ақли расолиги, қонунда белгиланган ёшга етганлиги) дан ташқари кўшимча махсус белгига эга бўлган шахсга айтилади.

ЖК Махсус қисмида шундай нормалар борки, шахснинг ақли расо ва муайян ёшга етганлигининг ўзи, ўша жиноятнинг субъекти деб ҳисоблашга асос бўла олмайди. Ўша жиноятнинг асосий белгиларидан ташқари қонун талаб этган яна бошқа махсус белгисининг бўлиши зарур. Масалан, қасддан баданга оғир шикаст етказиш жиноятининг хавфли рецидивист томонидан қилинганлиги учун 104-модданинг 3-қисми «б» бандида, ўта хавфли рецидивист томонидан содир этганлик учун 104-модданинг 3-қисми «в» бандида жавобгарлик назарда тутилган. Қилмишни ушбу бандлар билан квалификация қилиш учун шахс албатта, хавфли ёки ўта хавфли рецидивист бўлиши керак, булардан бошқа шахслар бу жиноятларнинг субъекти бўла олмайдилар.

Шахсни 118-модданинг 3-қисми «б» банди билан жавобгар қилиш учун (номусга тегиш) жабрланувчи, албатта, жиноятчининг яқин қариндоши бўлиши керак. Мансабдорлик жиноятида айбланиш учун шахс, албатта, қонунга мувофиқ мансабдор бўлиши керак.

Шахсни ҳарбий жиноятларда айблаш учун у, албатта, ҳарбий хизматчи бўлиши керак.

Жиноятнинг махсус субъекти ўз мазмунига кўра, турлитумандир. Амалдаги Жиноят кодекси Махсус қисмидаги жиноятларнинг 40 фоизга яқинининг субъектлари махсус субъектлардир. Махсус субъектлар содир қиладиган жиноятларда бошқа шахслар жиноятнинг бажарувчиси сифатида жиноятнинг субъекти бўла олмайдилар. Бошқа шахслар Махсус субъектлар томонидан содир этиладиган жиноятларда иштирокчи сифатида қатнашишлари мумкин.

ЖК Махсус қисмининг айрим моддалари диспозициясида махсус субъект белгиси кўрсатилмайди. Аммо улар жиноят ҳуқуқий нормани системали, мантиқий, грамматик шарҳлаш орқали аниқланади. Масалан, ЎзР ЖК 127-моддасида вояга етмаган шахсни Ҳозирижтимоий хатти-ҳаракатларга жалб қилиш учун жавобгарлик белгиланган. Ушбу норманинг мазмунини мантиқан шарҳланса, субъекти фақат вояга етган шахсларгина вояга етмаганни Ҳозирижтимоий ҳаракатга ёки жиноятга жалб қилади. Вояга етмаган шахс бошқа бир вояга етмаганни, жиноятга ёки бошқа Ҳозирижтимоий хатти-ҳаракатларга жалб қилишнинг субъекти бўла олмайдилар. Қонунда махсус субъектнинг айнан ўзи айтилмасада, унинг махсус белгиларига, яъни шахснинг мажбуриятига, бажарадиган вазифасига, мансабдор эканлигига ва ҳоказо белгиларига ҳавола қилинади. Масалан, ЖК Махсус қисмининг 116-моддасида касб юзасидан ўз вазифаларини лозим даражада бажармаган шахсларгина шу жиноятларнинг субъектлари бўлиши мумкинлиги назарда тутилган. Касб юзасидан қандай вазифа юклатилганлиги конкрет иш ҳолатларига кўра, аниқланади. Масалан, касалга ёрдам кўрсатиш вазифаси юклатилган шахснинг ўз вазифасини бажармай узрсиз сабабларга кўра, касалга ёрдам кўрсатмаганлиги шахснинг баданига оғир ёки ўртача оғир шикаст етказилишига сабаб бўлса, мазкур жиноятнинг субъекти бўлади.

Айрим моддалар диспозициясида эса ўша жиноятнинг махсус субъекти аниқ кўрсатилади. Масалан, жиний ҳомила тушириш-нинг (114-модданинг 1-қисми) субъекти шифокор акушер гинекологларгина бўлиши мумкин. ЖКнинг 230-моддасида айбсиз кишини жавобгарликка тортишнинг субъектлари фақат суриштирувчи, терговчи бўлиши мумкин ва ҳоказолар.

Умумий қоидага кўра, Ўзбекистон ҳудудида жиноят қилган ҳар қандай Ўзбекистон ёки чет эл фуқаролари ёки фуқаролиги бўлмаган шахслар жиноятнинг субъекти бўладилар. Аммо ЖК Махсус қисмининг айрим нормаларининг субъектлари фақат Ўзбекистон фуқаролари бўлса (масалан, давлатга хоинлик қилиш 157-модда), айрим моддаларида назарда тутилган жиноятнинг субъектлари фақат чет эл фуқаролари ёки фуқаролиги бўлмаган шахслар (масалан, жосуслик, 160-модда) бўлиши мумкин. Юридик адабиётларда махсус субъектларни белгиларига қараб кўпроқ куйидагича таснифлайдилар:

1) давлат-ҳуқуқий аҳволига қараб (Ўзбекистон ёки чет эл фуқаролигига қараб, масалан, ЖК 157 ва 160-моддалари);

2) демографик белгиларига қараб эркаклар, аёллар ёки вояга етганлар (масалан, онанинг ўз чақалоғини ўлдиришнинг субъекти фақат аёл киши, яъни чақалоқнинг онасининг ўзи) бўлади. Бесоқолбозлик жиноятининг (120-модда) субъекти фақат эркаклар бўла оладилар. Вояга етмаган шахсни Ҳозиржтимоий хатти-ҳаракатларга жалб қилишнинг (127-модда) субъекти фақат вояга етганлар бўла оладилар;

3) оилавий қариндошлик муносабатларига кўра, субъект бўла оладиганлар. Масалан, вояга етмаган ёки меҳнатга лаёқатсиз шахсларни (122- модда ёхуд ота-онани моддий таъминлашдан бўйин товлаш 123-модда) яқин қариндошининг номусига тегиш (118-модда 3-қисмининг «б» банди), жинсий эҳтиёжни зўрлик ишлатиб Ҳозиртабийий усулда қондириш (119-моддаси 3-қисмининг “б” банди) яқин қариндошига нисбатан содир этиш ва ҳоказолар);

4) ҳарбий мажбур эканлигига қараб, масалан, ҳарбий ёки муқобил хизматдан бўйин товлаш (125-модда) муддатли ҳарбий хизматга чақирувчилар ушбу жиноятнинг субъектлари бўла оладилар;

5) мансаб ваколати юзасидан жиноятнинг субъекти бўла оладиганлар: (ЎзР ЖКнинг 205-211-моддалар, 167-модда 2-қисмининг «г» банди ва ҳоказолар);

6) давлатнинг махсус тизимида ишлайдиганлар – масалан, суриштирувчи, терговчи, прокурор, судья, милиция ходимлари (230, 231, 235, 239 ва ҳоказо моддалар);

7) касби юзасидан субъект бўла оладиганлар: масалан, тиббиёт ходимлари (114, 116- моддалар);

8) бажарадиган ишининг хусусиятига кўра субъект бўла оладиганлар: масалан, давлат сирларини ошкор қилиш (162-модда),

давлат сири ёки ҳарбий сир ҳисобланган ҳужжатларни йўқотиш (163-модда), темир йўл, денгиз, ҳаво, транспортларнинг ҳаракати ёки улардан фойдаланиш хавфсизлиги қоидаларини бузиш (260, 261, 262, 265, 266 ва ҳоказо моддалар);

9) давлатга нисбатан фуқароларнинг мажбуриятлари юзасидан жиноятнинг субъекти бўла оладиганлар: гувоҳлар, жабрланувчилар, экспертлар, таржимонлар ва ҳоказолар;

10) жабрланувчилар ўзларининг ижтимоий аҳволига кўра, моддий ёки бошқа жихатдан қарам бўлган шахслар субъект бўла оладиган жиноятларнинг субъектлари: масалан, (121,122, 123 ва ҳоказо моддалар);

11) олдин жиноят содир қилганлиги учун судланган шахслар, такроран жиноят содир қилганлар, хавфли ва ўта хавфли рецидивистлар, маъмурий назорат остига олинганлар ва ҳоказолар;

12) бошқа асосларга кўра, жиноятнинг субъекти бўла оладиганлар¹.

Жиноятнинг махсус субъектларини ушбу таснифлаш қатъий ва ягона усул бўлмасдан, тахминий тавсиядир. Юридик адабиётларда жиноят субъектларини таснифлашнинг турли вариантлари тавсия қилинади. Аммо юқорида баён қилинган таснифлаш кенгрок тарқалган.

Жиноят махсус субъектининг белгилари жиноят таркиби субъектининг белгилари доирасига кирувчи субъектнинг зарурий белгиси бўлиб, қилмишни ЖКнинг муайян нормаси билан квалификация қилишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Жиноятнинг махсус субъекти белгиси жиноят субъектининг факультатив белгиси бўлиб, бу белгилар ЖК Махсус қисмининг барча моддаларида назарда тутилган жиноятлар учун зарур бўлмай, фақат қонунда зарурий белги сифатида назарда тутилган жиноят таркиблари учун шартдир.

Жиноятнинг махсус субъектларининг аҳамиятини қуйидагиларда ифодалаш мумкин:

биринчидан – махсус субъектнинг белгиси муайян жиноят таркиби доирасига киритилган бўлса, бу белги ўша жиноятларни квалификация қилишнинг асосий белгиси сифатида жиноят таркиби доирасига киритилади (масалан, мансабдорлик жиноятлари, ҳарбий хизматни ўташ билан боғлиқ бўлган жиноятлар ва ҳоказолар;

---

¹ Бу ҳақда қаранг: Уголовное право Российской Федерации. Общая часть. М. “Юристъ”, 2001, 208-209-бетлар.

иккинчидан – жиноят махсус субъектининг белгиси ўша жиноят таркибида асосий белги сифатида эмас, балки жавобгарликни оғирлаштирувчи белгиси сифатида киритилган бўлса, фақат ўша норманинг ўзи учун жиноят субъектининг зарурий белгиси ҳисобланади. Масалан, ЖК Махсус қисмининг кўплаб моддаларида ўша жиноятни хавфли ёки ўта хавфли рецидивист томонидан қилинганлиги учун алоҳида қисмда жавобгарлик белгиланган бўлиб, фақат хавфли ва ўта хавфли рецидивистларгина ўша норманинг субъекти бўла олади;

учинчидан – жиноят махсус субъекти белгиси сифатида жиноят таркиби доирасига қилмишни квалификация қилишнинг зарурий белгиси сифатида киритилмаган субъектнинг белгилари ЎзР ЖК 56-моддасига кўра, жазони оғирлаштирувчи ҳолат сифатида ҳисобга олиниши мумкин. Масалан, ЖК 56-моддаси 1-қисмининг «о» бандида мастлик ҳолатида ёки гиёҳвандлик воситалари, психотроп ёхуд кишининг ақл-идрокига таъсир қилувчи бошқа моддалар таъсири остида жиноят содир этиш жазони оғирлаштирувчи ҳолат сифатида назарда тутилган.

Шундай қилиб, жиноятнинг махсус субъекти белгиларининг аҳамияти учта жиҳати билан ифодаланар экан. Булар:

1) махсус субъекти жиноят таркиби субъектининг асосий белгиси сифатида жиноят таркиби доирасига жиноятни квалификация қилишнинг асосий зарурий белгиси сифатида киритилган белгилар;

2) жиноят таркиби доирасига жавобгарликни оғирлаштирувчи белгиси сифатида киритилган белгилар;

3) жиноят таркиби доирасига киритилмаган, аммо суд жазо тайинлаш вақтида жазони оғирлаштирувчи ҳолат деб ҳисобга олиши мумкин бўлган белгилар.

III боб. Жиноятда иштирокчиликдаги муаммолар

1. Жиноятда иштирокчиликда содир этилган жиноятларни квалификация қилишдаги муаммолар

Муайян тўғри қасддан содир этиладиган жиноятлар иштирокчиликда содир этилганда, бир жиноятни содир қилиш учун икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг кучлари, жиноят содир этишдаги билим ва тажрибалари жиноят содир этиш қурол ва воситалари бирлаштирлади, натижада содир этилган бундай жиноятнинг жиноят таркиби, унинг мазмун ва моҳияти ҳамда бундай жиноятларни квалификация қилиш ўзига хос хусусиятга эга бўлади. Шунинг учун ҳам жиноят ҳуқуқида иштирокчилик институти алоҳида институт сифатида назарда тутилган.

Амалдаги жиноят қонунида иштирокчиликнинг шакллари алоҳида-алоҳида берилган. Иштирокчиликнинг шакллари ўзининг алоҳида-алоҳида квалификация қилиш белгиларига эга бўлиб, уларнинг ҳар бирининг квалификация қилиш белгиларига қатъий риоя қилинмаса, жиноий қилмишни квалификация қилишда қўпол хатога йўл қўйилиши мумкин.

101 а

Жиноят кодекси Махсус қисмининг муайян моддасида назарда тутилган жиноят бир киши томонидан содир этилган бўлса, жиноятни квалификация қилиш ва айбдорга жазо тайинлаш масалалари жиноят қонунида назарда тутилган умумий асосларда ҳал қилинаверади. Аммо муайян бир жиноят икки ёки ундан ортиқ шахслар томонидан иштирокчиликда содир этилса, иштирокчилик муайян гуруҳдан, уюшган гуруҳдан ёки жиноий уюшмадан иборат бўлса, жавобгарлик масалалари қандай ҳал қилиниши керак? Жиноятни иштирокчиликда ёки ана шу юқорида айтилган гуруҳлар томонидан содир этилса, жиноятнинг моҳияти ва мазмуни ўзгаради. Чунки муайян жиноят икки ёки ундан ортиқ шахслар томонидан содир этилса, жиноятда қатнашаётган кишилар ҳаракати бирлашади, улар ўртасида келишув юз беради. Натижада бир киши томонидан содир этишнинг иложи бўлмаган жиноятлар содир этилади. Жиноятни тез ва пухта амалга ошириш имконияти вужудга келади. Чунки иштирокчиликда жиноят содир этаётган шахслар жиноий қилмишнинг объектив томонини ифодаловчи ҳаракатларнинг муайян қисмини ҳар бир иштирокчи бажариши мумкин. Шахслар биргалашиб жиноят содир этган вақтда уларда жиноятни амалга ошириш учун шижоат, қатъиятлик, журъат

кучаяди. Иштирокчиликда жуда хавфли жиноятлар содир этилиши, жиноятни амалга ошириш режасининг пухта ишлаб чиқилганлиги, жиноятни фош қилишнинг қийинлиги ва бошқа қатор муаммолар келиб чиқади.

Қонун чиқарувчи орган иштирокчиликда содир этиладиган жиноятларнинг ана шундай хусусиятларини ҳисобга олиб иштирокчиликда содир этиладиган жиноятларни квалификация қилиш ва жазо тайинлашнинг алоҳида қоидаларини ишлаб чиққан.

ЎзР ЖКнинг 27-моддасида иштирокчиликда содир этиладиган жиноятларнинг умумий тушунчаси берилган бўлиб, «Икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг қасдан жиноят содир этишда биргалашиб қатнашиши иштирокчилик деб топилади».

Иштирокчиликка қонунда берилган ушбу таърифидан кўриниб турибдики, иштирокчилик икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг оддий биргалашиб жиноят содир қилишининг ўзидангина иборат бўлмасдан, иштирокчилар ўртасидаги узвий боғлиқлик бўлиб, жиноят объектив томонини ифодаловчи ҳаракатларни икки ёки ундан ортиқ шахслар ҳаракатларининг бирлашиши билан ифодаланади. Шунга кўра, жиноят ҳуқуқи назариясида иштирокчилар ўртасидаги боғлиқликни объектив ва субъектив боғлиқликдан иборат бўлган белгиларга бўладилар.

Иштирокчиликнинг субъектив боғлиқлик белгиси икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг муайян жиноятни содир этишда қасдан иштирок этишидир. Объектив боғлиқлик белгиси эса жиноятни амалга оширишда икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг қатнашаётганлигидир.

Жиноятни иштирокчиликда содир этилган деб ҳисоблаш учун жиноят ҳуқуқида махсус белгилар ишлаб чиқилган бўлиб, улар қуйидагилар:

а) жиноятни содир этишда икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг иштирок этаётганлиги;

б) жиноятда иштирок этаётган шахсларнинг ақли расолиги ва жиноят субъекти ёшига етганлиги;

в) улар ўртасида объектив ва субъектив боғлиқликнинг мавжудлиги.

Икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг муайян жиноятда иштирок этиши деганда, фақат қасдан содир этиладиган жиноятда камида икки киши қатнашиб, бири бажарувчи, иккинчиси ташкилотчи ёки далолатчи, ёхуд ёрдамчи сифатида қатнашган тақдирда ҳам жиноят

иштирокчиликда содир этилган деб топилади. Жиноятни содир этишда камида икки киши бажарувчи сифатида қатнашган тақдирда ҳам жиноят иштирокчиликда содир этилган деб топилади.

Жиноят содир этишда иштирок этаётган шахсларнинг барчасини жиноий жавобгарликка тортиш ёшига етганлиги ва ақли расо бўлиши кераклиги деганда, жиноятда бажарувчи, ташкилотчи ёки далолатчи, ёхуд ёрдамчи сифатида иштирок этаётган шахсларнинг барчасини ЖКнинг 17-моддасида назарда тутилган ёшга етганлиги ҳамда 18-моддасида назарда тутилган жиноят содир қилиш пайтида ўз қилмишининг ижтимоий хавfli хусусиятини англаган ва ўз ҳаракатларини бошқара олган ҳолда бўлганлиги тушунилади.

Агар жиноятда фақат икки киши бажарувчи сифатида қатнашиб, улардан бири ўша жиноят учун жиноий жавобгарликка тортиш ёшига етмаган ёки ақли норасо бўлган бўлса, жиноят иштирокчиликда содир этилган деб топилмайди.

Шунингдек, бири бажарувчи, иккинчиси ташкилотчи ёки далолатчи, ёхуд ёрдамчи сифатида иштирок этиб бири жавобгарликка тортиш ёшига етмаган ёки ақли норасо бўлган тақдирда ҳам жиноят иштирокчиликда содир этилган деб топилмайди. Фақат қасддан содир этиладиган жиноятларгина иштирокчиликда содир этилади. Бундай талаб ЎзР ЖК 27-моддасининг мазмунининг ўзидан келиб чиқади. Икки ёки ундан ортиқ шахслар жиноят содир этишда иштирок этганлари тақдирда ўз ҳаракатларининг ижтимоий хавfli хусусиятда эканлигини англаши билан бирга бошқа иштирокчиларнинг (ҳеч бўлмаганда улардан бирининг) қилмишининг ҳам ижтимоий хавfliлик хусусиятини англаши керак. Буни жиноят ҳуқуқида иштирокчилар ўртасидаги субъектив боғлиқлиги деб ҳисобланади. Муайян жиноятни содир қилишда улар ҳаракатларининг бирлашганлиги иштирокчилар ўртасидаги объектив боғлиқлик деб ҳисобланади. Ана шу иккита объектив ва субъектив боғлиқлик қасддан содир этиладиган жиноятларда иштирокчилар ўртасидаги тафаккурий боғлиқлик ҳисобланади. Барча иштирокчиларнинг (камида икки кишининг) кучларининг бирлашиши туфайли улар ният қилган оқибатнинг келиб чиқишига нисбатан иштирокчиларнинг мақсади айнан бир хил бўлиши шарт эмас.

Маълумки, Жиноят кодексининг 27-моддасида иштирокчи-лик тушунчаси берилган, Кодекснинг Махсус қисми моддаларида эса

«жиноят иштирокчиликда содир этилса» дейилмаган, балки «бир гуруҳ шахслар томонидан», айрим моддаларида эса «бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктириб содир этилса» дейилган. Уларнинг ҳар иккаласи бир хил тушунча эмас. Иштирокчилик тушунчаси анча кенг тушунча бўлиб, умуман иштирокчиликни қамраб олиб, бунда фақатгина жиноят бажарувчиларнигина эмас, балки ташкилотчи, далолатчи ёки ёрдамчилар ҳам қатнашган иштирокчиларни ҳам қамраб олади. ЖК Махсус қисми моддаларидаги «бир гуруҳ шахслар» тушунчаси фақат бажарувчиси камида икки кишидан иборат бўлган иштирокчиликни назарда тутди. Шунинг учун ҳам муайян бир жиноятда фақат икки киши айбланиб, бири бажарувчи, иккинчиси ёрдамчи сифатида квалификация қилиниб жавобгар қилинган бўлса, ЖК Махсус қисми моддасидаги бир гуруҳ тушунчасини бермайди.

Чунки бир гуруҳ шахслар деганда жиноятнинг бажарувчиси сифатида камида икки киши қатнашиб, шу жиноятнинг объектив томонини ифодаловчи ҳаракатларнинг ҳаммасини ёки ҳеч бўлмаганда бир қисмини бажаришда қатнашганлиги назарда тутилади. Жиноятнинг ташкилотчи, далолатчи ёки ёрдамчилари эса муайян жиноятнинг объектив томонини ифодаловчи ҳаракатларнинг ҳеч бўлмаганда бир қисмини бажаришда қатнашмайди. Шунинг учун ҳам жиноятнинг ташкилотчиси ёки далолатчиси, ёхуд ёрдамчисини квалификация қилишнинг қонунда алоҳида қоидалари белгиланган бўлиб, бу қоидалар ЎЗР ЖКнинг 30-моддасида назарда тутилган.

Ўзбекистон Республикасининг амалдаги жиноят қонунида иштирокчиликда содир этиладиган жиноятларда гуруҳнинг уюшганлик даражасига қараб унинг шакллари белгиланган бўлиб, улар ЎЗР ЖКнинг 29-моддасида берилган.

Иштирокчиларнинг турлари ЖКнинг 28-моддасида берилган. Уларнинг жиноятда иштирок этганлик даражаси ва хусусиятига қараб бажарувчи, ташкилотчи, далолатчи ва ёрдамчиларга бўлинган. Агар ташкилотчи, далолатчи, ёрдамчи ҳеч бўлмаганда жиноятнинг объектив томонини ифодаловчи ҳаракатларнинг бир қисмини бажарган бўлса ҳам жиноятда иштирокчи, ҳам бажарувчи деб квалификация қилинмай, бажарувчи деб квалификация қилинаверади.

ЎЗР ЖК 56-моддасининг 1-қисми «м» бандига кўра, бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктирган ёки уюшган гуруҳ ёхуд жиний уюшма шаклидаги иштирокчиликда содир этилган жиноят жазони оғирлаштирувчи ҳолат ҳисобланади. Бунда бажарувчи

ёки ташкилотчи, ёхуд далолатчи ёки ёрдамчи сифатида иштирок этганлигининг аҳамияти йўқ.

2. Жиноят иштирокчиларининг турлари

Жиноят иштирокчиларининг жиноятда иштирок этаётганлик даражаси уларнинг жиноятни содир этишда бажарадиган вазифасига қараб жиноят иштирокчилари турларга бўлинади. Жиноят иштирокчилари - бажарувчи (бирга бажарувчи), ташкилотчи, далолатчи ва ёрдамчилардан иборат бўлиб, улар тўғрисида аниқ тасаввурга эга бўлиш муҳим аҳамиятга эгадир. Уларнинг ҳар бирининг жиноятда иштирокининг турига қараб, жавобгарликни белгилашда улар ўртасидаги фарқни, ҳар бирининг вазифаси ва айби даражасига қараб жавобгарликни белгилаш муҳимдир.

Қонунда иштирокчиликда содир этиладиган жиноятлар иштирокчиларнинг жиноятни амалга оширишдаги ҳаракатлари хусусиятлари, жиноятни содир этишда объектив равишда бажарадиган вазифасига қараб таснифланади ва жиноят иштирокчилари бажарувчи (бирга бажарувчи), ташкилотчи, далолатчи ва ёрдамчиларга бўлинади. Жиноят иштирокчиларини бундай таснифлашда жиноятда иштирок этаётган шахсларнинг ҳар бирининг вазифасининг ўзигина эмас, балки уларнинг ҳар бирининг иштирок этиш даражаси ва хусусияти ҳам мезон сифатида олинади. Чунки жиноят иштирокчиларининг турларига қараб квалификация қилиш ва ҳар бир иштирокчининг жиноятда иштирок этиш турига қараб жазо тайинлашнинг ўзига хос хусусиятлари бор.

Шунга кўра, иштирокчиликда содир этилган жиноятни амалга оширишдаги розилигигина эмас, балки унинг жиноятни амага оширишда қатнашганлик даражаси ва хулқининг фаоллиги ҳам ҳисобга олинади.

Жиноят иштирокчилари ичида жиноятнинг бажарувчиси алоҳида ўринда туради. ЎзР ЖК 28-моддасининг 2-қисмида бажарувчи тушунчаси берилган бўлиб, унга куйидагича таъриф берилган:

«Жиноятни бевосита тўла ёки қисман содир этган ёхуд ушбу Кодексга мувофиқ жавобгарликка тортилиши мумкин бўлмаган шахслардан ёки бошқа воситалардан фойдаланиб, жиноят содир этган шахс бажарувчи деб топилади». ЎзР ЖК 28-моддаси 2-қисмининг мазмунига кўра, жиноятни бевосита бажарган шахснинг ўзигина

эмас, балки жавобгарликка тортилиши мумкин бўлмаган(жиноят субъекти ёшига етмаган ёки ақли норасо шахслардан) фойдаланиб жиноятни амалга ошириш ҳам бажарувчи деб топилади. Шунингдек, жисмоний шахс ҳисобланмайдиган воситалардан (хайвонлардан, бошқа техника воситаларидан) фойдаланиб жиноятни амалга оширган шахс ҳам бажарувчи деб топилади.

Бажарувчиларни жиноят иштирокчиси деб топиш учун икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг барчаси жиноят қонунида назарда тутилган ёшга етган, ақли расо бўлган бўлиши, яъни жиноят субъектининг барча белгиларига эга бўлиши керак. Агар қонунда махсус субъектларнинг иштирокчилигида содир этилган жиноят учун жавобгарлик назарда тутилган бўлса, жиноятда иштирок этаётган шахсларнинг барчаси шундай махсус белгиларга эга бўлиши керак. Мансабдорлик жинояти бир гуруҳ шахслар томонидан содир этилган бўлса, жиноят бажарувчиларининг барчаси мансабдор бўлиши керак. Бир неча шахс томонидан муайян жиноятни бирга бажарувчи сифатида содир этаётган вақтда жиноятнинг объектив томонини ифодаловчи ҳаракатларни бажаришда бирга қатнашган бўлиши керак, бунда бажарувчи-ларнинг барчаси жиноятни амалга оширишнинг барча ҳаракатларини бажарган бўлишлари шарт эмас, балки бири барча ҳаракатларни бажаришда қатнашган, бошқа бири жиноий ҳаракатларнинг бир қисмини бажаришда қатнашган бўлиши мумкин.

Бунда жиноятга тайёргарлик кўриш ёки суиқасд қилиш босқичидагина эмас, балки жиноятни бевосита амалга ошириш вақтида гуруҳга қўшилиб, жиноят объектив томонини ифодаловчи ҳаракатларни бажарган шахслар ҳам бирга бажарувчи деб квалификация қилинади.

Агарда шахс жиноят субъекти ёшига етмаган ёки ақли норасо шахсни жиноят содир этишини ташкил қилган, қизиқтирган, ёки ёрдам берган бўлса улардан жиноий ниятни амалга оширишда фойдаланган деб ҳисобланиб бажарувчи деб квалификация қилинади. Шунингдек, турли жониворлардан (ит, хўкиздан ва ҳоказолардан)фойдаланиб, жиноят амалга оширилган тақдирда ҳам шахс бажарувчи деб жавобгар қилинади. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 28-моддасининг 3-қисмига биноан жиноятга тайёргарлик кўрилишига ёки жиноят содир этилишига раҳбарлик қилган шахс ташкилотчи деб топилади. Аммо ташкилотчининг қилмишини квалификация қилиш вақтида унинг жиноятда иштирок этганлик даражасини ҳисобга олиниши керак. Кўп ҳолларда шахс

жиноятни ташкил қилиш билан бирга жиноятни амалга оширишга ҳам раҳбарлик қилади. Агарда шахс жиноятни ташкил этишнинг ўзи билан чекланиб, жиноятни содир этилишига раҳбарлик қилмаган ёки жиноятнинг объектив томонини ифодаловчи ҳаракатларнинг ҳеч бўлмаганда бир қисмини бажаришда қатнашмаган бўлса, ташкилотчи деб унинг қилмиши ЎЗР ЖК 28-моддасининг 3-қисми орқали ЖК Махсус қисмининг тегишли моддаси билан квалификация қилинади. Ташкилотчи, одатда, гуруҳ аъзоларини учраштириб, тегишли йўл-йўриқлар кўрсатиш, зарур бўлса воситалар бериш, жиноят содир қилишнинг қулай усуллари юзасидан тегишли маслаҳатларни бериш билан чекланиб, жиноятнинг объектив томонини ифодаловчи ҳаракатларда бевосита қатнашмайди.

Ташкилотчининг ҳаракатлари қасддан содир этилиб унинг қандай мақсадларда жиноятни ташкил қилганлиги жиноятни квалификация қилишда аҳамиятга эга эмас. Унинг мақсади ўч олиш, кўролмаслик ва ҳоказолар бўлиши мумкин.

Агарда шахс жиноятни ташкил қилиш билан бирга уни содир этилишига раҳбарлик қилган бўлса, энди у гуруҳ раҳбари бўлиб, бутун жинойий фаолият унинг иродасига бўйсундирилади ва бундай ҳолда ташкилотчининг қилмиши ЖК 28-моддаси орқали эмас, балки гуруҳ раҳбари сифатида тўғридан-тўғри гуруҳ аъзолари билан бирга бажарувчи деб квалификация қилинади. Аммо бунда гуруҳнинг барча аъзолари томонидан содир этилган жиноятлар ҳақида унинг онги қамраб олган бўлиши керак.

Жиноятнинг ташкилотчиси гуруҳнинг энг хавфли аъзоси бўлиб, у жиноят содир этилишини ташкил қилади, жиноятни содир қилаётганларнинг ҳаракатларига раҳбарлик қилади. У жиноятнинг асосий ташаббускори бўлади.

ЎЗР ЖК 29-моддасининг мазмунига кўра, оддий ва мураккаб иштирокчиликда жиноятнинг раҳбари, ташкилотчиси бўлмайди. Гуруҳга раҳбарлик қилувчи ташкилотчи ҳар доим тўғри қасддан ҳаракат қилади.

Аммо оддий иштирокчилик ёки мураккаб иштирокчиликда жиноятни содир этилишига раҳбарлик қилмаган, жиноят объектив томони ҳаракатларини бажаришда бевосита қатнашмаган бўлса, ташкилотчи бўлиши мумкин. Бундай ҳолда ташкилотчининг ҳаракати ЖК 28-моддасига ҳавола қилинган ҳолда Махсус қисмининг бажарувчилар квалификация қилинган моддаси билан жавобгар қилинади.

ЎзР ЖК 28- моддасининг 4- қисмига кўра, жиноят содир этилишига қизиқтирувчи шахс далолатчи деб топилади. Ушбу нормада далолатчининг умумий тушунчаси берилган бўлиб, жиноят содир этишга қизиқтириш ҳаракатларининг қатъий рўйхатини беришнинг иложи йўқ. Ҳар бир далолатчилик ўзига хос хусусиятларига эга бўлиб, кўпроқ қизиқтираётган кишининг шахсий хусусиятларига боғлиқ. Далолатчиликнинг у ёки бу усулини танлаш, содир этилиши мўлжалланган жиноятнинг хусусияти, жиноят содир этилиши учун вазиятнинг ҳолати ва ҳоказоларга боғлиқдир. Далолатчи далолат қилинувчининг талаб ва эҳтиёжларини ҳисобга олиб, жиноят содир этишга қизиқтириши, илтимос қилиши, турли ваъдалар бериши, моддий рағбатлантириш, турли алдов йўлларида фойдаланиши, кўрқитиши, жисмоний ёки руҳий таъсир кўрсатиши ва ҳоказо усуллардан фойдаланиши мумкин. Далолатчилик фақат ҳаракат орқали содир этилиши мумкин. Шунга кўра, жиноят бажарувчисининг жиноий ҳаракатларини маъқуллаш далолатчиликни ташкил қилмайди.

Далолатчилик буйруқ бериш ёки фармойиш бериш орқали ҳам содир этилиши мумкин. Агарда буйруқ ёки фармойишнинг жиноийлигини била туриб, шахс бу буйруқни бажарса ЖК 40-моддасининг 2-қисмига биноан жавобгарликка тортилади. Жиноий буйруқ ёки фармойиш берган шахс, агар ўша жиноятнинг объектив томонини ифодаловчи ҳаракатларнинг ҳеч бўлмаганда бир қисмини бажарган бўлса, далолатчи эмас, балки бирга бажарувчи деб жавобгарликка тортилади.

Агарда шахс пора олиш ёки пора беришга далолат қилиб, яна порани олиш ёки бериш ҳаракатларини ҳам бажарган бўлса, пора олиш ёки беришда далолатчи деб эмас, балки пора олиш ёки беришда иштирокчи деб квалификация қилинади. Агарда шахс пора беришга алдов йўли билан далолат қилиб, пора предметини ўзи ўзлаштирган бўлса, унинг қилмиши ҳам фирибгарликда айбланиб жавобгар қилинади.

Аниқ бир шахсни муайян бир жиноятни содир этишга қизиқтирилсагина далолатчилик деб топилади. Муайян бир жиноятни содир этишга қаратилмаган умумий чақириқларни жиноят содир этишга далолат қилиш деб топилмайди. Бундай чақириқлар учун жиноят қонунида жавобгарлик белгиланган бўлса, масалан, урушни тарғиб қилиш (150-модда), миллий ирқий ёки диний адоват кўзғатиш (156-модда) қилмишлари ўша модда билан квалификация қилинади.

Далолатчилик субъектив томондан тўғри қасддан содир этилади. Далолатчи бошқа бир шахсни жиноят содир этишга қизиқтираётганлигини билади, шуни истаб ҳаракат қилади.

Далолатчи шахсни муайян жиноятни содир этишга далолат қилса ва бунда далолат қилишнинг барча белгилари бўлсада, аммо далолат қилинувчи жиноятни содир этишга кўнмаса, яъни жиноятни содир қилмаса, қизиқтирувчи шахснинг ҳаракатларини далолатчи деб квалификация қилиш мумкинми? Далолатчи тўғри қасддан содир этилганлиги туфайли жиноят ҳуқуқи назариясига биноан, бундай қилмишларда жиноят босқичлари бўлади. Шунга кўра, амалга ошмаган далолатчиликни, агар қилмишда бошқа бир жиноятнинг таркиби бўлмаса, бундай ҳолда иштирокчиликнинг белгилари бўлмаганлиги туфайли далолатчининг ҳаракатини муайян жиноятга тайёргарлик қилиш деб квалификация қилиниши мумкин.

Далолатчилик бошқа бир шахснинг аниқ бир жиноятни содир этишга истагини туғдирганлиги далолатчи бажарувчи амалга оширган жиноятда иштирокчи деб квалификация қилинади. Шунга кўра, жиноят субъекти ёшига етмаган ёки ақли норасо шахсни жиноят содир этишга далолат қилиш далолатчилик деб топилади. Жиноят содир этишга далолат қилинган жиноят субъекти ёшига етмаган ёки ақли норасо шахснинг ҳаракатлари туфайли қонун билан қўриқланадиган объектга зарар етказилган бўлса, далолатчининг қилмиши ўша жиноятда бажарувчи деб квалификация қилиниши керак.

Агарда далолат қилинувчини алдаб, сохта далолат қилинган ва далолат қилинувчининг хатосидан фойдаланиб, далолатчи ўз жиноий мақсадини амалга ошириш воситаси сифатида фойдаланган бўлса, далолатчилик деб топилмайди. Далолатчи деб топилмаган жойда иштирокчилик ҳам бўлмайди. Бундай ҳолда шахснинг қилмиши содир этилган жиноятининг хусусиятига қараб квалификация қилинади.

Агарда жисмоний ёки рухий зўрлик ишлатиб шахсни жиноят содир этишга далолат қилган ва далолат қилинган шахс охириги зарурат ҳолатида жиноятни содир қилган бўлса, бундай ҳолда ҳам иштирокчиликнинг белгилари бўлмайди ва далолатчи ўша жиноятнинг бажарувчиси сифатида квалификация қилинади.

Далолатчи ҳар доим бажарувчи содир қилган жиноятда иштирокчи деб ҳисобланиб, бажарувчининг қилмиши квалификация

қилинган нормада назарда тутилган санкция доирасида жазо тайинланади.

ЎЗР ЖК 28-моддасининг 5-қисмига мувофиқ жиноят содир этилишига ўз маслаҳатлари, кўрсатмалари билан воситалар бериш ёки тўсиқларни йўқотиш билан кўмаклашган, шунингдек, жиноятчини, жиноят содир этиш қуроли, излари ва воситаларини ёхуд жиноий йўл билан қўлга киритган нарсаларни яширишга, Шунингдек, бундай нарсаларни олиш ва ўтказиш тўғрисида олдиндан ваъда берган шахс ёрдамчи деб топилади.

Юридик адабиётларда ёрдамчининг ижтимоий хавфлилик даражаси иштирокчиликнинг бошқа турларига нисбатан камроқ деб ҳисоблайдилар. Ўрдамчи жиноий фаолиятни амалга оширишда бевосита қатнашмайди, жиноят объектив томонини ифодаловчи ҳаракатларнинг ҳеч бўлмаганда бир қисмини бажармайди. Ёрдамчи ўзининг ҳаракатлари орқали жиноят содир этилишга шароит яратади халос.

Ёрдамчилик жисмоний ёрдам бериш ёки руҳий ёрдам беришдан иборатдир. Жисмоний ёрдам бериш олдиндан ваъда берган воситалар бериш, масалан, транспорт воситасини, жиноят содир этиш қуролини бериш, пул маблағлари бериш, тўсиқларни йўқотишга кўмаклашиш, жиноят қуроли, жиноят воситаси, жиноят изларини, жиноят натижасида қўлга киритилган нарсаларни, жиноятчини яшириш ҳаракатларида ифодаланади.

Руҳий ёрдамчилик эса бажарувчининг онги ва иродасига таъсир қиладиган жиноятни амалга оширишнинг йўллари ва жиноятнинг фош бўлишининг олдини олишга қаратилган турли маслаҳатлар бериш, кўрсатмалар бериш, жиноятчини, жиноят содир этиш қуроли, излари ва воситаларини, жиноий йўл билан қўлга киритилган нарсаларни яширишга, бундай нарсаларни олиш ва ўтказиш тўғрисида олдиндан ваъда беришдан иборатдир.

Ёрдамчининг бундай жисмоний ва руҳий ёрдами шахсда жиноятни пухта амалга ошириш ва жиноят содир этишга журъатни янада кучайтиради.

Ёрдамчи бажарувчида жиноят содир қилиш истагини кўзғатмайди, балки жиноятни бажарувчиси томонидан жиноий мақсадга эришишини осонлаштиради.

Агарда далолатчи муайян бир жиноят юзасидан ўз маслаҳатлари ёки ЖК 28-моддасининг 5-қисмидаги ҳаракатларни ҳам содир қилса, унинг қилмиши ҳам, далолатчи ҳам ёрдамчи деб квалификация

қилинмай, ЎзР ЖК 33-моддасининг 2-қисмига асосланиб далолатчи деб квалификация қилинади. Чунки далолатчилик ёрдамчиликка нисбатан оғирроқ қилмиш ҳисобланади.

Бажарувчига муайян ахборотларни бериш ҳам ёрдамчилик деб квалификация қилиниши мумкин.

Жиноятда ёрдамчилик қасддан содир этилади. Чунки ёрдам ўз ҳаракатлари туфайли жиноят содир этилишига ёрдам бераётганини англайди, ҳаракатлари туфайли келиб чиқадиган оқибатларни олдиндан билади.

ЎзР ЖК 28-моддасининг 5-қисмининг мазмунига кўра, ёрдамчилик, у жисмоний ёки рухий ёрдамчилик бўлишидан қатъи назар, фақат ҳаракат орқали содир этилади. Шундан келиб чиқиб, жиноятга тайёргарлик кўрилаётганлиги ёки содир қилинаётганлигини аниқ била туриб тегишли давлат идораларига хабар бермаслик ҳақида олдиндан ваъда берган бўлса ва хабар бермаса, ёрдамчи деб ҳисоблаш мумкинми? ЎзР ЖКнинг 31-моддасининг (жиноятга дахлдорлик) мазмунига кўра, жиноятга тайёргарлик кўрилаётганлиги, жиноят содир этилаётганлиги ҳақида аниқ билгани ҳолда ҳокимият органларига хабар қилмаслик ҳақида олдиндан ваъда берган бўлса, қилмиш далолатчилик деб топилмайди. Тўғри, тегишли давлат органларига хабар қилмаслик ҳаракатсизликдан содир этиладиган қилмиш ҳисобланади. Аммо жиноят ҳақида хабар бермаслик тўғрисида ваъда бериш ҳаракат орқали содир этилади. Жиноят ҳақида хабар бермаслик тўғрисида олдиндан ваъда бериш, агарда бу ваъда жиноий қилмишнинг объектив томонини ифодаловчи ҳаракатлар бошланмасдан олдин берилган бўлса, ёрдамчи сифатида жиноятга иштирокчи деб квалификация қилиниши керак. Чунки олдиндан ваъда бериш иштирокчиликнинг бир тури бўлиши мумкин.

3. Иштирокчиликнинг шакллари бўйича квалификация қилишнинг муаммолари

Жиноятда иштирокчилик оддий иштирокчилик, мураккаб иштирокчилик, уюшган гуруҳ, жиноий уюшма шаклида бўлади.

Икки ёки ундан ортиқ шахснинг олдиндан тил бириктирмай жиноят содир этишда биргалашиб қатнашиши оддий иштирокчилик деб топилади.

Икки ёки ундан ортиқ шахснинг олдиндан тил бириктириб жиноят содир этилишида иштирок қилиши мураккаб иштирокчилик деб топилади.

Икки ёки ундан ортиқ шахснинг биргаликда жиноий фаолият олиб бориш учун олдиндан бир гуруҳга бирлашиши уюшган гуруҳ деб топилади.

Икки ёки ундан ортиқ уюшган гуруҳнинг жиноий фаолият билан шуғулланиш учун олдиндан бирлашиши жиноий уюшма деб топилади.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 29-моддасида иштирокчиликда содир этиладиган жиноятда иштирок этувчи шахсларнинг уюшганлик даражасига қараб гуруҳлар тўрт тоифага бўлиниб, уларнинг ижтимоий хавфлилик даражаси қамроқ бўлган шакли оддий иштирокчиликдир. Оддий иштирокчиликнинг муҳим белгилари: жиноятнинг объектив томонини бажаришда икки ёки ундан ортиқ шахснинг биргалашиб қатнашиши; муайян жиноятни содир қилиш учун уларнинг олдиндан тил бириктирмаганлиги; оддий иштирокчиликда жиноятнинг ташкилотчиси, далолатчиси ёки ёрдамчилар бўлмай, барча иштирокчиларнинг жиноятни амалга оширишда биргаликда қатнашиши; олдиндан тил бириктирмаган бўлсада муайян жиноятни содир қилиш учун икки ёки ундан кўп кишиларнинг кучларининг бирлашганлигидир.

Оддий иштирокчиликда ташкилотчи, далолатчи ёки ёрдамчилар бўлмаслигининг боиси шундаки, бунда иштирокчилар ҳам қатнашган бўлса, улар ўртасида, албатта, олдиндан тил бириктирилган бўлади. Оддий иштирокчиликда эса олдиндан тил бириктирилмайди.

ЖК Махсус қисмининг бир қанча моддаларида ўша жиноятни оддий иштирокчиликда содир қилинганлиги учун жавобгарлик белгиланган. Булар жумласига 97-модда 2-қисмининг «п» банди, 104-модда 2-қисмининг «к» банди, 105-модда 2-қисмининг «и» банди, 118-модда 2-қисмининг «в» банди, 119-модда 2-қисмининг «в» банди, 277-модда 2-қисмининг «б» банди, 279-модда 2-қисмининг «а» банди, 281-модда 2-қисмининг «а» банди, 283-модда 2-қисмининг «а» банди, 285-модда 2-қисмининг «а» бандида назарда тутилган жиноятлардир.

Ушбу жиноятларда икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг биргалашиб жиноят содир этилишида «олдиндан тил бириктириш» талабини қўйишнинг ўзи тўғри бўлмайди. Чунки бундай жиноятларни содир этилиш вазияти олдиндан тил бириктириш талабини қўйишни тақозо қилмайди.

Қасддан одам ўлдириш ёки қасддан баданга шикаст етказиш, юқорида қайд қилинган жиноятларнинг қайси бири содир этилаётган бўлмасин, жиноят бир гуруҳ шахслар томонидан қилинган деб топишнинг энг кам квалификация қилиш белгиси, икки ёки ундан кўп кишиларнинг олдиндан тил бириктирмай жиноят содир қилишидир.

Агарда ушбу жиноятлар олдиндан тил бириктириб ёки уюшган гуруҳ томонидан, ёхуд жиной уюшма томонидан содир этилиб, ўша модданинг тегишли қисми ёки бандида бу белгилар квалификация қилишнинг зарурий белгиси сифатида назарда тутилмаган бўлса, оддий иштирокчилик деб квалификация қилинади. Масалан, ЖК 104-моддаси 2-қисмининг «к» бандида қасддан баданга оғир шикаст етказишни оддий иштирокчиликда, учинчи қисмининг «г» бандида уюшган гуруҳ аъзоси ёки уюшган гуруҳ манфаатларини кўзлаб қасддан баданга оғир шикаст етказганлик учун жавобгарлик назарда тутилган. Демак, бу моддада оддий иштирокчиликда қилинганлик билан уюшган гуруҳ ажратилган бўлиб, шу жиноят мураккаб иштирокчиликда, яъни олдиндан тил бириктириб содир этилган тақдирда ҳам 104-модданинг 2-қисмининг «к» банди билан квалификация қилинаверади.

118-модданинг 2-қисми «в» бандида номусга тегиш бир гуруҳ шахслар томонидан содир этилганлиги учун жавобгарлик назарда тутилган. Ушбу моддада номусга тегишнинг мураккаб иштирокчиликда, уюшган гуруҳ томонидан ёки жиной уюшма томонидан содир этилганлиги учун алоҳида нормада жавобгарлик назарда тутилмаган. Демак, бу жиноят олдиндан тил бириктириб ёки уюшган гуруҳ томонидан, ёхуд жиной уюшма томонидан содир қилинган тақдирда ҳам агарда қилмишда бошқа оғирроқ квалификация қилиш белгиси бўлмаса, 118-модданинг 2-қисми «в» банди билан квалификация қилинади. Бундай жиноят жиной уюшма томонидан содир этилган тақдирда 242-модда билан ҳам жиноятлар жами тариқасида жавобгар қилинади.

Ана шу юқорида баён қилинганларга кўра, юқорида санаб келтирилган моддалар бўйича олдиндан тил бириктирмасдан ўша жиноятларни содир қилиш бир гуруҳ шахслар томонидан қилинган деб ҳисобланади.

Ушбу қоида олдиндан тил бириктирмасдан бир гуруҳ шахслар томонидан содир этиладиган барча моддаларга тааллуқлидир. Судда кўрилган қуйидаги мисолни келтириш мумкин:

А. исмли шахснинг уйига Г. ва С. исмли танишлари меҳмон бўлиб келади. Меҳмондорчилик вақтида мезбон ва меҳмонлар спиртли ичимликлар истеъмол қилишади. Мезбоннинг хотини спиртли ичимликларни ичиб, маст бўлиб қолади. Унинг эри хотинини ётоғига олиб кириб ётқизиб қўяди. Меҳмондорчилик давом этади. Кўп ўтмай ароқ тугайди. Меҳмонлар мезбондан спиртли ичимлик камлик қилгани ва яна топиб келишни сўрайди. Мезбон ароқ топиб келиш учун чиқиб кетганидан кейин меҳмонлардан бири аёл ётган хонага кириб кетади. Улар ўртасида ҳеч қандай келишиш ва тил бириктириш бўлмаган. Хонага кириб кетган шахс чиқиб келганидан кейин иккинчи меҳмон ҳам хонага кириб кетади.

Суд уларнинг жиноий қилмишини “Бир гуруҳ шахслар томонидан жабрланувчининг ожизлигидан фойдаланиб номусга тегиш” деб ЖК 118-моддаси 2-қисмининг «а» банди билан ҳукм қилади. Бизнингча, суд бу жиноят ишини тўғри хал қилган.

ЎЗР ЖК 29-моддасининг 3-қисмининг мазмунига кўра, икки ёки ундан ортиқ шахснинг олдиндан тил бириктириб жиноят содир этилишида иштирок қилиши мураккаб иштирокчилик деб топилади.

Мураккаб иштирокчилик қуйидаги белгилари билан ифодаланади: муайян бир жиноятни содир этишда икки ёки ундан кўп кишиларнинг қатнашганлиги; гуруҳ аъзоларининг олдиндан тил бириктирганлиги; мураккаб иштирокчиликда бажарувчилари билан бир қаторда ташкилотчи ёки далолатчининг ёхуд ёрдамчининг ҳам иштирок этишининг мумкинлиги, лекин жиноятни мураккаб иштирокчиликда содир қилинган деб ҳисоблаш учун барча ҳолда ҳам ташкилотчи ёки далолатчи, ёхуд ёрдамчининг иштирок этиши шарт эмас. Фақат бажарувчилардан иборат бўлган жиноят ҳақида олдиндан тил бириктирилган гуруҳ мураккаб иштирокчилик деб топилаверади.

Фақат бажарувчилардан иборат бўлган иштирокчиликнинг муҳим хусусияти шундаки, гуруҳ аъзоларининг бирортаси гуруҳнинг жиноий фаолиятига раҳбарлик қилмайди, унинг иродасига бошқа иштирокчиларнинг иродаси бўйсундирилган бўлмайди. Тўғри, гуруҳ аъзоларидан бирининг шу жиноятда айби кўпроқ бўлиши мумкин, аммо бошқа иштирокчилар унинг кўрсатмалари асосида эмас, балки гуруҳ аъзоларининг тенглиги принципига асосланилади. Бунда муҳими, гуруҳ аъзолари муайян бир жиноятни содир қилиш учун олдиндан тил бириктирган бўлишларигина кифоя. Муайян бир жиноятни содир қилишни таклиф қилишнинг ўзи ва бунга

бошқасининг рози бўлганлиги уюшган гуруҳ эмас, балки олдиндан тил бириктириб жиноят содир қилиш деб топилади.

Мураккаб иштирокчиликда гуруҳ аъзолари ўртасида вазифалари тақсимланган бўлиши ҳам мумкин. Лекин бундай ҳолда ҳам гуруҳнинг бир аъзосининг иродасига бошқа иштирокчиларнинг ҳаракатлари бўйсундирилмай, гуруҳ аъзолари тенглик принципи асосида жиноятни амалга оширадилар.

Мураккаб иштирокчиликда фақатгина олдиндан тил бириктирилганликнинг ўзи билан чекланмай, гуруҳ аъзоси амалга ошираётган жиноятни содир қилишда олдиндан тил бириктирган шеригининг ҳам шу жиноятни содир қилишда қатнашаётганлигини биледи. Гуруҳ аъзоси муайян жиноятни содир қилар экан, гуруҳнинг барча аъзолари билан тил бириктирган бўлиши шарт бўлмай, гуруҳнинг камида битта аъзоси билан тил бириктирилганлигининг ўзи етарлидир. Аммо гуруҳнинг ҳар бир аъзосининг онги бошқа аъзолари томонидан қилинаётган жиноий ҳаракатлар ва унинг оқибатларини қамраб олган бўлиши керак.

Жиноят кодекси Махсус қисмининг анчагина моддаларида гуруҳнинг олдиндан тил бириктириб (мураккаб иштирокчиликда) жиноят содир қилинганлиги учун жавобгарлик назарда тутилган. Мураккаб иштирокчиликда содир этилган жиноят оддий иштирокчиликда содир этилган жиноятга нисбатан ижтимоий хавфлилик даражаси юқорироқдир. Чунки олдиндан тил бириктириб жиноят содир қилишда гуруҳнинг уюшганлик даражаси юқорироқ бўлиб, гуруҳ аъзолари ўртасида олдиндан тил бириктирилганлик улар ўртасида бир-бирига нисбатан ишончни кучайтиради, кучларни мустаҳкамроқ бирлаштиради ва жиноятни охирига етказишга бўлган журъат ва ишончни янада кучайтиради.

ЖК Махсус қисмининг моддаларида (масалан, мулкни талон-торож қилиш жиноятлари) икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг олдиндан тил бириктириб жиноят содир қилиши ўша жиноятнинг жавобгарликни оғирлаштирувчи тури сифатида кўзда тутилган.

Агар ЖК Махсус қисмининг моддасида икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг олдиндан тил бириктириб жиноят содир этиши гуруҳ бўлиб жиноят содир этишнинг энг кам белгиси сифатида кўрсатилган бўлса, ўша жиноятни оддий иштирокчиликда, яъни икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг олдиндан тил бириктирмай биргалашиб жиноят содир этиши жиноятни бир гуруҳ шахслар томонидан содир этилган деб ҳисоблашга асос бўлмайди. Буни қуйидаги мисолда асослаш

мумкин. А. ва С. исмли шахслар кеч соат 18.00. да пахта даласидан чиқиб келаётган Б. исмли шахснинг хирмони устидан чиқиб қоладилар, уларнинг ҳар бири хирмонда ҳеч ким йўқлигидан фойдаланиб қоплаб қўйилган шолидан бир қопдан олиб кетадилар. Терговчи уларнинг қилмишини ЎзР ЖК 169-моддаси 2-қисмининг «в» банди билан квалификация қилиб, ишни судга чиқаради. Суд А. ва С. ўртасида олдиндан тил бириктирмай ўғрилиқ қилинган ва шунга кўра, бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктириб ўғрилиқ қилишнинг белгиси йўқ деб уларнинг қилмишини алоҳида-алоҳида ЖК 169-моддасининг 1-қисми билан қайта квалификация қилиб ҳукм чиқаради. Бизнинг фикримизча, суд бу жиноятни тўғри квалификация қилган.

Агарда ЖК Махсус қисмининг моддасида шу жиноятни мураккаб иштирокчиликда содир этганликдан бошқа шаклларида қилганлик учун жавобгарлик (масалан, уюшган гуруҳ томонидан) назарда тутилмаган, аммо жиноят уюшган гуруҳ томонидан ёки жинойий уюшма томонидан содир этилган бўлса ва қилмишда квалификация қилишнинг бошқа оғирроқ тури бўлмаса, қилмиш бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктириб қилинса, деган нормаси билан квалификация қилинади. Масалан, ЖК 135-моддаси (одамлардан фойдаланиш учун уларни ёллаш) 2-қисмининг «б» бандида шу жиноятни бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктириб содир этганлик учун жавобгарлик белгиланган ушбу моддада бу жиноятни уюшган гуруҳ ёки жинойий уюшма томонидан қилинганлиги учун жавобгарликни белгиловчи алоҳида норма назарда тутилмаган. Шунга кўра, бу жиноятни икки ёки ундан ортиқ шахслар олдиндан тил бириктирмай содир қилсалар уларнинг қилмиши гуруҳ томонидан қилинган деб ҳисобланмай айбдорларнинг ҳар бирининг қилмиши алоҳида-алоҳида квалификация қилинади. Шу жиноят уюшган гуруҳ ёки жинойий уюшма томонидан қилинган тақдирда ушбу модданинг иккинчи қисми «б» банди билан квалификация қилинаверади. Аммо бу жиноят жинойий уюшма томонидан содир этилган бўлса, жиноятлар жами тариқасида ЖКнинг 135 -моддаси 2-қисмининг «б» банди ва 242-модданинг 1-ёки 2-қисми билан квалификация қилиниб, жавобгар қилинади.

ЎзР ЖК 29-моддасининг 4-қисмида икки ёки ундан ортиқ шахснинг биргаликда жинойий фаолият олиб бориш учун олдиндан бир гуруҳга бирлашиши уюшган гуруҳ деб топилиши айтилган.

Уюшган гуруҳ иштирокчиликнинг нисбатан хавфли шакли ҳисобланади. Уюшган гуруҳ ўзининг уюшганлик даражаси, гуруҳ аъзоларининг гуруҳда тутган ўрни, гуруҳнинг ҳар бир аъзосининг жиноий фаолиятда вазифасининг белгиланганлиги билан мураккаб иштирокчиликдан фарқ қилади. Иштирокчиликнинг барча шаклларида жиноят содир қилишда камида икки киши қатнашганидек, уюшган гуруҳда ҳам жиноятнинг бажарувчилари сифатида энг камида икки киши иштирок этган бўлиши керак.

Уюшган гуруҳ қуйидаги белгилар билан ифодаланади:

а) икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг жиноий фаолият олиб бориши учун олдиндан бир гуруҳга бирлашиши; б) гуруҳнинг ўз раҳбарига эга бўлиши; в) гуруҳ аъзоларининг жиноятни амалга ошириш юзасидан фаолияти гуруҳ раҳбари томонидан тартибга солиб турилганлиги; гуруҳнинг барча аъзоларининг ҳаракати гуруҳ раҳбарининг иродасига бўйсундирилганлиги; гуруҳ аъзоларининг ҳар бирининг жиноий фаолиятни амалга ошириш юзасидан вазифаларининг олдиндан белгилаб қўйилганлиги.

Уюшган гуруҳ бир ёки бир неча жиноятни содир этиш учун ташкил этилган бўлиши мумкин. Гуруҳнинг барқарорлиги гуруҳ аъзолари томонидан келишилган жиноятни ёки жиноятларни содир этгунча давом этиши мумкин. Уюшган гуруҳга гуруҳ томонидан бир ёки бир неча жиноятни содир этганидан кейин аъзо бўлиб кириши бу шахснинг ўзи аъзо бўлиб кирганидан кейин содир этилган жиноятларнинг ўзи учун жавобгар бўлишига олиб келади.

Гуруҳга бевосита аъзо бўлиб кирган, аммо жиноятни амалга оширишда бевосита қатнашмаётган бўлсада, ўзининг ҳаракатлари билан жиноятнинг бажарилишини таъминлаб турган (гуруҳ раҳбари, алоқачи ва ҳоказолар) шахслар ҳам бирга бажарувчи деб квалификация қилинади. Чунки булар ҳам ўз ҳаракатлари билан улар томонидан содир этилаётган жиноятнинг объектив томонини ифодаловчи ҳаракатларнинг бир қисмини бажаради.

Қилмишни уюшган гуруҳ томонидан қилинган деб ҳисоблаш учун гуруҳ аъзоларининг барчаси жиноят содир қилишнинг режасини, жиноятда иштирок этаётган шахсларнинг барчасини албатта, билиши шарт эмас, балки ҳеч бўлмаганда гуруҳ раҳбарини ёки гуруҳнинг бирор аъзосини билган бўлишининг ўзи етарлидир. Аммо уюшган гуруҳ таркибида жиноят содир қилаётганлигини, уюшган гуруҳнинг ёки унинг раҳбарининг топшириғига биноан унга топширилган вазифани билган бўлиши керак.

Агар шахс уюшган гуруҳ таркибида жиноят содир қилаётганини билмас ва билиши мумкин ҳам бўлмаса, унинг қилмишини уюшган гуруҳ таркибида жиноят содир қилиши деб квалификация қилиб бўлмайди. Бундай ҳолда иш ҳолатларига қараб мураккаб иштирокчилик деб квалификация қилиниши мумкин.

Жиноят қонунида уюшган гуруҳ ташкил этганлик учун жиноий жавобгарликни белгиловчи алоҳида норма кўзда тутилмаганлиги учун ҳали жиноятни амалга оширишга киришилмаган ва фақат гуруҳ уюштирилган бўлса, жиноятга тайёргарлик кўриш деб квалификация қилинади. Масалан, айтайлик, ўғрилиқ жиноятини содир қилиш учун уюшган гуруҳ тузилган, аммо жиноятни амалга ошириш бошланмасдан гуруҳ фош этилган бўлса, гуруҳ аъзоларининг қилмиши ЎЗР ЖК 169-моддаси 4-қисми «в» банди билан ЖК 25-моддаси 1-қисми орқали квалификация қилинади.

Уюшган гуруҳ таркибига билимнинг турли соҳаларини яхши билган мутахассисларнинг жалб қилинганлиги уюшган гуруҳнинг ижтимоий хавфлилик даражасини янада ошириб юбориши мумкин. Чунки билимнинг муайян соҳаларини яхши билган мутахассис фан-техника тараққиётининг энг янги ютуғларидан фойдаланган ҳолда жиноят содир этиши, ўзининг билимидан жиноят содир қилишнинг мукамал усулларида фойдаланиши жуда кўп миқдордаги мулк талон-торож қилиниши ёки жабрланувчига жуда кўп миқдорда зарар етказилиши мумкин. Шунингдек, бундай мутахассислар томонидан содир қилинган жиноятларни очиш ҳам анча қийин бўлади ва жиноятчиларни фош қилиш учун ўша соҳанинг юқори малакали мутахассисларини жалб қилишга тўғри келади. Уюшган гуруҳнинг маълум даражада барқарорлиги ва гуруҳ аъзолари ўртасидаги алоқаларнинг яхши йўлга қўйилганлиги, гуруҳнинг ҳар бир аъзоси томонидан унга юклатилган вазифани аниқ ва пухта бажариши, жиноий фаолиятга кўплаб одамларни жалб қилиниши, гуруҳга давлат идораларида ишлаётган мансабдор ва бошқа шахсларни, айниқса, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идоралар ходимини жалб қилиниши уюшган гуруҳнинг ижтимоий хавфлилик даражасини ошириб юборди. Чунки бундай ҳолда уюшган гуруҳда жиноий фаолиятни пухта амалга ошириш учун етарли маълумотлар бўлади ва жиноятнинг фош этилишининг олдини олишнинг мукамал усулларида фойдаланилади.

ЎЗР ЖКнинг 29-моддаси 5-қисмида икки ёки ундан ортиқ уюшган гуруҳнинг жиноий фаолият билан шуғулланиш учун

олдиндан бирлашиши жиний уюшма деб топилиши баён қилинган. ЎзР ЖКга мувофиқ жиний уюшма фақат 29-модданинг 5-қисмида кўрсатилган шаклининг ўзидангина иборат бўлмай, ЎзР ЖК Махсус қисмининг 242-моддаси 2-қисмида назарда тутилган уюшган қуролли гуруҳ тузиш, шунингдек, унга раҳбарлик қилиш ёки унда иштирок этиш шаклидан ҳам иборатдир. Демак, жиний уюшманинг битта шакли ЖК Умумий қисмининг 29-моддаси 5-қисмида назарда тутилган бўлса, иккинчи шакли 242-модданинг 2-қисмида кўзда тутилган. Бу жиний уюшмалар гуруҳнинг структураси, уюшма аъзоларининг миқдори жиҳатидан ва бошқа жиҳатлари орқали бир-биридан фарқ қилади.

Жиний уюшма иштирокчиликнинг ўта хавfli тури бўлиб, у ўта хавfli жиноятларни содир қилиш ёки узок муддат жиний фаолият олиб бориш учун тузилади.

Жиний уюшманинг ЖК 29-модданинг 5-қисмида назарда тутилган шаклида энг камида иккита уюшган гуруҳнинг жиний фаолият олиб бориши учун бирлашиши, бирлашган уюшган гуруҳнинг барқарорлиги билан ифодаланиши мумкин. Бунда ҳар бир уюшган гуруҳнинг раҳбари жиний уюшманинг бош раҳбари кўрсатмалари ёки топшириғи асосида иш олиб бориш, яъни поғонали бўйсунитиш принципига риоя қилинган ҳолда ташкил этилиши мумкин. Иштирокчиликнинг бу шаклида уюшган гуруҳлар қуролланган ёки қуролланмаганлигининг аҳамияти йўқ. Агар уюшган гуруҳ ташкил этиш ҳали жиноятга тайёргарлик кўриш, деб ҳисобланса, жиний уюшма тузишнинг ўзи тамом бўлган жиноят деб топилаверади. Жиний уюшма тузишнинг ўзи мустақил жиноят таркибини ташкил қилганлиги боис, шундай деб квалификация қилиш учун асос бўлаверади. Агарда жиний уюшма ҳали жиний фаолиятни бошламасдан фoш этилган бўлса, жиний уюшма тузиш тамом бўлган жиноят деб, улар ният қилган жиноятни содир қилишга тайёргарлик кўриш деб жиноятлар жами тарикасида квалификация қилинади. Жиний уюшма жиний фаолиятни амалга оширган бўлса, жиноятлар жами тарикасида 242-модданинг 1-қисми ва уюшма томонидан содир қилинган жиноятда ҳам айбланиб жавобгар қилинади.

Жиний уюшма аъзолари томонидан вазифалар тақсимланади. Вазифаларни тақсимлашда жиний уюшма аъзосининг билими, мутахассислиги, жиний мақсадга эришишда унинг бошқа хусусиятлари ҳам ҳисобга олинади. Жиний уюшманинг

барқарорлиги шундаки, гуруҳнинг жиноий мақсадга эришгунча гуруҳ аъзоси ёки уюшган гуруҳнинг жиноий уюшма таркибидан ўз хоҳиш эрки билан хоҳлаган вақтда чиқиб кета олмаслигидир. Шунингдек, жиноий уюшманинг доимий фаолият олиб бориши ва фаолиятининг узок муддатга чўзилиб кетиши, жиноий фаолиятнинг пухта режалангани ва унга пухта тайёргарлик кўрилганлиги, уюшма қатнашувчиларининг қатъий бўйсунуш асосида поғонани ташкил қилинганлиги, бошқарув ядросига эга эканлиги, қаттиқ интизом ўрнатилганлигидир. Жиноий уюшманинг уюшганлик даражаси ҳам ҳар хил бўлиб, оддий структурали жиноий уюшма, ўртача даражада уюшган жиноий уюшма, юқори даражада уюшган жиноий уюшма бўлиши мумкин. Лекин жиноий уюшманинг бундай уюшганлик даражаси жиноятни квалификациясига таъсир қилмайди ва суд жазо тайинлашда ҳисобга олади. Жиноий уюшма тузилиши билан унинг жиноий иш режаси ҳам ишлаб чиқилиши мумкин. Бу режага қатъий риоя қилинган ҳолда жиноий фаолият олиб борилиши билан бирга шароитнинг ўзгариши ва вазиятга қараб, режага ўзгартиришлар киритилиши мумкин. Ҳозирги даврда нарқобизнес, қурол-яроғлар, нодир буюмлар, автомобиллар, инсон аъзолари билан савдо қилиш, фоҳишабозлик соҳалари жуда катта даромад берганлиги туфайли, жиноий уюшмалар ўз фаолиятларини шу соҳаларда ташкил этишга ҳаракат қиладилар.

Жиноий уюшма ўқ-отар қурол, ўқ-дорилар, портловчи моддалар ёки портлатиш қурилмалардан жиноий фаолиятни амалга оширишда сақлаган ёки фойдаланган бўлса, жиноий уюшмага кирган кишилар ҳам жиноий уюшма тузишда ёки унга аъзо бўлишда, ҳам қурол, ўқ дорилар, портловчи моддалар ёки портлатиш қурилмалари қонунга ҳилоф равишда сақлаганлик ва бошқа белгилари бўйича ҳамда содир этилган жиноятларда ҳам жиноятлар жами тариқасида жавобгар қилинади.

4. Жиноятда иштирок этганлик учун жавобгарлик доираси

Ташкилотчи, далолатчи ва ёрдамчилар ҳам ушбу Кодекс Махсус қисмининг бажарувчини жавобгарликка тортиш белгиланган моддаси бўйича жавобгарликка тортиладилар.

Олдиндан тил бириктирган гуруҳ, жиноий гуруҳ ва жиноий уюшманинг ташкилотчилари ҳамда аъзолари тайёргарлик кўрилиши

ёки содир этилишида ўзлари қатнашган барча жиноятлар учун жавобгарликка тортиладилар.

Уюшган гуруҳ ёки жиноий уюшма ташкил этган ёки уларга раҳбарлик қилган шахслар шу гуруҳ ёки уюшма содир этган барча жиноятлар учун башарти, бу жиноятлар уларнинг жиноий нияти билан қамраб олинган бўлса, жавобгарликка тортиладилар.

Бошқа иштирокчиларнинг жиноий нияти билан қамраб олинмаган қилмиш учун уни содир этган шахс жавобгар бўлади.

Ташкилотчи, далолатчи ёки ёрдамчи жиноятдан ихтиёрий равишда қайтиб, жиноятнинг олдини олиш учун ўзига боғлиқ бўлган барча чораларни ўз вақтида кўрганлиги, жиноятда иштирокчилик учун жавобгарликни истисно қилади.

Жиноятда иштирокчи сифатида қатнашган шахснинг жавобгарлигининг асослари ҳам худди алоҳида шахснинг жавобгарлигининг асослари каби муайян жиноят таркибининг барча аломатлари мавжуд бўлган қилмишни содир этганлигидир.

Ўзр ЖК 30-моддаси 1-қисмининг мазмунига кўра, ташкилотчи, далолатчи ва ёрдамчилар ҳам бажарувчининг қилмиши квалификация қилинган моддаси ёки модданинг тегишли қисмининг тегишли банди билан жавобгарликка тортилади.

Жиноят ҳукуқи назариясида иштирокчиликда содир этилган жиноятларни фақат бажарувчилардан иборат бўлган иштирокчиликка ва бажарувчиларидан ташқари ташкилотчи, далолатчи ёки ёрдамчилардан иборат бўлган иштирокчиликка бўлинган. Фақат бажарувчилардан иборат бўлган иштирокчиликда гуруҳ аъзоларининг барчаси улар ният қилган жиноятни бажаришда, яъни ўша жиноятнинг объектив томонини ифодаловчи ҳаракат-ларнинг ҳеч бўлмаганда бир қисмини бажарган бўлади. Шунга кўра, жиноятда биргалашиб қатнашган барча иштирокчилар (гуруҳ аъзолари) ўзлари содир этган жиноятда айбланиб тўғридан-тўғри ЖК Махсус қисмининг тегишли моддаси билан жавобгар қилинадилар.

Бажарувчиларидан ташқари ташкилотчи, далолатчи ёки ёрдамчилар ҳам қатнашган иштирокчиликда эса, аҳвол бироз бошқачароқ бўлиб, бажарувчи ўша жиноятнинг объектив томонини ифодаловчи ҳаракатларни амалга оширса, ташкилотчи, далолатчи ёки ёрдамчи ўша жиноятнинг объектив томонини ифодаловчи ҳаракатларнинг ҳеч бўлмаганда бир қисмини бажаришда ҳам қатнашмайди. Булар фақат жиноятни содир этиш учун шароит яратиб беради ҳолос. Шунинг учун ҳам ташкилотчи, далолатчи ёки ёрдамчи

қатнашган жиноят иштирокчилигининг алоҳида шакли ҳисобланади. Шунга кўра, иштирокчилигининг бундай шаклини квалификация қилиш, фақат бажарувчилардан иборат бўлган иштирокчилигини квалификация қилишдан фарқ қилади. Бундай иштирокчилигини квалификация қилишнинг ўзига хос хусусияти шундаки, жиноятни бажарувчиси бевосита ўзи жиноятнинг объектив томонини ифодаловчи ҳаракатларни бажарганлиги учун ЖК Махсус қисмининг муайян моддаси билан, бошқа иштирокчилари эса (ташкилотчи, далолатчи, ёрдамчилар) ЖК 28-моддаси ва Махсус қисмининг муайян моддаси билан жавобгар қилинади. Агар жиноят иштирокчилари фақат икки кишидан иборат бўлиб, улардан бири бажарувчи, иккинчиси ёрдамчи ёки далолатчи сифатида жавобгарликка тортилган бўлса, ЖК Махсус қисмининг моддаларида назарда тутилган бир гуруҳ шахсларни ташкил қилмайди. Чунки ЖК Махсус қисмининг моддаларида назарда тутилган «бир гуруҳ шахслар» тушунчаси камида икки кишининг бажарувчи сифатида қатнашганлигини кўзда тутаяди. Жиноятда икки киши айбланиб, бири бажарувчи, иккинчиси ёрдамчи ёки далолатчи сифатида жавобгар қилинган бўлса, булар ҳам бажарувчи жавобгар қилинган норма билан жавобгар қилинади.

ЖК 30-моддаси 2-қисмининг мазмунига кўра, уюшган гуруҳ ёки жиноий уюшманинг ташкилотчилари ҳам гуруҳ аъзолари томонидан содир этилган барча жиноятларда бажарувчи сифатида жавобгар қилиниб, ЖК 28-моддаси орқали квалификация қилинмайди. Чунки бундай гуруҳнинг ташкилотчиси, гуруҳни ташкил қилишдан ташқари, гуруҳ томонидан содир этиладиган жиноятга ёки жиноий фаолиятга раҳбарлик қиладилар. Гуруҳ аъзоларининг бутун жиноий фаолияти ташкилотнинг раҳбари иродасига бўйсундирилганлиги туфайли улар гуруҳ раҳбари сифатида гуруҳнинг асосий фигураси деб ҳисобланади. Аммо гуруҳ раҳбари билмаган ва унинг жиноий нияти билан қамраб олинмаган жиноят учун гуруҳ ташкилотчиси ёки гуруҳнинг бошқа аъзолари жавобгар қилинмайди. Бундай ҳолда гуруҳнинг фақат ўша жиноятни содир қилган аъзосининг ўзи жавобгар бўлади. Жиноят ҳуқуқи назариясида гуруҳнинг бундай аъзосини эксцесс бажарувчи деб топилади.

Масалан, жиноий уюшма аъзоси С. га К. ни ўлдириш топширилади. С. К. ни ўлдириш мақсадида унинг уйига киради, аммо бу вақтда К. уйида бўлмайди. Бундан фойдаланган С. К. нинг уйдан умумий қиймати кўп миқдорни ташкил қилган мулкни ўғрилаб чиқиб

кетади. Ушбу ҳолатда ўғрилиқ жиноятини жиноий уюшманинг бошқа аъзолари билмаганлиги ва уларнинг нияти билан қамраб олинмаганлиги туфайли С. ҳам одам ўлдиришга тайёргарлик кўриш, ҳам ўғрилиқ жиноятида жавобгар қилинади. Гуруҳнинг раҳбари ва бошқа аъзолари эса фақат одам ўлдиришга тайёргарлик кўришда жавобгар қилинадилар. Жиноий уюшма тузиш ва унда қатнашганликда жиноий уюшмага кирган барча шахслар жавобгар қилинадилар.

Агар ташкилотчи ёки далолатчи, ёхуд ёрдамчи жиноятдан ихтиёрий равишда қайтиб, жиноятнинг олдини олиш учун барча чораларни кўрган ва жиноятнинг олди олинган бўлса, жиноятда иштирокчиликни истисно қилади. Аксинча, бажарувчи жиноятдан ихтиёрий қайтиб, жиноятнинг олдини олиш учун ўзига боғлиқ бўлган барча чораларни кўрган бўлса, унинг қилмиши жиноятда иштирокчи деб топилмайди. Бундай ҳолда жиноят ташкилотчиси ёки далолатчиси, ёхуд ёрдамчиси бажарувчи амалга ошириши керак бўлган жиноятга тайёргарлик кўришда айбланиб жавобгар қилинади.

Бажарувчининг жиноятдан ихтиёрий қайтишидан ташкилотчи, далолатчи ёки ёрдамчиларнинг ихтиёрий қайтиши маълум даражада фарқ қилади. Бажарувчини жиноятдан ихтиёрий қайтган деб ҳисоблаш учун у тажовуз қилинаётган объектга зарар етказилмасдан олдин ўз ихтиёри (эрки, иродаси) билан жиноий ҳаракатини тўхтатганлигининг ўзи етарли бўлса, ташкилотчи, далолатчи ёки ёрдамчиларнинг ўз ҳаракатларини оддий тўхтатишнинг ўзи билан жиноятдан ихтиёрий қайтиш деб ҳисоблашга асос бўлмайди. Уларни жиноятдан ихтиёрий қайтган деб ҳисоблаш учун бажарувчи томонидан амалга оширилаётган жиноий оқибат келиб чиқишининг олдини олиш учун ўзларига боғлиқ бўлган барча чораларни кўришлари керак. Бундай чоралар бажарувчини жиноятдан қайтаришнинг, жиноий фаолиятга қаршилик қилиш, тайёрланаётган жиноят ҳақида ҳокимият идораларига хабар бериш, яъни улар жиноятни амалга оширилишининг олдини олишга фаол аралашилари зарур. Жумладан, ёрдамчи бажарувчига олдиндан жиноят ҳақида хабар бермаслик ҳақида берган ваъдасидан воз кечиши, берган жиноят қуроли, жиноят воситасини тортиб олиши ёки бошқача йўллар билан жиноятнинг олдини олишга ҳаракат қилиши керак. Демак, ташкилотчи ёки далолатчи, ёхуд ёрдамчиларнинг ҳаракатлари туфайли жиноятнинг олди олинган бўлса, уларни жиноятдан ихтиёрий қайтиш деб жавобгарликдан озод қилинади.

Уларнинг барча қилган ҳаракатларига қарамай жиноий оқибат юз берган бўлса, ихтиёрий қайтиш деб эмас, балки енгиллаштирувчи ҳолат деб топилиши мумкин. Бундай ҳолда суд ЎзР ЖКнинг 66-моддаси асосида ёки бошқа асосларга кўра, жавобгарликдан озод қилишни қўллаши ҳам мумкин.

Амалга ошмаган иштирокчилик масаласи қандай ҳал қилиниши керак? Яъни ташкилотчи ташкил қилишга ҳаракат қилган, далолатчи далолат қилган ёки ёрдамчи ёрдам бериш ҳақида ваъда қилганлигига қарамай, бажарувчи деб мўлжалланган шахсни кўндиролмаган тақдирда иштирокчилик деб ҳисобланадими? Бундай ҳолда иштирокчилик йўқ. Чунки иштирокчилар ўртасида олдиндан тил бириктирганлик ва улар ўртасида боғлиқлик бўлмаганлиги сабабли ҳам бундай ҳолатни иштирокчилик деб бўлмайди. Амалдаги жиноят қонунда амалга ошмаган иштирокчилик тушунчаси назарда тутилмаган. Аммо юридик адабиётларда бундай ҳолда жавобгарлик индивидуал ҳолда белгиланиши, ташкилотчи, далолатчи ёки ёрдамчининг ҳаракатлари жиноятга тайёргарлик кўришда квалификация қилиш зарурлиги тўғрисида фикрлар билдирилган¹. Ушбу масалада ҳам иккита ҳолатни кузатиш мумкин:

биринчи ҳолат—бажарувчи розилик бермади;

иккинчи ҳолат—бажарувчи розилик берди, аммо жиноий фаолиятни амалга оширмади.

Биринчи ҳолатда бажарувчи нафақат жиноятни амалга ошириш учун киришмади, балки розилик ҳам билдирмади. Бундай ҳолда, ёрдамчи жиноятга тайёргарлик кўришда жавобгар қилинади. Иккинчи ҳолатда эса, иштирокчиликнинг белгилари борлиги туфайли бажарувчи жиноятдан ихтиёрий қайтган ҳисобланади. Бошқа иштирокчилари эса, жиноятга тайёргарлик кўришда айбланиб жавобгар қилинади. Бундай жавобгарлик ЖК 25-моддасининг 1-қисми мазмунидан келиб чиқади. Шундай қилиб, амалга ошмаган иштирокчилик, шахс жиноятга далолат қилинганда унга кўнмаган, жиноятга ёрдам беришга ваъда қилинганда ваъдани қабул қилмаган, жиноятни ташкил қилганда гуруҳга кирмаган бўлса, амалга ошмаган иштирокчилик ҳисобланади ва бундай ҳаракатларда иштирокчиликнинг белгилари бўлмайди.

Иштирокчиликда содир этилган жиноят учун жазо тайинлашда суд жазо тайинлашнинг умумий ва махсус қоидаларига катъий риоя қилади. Ҳар бир иштирокчига жазо тайинлашда ЖК 54-моддасида

---

¹ Уголовное право Российской Федерации. Общая часть; М «Юристъ», 2001, 264-бет.

кўрсатилган умумий қоидаларига риоя қилган ҳолда иштирокчиликда содир этилган жиноятнинг ҳар бир иштирокчисига унинг қилмиши квалификация қилинган моддасининг санкцияси доирасида, ЖК Умумий қисмининг қоидаларига риоя қилгани ҳолда, жиноятнинг хусусияти ва қилмишнинг ижтимоий хавфлилик даражасини, қилмишнинг сабабини, етказилган зарарнинг хусусияти ва миқдорини айбдорнинг шахсини ҳамда жазони енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатларни ҳисобга олади.

Агарда ЖК Махсус қисмининг муайян моддасидаги жиноят бир гуруҳ шахслар томонидан содир этилганлик учун жавобгарлик белгиланган бўлса, қилмишни квалификация қилишнинг бошқа оғирроқ белгиси бўлмаса, барча иштирокчилар, шу жумладан, ташкилотчи, далолатчи ёки ёрдамчилари ҳам жиноятни бир гуруҳ шахслар томонидан содир этилганлиги учун жавобгарликни белгиловчи нормаси билан жавобгар қилинади. Иштирокчиларнинг барчаси муайян модданинг муайян қисми билан квалификация қилинар экан, суд жазо тайинлашда ҳар бир иштирокчининг иштироки ва айби даражасини, гуруҳда тутган ўрнини, жиноятни амалга оширишдаги бошқа ҳолатларини ҳисобга олган ҳолда жазо тайинлайди.

Иштирокчиликнинг махсус қоидаларига риоя қилиб жазо тайинлашда эса иштирокчиларнинг қайси тури сифатида қатнашганлиги (бажарувчи ёки ташкилотчи ёхуд далолатчи, ёки ёрдамчи сифатида қатнашганлигини) иштирокчиликнинг қандай шаклда (оддий иштирокчилик, уюшган гуруҳ, жиноий уюшма) эканлигини ҳисобга олади. Агар иштирокчиликнинг бу шакллариининг ҳар бири Махсус қисмининг моддасида қилмишни квалификация қилишнинг зарурий белгиси сифатида назарда тутилган бўлса, ўша норма билан жавобгар қилинади. Масалан, ЖК 104-моддасининг учинчи қисми «г» бандида, 105-моддасининг 2-қисми «и» бандида 164 -моддасининг 4-қисми «в» бандида ва ҳоказо моддаларда жиноятни уюшган гуруҳ томонидан қилинганлиги учун жавобгарлик назарда тутилган. Агар ўша жиноятларни жиноий уюшма томонидан қилинганлиги белгиланмаган бўлса, бу жиноятни жиноий уюшма томонидан қилинган тақдирда ҳам агар квалификация қилишнинг бошқа оғирроқ белгиси назарда тутилмаган бўлса, уюшган гуруҳ томонидан қилинганлик учун жавобгарликни белгиловчи нормаси билан жавобгар қилинаверади.

Жиноятда иштирок этганликнинг хусусияти деганда шахснинг жиноятда бажарувчи ёки ташкилотчи ёхуд далолатчи ёки ёрдамчи сифатида иштирок этганлиги назарда тутилса, иштирок этганлик даражаси деганда жиноятни амалга оширишда унга юклатилган вазифанинг аҳамияти, жиноятни амалга оширишдаги фаоллиги, жиноий фаолиятда унинг ўрни ва ҳоказолар тушунилади. Масалан, ташкилотчи жиноятни ташкил қилишдан ташқари яна унга раҳбарлик қилса, у бу гуруҳнинг асосий ташаббускори ва раҳбари сифатида энг оғир жазо тайинланиши, ҳар бир аъзосига жазо тайинлашда ана шу юқорида айтилган ҳолатлар ҳисобга олинади. Олдиндан иштирокчиларнинг бажарувчисига энг оғир жазо берилади дейиш тўғри бўлмайди. Масалан, жиноятнинг бажарувчиси энди ўн олти ёшга тўлган ўсмир, далолатчиси эса хавфли ёки ўта хавфли рецидивист бўлиши мумкин. Бундай ҳолда энг оғир жазо бажарувчига нисбатан тайинланади дейиш тўғри бўлмайди.

Шундай қилиб, иштирокчиликда жиноят содир этган шахсларга нисбатан жазо тайинлашда, барча иштирокчиларнинг қилмиши ЖК Махсус қисмининг битта нормаси билан квалификация қилинсада, жазо тайинлашда шу норманинг санкцияси доирасида индивидуал равишда жазо тайинланади. Иш ҳолатлари тақозо қилса иштирокчиларнинг айримларига ЖК даги айрим имтиёзларни ҳам қўлланиши мумкин.

5. Жиноятга дахлдорликнинг муаммолари

ЎзР ЖК 31-моддасида белгиланишича, жиноятга тайёргарлик кўрилаётганлиги, жиноят содир этилаётганлиги ёки жиноят содир этилганлиги ҳақида аниқ била туриб, олдиндан ваъда бермаган ҳолда ҳокимият органларига хабар қилмаслик, ушбу Кодекснинг 241-моддасида назарда тутилган ҳоллардагина жавобгарликка сабаб бўлади.

Жиноятчини, жиноят содир этиш қуроли ва воситаларини, жиноят изларини ёки жиноий йўл билан қўлга киритилган нарсаларни олдиндан ваъда бермаган ҳолда яширганлик ушбу Кодекснинг 241-моддасида назарда тутилган ҳоллардагина жавобгарликка сабаб бўлади.

Олдиндан ваъда бермаган ҳолда жиноят ҳақида хабар бермаганлик ёки жиноятни яширганлик учун гумон қилинувчи,

айбланувчи ёки судланувчининг яқин қариндошлари жавобгарликка тортилмайди.

Жиноятга дахлдорлик иштирокчилик институтининг бир элементи бўлмай, жиноят ҳуқуқининг алоҳида институти ҳисобланади.

Дахлдорлик – бошқа шахслар томонидан содир этиладиган ёки содир этилган жиноятда умуман иштирок этмаган, аммо уларнинг жиноятга тайёргарлик кўраётганлиги, жиноят содир этганлиги ҳақида аниқ била туриб, олдиндан ваъда бермаган ҳолда ҳокимият органларига хабар қилмаслик, шунингдек, жиноятчини, жиноят қуролини, жиноят изларини ёки жиноий йўл билан қўлга киритилган нарсаларни олдиндан ваъда бермаган ҳолда яширганликдан иборатдир.

ЎзР ЖК да дахлдорликнинг икки тури назарда тутилган бўлиб, булар жиноят ҳақида тегишли идораларга олдиндан ваъда бермасдан хабар бермаслик ва олдиндан ваъда бермаган ҳолда жиноятни яширишдан иборат. Айрим муаллифлар жиноятга йўл қўйишни ҳам дахлдорликнинг алоҳида бир турига киритадилар¹. Аммо Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексига жиноятга йўл қўйишни дахлдорликнинг алоҳида тури сифатида назарда тутилмаган. Бизнинг назаримизда, бундай ҳолатни дахлдорликнинг бир тури сифатида қонунда назарда тутилмаганлиги тўғри. Чунки йўл қўймаслик агар йўл қўяётган шахснинг вазифаси доирасига кирса, вазифасига совуққонлик билан қарашда айблаб жавобгар қилиниши мумкин. Вазифаси доирасига кирмаса, ҳар бир фуқарога жиноятнинг олдини олиш бурчи юклатилган. Агар фуқаро ўзига нисбатан юклатилган ана шу бурчини бажармаса ва содир этилган қилмиш оғир ёки ўта оғир жиноят бўлса, фуқаро ЎзР ЖК 241-моддасига биноан жиноят ҳақида хабар бермасликда айбланиб жавобгар қилинади.

Хабар қилмаслик – ҳаракатсизликдан содир этиладиган жиноятлардан бўлиб, шахс ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноят ҳақида жиноятчига олдиндан ваъда бермаган ҳолда хабар бермаса ўз фуқаровий бурчини бажармайди. Агар содир этилаётган ёки содир этилган жиноят оғир ёки ўта оғир бўлса, бу ҳақда олдиндан ваъда бермай хабар бермаса, шахс ўзининг фуқаровий мажбуриятини бажармаган бўлади. Чунки қонун ҳар бир фуқарога оғир ва ўта оғир жиноят ҳақида хабар бериш мажбуриятини

---

¹ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексига шарҳлар. Т.: «Адолат», 1997, 54-бет.

юклаган. Шахс ўзининг ана шу мажбуриятини бажармаса, ЎзР ЖКнинг 241-моддасига биноан жиноий жавобгарликка тортилади.

Жиноят ҳақида хабар бермасликни дахлдорлик деб ҳисоблашнинг муҳим шарти шахс ҳали жиноят содир этилмасдан олдин, яъни жиноятга тайёргарлик кўрилаётган вақтда, содир этилган вақтда, содир этилганидан кейин ҳам бу ҳақда аниқ билгани ҳолда жиноят ҳақида тегишли давлат идораларига хабар бермаган бўлиши керак.

Агар шахс жиноят содир этилмасдан олдин ёки жиноятга суиқасд қилиш босқичида хабар бермаслик ҳақида жиноятчиларга ваъда берса, дахлдорлик деб эмас, балки жиноятда иштирокчи деб жавобгар қилиниши керак. Чунки шахс хабар бермаслик ҳақида жиноятчига олдиндан ваъда бериб жиноятчини жиноятни содир этишга рағбатлантиради. Бажарувчи ишонч билан жиноятни амалга оширади.

Бундай хабар бермаслик бевосита жиноят содир этилишига шароит яратади. Шунинг учун хабар қилмаслик ҳақида олдиндан ваъда беришни дахлдорлик деб эмас, балки жиноятда иштирокчилик деб топилади. Бу ҳақда иштирокчиликка берилган мавзуда батафсил тушунтириш берилган. Агар шахс жиноят содир этилганидан кейингина бу ҳақда билган бўлиб, хабар бермаслик ҳақида ваъда берса ва ўз ваъдасини устидан чиқиб хабар бермаса, бундай хабар бермасликни дахлдорлик деб ҳисоблаш керакми? Жиноятда иштирокчи деб ҳисоблаш керакми?

ЎзР ЖК 28-моддасининг 5-қисмининг мазмунига кўра, жиноят содир этилганидан кейин хабар бермаслик ҳақида ваъда бериш иштирокчилик ҳисобланмай дахлдорлик деб топилади. Бундай ваъда бериш содир этилган жиноятга шароит яратиш ёки жиноятчида жиноят содир этишига журъат туғдиришда ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас, чунки жиноят содир этилиб бўлинган. Шунга кўра, бундай ҳолда ҳам қилмиш дахлдорлик деб топилади.

Шахсни жиноят ҳақида хабар бермасликда айбланиш учун у жиноят ҳақида аниқ билган ва бу ҳақда хабар бермаганлигини аниқлаши ёки англаши мумкинлиги зарур. Шунга кўра, хабар қилмаслик қасддан қилинадиган жиноят ҳисобланади.

Агар жиноят содир этилиши ёки этилганлиги тўғрисидаги маълумот (хабар) бермаган шахсдан бошқа манбалар орқали тегишли давлат идораларига маълум бўлган бўлса, хабар қилмаган шахсни дахлдорликда айбланиш мумкинми? Айбланиш мумкин, чунки шахс

жиноят ҳақида хабар бериш зарурлигини англайди. Хабар бермаслик формал таркибли жиноят бўлиб, оқибатидан қатъи назар, хабар бермасликнинг ўзи тамом бўлган жиноят ҳисобланади.

Шахсни хабар бермасликда айблаш учун унинг жиноят ҳақида хабар бериш имкониятларидан келиб чиқиш керак. Агарда шахснинг ўзига боғлиқ бўлмаган объектив сабабларга кўра, хабар қилмаган бўлса, яъни хабар беришга қаратилган ҳаракатларнинг барчасини қилган бўлсада, ахборот унга боғлиқ бўлмаган сабаблар туфайли тегишли идораларга келиб тушмаган бўлса, дахлдорлик жиноятини ташкил қилмайди.

Жиноят ҳақида аниқ билгани ҳолда тегишли идораларга хабар бермаган вақтдаёқ бу жиноят тамом бўлган ҳисобланади.

Жиноятчини, жиноят содир этиш қуроли ва воситаларини жиноят изларини ёки жиноий йўл билан қўлга киритилган нарсаларни жиноят содир этилмасдан олдин яшириш тўғрисида ваъда берилса, бундай қилмиш дахлдорлик эмас, балки жиноятда иштирокчилик деб топилади. Бу ҳақда иштирокчиликнинг шарҳида батафсил баён қилинган.

Дахлдорликнинг бу тури фақат ҳаракат орқали содир этиладиган қилмиш ҳисобланиб, олдиндан ваъда бермай, жиноятчини жиноят содир этиш қуроли ва воситаларини, жиноят изларини ёки жиноий йўл билан қўлга киритилган нарсаларни яширганликда ифодаланади. Жиноят содир этилганидан кейин бу айтилганларни яшириш тўғрисида ваъда берилган ҳолда жавобгарлик масаласи қандай ҳал қилиниши керак? Бундай ваъда жиноят содир этилганидан кейин берилганлиги туфайли айбдорнинг қилмишини иштирокчиликда айблаш тўғри бўлмайди ва қилмиш дахлдорлик деб топилади.

Қилмишни дахлдорлик деб ҳисоблаш учун ЎЗР ЖК 31-моддасининг иккинчи қисмида назарда тутилган ҳаракатлардан бирини (масалан, жиноят қуролини) яширишнинг ўзи билан тамом бўлган ҳисобланади.

Жиноят содир этилганидан кейин яширишга ваъда беришни ҳам дахлдорлик деб ҳисоблашнинг боиси шундаки, бундай ваъда жиноятни содир этилишига умуман таъсир кўрсата олмайди ёки жиноят содир этилишига шароит яратиб бера олмайди. Демак, жиноят содир этилганидан кейин яшириш ҳақида ваъда бериш қилмишнинг моҳиятини ўзгартирмайди ва дахлдорлик деб топилаверади. Айбдорнинг жиноятни яширганлиги учун моддий рағбатлантирилганлиги ҳам жиноятни квалификация қилишни

ўзгартирмайди. Аммо шахс жиноий йўл билан қўлга киритилган нарсалар ҳисобидан рағбатлантирилган бўлса, бундай қилмиш ҳам дахлдорликда (ЖКнинг 241-моддаси), ҳам жиноий йўл билан топилган мулкни олиш ёки ўтказишда (ЖКнинг 171-моддаси) жиноятлар жами тариқасида жавобгар қилинади.

ЖК 31-моддасининг мазмунига кўра, ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноят содир этилганда уни яшириш, агар қилмишда бошқа жиноятнинг жиноят таркиби белгилари бўлмаса, жиноят ҳисобланмайди. Агар содир этилган жиноят ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноят бўлиб, олдиндан ваъда бермаган ҳолда ЖК 248-моддасида назарда тутилган қурол, ўқ-дорилар, портловчи моддаларни ёки портлатиш қурилмаларини яширса, қилмишни фақат 248-модданинг ўзи билан, жиноят натижасида қўлга киритилган нарсаларни яширса (масалан, гиёҳвандлик воситаларни яширса 273-модданинг ўзи (гиёҳвандлик воситаларни сақлаш) билан жавобгар қилинади.

Агарда содир этилган жиноят оғир ёки ўта оғир бўлиб, қурол ёки жиноят натижасида қўлга киритилган нарсаларни яширса, қилмиш ҳам дахлдорликда, ҳам ўша нарсани (масалан, гиёҳванд воситани) сақлаганликда жиноятлар жами тариқасида жавобгар қилинади. Шахс жиноятни яшириш билан бирга қўлга киритилган мулкдан олса ҳам дахлдорликда, ҳам жиноий йўл билан қўлга киритилган нарсани олишда айбланиб жиноятлар жами тариқасида жавобгар қилинади.

Шахс оғир ва ўта оғир жиноят ҳақида аниқ маълумотларга эга бўлганлигига қарамай бу ҳақда хабар бермаётганлигини билади ва оқибатини англайди. Жиноятни яшириш жиноят содир этилганидан кейин қилинганлиги туфайли жиноятчини, жиноят содир этиш қуроли ва воситаларини, жиноят изларини ёки жиноий йўл билан қўлга киритилган нарсаларни яшириб, ушбу жиноятга дахлдор бўлиб қолади.

Оғир ёки ўта оғир жиноятга тайёргарлик кўрилаётганлиги, содир этилганлиги ҳақида аниқ била туриб, олдиндан ваъда бермаган ҳолда, ҳокимият органларига хабар бермаслик ёки жиноятчини, жиноят содир этиш қуроли ва воситаларини, жиноят изларини ёки жиноий йўл билан қўлга киритилган нарсаларни олдиндан ваъда бермаган ҳолда яширганлик фақат қасддан содир этилиб, ўн олти ёшга тўлган ҳар қандай ақли расо шахслар жавобгарликка тортилиши мумкин.

ЎзР ЖК 31-моддасининг учинчи қисмининг мазмунига кўра, олдиндан ваъда бермаган ҳолда жиноят ҳақида хабар бермаганлик ёки жиноятни яширганлик учун гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчининг яқин қариндошлари жавобгарликка тортилмайди. Бунда содир этилган жиноятнинг оғир ёки ўта оғир эканлигининг аҳамияти йўқ. Яқин қариндошларга кимлар кириши ЎзР ЖК Махсус қисмининг саккизинчи бўлимидаги атамаларнинг ҳуқуқий маъносида берилган. Олдиндан ваъда бермай жиноят ҳақида хабар бермаслик ва жиноятни яширганлик учун яқин қариндошларнинг жиноятга дахлдор ҳисобламаслиги, энг аввало, яқин қариндошлар ўртасидаги қариндошлик алоқаларини, оилада оилавий муносабатларни сақлаб қолиш ҳамда яқин қариндошлар ва оила аъзоларининг бир-бирлари олдидаги бурч ва мажбуриятлар масъулиятини сақлаб қолишда жуда катта аҳамиятга эгадир.

IV БОБ. Бир Қанча жиноят содир этилганда жиноятларни квалификация қилиш ва жазо тайинлашдаги муаммолар

1-§. Бир қанча жиноят содир этишдаги муаммолар ва унинг алоҳида жиноят содир этишдан фарқи

ЎЗР жиноят қонунида бир қанча жиноятлар содир қилиш тушунчаси берилмаган бўлсада, бир қанча жиноятлар турларига алоҳида-алоҳида тушунчалар берилган. Булар такроран жиноят содир этиш, жиноятлар мажмуи, рецидив жиноятлардир. ЖК 32-моддасининг учинчи ва тўртинчи қисмларида давомли ва узокқа чўзилган жиноятларнинг тушунчалари берилган.

Бир қанча жиноятлар Ўзбекистон Республикаси жиноят ҳуқуқида нисбатан янги тушунча бўлиб, 1959 йили қабул қилинган Жиноят кодексида бир қанча жиноятлар содир қилиш юзасидан ҳар хил атамалар ишлатилган бўлиб, булар такроран, бир неча марта, муттасил равишда, касб сифатида, олдин судланган шахс томонидан янги жиноят содир қилиш каби ҳуқуқий тушунчаларнинг кўп ишлатилганлиги ҳам бир қанча жиноятларга тушунча беришнинг иложи бўлмаганлиги туфайли, юридик адабиётларда бир қанча жиноятларга олимлар ҳар хил таърифларни берган ва бу тушунчалар ҳар хил эди.

Ўзбекистон Республикасининг 1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган амалдаги Жиноят кодексида бир қанча жиноятлар содир қилишнинг аниқ турлари ва атамалари берилиб, унга умумий тушунча бериш имконияти вужудга келди. Бир қанча жиноятларга лўнда ва тушунарли қуйидаги таърифни бериш мумкин:

Бир вақтда ёки турли вақтларда икки ёки ундан ортиқ мустақил жиноят таркибини ташкил қилувчи жиноятларни ёхуд олдинги ҳукм бўйича судланганлик муддати ўтмасдан, ёки қонунда белгиланган тартибда олиб ташланмасдан янги жиноят содир этиш бир қанча жиноят содир этиш деб топилади.

Бир қанча жиноят содир этилган деб топиш учун қилмишларда қуйидаги шартлар бўлиши керак.

1. Шахс томонидан ҳар бири мустақил жиноят таркибини ташкил қилувчи икки ёки ундан ортиқ жиноятлар содир этилган бўлиши керак;

2. Бунда жиноятларнинг бир вақтда (жиноятларнинг идеал жами) ёки ҳар хил вақт (реал жами)да содир этилганлигининг аҳамияти йўқ.

3. Дастлабки содир этилган жиноят билан кейинги содир этилган жиноят ўртасида ЖКнинг 64-моддасида назарда тутилган муддатлар ўтиб кетмаган бўлиши керак.

4. Шахс ушбу жиноятларда бажарувчи, ташкилотчи, далолатчи ёки ёрдамчи сифатида қатнашганлиги, жиноятга тайёргарлик кўриш, суиқасд қилиш босқичида тўхатилганлиги ёки охирига етказилганлигининг аҳамияти йўқ.

5. Агарда шахс ЎЗР ЖКнинг 64-68-моддалари асосида жавобгарликдан, 69-моддаси асосида жазодан озод қилинган бўлса (150-156-моддалар бундан мустасно), жиноят ҳуқуқида назарда тутилган бир қанча жиноятларни ташкил қилмайди.

6. Олдинги жиноят учун судланганлик муддати ўтмасдан ёки қонунда белгиланган тартибда олиб ташланмасдан янги жиноят содир этиш ҳам бир қанча жиноят содир этиш ҳисобланади.

Бир қанча жиноят содир этиш ўзининг ижтимоий хавфлилик даражаси жиҳатидан ЖК Махсус қисмининг битта нормасида назарда тутилган жиноятдан фарқ қилади. Шахснинг кетма-кет бир неча жиноятларни содир этиши жиноятнинг миқдор ва сифат кўрсаткичларини ўзгартириб юборади ҳамда шахс хулқининг бузилишининг борган сари чуқурлашиб бораётганлигини ва шунга мувофиқ киши шахсининг ижтимоий хавфлилик даражасини ошиб бораётганлигини кўрсатади. Шахс томонидан икки ёки ундан ортиқ жиноятларни содир этилиши унинг онгида жамиятга хилоф қарашларнинг турғун бўлиб қолганлиги, ижтимоий салбий руҳий ҳолатининг шаклланиб қолганлиги, ўз эҳтиёжларини қондиришда жиноий йўлни танлашдек ички кучнинг ҳукмрон бўлиб қолганлигини билдиради. Шунга кўра, айнан ана шундай сифатларнинг шаклланиб қолганлиги бир қанча жиноятлар содир қилган шахсларга нисбатан оғирроқ жазо чораларини тайинлашни тақозо қилади. Шунинг учун ҳам жиноят ҳуқуқида бир қанча жиноят содир этилганликни квалификация қилиш ва жазо тайинлашнинг алоҳида қоидалари ишлаб чиқилган.

Бир қанча жиноятларни содир этиш қуйидаги жиноят ҳуқуқий оқибатларни келтириб чиқаради:

а) кетма-кет содир этилган, лекин бир-бири билан жиноят таркиби жиҳатидан бир хил бўлган, аммо ҳар бири мустақил

жиноятлар таркибидан иборат бўлган жиноятларни содир қилиш, қонунда кўрсатилган алоҳида ҳолларда эса ЖК Махсус қисмининг турли моддаларида назарда тутилган (масалан, 104,105,118,119,164 ва ҳоказолар) жиноятларни содир қилиш такроран жиноят содир қилиш деб топилиб, ЖК Махсус қисмининг кўплаб моддаларида квалификация қилишнинг зарурий белгиси сифатида назарда тутилган;

б) бир вақтда ёки турли вақтларда ЖК Махсус қисмининг турли моддаларида ёки битта моддасининг турли қисмларида назарда тутилган жиноятларни содир қилиш ЎзР ЖК 56-моддаси биринчи қисмининг «н» бандида белгиланишича жазони оғирлаштирувчи ҳолат ҳисобланади ва қонунда жазо тайинлашнинг алоҳида қоидалари ишлаб чиқилган (59-модда);

в) олдинги қасддан қилган жинояти учун судланганлигидан кейин қасддан ҳар қандай жиноятни содир қилиш ЖК 56-моддаси 1-қисмининг «н» бандига кўра, жазони оғирлаштирувчи ҳолат ҳисобланади (рецидив жиноят);

г) олдинги жиноят учун судланганидан кейин қасддан айнан ўша жиноятга ўхшаш жиноятни содир қилиш хавфли рецидив жиноят деб топилади ва ЖК Махсус қисмининг кўплаб моддаларида квалификация қилишнинг зарурий белгиси сифатида назарда тутилган;

д) олдинги қасддан қилинган жинояти учун судланганидан кейин қасддан ЖК 34-моддасининг учинчи қисмида назарда тутилган жиноятларни қасддан содир этиш ўта хавфли рецидив жиноят деб топилади ва ЖК Махсус қисмининг бир қанча моддаларида квалификация қилишнинг зарурий белгиси сифатида назарда тутилган;

е) турли вақтларда содир этилган (лекин ЖКнинг 64-моддасида назарда тутилган муддатлар ўтиб кетмасдан) ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятлар содир этилган бўлса, бундай жиноят содир қилганларга нисбатан ЖКнинг 66- моддаси (айбдор ўз қилмишига чин кўнгилдан пушаймон бўлганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш) асосида ҳамда ЖК 661-моддаси (ярашганлиги муносабати билан жиноий жавобгарликдан озод қилиш) асосида жавобгарликдан озод қилишни қўллаш масаласига алоҳида ёндошилади;

ж) жиноят қонунида назарда тутилган бошқа жиноят-ҳуқуқий оқибатларни келтириб чиқаради.

Бир қанча жиноятларни алоҳида жиноятлардан фарқи.

Бир қанча жиноятларнинг алоҳида бир жиноятдан фарқи энг камида иккита жиноятни содир қилганлиги билан изоҳланади. Қилмишни ёки қилмишларни қайси ҳолатларда камида иккита моддаси билан квалификация қилиш ва жазо тайинлаш кераклиги масаласи айнан шу бир қанча жиноятлар тушунчасини ЎЗР ЖК Умумий қисмининг 8-бобини (бир қанча жиноят содир этиш) пухта ўрганиш орқали билиб олиш мумкин бўлади.

ЖК Махсус қисми моддаларининг тузилиши асосан жиноят таркибининг турларига боғлиқ бўлиб, улар оддий таркибли, мураккаб таркибли, кесик таркибли, мураккаб айбли тузилишда ишлаб чиқилган.

Оддий таркибли жиноятлар, одатда, бир ҳаракат билан қонун билан қўриқланадиган битта объектга тажовуз қилинади (масалан, 97-модданинг 1-қисми, 102-модда, 104-модданинг 1-қисми, 169-модданинг 1-қисми ва ҳоказолар). Оддий таркибли жиноятларни турли вақтларда икки ёки ундан ортиқ марта жиноят содир қилиш эса бир қанча жиноятлар содир қилиш деб топилади. Мураккаб таркибли жиноятлар эса айбдорнинг бир қанча ҳаракати орқали ёки бир ҳаракат билан камида иккита объектга тажовуз қилиниши билан ифодаланади. Мураккаб таркибли жиноятлар айбдорнинг бир қанча ҳаракати билан содир этилган бўлишига қарамай, қилмиш битта модда билан квалификация қилинаверади. Масалан, 103-модданинг 1-қисми, 110-модданинг биринчи қисми (қийнаш) ва ҳоказолар. Бундан ташқари, ЖК Махсус қисмининг бир қанча моддаларида қилмиш учун маъмурий жазо қўлланилганидан кейин янгидан ўша қилмишни содир қилганлик жиноят ҳисобланади, масалан, 109-модданинг 1-қисми, 127-модданинг 1-қисми, 132-модданинг 1-қисми ва ҳоказолар. Бу юқорида баён қилинган жиноятлар бир қанча ҳаракатлардан иборат бўлсада, қилмиш битта жиноят ҳисобланади. Бир ҳаракат билан жиноят қонуни билан қўриқланадиган икки ёки унда ортиқ объектларга тажовуз қилиш ҳам мураккаб таркибли жиноят ҳисобланади. Масалан, 164-моддасининг 1-қисми, 116-модданинг 1-қисми ва ҳоказолар.

Босқинчилик хужуми туфайли жабрланувчининг соғлиғига ва мулкига тажовуз қилинади. Лекин қилмиш битта жиноят ҳисобланиб ЖК 164-моддасининг ўзи билан квалификация қилинаверади. Демак,

мураккаб таркибли жиноятлар бир қанча жиноятларни ташкил қилмайди.

Мураккаб айбли жиноятларда шахснинг қасддан жиноят содир этиши натижасида эҳтиётсизлик орқасида бошқа ижтимоий хавфлироқ оқибат юз беради. Масалан, ЖК 104-моддаси учинчи қисмининг “д”банди (баданга оғир шикаст етказиш жабрланувчининг ўлимига сабаб бўлса), 114-модданинг 3-қисми “а”банди (жиноий равишда ҳомила тушириш(аборт) жабрланувчининг ўлимига сабаб бўлса)ва ҳоказолар. Мураккаб айбли жиноятларда жиноят қасддан содир этилиб, айбдор назарда тутмаган бошқа оқибат келиб чиқади ва бу эҳтиётсизликдан келиб чиққан оқибат билан айбдорнинг қасддан қилган ҳаракати ўртасида боғланиш бўлиб, қонун чиқарувчи бундай ҳолда оғирроқ жазо билан боғлаб битта модда билан квалификация қилиш зарурлигини кўрсатган. Демак, мураккаб айбли жиноятлар ҳам бир қанча жиноятни ташкил этмайди.

Ҳар бир ҳаракатни алоҳида ажратиб олинган тақдирда мустақил жиноят таркибини ташкил қилувчи, аммо умумий қасд билан қамраб олинган ва ягона мақсадга йўналтирилган бир неча жиноий қилмишлардан иборат бўлган ҳаракатлар давомли жиноят ҳисобланиб, давомли жиноятлар ҳам бир қанча жиноятларни ташкил қилмайди. Қилмишларни давомли деб ҳисоблаш учун қуйидаги шартлар бўлиши керак:

а) қилмишлар айнан бир-бирига ўхшаш бўлган бир қанча ҳаракатлардан иборат бўлиши;

б) айбдорнинг барча ҳаракатларининг битта объектга тажовуз қилишга қаратилганлиги;

в) айбдорнинг барча ҳаракатлари бир мақсадга қаратилганлиги ва ҳар бир ҳаракати унинг ягона мақсадининг бир қисмини ташкил этганлиги.

Ана шу шартларнинг барчасининг бир вақтда мавжуд бўлиши жиноий қилмишни давомли жиноят деб ҳисоблашга асос бўлади. Давомли жиноятлар жиноий фаолият тўхтатилган вақтдаги натижага қараб квалификация қилинади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1998 йил 17 апрелдаги 11-сонли «Иқтисодиёт соҳасидаги жиноий ишлар бўйича суд амалиётида юзага келган айрим масалалар тўғрисида»ги қарорининг 5-бандида ўзганинг мулкани талон-торож қилишдан иборат бўлган айбдорнинг ҳаракатларига ҳуқуқий баҳо беришда унинг содир этиш усулига аҳамият бериш зарурлиги уқтирилиб

«Давомли талон-торож содир этилган ҳолларда айбдорнинг ҳаракатлари талон-торож қилинган суммани ҳисобга олган ҳолда тавсифланиши зарур», дейилади¹.

Масалан, омборхонага кириб ўғрилик қилган шахс, омборхонадаги нарсаларни бир неча марта олиб чиқиб, машинасига ортиб кетса, ҳар бир омборхонага кириб, нарсаларни олиб чиқиши мустақил ўғрилик жиноятларини ташкил қилсада, жиноятчининг умумий мақсади билан қамраб олингани, ягона мақсадга қаратилганлиги, барча ҳаракатлари бир хил жиноят таркибини ташкил қилганлиги, битта манба битта объектга тажовуз қилинганлиги туфайли бундай ўғрилик давомли жиноят деб топилади ва бир қанча жиноят деб ҳисобланмайди.

Давомли жиноятлардан «муттасил равишда» деган атаманинг фарқини ажратиш керак. Давомли жиноятда айбдорнинг ҳар бир ҳаракатини ажратиб олганда муайян қилмишнинг жиноят таркибини ташкил қилаверса, «муттасил равишда» деган тушунчада қилмишни жиноий ҳаракат деб ҳисоблаш учун ўша ҳаракат кўп марта, яъни муттасил равишда қилинган бўлиши керак. Масалан, кишини ўзини-ўзи ўлдириш даражасига етказиш (103-модда) жиноятида айблаш учун жабрланувчининг шаъни ва кадр-қиммати муттасил равишда камситиш ҳаракатлари содир этилиши керак. Ўқи бошқа бир мисол: айбдорни қийнаш жиноятида айблаш учун у жабрланувчига нисбатан муттасил равишда дўппослаш ҳаракатларини содир қилган бўлиши керак(110-модданинг 1-қисми). Демак, ЖК Махсус қисмининг моддасида назарда тутилган жиноятни содир қилишда айблаш учун шахс ўша модда диспозициясида назарда тутилган ҳаракатни кўп марта, яъни муттасил равишда содир қилиб келган бўлиши керак. Бундай ҳолда ҳам қилмиш бир қанча жиноятлар содир қилиш деб топилмай битта норма билан жавобгар қилинади. Давомли жиноятлар фақат ҳаракат орқали қасддан содир этилади.

Жиноят ҳуқуқида бир жиноятнинг узлуксиз таркибини ташкил қилган қилмиш узоққа чўзилган жиноят деб топилади. Масалан, ҳарбий хизматга чақирилишдан қочиб юриш, қамокдан қочиб юриш, суднинг ҳал қилув қарори бўлишига қарамай вояга етмаган ёки меҳнатга лаёқатсиз шахсни моддий таъминлашдан бўйин товлаш мақсадида қочиб юриш. Узоққа чўзилган жиноятларда жиноий қилмиш узоқ муддатга чўзилишига қарамай, узлуксиз ягона жиноят таркибини ташкил этади. Жиноятчи қўлга олинган ёки ҳуқуқни

---

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1998 йил 17 апрелдаги қарорлари - Т.: 1998, 7-бет.

муҳофаза қилувчи органга ўз ихтиёри билан келган вақтдан бошлаб жиноят тўхтатилган деб баҳоланади. Шундай қилиб, узоққа чўзилган жиноятлар ҳам бир қанча жиноят содир қилиш тушунчаси доирасига кирмайди.

Шундай қилиб, бир қанча жиноятлар содир қилинганда ҳар бири мустақил жиноят таркибидан иборат бўлган ЖК Махсус қисмининг моддаларида квалификация қилишнинг зарурий белгиси сифатида назарда тутилган икки ёки ундан кўп жиноят-ларни содир қилишдан иборат.

Амалдаги жиноят қонунида бир қанча жиноятларнинг такроран жиноят содир этиш, жиноятлар мажмуи (жами), рецидив жиноят шакллари назарда тутилган.

2. Такроран содир этилган жиноятларни квалификация қилиш ва жазо тайинлашдаги муаммолар

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексида биринчи марта жиноятларнинг барчаси учун умумий бўлган такроран жиноят содир этиш тушунчаси берилди. ЎЗР ЖКнинг 32-моддасида белгиланишига кўра, Жиноят кодекси Махсус қисмининг айна бир моддасида, қисмида, Кодексида алоҳида кўрсатилган ҳолларда эса турли моддаларида назарда тутилган икки ёки бир неча жиноятни шахс турли вақтларда содир этган, аммо уларнинг бирортаси учун ҳам судланган бўлмаса, такроран жиноят содир этиш деб топилди. Тамом бўлган жиноят ҳам жазога сазовор бўлган жиноятга тайёргарлик кўриш ёки жиноят содир этишга суиқасд қилиш ҳам, шунингдек, иштирокчиликда жиноят содир этиш ҳам такроран жиноят содир этиш деб айтилади.

Агар шахс илгари содир қилган қилмиши учун жавоб-гарликдан ёки жазодан озод қилинган бўлса, жиноят такроран содир этилган деб топилмайди.

Умумий қасд билан қамраб олинган ва ягона мақсадга йўналтирилган бир жиноят таркибини ташкил қилувчи бир-бирига ўхшаш бир неча жиноий қилмишлардан иборат бўлган (давомли) жиноят такроран содир этилган деб топилмайди.

Вазифаларини узоқ вақт мобайнида бажармасликдан иборат бўлиб, бир жиноятнинг узлуксиз таркибини ташкил қилган (узоққа чўзилган) жиноят такроран содир этилган деб топилмайди.

Такроран жиноят содир этиш бир қанча жиноят содир этишнинг бир шакли бўлиб, унинг тушунчаси ЎЗР ЖКнинг 32-моддасида берилган. Ушбу моддада такроран жиноят содир этишнинг учта тури тушунчаси берилган бўлиб, булар:

а) ЖК Махсус қисмининг айнан бир моддасида назарда тутилган икки ёки бир неча жиноятни шахс турли вақтларда содир этган, аммо уларнинг бирортаси учун ҳам судланмаган бўлиши;

б) ЖК Махсус қисмининг бир моддасининг айнан бир қисмида назарда тутилган икки ёки бир неча жиноятни шахс турли вақтларда содир этган, аммо улардан бирортаси учун ҳам судланган бўлмаслиги;

в) Кодексда алоҳида кўрсатилган ҳолларда назарда тутилган Махсус қисмининг турли моддаларида шахс турли вақтларда содир этган, аммо уларнинг бирортаси учун судланган бўлмаса, жиноят такроран содир этилган деб топилади.

Такроран жиноят содир қилишнинг ана шу ҳар учта тури учун умумий бўлган белгилар борки, булар қуйидагилардан иборат:

а) турли вақтларда Жиноят кодекси Махсус қисмида назарда тутилган икки ёки бир неча жиноят содир этилганлиги;

б) жиноятларнинг, албатта, турли вақтларда содир этилганлиги;

в) жавобгарликка тортиладиган биринчи жиноят билан кейинги содир қилинган жиноят ўртасида ЖК 64-моддасида назарда тутилган (жинойй жавобгарликка тортиш муддатлари) ўтиб кетмаган бўлиши;

г) шахс содир этилган жиноятларнинг бирортаси учун ҳам ҳали судланмаган бўлиши керак. Бу шартлар такроран жиноят содир этишнинг ҳар учала тури учун зарурий белги бўлиб, улардан бирортасининг етишмаслиги қилмишларни такроран қилинган деб ҳисоблашга асос бўлмайди.

ЖК Махсус қисмининг битта моддасида назарда тутилган жиноятларни турли вақтда содир этиш деганда шуни назарда тутиш керакки, ЖК Махсус қисмининг бир қанча моддаларида айнан шу жиноятни такроран содир этганлик қилмишларни квалификация қилишнинг зарурий белгиси сифатида махсус назарда тутилмаган (масалан, аёлни ўз ҳомиласини сунъий равишда туширишга мажбурлаш – 115-модда, бесоқолбозлик – 120-модда), болани алмаштириб қўйиш – 124-модда ва ҳоказолар). Бунда жиноятларни турли вақтларда содир этиб, уларнинг бирортаси учун шахс судланган бўлмаслиги тушунилади. Бундай ҳолда турли вақтда содир этилган айнан бир хил жиноят учун икки марта жавобгар қилмасдан

муайян модданинг ўзи билан квалификация қилинади. Аммо суд жазо тайинлашда ЖК 56-моддаси 1-қисмининг «н» бандига биноан жазони оғирлаштирувчи ҳолат деб топади ва шунга мувофиқ жазо тайинлайди. Бундай ҳолда бир неча жиноятлар учун жазо тайинлаш қоидалари қўлланилмайди.

Масалан, айтайлик, олдин болани алмаштириб қўйиш жиноятини содир қилган шахс томонидан ЖК 64-моддасида назарда тутилган муддатлар ўтмасдан яна худди шундай жиноятни содир этса қилмиш такроран қилинган деб ЖК 124-моддасининг ўзи билан квалификация қилинади.

ЖК Махсус қисмининг битта моддасининг битта қисмида назарда тутилган жиноятларни турли вақтларда содир этишни такроран содир этилган деб ҳисоблаш шундан иборатки, ЖК Махсус қисми моддаларида жиноятни такроран содир этиш ўша моддада квалификация қилишнинг зарурий белгиси сифатида жиноят таркиби доирасига киритилган.

Масалан, шахс олдин ЖК 169-моддаси иккинчи қисмининг «а» бандида назарда тутилган жиноятни содир қилган, кейинроқ эса шу модданинг иккинчи қисмининг «б» бандида назарда тутилган жиноятни содир қилган бўлса, бу жиноятларнинг ҳар бири учун алоҳида жавобгар қилинмасдан, шу модданинг учинчи қисми «а» бандида такроран қилинганлик учун жавобгарликни белгиловчи нормаси билан жавобгар қилинади.

Такроран жиноят содир қилишнинг бу юқорида баён қилинган иккита тури учун жазо тайинлашда ЖК 59-моддасининг (бир неча жиноят содир этганлик учун жазо тайинлаш) қоидалари қўлланмайди.

Кодексда алоҳида кўрсатилган ҳолларда турли моддаларда назарда тутилган икки ёки бир неча жиноятни турли вақтда содир қилинган ҳолларда қилмишни квалификация қилиш ва жазо тайинлаш масаласи бошқачароқ назарда тутилган. Кодексда алоҳида кўрсатилган ҳолларда қилмишни такроран содир этилган деб ҳисоблаш масаласи ЖК Махсус қисми моддасининг ўзида кўрсатилади ва бундай ҳолат ЖКнинг бир қанча моддаларида назарда тутилган. Масалан, булар жумласига ЖК 104-моддаси (қасддан баданга оғир шикаст етказиш) 3-қисмининг «б» банди, 105-моддаси (қасддан баданга ўртача оғир шикаст етказиш) иккинчи қисмининг «к» банди, 118-моддаси (номусга тегиш) иккинчи қисмининг «б» банди, 119-моддаси (жинсий эҳтиёжни зўрлик ишлатиб Ҳозиртабийй усулда қондириш) иккинчи қисмининг «б» банди, 164-моддаси

(босқинчилик) учинчи қисмининг «а» банди ва ҳоказолар. ЎзР ЖК 104- моддаси учинчи қисмининг «б» бандида қасддан баданга оғир шикаст етказиш «Такроран, хавфли рецидивист ёки илгари ушбу Кодекснинг 97-моддасида назарда тутилган тарзда қасддан одам ўлдирган шахс томонидан» содир этилганликни назарда тутилади.

Масалан, айтайлик, 2003 йил 5 февраль куни қасддан одам ўлдириш жиноятини содир қилган шахс (бунда ЖК 97-модда-сининг биринчи ёки иккинчи қисмида кўрсатилган одам ўлдиришни содир қилинганлигининг аҳамияти йўқ) 2003 йил 20 март куни ЖК 104-моддасининг биринчи қисмида назарда тутилган жиноятни содир қилса ва бу жиноятларнинг бирортаси учун айбдор судланмаган бўлса, баданга оғир шикаст етказиш жиноятини такроран содир этилган деб топилиб, ЖК 104-моддаси учинчи қисмининг «б» банди билан квалификация қилинади. Бу жиноятлар учун жазо тайинлашда ЖК 97-модданинг тегишли қисми ва банди билан, 104-модданинг учинчи қисмининг «б» банди билан жиноятларнинг реал жами тариқасида жазо тайинланади. Қонунда кўрсатилган ҳолларда жиноятни такроран деб ҳисоблаш масаласи ана шундай тахлитда ҳал қилинади. Яъни такроран жиноят содир қилиш деб ҳисоблаш масаласи кейинги содир қилинган жиноятга нисбатан тадбиқ этилади ва жазо тайинлаш масаласи ЖКнинг 59-моддасида белгиланган тартибда ҳал қилинади.

ЖК 32-моддасининг иккинчи қисмида шахснинг илгари содир этган қилмиши учун жавобгарликдан ёки жазодан озод қилинган бўлса, жиноят такроран содир этилган деб топилмаслиги баён қилинган. Демак, қуйидаги ҳолларда жиноят такрор содир этилган деб топилмайди:

а) илгари содир қилган жинояти учун жиноий жавобгарлик-дан озод қилинганлиги. Бунда содир этилган жиноят тўла исботланган ва ЖК Махсус қисмининг муайян моддасида назарда тутилган жиноят содир этилган бўлиши керак;

б) илгари содир қилган жинояти учун жиноий жазодан озод қилинганлиги.

Илгари содир қилган жинояти учун жавобгарликдан озод қилинган шахс яна ўша жинояти учун суд томонидан Жиноят кодексининг 64, 66, 66¹, 67-моддалари асосида жазодан озод қилинган ёки ЖК Махсус қисмининг фақат ўша моддасига кўра, тааллуқли бўлган масалан, терроризм, (155-модданинг 4-қисми) давлатга хоинлик қилиш (157-модданинг 2-қисми); жосуслик(160-

модданинг 2-қисми) ва ҳоказолар. Жавобгарликда озод қилишни қўллаб озод қилинган бўлса, кейинги содир этилган жиноят такроран қилинган деб ҳисобланмайди. Жавобгарликдан озод қилишнинг бу турларини қўллаб фақат суд озод қилади. Шунингдек, шахс Президент томонидан чиқарилган амнистия акти асосида жавобгарликдан озод қилинган бўлса ҳам жиноят такроран содир этилган деб ҳисобланмайди. Шахснинг илгари содир қилган жинояти учун жазодан озод қилингандан кейин янги жиноят содир этганлигини такроран содир этиш деб ҳисобланмаслигининг боиси шундаки, шахс илгари жазодан озод қилинган бўлса, суд жазодан озод қилиш билан бирга судланганликни ҳам олиб ташлай олмайди. Судланганликни олиб ташлаш масаласи фақат суд томонидан ЖК 79-моддаси асосида ҳал қилинади. Шунга кўра, жазодан озод қилинган шахс ЎзР ЖКнинг 78-моддасида назарда тутилган муддатлар мобайнида судланган ҳисобланади. Ана шу айтилганларга кўра, жазодан озод қилинган шахсга нисбатан аввал жазо тайинланиб, сўнгра жазодан озод қилинган бўлса, янги қасддан қилган жинояти такроран жиноят содир қилиш деб эмас, балки рецидив жиноят содир этилган деб топилади. Агар Президентнинг фармони билан авф этиш ёки амнистия акти орқали жазодан озод қилиш билан бирга судланганлик ҳам олиб ташланган бўлса, қасддан янги содир этилган қилмиш рецидив жиноят деб топилмайди.

Давомли ва узокқа чўзилган жиноятларни такроран содир этилган деб топилмаслиги бир қанча жиноятлар содир этишнинг умумий қоидалари мазмунини очиб беришда баён қилинганлиги боис, бу ерда яна тўхталиб ўтирмадик.

3. Жиноятлар мажмуи (жами)ни квалификация қилиш ва жазо тайинлашнинг муаммолари

ЎзР ЖКнинг 33-моддасида жиноятлар жами (мажмуи) тушунчаси берилган бўлиб, «Жиноят кодекси Махсус қисмининг турли моддаларида ёки битта моддасининг турли қисмларида назарда тутилган, жавобгарликка тортиладиган икки ёки бир неча жиноий қилмишни содир этиш, агарда улардан бирортаси учун ҳам шахс судланган бўлмаса, жиноятлар жами (мажмуи) деб топилади.

Жиноятлар жамига берилган ушбу таърифдан кўриниб турибдики, жиноятлар жами қуйидаги учта белги билан ифодаланади:

а) шахс томонидан икки ёки ундан ортиқ жиноятларни содир этилганлиги;

б) ҳар бир алоҳида жиноятнинг ЖК Махсус қисми турли моддаларида ёки битта моддасининг турли қисмларида назарда тутилганлиги;

в) барча жиноятларнинг ҳукмгача содир этилганлиги.

Бу ерда шуни алоҳида таъкидлаш керакки, содир этилган жиноятлар учун ЖКнинг 64-моддасида назарда тутилган жавобгарликка тортиш муддатлари ўтиб кетмаган бўлиши керак.

Юридик адабиётларда шахс бир хил жиноятни турли вақтларда содир этиб, улардан бири учун жиноятга тайёргарлик кўрганлиги ёки суиқасд қилганлиги учун ёхуд иштирокчиликда айбланиб жавобгарликка тортилаётган тақдирда ҳам жиноятлар жами деб топилиши тўғрисида ёзилган¹. Бу борада собиқ СССР Олий суди Пленумининг 1981йил 31 июлдаги «Бир неча жиноятлар содир қилганлик ва бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги қарорининг 5-бандида шахс томонидан бир хил жиноятлар содир этилиб, улардан бири тамом бўлган, иккинчиси эса охирига етказилган тақдирда ҳам жиноятлар жами сифатида жазо тайинлаш кераклиги тўғрисида тушунтириш берилган эди². Худди шундай тушунтириш Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1996 йил 19 июлдаги «Жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги қарорининг 2.1 бандида берилган³.

ЎЗР ЖК 32-моддасининг мазмунига кўра, шахс турли вақтларда ЖКнинг битта моддаси ёки битта моддасининг битта қисмида назарда тутилган жиноятларни содир этган бўлса, қилмиш такроран содир этилган деб ҳисобланиши керак. Аммо бири охирига етказилган, иккинчиси тайёргарлик кўриш ёки суиқасд қилиш босқичида тўхтатилган айнан бир хил жиноятлар содир этилган бўлса, нима сабабдан такроран ҳисобланиши керак? Бизнинг назаримизда, масалани шундай йўсинда ҳал қилинишининг боисини қуйидагича тушунтириш мумкин:

Жиноят кодекси Махсус қисмида назарда тутилган барча жиноятлар тамом бўлган жиноят деб ҳисобланади. Шундай экан, бири охирига етказилган, иккинчиси, тайёргарлик кўриш ёки суиқасд

¹ Ткаченко В. И. Множественность преступлений в кн: Уголовное право Российской Федерации М: «Юристъ», 1999, 277-бет.

² Сборник Постановлений Пленума Верховного суда СССР. 1924- 1986, М: 1987. 563-бет.

³ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорларининг тўплами, 1991-1997,-Т: «Шарқ», 1997, 44-45-бетлар.

қилиш босқичида тўхтатилган ёки иштирокчиликда содир этилган бир хил жиноятлар бир-бири билан айнан ўхшаш эмас. Улар жиноятларни квалификация қилиш юзасидан, шунингдек, ижтимоий хавфлилик даражаси жиҳатидан ҳам айнан бир хил эмас. Жиноятда иштирокчи сифатида квалификация қилинганда шахс жиноятнинг бажарувчиси сифатида қатнашмаган. Ва ниҳоят, жиноятни такроран содир этишганига нисбатан жиноятлар жами (мажмуи) тариқасида жазо тайинлашда муайян модданинг енгилроқ жазони назарда тутувчи қисми билан квалификация қилиб жазо тайинлаш имконияти бор.

Бундай жиноятларни такроран содир этилган, деб ҳисобланган тақдирда эса ЖК Махсус қисми моддаларининг оғир жазо назарда тутилган қисми билан квалификация қилишга тўғри келади. Буни қуйидаги мисолни келтириш орқали асослаш мумкин.

Айтайлик, шахсининг биринчи ўғрилиқ жинояти ЎзР ЖК 169-моддасининг 1-қисмида назарда тутилган тамом бўлган жиноят, иккинчиси эса 25 169-моддасининг 1-қисми билан жиноятга суиқасд қилишда квалификация қилиш белгиси бор. Агар ана шу жиноятларни такроран қилинган, деб ҳисобланса, айбдорнинг қилмиши ЎзР ЖК 169-моддасининг 3-қисми санкциясида фақат беш йилдан саккиз йилгача озодликдан маҳрум қилиш назарда тутилган.

Агар юқорида келтирилган мисолни жиноятлар жами, яъни 169-модданинг 1-қисми тариқасида квалификация қилинганда санкциядаги энг оғир жазо ҳисобланган озодликдан маҳрум қилишни жазолар жами тариқасида тайинланганда ҳам шу модданинг 3-қисмида назарда тутилган озодликдан маҳрум қилишнинг энг кам қисмидан ҳам камроқ бўлиши мумкин.

Ана шу юқорида айтилганларга кўра, ЎзР ЖК Махсус қисмининг бир моддаси айнан бир қисмида назарда тутилган жиноятлар содир этилиб, улардан бири учун жиноятга тайёргарлик кўриш ёки суиқасд қилишда ёхуд иштирокчиликда квалификация қилинганлигини такроран жиноят содир этиш деб эмас, балки жиноятлар жами деб квалификация қилиш, аввало жиноят қонунининг инсонпарварлик принципига тўғри келса, иккинчи томондан жиноят қонунини либераллаштириш сиёсатига ҳам тўғри келар эди.

Айрим муаллифлар Жиноят кодекси Махсус қисмининг битта моддасининг битта қисми турли бандларида назарда тутилган жиноятларни турли вақтларда содир этилган тақдирда ҳам жиноятлар

жами тариқасида квалификация қилиш мумкин, деб ҳисоблайдилар ва бунга 97-модданинг 2-қисми, 104-модданинг 2-қисми, 169-модданинг 2-қисмини келтирадилар¹. Биз бу фикрга қўшилмадик. Чунки ЎзР ЖК 32-33-моддаларининг мазмунига кўра, битта модданинг битта қисмининг турли бандларида назарда тутилган жиноятлар такроран жиноят содир этиш ҳисобланиши айтилган қонунда бошқача ҳолат назарда тутилмаган.

Айтайлик, шахс олдин ЖК 97-моддасининг 1-қисмида назарда тутилган жиноятни содир қилиб, яна худди шундай жиноятни содир қилса, жиноят такроран содир этилган, деб квалификация қилиниб, жазо тайинланади. Агар олдинги жинояти 97-модданинг 1-қисми, кейингиси шу модда иккинчи қисмининг муайян бандида назарда тутилган жиноят бўлса, 97-модданинг 1-қисми ва 97-модданинг 2-қисмининг тегишли банди билан жиноятлар жами тариқасида квалификация қилиниб, жазо тайинланади. Агарда содир этилган одам ўлдиришнинг ҳар иккаласи 97-модданинг 2-қисмининг тегишли бандларида назарда тутилган жиноятлар бўлса, 97-модда 2-қисми «р» банди ва тегишли квалификация қилиш бандлари билан жавобгар қилинади. ЎзР Олий суди Пленумининг 1996 йил 20 декабрдаги 20-сонли «Қасддан одам ўлдиришга оид ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида»ги қарорининг 19-бандида қуйидагича тушунтириш берилади: «Жиноят кодекси 97-моддаси 2-қисмининг икки ёки ундан ортиқ бандларида кўрсатилган ҳолатлар мавжуд бўлган қасддан одам ўлдириш ҳаракатлари шу ҳолатларни кўзда тутган барча бандлар билан тавсиф қилиниши лозим. Бундай ҳолатларда жазо ҳар бир банд бўйича алоҳида тайинланмаслиги керак, аммо жазо тайинлашда айбни оғирлаштирадиган бир неча ҳолатлар борлиги инобатга олинishi лозим».² Шундай қилиб, жиноятлар жами(мажмуи) бир қанча жиноятлар тизимидаги унинг бир тури ҳисобланади. Бир қанча жиноятлар тушунчаси ғоят мураккаб бўлиб, бир гуруҳ жиноятлар ҳақида гап кетмайди, шунингдек, бир неча жиноятларнинг альтернативи ҳам эмас. Аммо айрим муаллифлар бир қанча жиноятларни жиноятлар жамининг альтернативи деб ҳисоблайдилар.³

¹ Ткаченко В.И. Множественность преступлений в кн Уголовное право Российской Федерации. Общая часть. М. «Юристь», 1999г.

² Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорларининг тўплами. 1991-1997. - Т.: «Шарқ», 1997, 81-бет.

³ Чубарев В.Л. Многообразная преступная деятельность и уголовный закон. «Государство и право», 1992, №12, с. 73.

Жиноятлар жами ЖК Махсус қисмининг турли моддаларида ёки битта моддасининг турли қисмларида назарда тутилган, уларнинг бирортаси учун ҳам шахс ҳали судланмаган икки ёки ундан ортиқ жиноятларни жамлашнинг ўзи бўлса, бир қанча жиноятлар эса бир қанча жиноий ҳаракатлардан ёки мустақил жиноят таркибини ташкил қилувчи бир қанча жиноятлардан иборат бўлган такроран давомли, жиноятлар жами, рецидив жиноятни, маълум даражада уларнинг мураккаб айбли, таркибли, узоққа чўзилган жиноятлардан фарқларини ҳам кўрсатувчи ижтимоий-ҳуқуқий ҳодиса ҳисобланади.

Жиноятлар жами жиноят қонунида турларга бўлинмаган бўлсада, жиноят ҳуқуқи назариясида жиноятларнинг идеал жами ва жиноятларнинг реал жамига бўлиб ўрганилади.

Жиноятларнинг идеал жами. Жиноятларнинг идеал жами амалдаги жиноят қонунида норматив асосга эга эмас. Чунки Жиноят кодексида жиноятларнинг идеал жами тушунчаси алоҳида берилмаган.

Жиноят ҳуқуқи назарияси ва суд амалиётида жиноятларнинг идеал жами деганда шахснинг бир ҳаракати туфайли ЖК Махсус қисмининг камида иккита моддаси билан қўриқланадиган объектга тажовуз қилиш тушунилади. Бунда Махсус қисми моддасининг ягона таркибига кирувчи объектнинг қисмига эмас, балки муайян моддада назарда тутилган жиноят таркибининг объекти камраб ололмайдиган бошқа бир объектга ҳам тажовуз қилинган бўлиши керак. Масалан, босқинчилик қилиш вақтидаги ҳужум туфайли қасддан жабрланувчини ўлдириш, босқинчилик қилиш вақтида эҳтиётсизликдан одам ўлдириш, безорилик ҳаракатлари вақтида шахснинг баданига оғир шикаст етказиш ва ҳоказолар.

Жиноятларнинг идеал жамининг шартлари:

- а) фақат битта жиноий ҳаракатнинг содир этилганлиги;
- б) шу ҳаракат билан ЖК Махсус қисмининг камида иккита моддаси билан жавобгар қилинадиган жиноятларнинг содир этилганлигидир.

Ю.А. Красиков жиноятларнинг идеал жамида шахснинг бир ҳаракати билан икки ёки ундан ортиқ объекти жиҳатидан ушбу модда объектининг бир қисмини ёки бир бутун объектни ташкил қилмайдиган ҳар хил ёки бир-бирига ўхшаш оқибатлар келиб чиқадиган жиноятлардир, деб ёзади¹.

---

¹ Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. - М: Норма - инфра. М. 2001. С. 24-25.

Битта жиноий ҳаракат туфайли ЖКнинг турли қисмларида назарда тутилган оқибатлар келиб чиқса, жиноятларнинг идеал жамини ташкил қиладими, деган савол туғилади. Бу масалада Ткаченко В.И. шахснинг бир ҳаракати билан ЖКнинг турли қисмларида назарда тутилган жиноий оқибатлар келиб чиққан тақдирда жиноятлар жамини ташкил қилмайди, деб ёзади. Биз унинг бу фикрига тўла қўшилган ҳолда, бу масала ЎзР ЖК 33-моддасининг 2-қисмида аниқ ёзиб қўйилганлигини таъкидлаймиз. Ушбу модданинг 2-қисмида «Агар шахс содир этган қилмишда ушбу Кодекс Махсус қисми айти бир моддасининг турли қисмларида назарда тутилган жиноятларнинг аломатлари мавжуд бўлса, у модданинг оғирроқ жазо белгиланган қисми бўйича жавобгарликка тортилади», дейилади. Бунга қуйидаги мисолни келтириш мумкин: А. ва С. исмли вояга етмаганлар ўзлари яшайдиган маҳалладаги ў.нинг уйига деразадан кириб, уйдан магнитофонни ўғрилайдилар. Суд уларнинг қилмишини ЎзР ЖК 169-моддасининг 3-қисми «б» банди билан (2001 йил 29 август қонуни билан киритилган ўзгартиришларгача бўлган таҳририда) квалификация қилиб ҳукм қилган. А. ва С. ларнинг ушбу жиноий қилмишида 169-модданинг урта қисмида назарда тутилган белгилар мавжуд. Бу жиноят талон-торож қилинган мулкнинг суд томонидан белгиланган баҳога кўра, 169-модданинг 1-қисмида назарда тутилган миқдорни ташкил қилади. Жиноят бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктириб содир этилганлиги учун 169-модда 2-қисмининг «в» бандида назарда тутилган квалификация қилиш белгиси бор. Уй-жойга кириб содир этилганлик, шу жиноят учун жавобгарликни белгиловчи оғирроқ жазо белгиланган қисми бўлганлигидан (169-модданинг 3-қисми) суд айбдорлар қилмишини тўғри квалификация қилиб, ҳукм қилган. Аммо суд амалиётида айрим судлар томонидан ушбу норма нотўғри талқин қилиниб, Жиноят кодексининг битта моддасининг турли қисмларида назарда тутилган жиноятлар турли вақтларда содир этилган тақдирда ҳам содир этилган жиноятларнинг энг оғири билан ҳукм қилиб, жазо тайинламоқдалар. Ваҳоланки, ЎзР ЖК 33-моддасининг 1-қисмида Жиноят кодекси Махсус қисмининг турли моддалари ёки битта моддасининг турли қисмларида назарда тутилган, жавобгарликка тортиладиган икки ёки бир неча жиноий қилмишни содир этиш, агарда улардан бирортаси учун ҳам шахс судланган бўлмаса, жиноятлар мажмуи деб топилади.

ЎзР ЖК 33-моддасининг мазмунига кўра, шахс турли вақтларда ЖК битта моддасининг турли қисмларида назарда тутилган жиноятларни содир қилган бўлса, жиноятлар мажмуи деб топилади.

В. П. Малков жиноятларнинг идеал жами сунъий равишда тузилган юридик конструкция бўлмасдан, шахснинг бир ҳаракати билан, икки ёки ундан ортиқ жиноят содир этиш билан боғлиқ бўлган реал ҳақиқатнинг натижасидир, деб ёзади.¹ Биз унинг бу фикрига тўла қўшилаемиз. Чунки жиноятларнинг идеал жами шахснинг битта ҳаракати билан жиноят қонунининг икки ёки ундан ортиқ нормаларини, оддий бузишнинг ўзи бўлмай, икки ёки ундан ортиқ мустақил жиноятларни содир қилишдан иборатдир.

Агарда биз жиноятларнинг идеал жами жиноят қонунининг икки ёки ундан ортиқ нормаларини бузишдан иборат десак, бундай тушунча жиноятларнинг идеал жамини ташкил қилмайди. Чунки бунда шахснинг бир ҳаракати билан битта модданинг турли қисмларида назарда тутилган оқибатлар юз беришини ҳам тушуниш мумкин. ЖК Махсус қисми моддаларининг ҳар бир қисми мустақил таркибли жиноятлар ҳисобланади. Бундай ҳолда ЖК 33-моддасининг 2-қисмида назарда тутилган қоидалар тадбиқ қилинмайди.

Юридик адабиётларда жиноятларнинг идеал жамига турлича тушунтиришлар берилган. Жумладан, А.Н.Трайнинг «Жиноятларнинг идеал жами шахснинг бир ҳаракати билан Жиноят кодексининг бир неча нормасини бузишдир», деб ёзган². Биз бундай фикрга қўшилмаслигимизни юқорида баён қилдик. М.М. Исаев, Н.Д.Дурмановлар жиноятларнинг идеал жами айбдорнинг бир ҳаракати билан икки ёки ундан ортиқ жиноят таркибларини бажаришдир. А. А.Пионатковский эса, жиноятларнинг идеал жами бир неча жиноятларни содир қилишдан иборатдир, деб ёзади³. В. И. Ткаченко эса ЎзР ЖКнинг 33-моддасида берилган таърифнинг айнан ўзини баён қилган. Ю.А. Красиков Жиноят кодекси Махсус қисмининг турли моддалари билан кўриқланадиган турли объектларга зарар етказиш ёки ҳар хил ёхуд бир неча оқибатларни келиб чиқиши билан боғлиқ бўлган ягона жинойий қилмишдир, деб ёзади. Жиноятларнинг идеал жамига бундай айрим ҳоллардан унинг ҳақиқий маъносини ифодалай олмайдиган тушунчаларнинг олимлар

¹ Малков В.П.Совокупность преступлений. Изд-во Казанского Университета 1974.С.146.

² Трайнин А. Н. Уголовное право. Общая часть М.: 1929. с. 370.

³ Исаев М.М. Назначения наказания присовокупности преступлений “Советская гюстиция” 1938. №18.

томонидан берилганлиги қонунда унинг ягона тушунчасининг ишлаб чиқилмаганлигидадир.

Жиноятларнинг реал жами. Жиноят кодекси Махсус қисмининг турли моддаларида ёки битта моддасининг турли қисмларида назарда тутилган, жавобгарликка тортиладиган икки ёки бир неча жиноий қилмишни турли вақтларда содир қилиш, агарда улардан бирортаси учун ҳам шахс судланган бўлмаса, жиноятларнинг реал жами деб топилади. Демак, жиноятларнинг реал жамида шахс турли вақтларда бир-бирига боғлиқ бўлмаган алоҳида-алоҳида мустақил жиноий қилмишларни содир этади. Бундай жиноятлар ЎЗР ЖК Махсус қисмининг турли моддаларида ёки битта моддасининг турли қисмларида назарда тутилган жиноятлар содир этилган ва бундай жиноятлар учун ЖКнинг 59-моддасида кўрсатилган қоидаларга асосланиб жазо тайинланадиган бўлиши керак.

Жиноятларнинг реал жамида аввал содир этилган жиноят билан кейинги содир этилган жиноят ўртасида қанча вақт ўтганлигининг аҳамияти йўқ. Бу вақт бир соат, бир неча соат, бир кун, бир неча кун, ой ёки йил бўлиши мумкин, яъни дастлабки содир қилинган жиноят билан кейинги содир қилинган жиноят ўртасида ЖКнинг 64-моддасида назарда тутилган муддатлар ўтиб кетмаган бўлиши керак.

Суд амалиётида кўрилатган бир неча жиноятларнинг асосий кўпчилик қисмини жиноятларнинг реал жами тарикасида содир этилган жиноятлар ташкил қилмоқда. Булар, айниқса ўғрилик, фирибгарлик, талончилик жиноятлари туркумида кўпроқ учрамоқда.

Жиноятларнинг идеал жамига нисбатан жиноятларни реал жамини квалификация қилиш анча осондир. Чунки, жиноятларнинг идеал жамида бир ҳаракат туфайли бир неча модда билан кўриқланадиган ижтимоий муносабатга тажовуз қилинади ва ана шу тажовуз қаратилган объектларни тўғри белгилаш ва ажратиб олиш, шунингдек, бу объектлар Жиноят кодексининг қайси моддаси билан кўриқланишини тўғри аниқлаш керак. Жиноятларнинг реал жамида эса алоҳида ҳаракатлар билан алоҳида-алоҳида жиноятлар содир этилганлиги боис уларни квалификация қилишда жиддий қийинчиликлар бўлмайди. Аммо айрим ҳолларда жиноят шундай содир қилинадик, улар ўртасидаги вақт жуда қисқа, бир жиноий ҳаракат иккинчи бир жиноий ҳаракатни содир қилишнинг воситаси бўлиб қолади. Ана шундай ҳолда қилмишни жиноятларнинг идеал жами деб топиш керакми ёки реал жами деб топиш керакми, деган

муаммо келиб чиқади. Бунга судда кўрилган П. ва бошқаларнинг жиноий қилмишларини мисол тариқасида келтириш мумкин.

П. ва унинг шериклари С.нинг ҳовлисидан «Жигули» автомашинасини ҳайдаб қочадилар. Машинани ҳайдаб қочиш вақтида уларда машина ва унинг қисмларини талон-торож қилиш мақсади бўлмайди. Машинани анча вақт ҳайдаб юрганларидан кейин П.нинг таклифи билан магнитофони ва айрим қисмларини ечиб оладилар. Жиноят изларини йўқотиш мақсадида машинани ёкиб юборадилар.

Суд П. ва бошқаларнинг қилмишини ЎзР ЖК 267-моддаси (транспорт воситасини ҳайдаб қочиш) нинг 2-қисми «б» банди, 169-моддасининг 2-қисми «в» банди ва 173-моддасининг (мулкни қасдан нобуд қилиш) 2-қисмининг «в» банди билан квалификация қилиб, ЖКнинг 59-моддаси қодалари асосида жазо тайинлаган. П. ва бошқаларнинг қилмишларини жиноятларнинг идеал жами деб ҳисоблаш керакми ёки реал жами деб ҳисоблаш керакми? Бизнинг фикримизча, П. ва бошқаларнинг қилмиши жиноятларнинг реал жами деб ҳисобланиши керак. Чунки содир этилган ушбу жиноятлар бири-бири билан боғланган бўлсада, жиноятларнинг бажарилиши алоҳида-алоҳида ҳаракатлар орқали содир этилган.

Суд амалиётида давомли ёки узоққа чўзилган жиноятлар мобайнида яна бошқа бир жиноят содир этилади. Масалан, қонунга хилоф равишда қурол сақлаётган шахс бошқа бир шахснинг баданига шу қуролдан фойдаланиб оғир шикаст етказган бўлса, жиноятларнинг идеал жами дебми ёки реал жами деб ҳисоблаш керакми? Чунки, бундай ҳолда узоққа чўзилган жиноят билан баданга шикаст етказиш жиноятлари муайян вақт билан ажратилмаган. Бизнинг фикримизча ҳам бундай ҳолда жиноятларнинг реал жами деб ҳисобланиши керак. Чунки баданга шикаст етказиш давомли жиноят мобайнида содир этилган бўлсада, жиноий ҳаракатлар алоҳида-алоҳида содир этилган. Жиноятларнинг идеал жамида эса битта жиноий ҳаракат туфайли икки ёки ундан ортиқ жиноят содир этилган бўлиши керак.

ЎзР ЖК 33-моддаси мазмунига кўра, ЖК Махсус қисми битта моддасининг турли қисмларида назарда тутилган жиноятларни турли вақтларда содир қилиш ҳам жиноятларнинг реал жамини ташкил қилади. Юридик адабиётларда ўхшаш бўлган, аммо муайян модданинг турли қисмларида назарда тутилган жиноятларнинг бири тамомланган, икинчиси эса тайёргарлик кўриш ёки суиқасд қилиш босқичида тўхтатилган ёхуд иштирокчи деб жавобгарликка тортилган

бўлса, жиноятларнинг реал жами деб эмас, балки такроран содир этилган деб ҳисоблаш кераклиги тўғрисидаги фикрлар ҳам йўқ эмас¹. Кўпчилик муаллифлар эса бундай фикрга қарши чиқиб, бундай ҳолда жиноятларнинг реал жами деб квалификация қилиш кераклигини баён қиладилар². Биз ҳам иккинчи гуруҳдаги муаллифларнинг фикрларини тўғри, деб ҳисоблаймиз.

Бу борада собиқ СССР Олий суди Пленумининг 1964 йил 25 мартдаги 7-сонли «Номусга тегиш ишлари бўйича суд амалиёти тўғрисида» ги қарорининг 7-банди «Икки ёки ундан ортиқ номусга тегиш жиноятлари содир этилиб, улар номусга тегиш учун жавобгарликни белгиловчи моддасининг (118-модда) турли қисмларида назарда тутилган жиноятлар бўлиб, бири номусга тегишга суиқасд қилиш ва иккинчиси тамом бўлган номусга тегиш бўлса, айбдорнинг ҳар бир ҳаракати алоҳида-алоҳида (жиноятларнинг реал жами тариқасида) квалификация қилиниши керак», деб тушунтириш берилган эди³.

Бизнинг назаримизда, худди шунга ўхшаш тарзда жиноятларда айбланиб, жиноятларнинг бири учун шахс иштирокчи, иккинчиси учун бажарувчи деб квалификация қилинган тақдирда ҳам жиноятларнинг реал жами тариқасида квалификация қилиниши керак.

Жиноятларнинг идеал жами ва реал жами тариқасида квалификация қилишнинг фарқи йўқ экан, бир неча жиноятларни ана шу иккита турга ажратиб ўрганишнинг бирор аҳамияти борми? Бор.

Юридик адабиётларда жиноятларни турларга ажратиш тажрибаси ҳам мавжуд. Жиноятларнинг идеал жамида бундай бўлиш учрамайди.

А. М. Яковлев жиноятларнинг реал жамини иккита турга ажратади:

1) бир-бири билан маълум даражада боғлиқ бўлган жиноятларнинг реал жами;

2) бир шахс томонидан содир этилган, фақат содир этиш факти билан ўзаро боғлиқ бўлган жиноятларнинг реал жами⁴.

Жиноятларнинг реал жамининг биринчи турида содир этилган жиноятларнинг бири бошқа бир жиноятни содир қилишнинг

¹ Блум М.И. Понятия и признаки совокупности преступлений. - сб. Вопросы уголовного права и процесса. Рига, 1969 с.41.

² Малков В.П. Ўша асар. 198-199-бетлар.

³ Сборник Постановлений Пленума Верховного суда СССР. 1924-1986. М. 1987, с. 618.

⁴ Яковлев А.М. Совокупность преступлений по советскому уголовному праву, - М.: 1960, с. 82.

шароити, воситаси, жиноят содир қилишнинг усули сифатида ёки улардан бири бошқасини яширишнинг воситаси ёки усули сифатида қатнашади. Жиноятларнинг реал жамининг иккинчи турида жиноятлардан бири иккинчисини содир этиш ёки яширишнинг воситаси ҳам, шароити ҳам, содир қилиш жойи, вақти жиҳатидан бир-бири билан боғланмаган бўлади. Масалан, ўғрилик қилган шахснинг яна бир безорилик жиноятини содир этиши. Бизнинг фикримизча, жиноятларнинг реал жамининг бундай бўлиниши амалий аҳамиятга эгадир. Айнан шундай бўлиниш мураккаб таркибли, мураккаб айбли жиноятларни жиноятларнинг жамидан фарқлаш имконини ҳамда жазони индивидуаллаштириш имконини беради.

Жиноятларнинг идеал жами бир ҳаракат билан содир этилганлиги туфайли ЎзР ЖКнинг 56-моддасида назарда тутилган оғирлаштирувчи ҳолат ҳисобланмайди. Жиноятларнинг реал жами эса турли вақтларда содир этилганлиги туфайли жазони оғирлаштирувчи ҳолат ҳисобланади.

Жиноятларнинг идеал жами икки ёки ундан ортиқ жиноят бўлсада, бир ҳаракат орқали содир этилганлиги туфайли, шахс жиноятларни биринчи марта содир қилган ҳисобланади. Жиноятларнинг реал жамида эса олдин жиноят содир қилган шахс томонидан янги жиноят содир этилган, деб ҳисобланади.

Жиноятларнинг идеал жамида жиноятлар биринчи марта содир этилган деб ҳисобланганлиги туфайли, агар бунга асослар мавжуд бўлса, қилмиш ёки шахс ижтимоий хавфлилигини йўқотганлиги (65-модда), айбдор ўз қилмишига чин кўнгилдан пушаймон бўлганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиниши; шахснинг ижтимоий хавфлилиқ хусусиятини йўқотиши (70-модда) ва чин кўнгилдан қилмишига пушаймон бўлганлиги муносабати билан (71-модда) ҳамда ярашганлиги муносабати билан жиноий жавобгарликдан озод қилиш (661-модда) қўлланиши мумкин.

Жиноятларнинг реал жами эса оғирлаштирадиган ҳолатлар бўлганлиги туфайли, юқорида айтилган асосларга кўра, жиноий жавобгарликдан ва жазодан озод қилиш қўлланмаслиги мумкин.

Юқоридагилардан ташқари, жиноятларнинг идеал жамида шахс биринчи марта жиноят содир этган, деб ҳисобланганлиги туфайли, жиноят содир этишда айбланаётган шахснинг шахси жиноятларнинг реал жами тариқасида содир қилган кишиларнинг шахсига нисбатан ижтимоий хавфлилиги камроқ ҳисобланади. Судлар айбдорларга

жазо тайинлаш вақтида, албатта, юқорида айтилган ҳолатларни ҳисобга олади.

4. Рецидив жиноятни квалификация қилиш ва жазо тайинлашдаги муаммолар

Амалдаги 1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган Жиноят кодексида рецидив жиноят тушунчасининг берилганлиги ва бу туркумдаги жиноятларни аниқ таснифланганлиги жиноят ҳуқуқида ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга бўлди.

1959 йили қабул қилинган Жиноят кодексининг Умумий қисмида рецидив жиноят тушунчаси берилмаганлиги туфайли олимлар ушбу тушунчани турлича талқин қилиб келдилар.

ЎзР ЖК 34-моддасида рецидив жиноят учта туркумга бўлиниб таснифланди. Ушбу модданинг биринчи қисмида рецидив жиноятнинг жиноят-ҳуқуқий умумий тушунчаси берилди. Унга кўра, «Шахсининг илгари қасддан содир этган жинояти учун судланганидан кейин қасддан янги жиноят содир этиши рецидив жиноят деб топилади».

Рецидив жиноят бир қанча жиноятлар тизимида энг хавфли шакли бўлиб, илгариги қасддан қилган жинояти учун шахс муайян турдаги жазога ҳукм қилинганидан кейин қасддан янги жиноят содир қилганликдан иборатдир. Рецидив жиноят тушунчаси жиноят-ҳуқуқий тушунча бўлиб, унга тўлароқ таъриф бериб, қуйидагича ифодалаш мумкин.

Шахсининг илгари қасддан қилган жинояти учун судланиб, судланганлик муддати ўтиб кетмасдан ёки қонунда белгиланган тартибда олиб ташланмасдан қасддан янги жиноят содир этиши рецидив жиноят деб топилади.

Рецидив жиноят асосан учта аспектда ўрганилиб, булар:

- а) жиноят-ҳуқуқий аспектда;
- б) криминологик аспектда;
- в) пенитенциар аспектда.

Рецидив жиноятнинг жиноят ҳуқуқий, криминологик ва жиноят-ижроия ҳуқуқий (пенитенциар) тушунчалари бир-биридан фарқ қилади.

Жиноят ҳуқуқида рецидив жиноят юридик факт сифатида ўрганилса, криминологияда ижтимоий ҳодиса сифатида тадқиқ

қилинади. Рецидив жиноятнинг жиноят-ҳуқуқий белгилари қуйидагилардан иборат:

а) илгари жиноятнинг қасддан содир этилганлиги;

б) илгари содир этилган жинояти учун шахснинг, албатта, судланганлиги;

в) кейинги жиноятнинг ҳам қасддан содир этилганлиги;

г) кейинги жиноятни, албатта, олдинги жиноят учун судланганидан кейин содир этилганлиги.

Қилмишда ана шу белгилардан биттасининг бўлмаслиги унинг рецидив жиноят эканлигини истисно қилади.

Рецидив жиноятнинг бир қанча жиноятларнинг бошқа шаклларидан хавфлироқ эканлиги шундаки, олдинги қасддан қилинган жиноят учун жиноят ҳуқуқида назарда тутилган жазо чораси қўлланилганидан кейин содир этилганлиги билан ифодаланади. Шахснинг илгариги содир қилган жинояти учун жиноят қонунида назарда тутилган жиноий жазо деган мажбурлов чораси қўлланилганлигига қарамай, шахснинг ўз муаммоларини ҳал қилиш учун айнан жиноят йўлини танлаганлигидан далолат беради.

Рецидив жиноятнинг криминологик тушунчаси эса шахснинг қасддан қилган жинояти учун қонунларга мувофиқ ҳисобга олиш предмети сифатида рўйхатга олинганлигидан кейин қасддан янги жиноят содир қилишини назарда тутди. Криминология рецидив жиноятни ижтимоий ҳодиса сифатида ўрганиб, рецидивист-ларнинг ахлоқий жиҳатдан анча тубанлашган, тарбиявий чораларни ўзига қабул қилиши анча қийин бўлган, уюшиб жиноят содир қилиши жиноят содир қилиш малакасининг анча пухта ва юқорилиги билан ифодаланади. Улар фақатгина судланганидан кейин қасддан янги жиноят содир қилганлигининг ўзи билангина эмас, балки жамиятга хилоф бўлган Ҳозиржижтимоий хулқни жамиятга сингдириб бориши, жиноий суб маданиятни жамиятда тарғиб қилиши, бу билан ахлоқий беқарор, маънавий қашшоқ шахсларга, айниқса, ёшлар ичида рецидивистларга хос хулқни сингдириши билан ҳам юқори даражадаги ижтимоий хавфли кишилардир. Рецидив жиноят содир қилган шахс олдинги жинояти учун жазо тайинланиб, у жазо шахсга етарли даражада таъсир қилмай, яна жиноят йўлига ўтиб олади. Демак, унинг хулқининг ижтимоий хавфлилик даражаси ошиб кетган ва жамиятнинг бундай шахсларга нисбатан алоҳида муносабатда бўлишини тақозо қилади ва янги қасддан содир қилган жинояти учун оғирроқ жазо чорасини қўллаш зарурати келиб чиқади. Рецидив

жиноят содир қилган шахс, содир қилган жиноятининг ижтимоий хавфлилик даражаси билан диалектик боғлиқликда бўлади. Рецидив жиноят, албатта, илгариги жиноят учун судланганлик билан боғлиқ бўлиб, жиноятни квалификация қилиш ва жазо тайинлашда ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. Шунга кўра, қайси ҳолларда қилмишни рецидив жиноят деб ҳисоблаш масаласини тўғри аниқлаш кейинги жиноятни квалификация қилиш ва жазо тайинлашда муҳимдир.

ЎзР ЖКнинг 34, 59, 60- ва бошқа бир қатор моддаларнинг мазмунидан келиб чиқиб қуйидаги ҳолларда рецидив жиноят содир этилган деб топилиши мумкин:

1) қасддан қилинган жиноят учун ҳукм қилинганидан кейин қасддан янги жиноят содир этиш;

2) ҳукм қонуний кучга кириб, асосий ва қўшимча жазоларни ўтаб бўлмасдан қасддан янги жиноят содир этиш;

3) жазони ўтаб бўлганидан кейин судланганлик муддати ўтиб кетгунча ёки қонунда белгиланган тартибда олиб ташланмасдан қасддан янги жиноят содир этиш;

4) шартли ҳукм қилиниб, синов муддати тугамасдан қасддан янги жиноят содир этиш;

5) жазони ўташдан муддатидан илгари шартли равишда озод қилинган шахснинг жазонинг ўталмаган қисми мобайнида қасддан янги жиноят содир этиш;

6) жазони енгилроғи билан алмаштирилган шахс енгилроқ жазони ўташ муддати мобайнида қасддан янги жиноят содир этиш;

7) шахсга нисбатан ҳукм чиқарилганидан кейин у ўз ҳаракатларининг аҳамиятини англай олмайдиган ва бошқара олмайдиган даражада руҳий касалликка чалиниб, ЖК 69-моддасида назарда тутилган муддатлар ўтмасдан тuzалса ва қасддан янги жиноят содир қилган тақдирда;

8) шахсга нисбатан ҳукм чиқарилган ва амнистия акти орқали жазодан озод қилинган (агар амнистия актида жазодан озод қилиш билан бирга судланганлиги ҳам олиб ташланмаган бўлса) ва ЖК 78-моддасида кўрсатилган муддатлар ўтмасдан қасддан янги жиноят содир этиш;

9) шахс авф этиш асосида жазодан озод қилиниб, авф этиш билан бирга судланганлиги ҳам олиб ташланмаган бўлса ЖК 78-моддасида назарда тутилган муддатлар ўтмасдан қасддан янги жиноят содир этиш;

10) ЎзР ЖКнинг 70-моддасида шахснинг ижтимоий хавфлилик хусусиятини йўқотиши муносабати билан уни жазодан озод қилиш, 71-моддасида эса айбдорнинг чин кўнгилдан пушаймон бўлганлиги муносабати билан жазодан озод қилиш назарда тутилган. Агарда шахс ана шу моддалар асосида жазодан озод қилинган бўлса ҳамда 69 ва 78-моддалар назарда тутилган муддатлар ўтмасдан қасддан янги жиноят содир этилса, қилмиш рецидив жиноят деб ҳисобланадими? Бизнинг фикримизча, бундай ҳолда ҳам шахс судланган ҳисобланади ва қилмиш рецидив жиноят ҳисобланади. Чунки қонунда суд томонидан шахсни жазодан озод қилишнинг ўзи назарда тутилиб, жазодан озод қилиш билан бирга судланганлигини ҳам олиб ташлаш назарда тутилмаган, суд судланганликнинг олиб ташлаш масаласини фақат ЖКнинг 79-моддасида белгиланган қоидаларга амал қилган ҳолдагина ҳал қилади. Ана шу айтилганларга кўра, ЖКнинг 70 ва 71-моддалари асосида жазодан озод қилинган шахслар 78-моддада назарда тутилган муддатлар мобайнида қасддан янги жиноят содир қилган тақдирда ҳам рецидив жиноят содир қилинган деб топилади¹.

Судланганлик муддати давомида қасддан янги жиноят содир этилган қилмишни рецидив жиноят деб ҳисоблаш учун қандай турдаги жазога ҳукм қилинганининг аҳамияти йўқ. Аммо шахсни ўта хавфли рецидивист деб топиш масаласини ҳал қилишда суд фақат озодликдан маҳрум қилиш жазосига ҳукм қилинганликни ҳисобга олади. Демак, судланганлик муддати шахснинг қандай турдаги жазога ҳукм қилинган билан боғлиқ бўлса, рецидив жиноят деб ҳисоблаш масаласи ЖК 43-моддасида назарда тутилган жазолардан бирига ҳукм қилиниб, шу жазони ўташ вақтида ва жазони ўтаб бўлганидан кейин ЖК 78- моддасида назарда тутилган муддатлар мобайнида қасддан янги жиноят содир қилишдан иборат.

Содир этилган жиноятни рецидив жиноят деб ҳисоблаш учун қилмишнинг ижтимоий хавфлилик даражасининг ҳам аҳамияти йўқ. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси 34-моддасининг мазмунига кўра, қилмишни рецидив жиноят деб ҳисоблашда субъектнинг неча ёшдалигини, яъни вояга етган ёки етмаганлигининг ҳам аҳамияти йўқ. Лекин ўта хавфли рецидив жиноят содир қилинган деб топиш масаласи, шахснинг фақат ўн саккиз ёшга тўлганидан кейин оғир ёки ўта оғир жиноят содир қилганлиги ва албатта,

---

¹ Умидуллаев Ш. Рецидив жиноят тушунчаси ва рецидив жиноят учун жавобгарликнинг хусусиятлари. - Т. “Янги аср авлоди”. 2001, 24-бет.

озодликдан маҳрум қилиш жазосига ҳукм қилинганлигини ҳисобга олиб, ҳал қилинади.

Жиноятни рецидив жиноят деб ҳисоблаш масаласи, албатта, судланганлик билан боғлиқ экан, шахсни қачондан бошлаб судланган, деб ҳисоблаш керак? ЎзР ЖК 77-моддаси иккинчи қисмида «Жазо тайинланган айблов ҳукми қонуний кучга кирган кундан бошлаб шахс судланган, деб ҳисобланади», дейилади. Агар ана шу қоидага асосланадиган бўлса, ҳукм чиққанидан то ҳукм қонуний кучга киргунча бўлган вақтда содир этилган жиноятни рецидив жиноят деб ҳисоблаш керакми ёки йўқми, деган ҳақли савол туғилади. Бу масалада ҳам юридик адабиётларда ягона бир фикр билдирилмаган. Аммо Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 34 ва 60-моддаларининг мазмунини таҳлил қилишдан жиноятни такроран қилинган ёки жиноятлар жамидан иборат деб ҳисоблаш билан рецидив жиноят деб ҳисоблашнинг чегараси ҳукмни эълон қилиш вақти ҳисобланади деган хулосага келиш мумкин. Чунки ЖК 60-моддасининг 1-қисмида «Агар маҳкум ҳукм чиқарилганидан кейин жазони тўла ўтамай туриб, янги жиноят содир этса, суд янги ҳукм бўйича тайинланган жазо муддатига илгариги ҳукм юзасидан ўталмай қолган жазо муддатини тўла ёки қисман қўшади», дейилади. Демак, шахснинг қасддан қилган жинояти учун жиноий жазо сифатидаги таъсир чораси қўлланилганидан кейин қасддан янги жиноят содир этиши рецидив жиноят ҳисобланар экан, қилмишни рецидив жиноят деб топиш масаласи аввалги жиноят учун ҳукм чиқарилганидан кейин содир этилган жиноятларга нисбатан, судланганликни ҳисоблаш масаласи эса ҳукм қонуний кучга кирган кундан бошлаб ҳисобланади. Бундан ташқари, ЖК 34-моддасининг 1-қисмида қилмишни рецидив жиноят деб ҳисоблаш қасддан содир этилган жиноят учун ҳукм қонуний кучга кирган кундан эмас, балки судланганидан кейин қасддан янги жиноят содир этишни назарда тутди.

Юқорида баён қилинганлар рецидив жиноятнинг умумий тушунчасига тегишли бўлган қоидалар бўлиб, ЎзР ЖКнинг 34-моддасида рецидив жиноятнинг учта тури назарда тутилган бўлиб, булар:

- 1) умумий рецидив жиноят;
- 2) хавфли рецидив жиноят;
- 3) ўта хавфли рецидив жиноят.

Умумий рецидив жиноят – шахс илгари содир қилган жинояти учун судланганидан кейин Махсус қисмининг бошқа бир моддасида назарда тутилган жиноятни қасддан содир этишидир. Умумий рецидив жиноятни ҳам ўз навбатида иккига бўлиш мумкин:

- 1) оддий рецидив жиноят;
- 2) мураккаб рецидив жиноят.

ЎзР ЖК 34-моддасининг 1-қисми ана шу рецидив жиноятнинг иккита ҳолатини назарда тутган.

Оддий рецидив жиноят – шахснинг олдинги биринчи марта қасддан содир этган жинояти учун у жиноятга ўхшаш бўлмаган бошқа моддада назарда тутилган жиноятнинг содир қилишидир. Масалан, баданга ўртача оғир шикаст етказиш жиноятини содир қилганлиги учун судланганидан кейин ҳокимият вакилига қаршилик кўрсатиш жиноятини содир қилиши. Мураккаб рецидив жиноят эса шахснинг ҳар хил жинояти учун олдин камида икки марта судланганидан кейин олдингиларига ўхшамаган жиноятни қасддан содир қилишидир.

Умумий рецидив жиноятни ана шу иккита турга бўлишнинг амалий аҳамияти борми? Уларни квалификация қилишда (агар мураккаб рецидив жиноятни ўта хавфли рецидив жиноят деб топишга асослар бўлмаса) фарқ йўқ. Аммо суд жазо тайинлашда албатта, ҳисобга олиши керак.

Оддий ва мураккаб рецидив жиноятнинг хусусияти шундаки, олдинги қасддан қилган жинояти учун судланганлик, кейинги қасддан содир этилган жиноятнинг квалификациясига таъсир қилмайди, фақат суд жазо тайинлашда ЎзР ЖК 56-моддаси 1-қисмининг «н» бандига асосланган ҳолда жазони оғирлаштирувчи ҳолат деб ҳисоблайди.

Хавфли рецидив жиноят – ЖК 34-моддаси 2-қисмининг мазмунига кўра, хавфли рецидив жиноятни икки турга бўлиш мумкин:

- 1) илгари ҳукм қилинган жиноятга ўхшаш жиноятни содир этиш;
- 2) Кодексда алоҳида кўрсатилган ҳолларда эса Махсус қисмининг бошқа моддалари билан ҳам ҳукм қилинган шахснинг қасддан янги жиноят содир этиши.

Илгари ҳукм қилинган жиноятга ўхшаш жиноятни содир қилиш деган тушунча шундан иборатки, шахс илгари қасддан содир қилинган жинояти учун судланганидан кейин айнан ўша моддада ёки

модданинг муайян қисмида назарда тутилган жиноятни қасддан содир этиш тушунилади.

Бундан олдинги ҳукм бўйича айбдорнинг қилмиши квалификация қилинган модданинг айнан битта қисмида назарда тутилган жиноятнинг содир этилганлиги шарт эмас. Муҳими олдинги ҳукм бўйича жавобгарликка тортилган модданинг бирор қисмида назарда тутилган жиноятни содир этганлиги етарли. Масалан, шахснинг олдинги ҳукм бўйича содир қилган жинояти ЎЗР ЖК 169-моддасининг биринчи қисми билан квалификация қилинган бўлиб, шахснинг кейинги жинояти ЖКнинг 169-моддасининг иккинчи қисмида назарда тутилган жиноят эди. Демак, кейинги жинояти ЎЗР ЖКнинг 169-моддасининг иккинчи қисмида назарда тутилган жиноят бўлишига қарамай, содир этилган жиноят хавфли рецидив жиноят деб ҳисобланиб, 169-моддасининг 3-қисми «а» банди билан квалификация қилинади.

Кодексда алоҳида кўрсатилган ҳолларда эса, Жиноят кодекси Махсус қисмининг бошқа моддалари билан ҳукм қилинган шахснинг қасддан янги жиноят содир этишини хавфли рецидив жиноят, деб ҳисоблаш кераклиги тўғрисидаги норма Жиноят кодексининг бир қанча моддаларида назарда тутилган. Жумладан, 104-модда учинчи қисмининг «б» банди, 105-модданинг иккинчи қисмининг «к» банди, 118-модданинг иккинчи қисмининг «б» банди, 164-модданинг учинчи қисмининг «а» банди ва ҳоказолар.

Масалан, ЎЗР ЖК 105-моддаси иккинчи қисмининг «к» бандида белгиланишига кўра, илгари ушбу Кодекснинг 104-моддасида назарда тутилган қасддан баданга оғир шикаст етказиш жиноятини содир этган ёхуд Жиноят кодексининг 97-моддасида назарда тутилган қасддан одам ўлдириш жиноятини содир этган шахс ўша жиноятларнинг қайси бири билан олдин судланиб, судланганлик муддати ўтмасдан яна қасддан 105-модданинг 1-қисмида назарда тутилган жиноятни содир қилса, бу жиноят хавфли рецидив жиноят деб ҳисобланиб, ЖК 105-моддасининг иккинчи қисми «к» банди билан жавобгар қилинади. Жазо тайинлаш масаласи эса ЖКнинг 60-моддаси қоидалари асосида ҳал қилинади.

Хавфли рецидив жиноят деб ҳисоблашнинг ушбу қоидаси фақат ЖК Махсус қисмининг моддасида назарда тутилган бўлсагина қўлланади.

ЎЗР ЖК 34-моддаси иккинчи қисмининг мазмунига кўра, қилмишни хавфли рецидив жиноят деб, шахсни эса хавфли

рецидивист деб ҳисоблашда шахснинг вояга етган ёки вояга етмаганлигининг, шунингдек, қандай турдаги жазога ва қанча муддатга ҳукм қилинганлигининг аҳамияти йўқ. Муҳими, шахс қонунда белгиланган субъект ёшига етганлигининг ўзи етарлидир.

Шахсни хавфли рецидивист деб ҳисоблашда олдинги ҳукм бўйича қандай турдаги жазога ҳукм қилинганлигининг ҳам аҳамияти йўқ. Айтайлик, 14,5 ёшли вояга етмаган ЖК 169-моддасининг 1-қисмида назарда тутилган жиноятни содир қилганлиги учун муайян миқдордаги жаримага ҳукм қилинган, жаримани тўлаган кундан бошлаб, бир йил ўтмасдан яна ЖК 169-моддасининг 1-қисмида назарда тутилган жиноятни содир қилса, бу қилмиш энди хавфли рецидив жиноят, шахс эса хавфли рецидивист деб ҳисобланади.

Шахсни хавфли рецидивист деб топишни суд ҳал қилмайди, балки қонуннинг ўзида белгилаб қўйилган асосларга кўра, шахс хавфли рецидивист деб ҳисобланади.

ЎзР ЖК 34-моддасининг учинчи қисмида белгиланишига кўра, «Беш йилдан кам бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланиши мумкин бўлган қасддан янги жиноят содир этиш, яъни:

а) илгари ўта оғир жинояти учун ёки икки марта оғир жинояти учун ҳукм қилиниб, уларнинг ҳар бири учун беш йилдан кам бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланган шахс томонидан ўта оғир жиноят содир этилиши;

б) илгари оғир жинояти учун икки марта ҳукм қилинган ёки олдин-кейинлигидан қатъи назар, оғир ёки ўта оғир жиноятлар учун уларнинг ҳар бирига беш йилдан кам бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланган шахснинг оғир жиноят содир этиши ўта хавфли рецидив жиноят деб топилади.

Суднинг ҳукми билан шахс ўта хавфли рецидивист деб топилиши мумкин.

Шахсни ўта хавфли рецидивист деб топиш тўғрисидаги масала ҳал қилинаётган вақтда унинг бошқа давлатлар судининг ҳукмлари бўйича судланганлиги ҳам ҳисобга олинishi мумкин.

Шахсни ўта хавфли рецидивист деб топиш тўғрисидаги масала ҳал қилинаётган вақтда унинг ўн саккиз ёшга тўлгунга қадар содир этган жинояти учун судланганлиги, шунингдек, қонунда белгиланган тартибда судланганлик муддатларининг ўтиб кетганлиги ёки олиб ташланган судланганлиги инобатга олинмайди.

Шахсни ўта хавфли рецидивист деб топиш учун ЎзР ЖК 34-моддасининг 3-қисмида назарда тутилган асосларнинг мавжуд бўлишининг ўзи етарлидир.

Шахсни хавфли рецидивист деб ҳисоблаш масаласи қонунда белгилангани бўйича ҳал қилинаверса, ЎзР ЖК 34-моддаси учинчи қисмида назарда тутилган асосларга биноан, ўта хавфли рецидивист деб топиш масаласини фақат суд ҳал қилади. Ўта хавфли рецидив жиноят содир қилинганлиги муносабати билан шахсни ўта хавфли рецидивист деб топилганлиги унинг фуқаро сифатидаги мақоми (статуси)ни маълум даражада ўзгартиради.

Шахсни ўта хавфли рецидивист деб топиш учун қонунда белгиланган қуйидаги шартларнинг бўлиши талаб қилинади:

а) содир қилинган оғир ва ўта оғир жинояти учун озодликдан маҳрум қилишнинг миқдори билан белгиланганлиги;

б) содир қилинган ҳар бир жиноят учун ҳар сафар тайинланган озодликдан маҳрум қилиш муддатининг беш йилдан кам бўлмаслиги;

в) шахсни ўн саккиз ёшга тўлгунга қадар содир этган жинояти учун судланганлиги уни ўта хавфли рецидивист деб топишда ҳисобга олинмайди.

г) олдинги оғир ёки ўта оғир жинояти учун судланганлик муддати ўтиб кетмасдан содир қилган оғир ёки ўта оғир жиноятигина шахсни ўта хавфли рецидивист деб топишга асос бўлади.

Шахсни ўта хавфли рецидивист деб топиш масаласини ҳал қилаётганда суд томонидан тайинланган жазо муддатидан келиб чиқиш керакми ёки жазонинг ҳақиқатда ўтаб бўлинган миқдордан келиб чиқиш керакми, деган савол туғилади. ЖК 34-моддасининг мазмунига кўра, суд шахсни ўта хавфли рецидивист деб топиш масаласини ҳал қилиш вақтида шахснинг оғир ёки ўта оғир жинояти учун беш йилдан кам бўлмаган жазонинг ўталган қисмидан эмас, балки суд томонидан тайинланган жазо муддатидан келиб чиқади. Масалан, айтайлик, суд шахсга нисбатан қасддан қилган оғир жинояти учун олти йил муддатга озодликдан маҳрум қилишни тайинлаган ва шахс ЖК 73-моддаси асосларида муддатидан илгари шартли равишда жазодан озод қилиниб, жазонинг ўталган қисми беш йилдан кам бўлса, бундай ҳолда ҳам шахснинг бу жинояти учун суд тайинлаган озодликдан маҳрум қилишнинг муддатидан келиб чиқиши керак.

Шахсни ўта хавфли рецидивист деб топиш тўғрисидаги масала ҳал қилинаётган вақтда унинг бошқа давлат судларининг ҳукми

бўйича судланганлиги ҳам ҳисобга олинади. Лекин бошқа давлатда содир этилган жиноят оғир ёки ўта оғир бўлиши билан бирга, айбдор беш йилдан кам бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган бўлиши керак.

ЖК Махсус қисмининг бир қанча моддаларида ўша жиноятни ўта хавфли рецидивист томонидан қилинганлиги квалификация қилишнинг зарурий белгиси сифатида назарда тутилган бўлса, ўта хавфли рецидивист томонидан содир этилган жиноятлар учун жавобгарликни белгиловчи норма билан квалификация қилиш учун шахс ушбу жиноятни содир этгунга қадар қонунда белгиланган тартибда ўта хавфли рецидивист деб топилган бўлиши керак.

Шахсни ўта хавфли рецидивист деб топилганлиги унинг фуқаро сифатидаги мақоми (статуси)ни маълум даражада ўзгартиради. Буни қуйдагиларда кўрсатиш мумкин:

а) улар озодликдан маҳрум қилиш жазосини қаттиқ кузатув (назорат) ўрнатилган махсус тартибли колонияда ўтайдилар;

б) озодликдан маҳрум қилишни ўташ мобайнида бундай жазони ўтаётган бошқа маҳкумларга хос бўлмаган, Жиноят-ижроия кодексида назарда тутилган махсус чеклашлар қўлланади;

в) ўта хавфли рецидивист эканлиги ва судланганлик муддати ўз-ўзидан бекор бўлмайди. Уларнинг ўта хавфли рецидивист эканлигини ва судланганлигини фақат ЎЗР ЖКнинг 79-моддасида белгиланган тартибда суд олиб ташлаши мумкин.

Агарда шахсни ўта хавфли рецидивист деб топишга тўла асослар бўлгани ҳолда айрим сабабларга кўра, (хатога йўл қўйилганлиги ёки бошқа сабаб туфайли), суд шахсни ўта хавфли рецидивист деб топмаган бўлса, ўта хавфли рецидивистга хос бўлган жиноят-ҳуқуқий оқибатлар келиб чиқмайди.

V БОБ. Айрим жиний жазолардаги муаммолар

1. Жиний жазолар ва уларнинг белгилари

Жиноят содир этишда айбланаётган шахсларга нисбатан тайинланадиган жиний жазо тўғрисида олимлар, амалиёт ходимлари ўртасида доимо тортишувлар бўлиб келган, турли фикрлар билдирилган, кўплаб тадқиқотлар олиб борилган ва кўплаб китоблар ёзилган. Жиний жазо ҳақида турли фикрлар билдирилган бўлишига қарамай бу масалада иккита муаммо марказий масала ҳисобланади:

1) нима учун жазолаш керак?

2) қандай жазолаш керак? Жазонинг миқдори нимага боғлиқ бўлиши керак?

Айтиш керакки, жавобгарликнинг ягона асоси Жиноят кодексида назарда тутилган жиноят таркибининг барча аломатлари мавжуд бўлган қилмишни содир этиш жавобгарликка тортиш учун асос бўлади. (ЎЗР ЖК 16-моддасининг 2-қисми). Шунга кўра, жиноят қонунчилигининг ривожланиши маълум даражада жиноятлар таркибининг ва санкциялардаги ўзгаришлар билан боғлиқдир. Жиноят таркиблари ва санкциялардаги ўзгаришлар эса жамиятдаги жараёнлар ва ўзгаришлар билан боғлиқдир.

Ўзбекистон ўз мустақиллигига эга бўлганидан кейин бозор иқтисодиёти тизимига ўтиш, ҳуқуқий демократик давлат барпо қилиш, кучли давлатдан кучли фуқаровий жамиятга ўтишнинг босқичма-босқич амалга ошириш дастурини қабул қилди. Ўзбекистон мустақиллигининг дастлабки ўн йиллигида жиноят-чиликка қарши кураш масаласи кескин қўйилганлиги сабабли судларда оғирроқ жазо чораларини қўллашга мойиллик кучли бўлди.

Ўзбекистон ислохотларни амалга ошириш йўлида жиддий муваффақиятларга эришганлиги муносабати билан 2000 йил июн ойида жамиятимизнинг сиёсий, иқтисодий ва маънавий соҳаларидаги ислохотлар жараёнини эркинлаштириш ва чуқурлаштириш Дастури қабул қилинган эди. Ана шу Дастурга мувофиқ 2001 йил 29 августда иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг олтинчи сессиясида суд-ҳуқуқ тизимини либераллаштириш масаласи муҳокама қилинди ва тегишли қонун қабул қилинди.

Жиний жазоларнинг либераллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг Жиноят, Жиноят-процессуал, кодекслари ҳамда Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексга

Ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида”ги Қонунга биноан Жиноят кодекси Махсус қисмидаги бир қанча жиноятларнинг таркиби ва санкцияси ўзгартирилди. Ана шу ўзгариш ва қўшимчалар киритилганидан кейин ЎЗР ЖКнинг 12,2 фоиз моддаларида ўта оғир жиноятлар қолди. Оғир жиноятлар эса 15,5 фоиз моддаларидагина қолди. Қолган барча жиноятлар ижтимоий хавфли катта бўлмаган ва унча оғир бўлмаган жиноятларни ташкил қилади.

Бир қатор ўта оғир жиноятларнинг санкциялари ўзгартирилиб, ўта оғир жиноятлар туркумидан оғир жиноятлар туркумига, оғир жиноятлар туркумидан унча оғир бўлмаган жиноятлар туркумига, унча оғир бўлмаган жиноятлар туркумидан ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятлар туркумига ўтказилди. Шунингдек, жиноий жавобгарликдан озод қилиш институтлари янада кенгайтирилиб, ярашилганлиги муносабати билан жиноий жавобгарликдан озод қилиш (66¹-модда) институти жорий қилинди.

Бундан ташқари, бир қанча моддаларга етказилган моддий зарарнинг ўрни қопланган тақдирда озодликдан маҳрум қилишни қўлламаслик тўғрисидаги нормалар киритилди. Ўлим жазоси фақат иккита (яъни 97-модданинг 2-қисми, 155-модданинг 3-қисми) моддаларидагина қолди. Жиноят кодексига киритилган бу ўзгартиришлар ва қўшимчалар натижасида жиноий жазолар тайинлашга жиддий ўзгартиришлар киритилди. Бундай ҳолат жиноий жазоларнинг амалда қўлланиши ва аҳамиятида жиддий ўзгаришлар юз беришига ижобий таъсир кўрсатди.

Жиноий жазо жиноят ҳуқуқининг функциясини амалга оширишда алоҳида аҳамиятга эга.

Фақат жиноят ҳуқуқининг ўзигагина хос бўлган энг муҳим функцияси жазолаш билан огоҳлантириб ижтимоий муносабатларни ҳимоя қилиш ва жиноят содир қилган шахсларга нисбатан жазо қўллаш функциясидир. Жиноий жазо жиноятчилик-нинг умумий ва махсус олдини олиш функциясини бажаради.

Жиноят ҳуқуқида жиноий жазо муаммолари батафсил ишлаб чиқилган ва жиноят ҳуқуқи дарсликларида анча кенг баён қилинган.

Жиноий жазо жиноят ҳуқуқининг энг муҳим институтлари-дан бўлиб, жиноят ҳуқуқи функциясини ҳаётга тадбиқ этишнинг асосий воситаси ҳисобланади. Жиноят ҳуқуқининг самарадорлиги кўп жиҳатдан жиноий жазонинг самарадорлиги ва унинг мақсади билан боғлиқдир.

Жазо огоҳлантириб туриш орқали маълум даражада жиноятчиликнинг олдини олиш, маҳкум томонидан янги жиноят содир этилишининг олдини олишда ягона ва ҳал қилувчи чора эмас.

А. Кетле ўз вақтида жиноятчиликка қарши курашда субъектларга ва жамиятга таъсир қилиш орқали жиноятчиликни муайян миқдорга камайтириш мумкин. Аммо жазодан у бера олмайдиган натижани кутиш мумкин эмас. Жазо муайян ижтимоий шароитларда пайдо бўлган жиноятчиликни тамоман тугата олмайди. Аммо муайян шароитларда жиноятчиликка таъсир қилиш орқали унинг ўсишига қаршилик кўрсатади, жиноятчиликнинг камайишига таъсир қилади деб ёзган эди XIX асрнинг ўрталарида. Демак, жазо жиноятчиликка қарши курашда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлмасада, унинг олдини олиш ва камайтиришда муҳим аҳамиятга эгадир.

Ўзбекистон Республикасининг 1926 ва 1959 йилларда қабул қилинган ЖК ларда жазо тушунчаси берилмаган эди. Фақат 1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган Жиноят кодексига жазонинг қонундаги тушунчаси берилди. Бунгача жазо тушунчаси жиноят ҳуқуқи назариясида ишлаб чиқилган эди, ҳолос.

ЎЗР ЖК 42-моддасига кўра «Жазо жиноят содир этишда айбли деб топилган шахсга нисбатан давлат номидан суд ҳукми билан қўлланадиган ва маҳкумни қонунда назарда тутилган муайян ҳуқуқ ва эркинликлардан маҳрум қилиш ёки уларни чеклашдан иборат бўлган мажбурлов чорасидир».

Демак, жиноий жазо давлатнинг мажбурлов чораси бўлиб, фақат жиноят содир қилган шахсларга қўлланади. Давлатнинг мажбурлов чораси турли-туман бўлиб, жиноий жазо сифатида қўлланадиган мажбурлов чораси фақат жиноят қонунида кўрсатилади. Жиноят қонунида кўрсатилмаган ҳар қандай бошқа мажбурлов чоралари жиноий жазо ҳисобланмайди.

Италиялик маърифатпарвар олим, криминология фанининг асосчиларидан бири, Чезаре Беккария (1738-1794) ўзининг «Жиноятлар ва жазолар ҳақида»ги тузукларида «Жиноят учун жазо фақат қонунда белгиланади ва уни чиқариш ҳуқуқи фақат қонун чиқарувчи органга тегишлидир. Ҳеч қандай судья, адолатлиликни бузмасдан жамиятнинг бошқа аъзолари учун бошқача жазо белгилай олмайди. Қонун ташқарисига ва қонун билан белгиланмаган жазо адолатсиздир. Муҳими жазонинг қаттиқлигида эмас, балки унинг муқаррарлигидадир», деб ёзган эди¹. И.И. Карпец эса, «Жиноят

¹ Беккария Ч. О преступлениях и наказаниях. М., 1939, с.373.

қонуни ва жазо жамиятнинг турмуш тарзига, давлатнинг молиявий ва иқтисодий аҳволига, жамиятнинг ижтимоий муносабатларини ўзида мужассамлаштирган ижтимоий тузумига ва шу асосда шаклланган этник ва ҳуқуқий қадриятларига мувофиқ бўлиши керак», – деб ёзган эди¹.

Шунга мувофиқ равишда 1959 йили 21 майда қабул қилиниб, 1960 йилнинг 1 январидан амалга киритилган Жиноят кодексига жиноий жазо чораси сифатида қўлланадиган мажбурлов чоралари тизимида, сургун, бадарға қилиш, вазифасидан бўшатиш, етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш мажбуриятини юклаш, жамоат иззаси, тарбия-меҳнат профилакториясига юбориш, мол-мулкни мусодара қилиш жазолари ҳам назарда тутилган эди. Ўзбекистон ўз мустақиллигига эришганидан кейин ижтимоий тузум ўзгариб, бозор иқтисодиёти тизимига асосланган ҳуқуқий демократик давлатни барпо қилиш сари ривожланаётганлиги туфайли 1994 йили қабул қилинган Жиноят кодексига бундай мажбурлов чоралари жиноий жазо сифатида киритилмади. Чунки янги тузумда бу жазолар ижобий натижалар бериш ўрнига салбий оқибатлар келтириб чиқариши ҳам мумкин бўлиб қолди.

Ўзр ЖКнинг 42-моддасида белгиланишига кўра, жиноий жазо фақат жиноят қонунида кўрсатилади ва давлатнинг мажбурлов чораси ҳисобланади. Шунинг учун ҳам жиноят содир қилишда айбланаётган шахсга жиноий жазо суд томонидан тайинлансада, аслида давлат номидан тайинланади.

Жиноий жазо фақат жиноят содир қилган шахсларгагина тайинланади. Жиноятдан бошқа ҳуқуқбузишлар содир қилган шахсларга нисбатан эса мажбурлов чораси сифатида жиноий жазо тайинланиши мумкин эмас.

Жиноий жазо фақат суд томонидан тайинланади. Суддан бошқа бирорта мансабдор шахс жиноий жазо тайинлашга ҳақли эмас.

Жиноий жазо қонунда назарда тутилган муайян ҳуқуқ ва эркинликлардан маҳрум қилиш ёки уларни чеклашдан иборатдир.

Жиноий жазо маҳкумнинг айрим ҳуқуқ ва эркинликларидан маҳрум қилиб ёки уларни чеклаб, маҳкумга маълум даражада жафо келтирсада, аммо жисмоний азоб бериш ёки инсоний қадр-қимматини камситишга йўл қўйилмайди.

---

¹ Карцеп И.И. Наказание. Социальные правовые и криминологические проблемы. М., «Юридическая литература», 1973, с.11.

Жазонинг турига боғлиқ ҳолда маҳкумларнинг ҳуқуқий чеклаш доираси ҳар хил бўлади.

ЎзР ЖКнинг 7-моддасида жазо ва бошқа ҳуқуқий таъсир чоралари жисмоний азоб бериш ёки инсон кадр-қимматини камситиш мақсадини кўзламайди, деб таъкидланади.

Жиноят содир этган шахсга нисбатан у ахлоқан тузалиши ва янги жиноят содир этишининг олдини олиш учун зарур ҳамда етарли бўладиган жазо тайинланиши ёки бошқа ҳуқуқий таъсир чораси қўлланиши кераклиги айтилган.

Жиноий жазонинг давлат номидан фақат суд томонидан тайинланиши Конституциявий қоида бўлиб, Ўзр Конституция-сининг 26-моддасида «Жиноят содир этганликда айбланаётган ҳар бир шахснинг иши судда қонуний тартибда, ошкора кўриб чиқилиб, унинг айби аниқланмагунча у айбдор ҳисобланмайди», – дейилади. Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг Жиноят -процессуал кодексининг 12-моддасида «Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ жиноят ишлари бўйича одил судловни фақат суд амалга оширади», дейилади.

Жиноий жазо фақат жиноий жавобгарликка тортилган шахсларгагина тайинланади. Жиноий жавобгарликка тортилган шахсларга нисбатан ё жазо тайинланади, ёки жавобгарликдан озод қилинади. Шунга кўра, жавобгарликдан ёки жазодан озод қилишни ҳам, ёхуд жазо тайинлашни ҳам суд ҳал қилади(бундан кечириб, амнистия ва авф этиш мустасно, чунки жавобгарликдан ва жазодан озод қилишнинг бу турлари фақат Ўзбекистон Республикаси Президентининг ва унинг тақдимномасига биноан Олий Мажлис Сенати ваколатига киради). Жавобгарликдан ва жазодан озод қилишга тегишли масалалар ушбу китобнинг бешинчи бўлимида батафсил берилган.

Жиноий жазога тортилган шахс судланган ҳисобланиб, судланганлик умумий ва жиноят ҳуқуқий оқибатларни келтириб чиқаради. Судланганликнинг ҳуқуқий оқибатлари шахс судланганлик муддати мобайнида яна жиноят содир қилса, рецидив жиноят содир этилган деб топилади. ЎзР ЖКнинг 77-моддасида белгиланишига кўра, жазо тайинланган айблов ҳукми қонуний кучга кирган кундан бошлаб шахс судланган деб ҳисобланади. Судланганлик муддати мобайнида шахс янги жиноят содир қилса, унинг судланганлиги янги содир қилган жиноятининг квалификациясига ва шунга мувофиқ жазосига ҳам ўз таъсирини кўрсатади.

Жиноят учун тайинланадиган жазо содир этилган жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражасига боғлиқдир. ЎзР ЖКнинг 15-моддасида жиноятларни ижтимоий хавфлилик даражасига қараб таснифлаш назарда тутилган бўлиб, содир этилган жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражаси қанча юқори бўлса, жазо шунга мувофиқ қаттиқроқ бўлиб боради.

Юқорида баён қилинганлардан хулоса қилиб, айтиш мумкинки, жиноий жазо қуйидаги белгилар билан ифодаланади ва ана шу белгилари орқали давлатнинг бошқа мажбурлов чораларидан фарқини ажратиш туради:

1) жиноят содир этишда айбланаётган шахсга нисбатан жазо давлат номидан тайинланади;

2) жиноий жазонинг шахсга нисбатан жафо келтириш даражаси анча юқори ва шахснинг муайян ҳуқуқларидан маҳрум қилиш ёки чеклаш доираси анча юқори бўлади;

3) жиноий жазо фақат жиноят содир этишда айбланаётган шахсларга нисбатан тайинланади;

4) жиноий жазо фақат суднинг ҳукми билангина тайинланади;

5) жиноий жазо шахсни муайян ҳуқуқ ва эркинликлардан маҳрум қилиб ёки чеклаб, ЖК 42-моддасининг 2-қисмида назарда тутилган мақсадларда тайинланади;

6) жиноий жазо судланганликни келтириб чиқаради.

Шундай қилиб, жиноий жазо жиноятчиликка қарши курашнинг асосий воситаси бўла олмайди, аммо шахсни, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини, жамият ва давлат манфаатларини, мулкни, табиий муҳитни, тинчликни, инсоният хавфсизлигини алоҳида шахсларнинг ёки бир гуруҳ шахсларнинг тажовузидан ҳимоя қилишнинг муҳим воситаси бўлиб, қолаверади.

2. Ахлоқ тузатиш ишларининг муаммолари

Жиноий жазолар тизимида ахлоқ тузатиш ишлари жиноят содир қилишда айбланган шахсни самарали тарбиялашда ижобий натижа беради. Аммо бу жазо тури бир қатор муаммоларга эга бўлиб, шу боисдан ушбу жазо турини батафсилроқ

Ахлоқ тузатиш ишлари жиноят қонунидаги жазо тизимида ҳар доим асосий жазо сифатида муҳим ўрин тутган. Амалдаги Жиноят кодексининг 131-моддаси санкциясида асосий жазо сифатида ахлоқ тузатиш ишларининг назарда тутилгани ҳам буни исботи ҳисобланади. Бу жазо тури собиқ Совет Иттифоқи, шу жумладан, Ўзбекистон Республикаси жиноят қонунининг жазо тизимида ҳам

муҳим ўрин тутган. 1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Жиноят Кодексининг 46-моддасида «Ахлоқ тузатиш ишлари» номи билан асосий жазо сифатида кўрсатилган ахлоқ тузатиш ишлари шахсининг иш ҳақининг ўн фоиздан ўттиз фоизгача миқдорини давлат даромади ҳисобига ушлаб қолган ҳолда уни меҳнатга мажбуран жалб қилишдан иборатдир.

Ахлоқ тузатиш ишининг бу таърифидан кўриниб турибдики, бу жазо турига ҳукм қилинган шахс фақат мажбуран меҳнатга жалб қилинади ва иш ҳақининг суд ҳукмида кўрсатилган қисми давлат даромади ҳисобига ушлаб қолинади.

Жазони ўтаётган шахсларнинг яшаш тарзи эса бошқа фуқароларнинг турмуш тарзидан фарқ қилмайди. Уларнинг иш ҳақидан суд ҳукмида кўрсатилган қисмини ушлаб қолиш билан, маҳкумга маълум даражада моддий жафо келтириш ва шу йўл билан қилган гуноҳини ювиш имконияти яратилади. Ахлоқ тузатиш ишларини ўтаётган шахсга нисбатан фақат моддий маънодаги чеклаш қўллангани учун ҳам юридик адабиётларда бу жазонинг мазмуни ва моҳияти юзисидан ҳам ҳар хил фикрлар билдирилган эди. Жумладан бу жазо дастлабки амалда қўлланилган вақтда йирик рус олимлари С.В.Познишев, М.М.Исаевлар бу жазони фақат мулкӣ жафо келтиради ва шунинг учун ниқобланган жарима жазосидан бошқа нарса эмас, деб ёзган эдилар. Кейинчалик В.Д.Меньшакин ҳам ниқобланган, аммо кечиктирилган жарима, деб ёзган эди.¹

Бундай фикрларнинг берилиши ўша давр учун табиий ҳол эди. Чунки бу жазо тури янги жорий қилинган ва ҳали амалиётда етарли даражада синовдан ўтмаган ҳамда унинг назарий қоидалари юридик адабиётларда батафсил ишлаб чиқилмаган эди. Ҳатто В.Д. Меньшагин бу жазо тури жарима жазосига нисбатан енгилроқдир. Чунки жарима бир вақтнинг ўзида тўланса, бу жазога ҳукм қилинган шахс жаримани бўлиб-бўлиб тўлайди, деб ёзган эди.²

Ҳозирги кунда ахлоқ тузатиш ишларининг назарий қоидалари анча батафсил ишлаб чиқилган бўлиб, уни жарима жазоси билан бир хил деган фикрлар олимлар ўртасида деярли учрамайди. Аммо амалиётда ахлоқ тузатиш ишига ҳукм қилинган шахсни иш билан таъминлаш ёки иш ҳақи тўланмай турган корхоналарда жазони ўтаётган маҳкумлардан энг кам ойлик иш ҳақи миқдоридаги пул

---

¹ Курс советского уголовного права в 6 томах. Т. 3, М.: «Наука», 1970, — с. 90.

² Ўша жойда.

суммасини тўлаб қўйишини талаб қилинмоқда. Бундай ҳолат эса, жиноят ҳуқуқи ва қонунларга тамоман зид бўлиб, ахлоқ тузатиш ишига ҳукм қилинган шахс албатта мажбурий равишда меҳнатга жалб қилиниши ва ҳар ойда оладиган иш ҳақининг суд ҳукмида кўрсатилган миқдори давлат даромадига ўтказиб берилиши керак.

Ахлоқ тузатиш ишлари маҳкумга нисбатан фақат моддий жафо келтиради, деб ҳисобланса, унинг жарима билан фарқи нималарда? Бизнинг фикримизча, бу фарқлар қуйидагилардан иборат:

1. Жарима жиноий жазо сифатида алоҳида акт билан ижро этиладиган жазо ҳисобланса, ахлоқ тузатиш ишлари жараён сифатида, суд ҳукмида кўрсатилган муддат мобайнида (олти ойдан уч йилгача) ўталади.

2. Жарима маҳкумнинг ўз мулкига нисбатан (ёки даромадидан ундириш) тайинланса, ахлоқ тузатиш ишларида маҳкумнинг ҳар ойда оладиган ойлик иш ҳақига нисбатан муайян фоиз ушлаб қолинади.

3. Жарима жазоси алоҳида акт билан ижро этиладиган жазо бўлгани учун, маҳкум билан мажбурий ҳарактерга эга бўлган тарбиявий ишлар олиб борилмаса, ахлоқ тузатиш ишлари жараён сифатида ўталганлиги туфайли, бу жазони ўтаётган шахсга нисбатан Ўзбекистон Республикаси Жиноят-ижроия кодексининг 7-моддасида назарда тутилган маҳкумларни ахлоқ тузатишнинг асосий воситалари ҳисобланган жазони ижро этиш ва ўташнинг белгиланган тартиби (режими) ижтимоий фойдали меҳнатга жалб қилиш, тарбиявий ишлар, умумий ва ҳунар таълими, касб тайёргарлиги ва жамоат таъсири чоралари қўлланади.

4. Жарима жазосида шахс суд ҳукмида белгиланган жарима миқдорини тўлаганидан кейин шахснинг статусини чеклайдиган бирон-бир чеклаш жорий этилмайди. Ахлоқ тузатиш ишлари жазосини ўтаётган шахс жазони ўташ муддати мобайнида ЎЗР Жиноят-ижроия кодексининг 29-моддасида белгиланишига кўра, ҳукм талабларини бажаришга, жазоларни ижро этиш инспекциясига мазкур жазони ўташ билан боғлиқ ҳужжатларни тақдим этишга, яшаш ва иш жойидаги ўзгаришлар ёки меҳнат шартномаси бекор қилинганлиги ҳақида инспекцияни хабардор қилишга, чақирувга биноан инспекцияда ҳозир бўлишга мажбур.

Ана шу юқорида айтилган хусусиятларга кўра, ахлоқ тузатиш ишлари жарима жазосига мутлақо ўхшаш эмас. Ахлоқ тузатиш ишлари Жиноят кодексига назарда тутилган жазолар ичида жиноят

қонунининг инсонпарварлик принципи яққол намоён бўлган жазо туридир.

Чунки ЎзР ЖК 42-моддасининг 2-қисмида жазонинг мақсади кўрсатилиб, маҳкумни ахлоқан тузатиш, унинг жиноий фаолиятини давом эттиришга тўсқинлик қилиш ҳамда маҳкум томонидан янги жиноят содир этишнинг олдини олиш бўлса, ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинганлар жамиятдан ажратилмай оддий турмуш ва иш шароитида бу мақсад амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикасининг 1959 йил 21 майда қабул қилиниб, 1995 йил 1 апрелгача амалда бўлган Жиноят кодексининг 26-моддасида ахлоқ тузатиш ишларининг муддати 1 ойдан 2 йилгача белгиланган эди. Аммо суд фаолиятида жазо турини асосан бир йилдан кам бўлмаган муддатга тайинлаб келинган. Албатта ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан олганда ахлоқ тузатиш ишларини 6 ойдан кам бўлган муддатга тайинлаш мақсадга мувофиқ бўлмайди. Чунки бу қисқа вақт ичида маҳкумга нисбатан Жиноят-ижроия кодексининг 7-моддасида назарда тутилган маҳкумларни ахлоқан тузатиш воситаларини тўла қўллаш ва жазонинг мақсадига эришиши амалий жиҳатдан мумкин бўлмайди.

Жиноят кодексига махсус кўрсатилмаган бўлса-да, жазони қонунда ёзилмаган яна бир мақсади, маҳкумга жазони ўташ муддати мобайнида ўз айбини ювиш имкониятини ҳам беришдир. Агар ахлоқ тузатиш ишлари 6 ойдан кам муддатга тайинланса, шахсга бундай имконият тўла яратилмайди. Бундан ташқари, ҳозирги бозор иқтисодиёти тизимида қилинган меҳнатни муайян қийматларда белгиланадиган бўлса, жиноят юзасидан суриштирув, тергов олиб бориш ишлари ҳамда судда кўриш жараёнини ҳисоб-китоб қилинса, давлат анча катта пулга тушади.

Ахлоқ тузатиш ишини 6 ойдан кам муддатга тайинланганда айбдорнинг иш ҳақидан ушлаб қолинган пул миқдори юқорида айтилган процессуал ҳаракатлар учун кетган харажатни қопламайди ҳам. Умуман ҳозирги кунда бу масалалар давлат томонидан ҳисоб-китоб қилинмаса-да, бутун дунё тажрибаси шуни ҳам эътиборга олишни тақозо қилмоқда.

Ана шуларни эътиборга олган ҳолда амалдаги Жиноят кодексининг 46-моддасида ахлоқ тузатиш ишларининг муддати 6 ойдан 3 йилгача белгиланди. Нима сабадан олдинги Жиноят кодексига бу жазо турининг энг кўп муддати 2 йил, янги Кодексда 3 йил белгиланди, деган ҳақли савол туғилади.

Бу масалада, энг аввало, янги Жиноят кодексининг олдингисига нисбатан гуманлашганидан далолат беради. Жиноят кодекси Махсус қисмининг моддаларини таҳлил қилиш ва солиштиришдан шундай ҳолат аниқландики, бу Кодекс Махсус қисмининг 131-моддасининг санкцияларида ахлоқ тузатиш ишлари асосий жазо сифатида назарда тутилган. Кўплаб моддаларнинг биринчи қисми санкцияларида энг оғир жазо сифатида ахлоқ тузатиш ишлари ёки қамоқ назарда тутилган.

Ижтимоий ҳавфи катта бўлмаган жиноятларга қонунда умуман озодликдан маҳрум қилиш белгиланмаган ёки қасддан қилинган жиноятлар учун қонунда 3 йилгача, эҳтиётсизликдан содир этилган жиноят учун 5 йилгача муддатга озодликдан маҳрум қилиш назарда тутилган жиноятлар киритилган. Жиноят кодекси Махсус қисмининг жуда кўп унча оғир бўлмаган жиноятлар учун жавобгарликни белгиловчи моддаларида ахлоқ тузатиш ишлари озодликдан маҳрум қилиш жазоси билан альтернатив жазо сифатида кўзда тутилди.

Шу муносабат билан кўплаб жиноятлар учун озодликдан маҳрум қилишни эмас, балки ахлоқ тузатиш ишини тайинлаш имконияти вужудга келди. Шундай қилиб, ахлоқ тузатиш ишларининг муддатини 3 йил белгиланиши, жазонинг кучайгани эмас, балки умуман жазолар ҳамда жазо сиёсатининг гуманлашганидир.

Ушбу жазо турига ҳукм қилинганлар ижтимоий фойдали меҳнатга жалб қилиниб, уларни тарбиялашда маҳкум жазони ўтаётган корхона маъмурияти ва меҳнат жамоалари қатнашадилар. Агар маҳкум жазони ўташ учун ўз иш жойида қолдирилган бўлса, оила аъзолари ҳам уни тарбиялашда бевосита қатнашади.

Бу жазонинг ғоят муҳим томони шундаки, маҳкум жазони ўташ учун ўз иш жойида қолдирилган бўлса, касбини ўзгартиришга ва янги касбни ўрганишга тўғри келмайди. Бу билан у касби билан боғлиқ бўлган билим ва маҳоратини эсидан чиқариб қўймайди, балки янада ривожлантиради.

Бундан ташқари, шахс жазони ўташ вақтида ўзининг доимий яшаш жойида яшашни давом эттирганлиги учун, бу жазонинг биринчи турини ўтаётганлар учун жазонинг ижросини назорат қилувчи органлар умуман яшаш жойи билан таъминлаш ташвишидан ҳолидирлар. ЎЗР ЖКнинг 83-моддасига кўра, ахлоқ тузатиш ишлари вояга етмаган меҳнатга лаёқатли шахсларга нисбатан бир ойдан бир йилгача муддатга тайинланади.

ЎзРнинг амалдаги ЖК қабул қилинган вақтда 16 ёшга тўлмаган вояга етмаганларга нисбатан ахлоқ тузатиш ишларини тайинлаш мумкин эмас эди.

Шу муносабат билан суд амалиётида бу ёшдагиларга нисбатан жазо тайинлашда айрим камчиликлар пайдо бўла бошлади. Жумладан бир хил оғирликдаги ва бир хил жиноятни содир қилган 16 ёшга тўлмаган шахсга ахлоқ тузатиш ишларини тайинлаш мумкин бўлмагани учун суд уларга фақат озодликдан маҳрум қилиш жазосини, шундай жиноятни содир қилган 16 ёшга тўлган шахсга эса ахлоқ тузатиш ишини тайинлаши мумкин эди. Натижада кичик ёшдаги енгилроқ жиноятни содир қилган вояга етмаганлар катта ёшдаги оғирроқ жиноят содир қилган вояга етмаганларга нисбатан оғирроқ шароитга тушиб қолди. Ана шу муаммони бартараф қилиш мақсадида 1996 йил 27 декабрь қонуни билан ЖКга бир қатор қўшимча ва ўзгартиришлар киритилиб, ЎзР ЖКнинг 83-моддасидаги 16 ёшга тўлмаган жиноят содир қилган шахсларга нисбатан ахлоқ тузатиш ишларини тайинлаш мумкин бўлмаган чеклаш чиқариб ташланди.¹

Бизнинг фикримизча, қонунга бундай ўзгартириш киритилиб тўғри қилинди. Аммо бунда бошқа бир муаммо ҳам келиб чиқади. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 77-моддасига кўра, 16 ёшга тўлган шахсларнигина ишга қабул қилишга йўл қўйилади. Бундай ҳолда 16 ёшга тўлмаган шахсларни ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинганда уларни иш билан таъминлаш масаласи қандай ҳал қилинади? Меҳнат кодексининг 77-моддасида 15 ёшга тўлган шахслар ота-онасидан бирининг розилиги билан ишга қабул қилинади, дейилган.

Бизнинг фикримизча, 16 ёшга тўлмаган шахсга нисбатан ахлоқ тузатиш ишлари тайинланган тақдирда ҳам Меҳнат кодексининг бу қонундаги тадбиқ этилади. Чунки ахлоқ тузатиш ишига ҳукм қилинганларнинг меҳнати меҳнат тўғрисидаги қонун билан тартибга солинади.

Ахлоқ тузатиш ишларининг турлари. ЎзР ЖКнинг 46-моддасида «жазо суднинг ҳукмига мувофиқ маҳкумнинг ўз иш жойи ёки мазкур жазо ижросини назорат қилувчи органлар белгилаб берадиган бошқа жойларда ўталади», дейилади.

Демак, бу моддада ахлоқ тузатиш ишларининг иккита тури, яъни:

---

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 йил, 2-сон, 56-модда.

1. Маҳкумнинг жазони ўз иш жойида ўташ тури.

2. Ушбу жазо ижросини назорат қилувчи органлар белгилаб берадиган бошқа жойларда ўташ тури кўзда тутилган.

Булардан қайси бири қандай ҳолларда тайинланади, деган асосли савол тутилади. Қайси турини тайинлаш масаласини суд жинойт иши ҳолатларига қараб ҳал қилади, яъни суд ахлоқ тузатиш ишларининг қайси турига ҳукм қилинганлигининг шартларини ҳукмнинг ўзида кўрсатади.

Маҳкумнинг жазони ўз иш жойида ўташ тури. Қонунга кўра, ахлоқ тузатиш ишларининг ҳар икки турини ўташ масаласида, жазонинг муддати, улар меҳнатини тартибга солиниши жиҳатидан ва уларни ўташдан бош тортганликнинг ҳуқуқий оқибатлари жиҳатидан фарқ қилмайди. Уларнинг фарқи жазони ўташ жойлари бўйича фарқ қилади, холос.

Субъектнинг содир этган жинойти унинг иш фаолияти, бажараётган иши ёки мансаби билан боғлиқ бўлмаса ёки кўшимча жазо сифатида муайян фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқидан маҳрум қилиш тайинланмаган бўлса жазони ўз иш жойида ўташ турини тайинланиши мумкин. Юридик адабиётларда ахлоқ тузатиш ишининг ўз иш жойида ўташ турига нисбатан бошқа жойларда ўташ тури оғирроқ жазо деган фикрлар ҳам мавжуд.¹

Бизнинг фикримизча, бундай ҳолат 1995 йил 1 апрелгача амалда бўлган ЖКнинг 27-моддасида кўрсатилган қоидалар учун тўғри эди. Унда «ахлоқ тузатиш ишига ўз ишлаш жойида ўташ шарти билан ҳукм этилган шахс жазони ўташдан бўйин товлаган тақдирда, суд, ички ишлар органининг тақдимномаси ёхуд жамоат ташкилоти ёки меҳнат жамоатининг илтимосномаси билан мазкур шахсни ахлоқ тузатиш ишини ўташни назорат қилишни таъминловчи органлар томонидан белгиланадиган бошқа жойларда, лекин маҳкум яшайдиган районда жазони ўташ учун юборилиши мумкин», дейилган эди.

Амалдаги Жинойт кодексига уларнинг ҳар иккаласи ҳам бир хил бўлиб, қонунда юқорида айтилган қоидалар назарда тутилмаган. Демак, суд ахлоқ тузатиш ишини тайинлаганда фақатгина жазо муддатигина эмас, балки ахлоқ тузатишнинг турини ҳам ҳукмда кўрсатади.

Ахлоқ тузатиш жазосини ўташни қайси вақтдан бошлаб ҳисоблаш керак, деган ҳақли савол тутилади. Чунки Ўзбекистон

¹ Курс советского уголовного право в 6 томах. Т.3. М.: “Наука”, 1970, с. 95.

судларида жазони ўташ муддатининг бошланиш вақти ҳукмларда ҳар хил кўрсатилган. Масалан, Наманган вилоятининг айрим туман судларида, жазони ўташ муддати, жазо ижросини назорат қилувчи орган томонидан рўйхатга олинган кундан бошлаб ҳисоблансин, дейилган бўлса, бошқа туман судларида маҳкум рўйхатга олиниб, меҳнатга жалб қилинган кундан бошлаб ҳисоблансин, дейилган. Бизнинг фикримизча, ҳукмда ахлоқ тузатиш иши жазосини бошланиш вақтини тўғри белгиланиши, жазо муддатини тўғри ҳисоблаш ва қонун бузилишига йўл қўймасликнинг муҳим шарти ҳисобланади.

ЎзР Жиноят-ижроия кодексининг 30-моддасида ахлоқ тузатиш жазосининг муддатини ҳисоблаш тартиби белгиланган бўлиб, шундай дейилади: ахлоқ тузатиш ишлари муддати маҳкум ишлаган ва унинг иш ҳақидан ушлаб қолинган давр мобайнидаги йиллар, ойлар ва кунлар билан ҳисобланади. Маҳкум ишлаб берган кунлар миқдори суд томонидан белгиланган жазо муддатининг ҳар ойига тўғри келадиган иш кунлари миқдоридан кам бўлмаслиги керак. Агар ахлоқ тузатиш ишини маҳкумнинг ўз иш жойида ўташ белгиланган бўлса, жазо муддатининг бошланишини тўғри белгилаш ғоят муҳимдир.

ЎзР Жиноят-ижроия кодексининг 30-моддаси мазмунига кўра, маҳкумнинг жазони ўз иш жойида ўташи тайинланган бўлса жазонинг бошланиш вақти маҳкумнинг иш ҳақидан ушлаб қолиш бошланган кундан ҳисобланади. Бу борада юридик адабиётларда ҳам олимлар аниқ фикр билдирганлар. Жумладан, Н.А.Стручков жазони ўташнинг бошланишини маҳкумнинг иш ҳақидан ушлаб қолинган кундан бошлаб ҳисоблаш керак, деб ёзади. Биз бу фикрга қўшилаемиз ва бу муаммони бундай тушунтириш амалдаги ЎзР ЖК ва Жиноят-ижроия кодекси қоидаларига мос келади. ЎзР Жиноят-ижроия кодексининг 30-моддасида маҳкум ишлаб берган кунлар миқдори суд томонидан белгиланган жазо муддатининг ҳар ойига тўғри келадиган иш кунлари миқдоридан кам бўлмаслиги керак. Агар маҳкум ана шу миқдордаги иш кунларини ишлаб бермаган бўлса ва ишламаган кунларини жазо муддатига қўшиб ҳисоблаш учун ушбу Кодекста белгилаб қўйилган асослар бўлмаса, ахлоқ тузатиш ишларини ўташ маҳкум белгиланган иш кунлари миқдорини тўлиқ ишлаб бергунга қадар давом этади, дейилади.

Ана шу айтганларга кўра, маҳкумга нисбатан тайинланган жазо муддати йиллар, ойлар ва кунлар билан ҳисобланади.

Бунда шундай ҳолат муҳимки, маҳкумнинг жазони ўташ вақтидаги ишлаган кунлари шу корхонада ишлайдиган бошқа ишчиларнинг ишлаган кунлари билан тенг бўлиши керак. Агар у ёки бу сабабга кўра, маҳкум ишга чиқмаган бўлса, бу кунлар жазо муддатига қўшилмайди. Шунга кўра ахлоқ тузатиш ишлари жазосини ўташ муддати даврида ишламаган қандай кунларни жазо муддатига қўшиб ҳисоблаш керак ёки қўшиб ҳисобламаслик масалалари маҳкум ишлаётган корхона бухгалтерияси орқали ҳисоблаб борилади.

ЎзР Жиноят ижроия кодекси 30-моддасининг 5-қисмида ёзилишича, жазони ўташ муддатига қуйидагилар қўшиб ҳисобланмайди:

қонун ҳужжатларига мувофиқ вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақаси тўланмайдиган касаллик вақти;

қамоқ тариқасидаги маъмурий жазони ўташ вақти;

бошқа жиноят содир қилгани муносабати билан қамоқда сақланган вақт.

Қонунда жазо муддатига қўшиб ҳисобланмайдиган мана шу юқорида айтилган учта ҳолат айтилган ҳолос.

Аммо амалда маҳкумнинг ишламайдиган бошқа кунлари ҳам бўлиши мумкин. Масалан, бирор ўқув юртида маҳкум сиртдан ўқиётган бўлса, (бу жазони ўтаётганлар меҳнатга мажбуран жалб қилингани туфайли кундузги ўқиш шаклида ўқий олмайдилар) сессияга, диплом ҳимоясига, давлат имтиҳонлари топширишга кетган вақт, бирор объектив сабабга кўра, ишга чиқмаган (масалан, яқин қариндошининг вафоти, тўй ёки шунга ўхшаш ҳодиса туфайли) кунларни жазо муддатига қўшиш керакми ёки йўқми, деган савол туғилади.

Бу масалада Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1996 йил 19 июлдаги 16-сонли «Жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги қарорининг ахлоқ тузатиш ишларини қўллаш бўйича берилган тушунтиришларда ҳам аниқ бир тавсия берилмаган. Фақат шу Пленум қарорининг 4.2. бандида «Ахлоқ тузатиш ишига судланган шахсга ушбу жазони ўташ даврида берилган маъмурий жазо ҳукмида белгиланган ахлоқ тузатиш ишини ўташ муддатига кирмайди», дейилган ҳолос. Бизнинг фикримизча, Ўзбекистон Республикасининг Олий суди Пленуми ўз қарорида бу масала юзасидан батафсилроқ тушунтириш берса мақсадга мувофиқ бўлади. Чунки бу жазо тури озодликдан маҳрум қилиш ва жаримадан кейин ҳозирги кунда кўп

қўлланадиган жазо турларидан бири ҳисобланади. Демак, Жиноят ижроия кодексининг 30-моддасида кўрсатилганларидан ташқари яна қайси кунларни жазо муддатига ҳисобламаслик масаласи ҳал қилиниши керак. Бизнинг фикримизча, шу моддада кўрсатилганидан ташқари яна қуйидаги ишламаган кунларни ҳам жазо муддатига қўшиб ҳисобламаслик керак:

- сабабсиз ишга чиқмаган кунлар;

- ўз ҳисобидан қисқа муддатга ишдан рухсат олинган кунлар (без содержания).

ЎзР ЖКнинг 46-моддасига мувофиқ, агар шахс суд томонидан тайинланган ахлоқ тузатиш ишлари муддатини жами бўлиб ўндан бир қисмидан кўпроғини ўташдан бўйин товласа, суд ахлоқ тузатиш ишларининг ўталмаган муддатини худди шу муддатга озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазо билан алмаштиради. Ўндан бир қисмидан камроқ бўлсачи, бундай ҳолда маҳкумга интизомий жазо қўлланиб, ишга чиқмаган кунлар жазо муддатига қўшиб ҳисобланмайди.

Одатда, ахлоқ тузатиш ишини ўтаётган шахсларга меҳнат таътили берилмайди. Аммо улар ўз ҳисобидан қисқа муддатга иш жойларидан (албатта жазонинг ижросини назорат қилувчи орган розилигини олиб) рухсат олишлари мумкин. Масалан, тасаввур қилайлик, Қашқадарё вилоятининг Чироқчи туманида ахлоқ тузатиш жазосини ўтаётган шахснинг Наманган шаҳрида яшовчи отаси ёки онаси ёхуд бошқа яқин қариндоши вафот қилса, бир неча кунга рухсат олиб бориб келиши мумкин. Бизнинг фикримизча, бундай ҳолда ишланмаган кунлари жазо муддатига қўшилмайди.

Қонунга мувофиқ вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақаси тўланадиган касаллик вақти, ўқув юртларида сиртдан ўқиётган бўлса, сессия топшириш вақти, диплом ёзиш ва химоя қилиш ва давлат имтиҳонлари топшириш вақти жазо муддатига қўшиб ҳисобланиши керак. Чунки бундай ишламаган кунлар учун муайян миқдорда ҳақ тўланади ва шу тўланган пулнинг суд ҳукмида кўрсатилган қисми ушлаб қолиниб, давлат даромадига ўтказилади. Шунингдек, маҳкум ишлаётган корхонада хом ашё йўқлиги ёки бошқа бир сабабга кўра, шахс вақтинча ишламаётган бўлса, ишламаган кунлари ҳам ахлоқ тузатиш ишларини ўташ муддатига қўшиб ҳисобланиши керак.

Маълумки, ишчи-хизматчиларнинг ишлаш вақти меҳнат қонунлари билан тартибга солинади ва уларнинг иш кунларини

ҳисоблаш унча қийин эмас. Аммо дала меҳнаткашлари (яъни жамоа хўжалигининг ёки деҳқон хўжалигининг аъзолари) ҳам ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилиниши мумкин.

Қишда бир неча ой дала ишлари тўхтайдди, ахлоқ тузатиш ишига ҳукм қилинган шахс қиш мавсумида дала ишлари тўхтагани туфайли ишламайди. Ахлоқ тузатиш ишига ҳукм қилинган далада ишлайдиган шахснинг ана шу ишламаган кунларини жазо муддатига қўшиб ҳисоблаш керакми ёки йўқми, деган савол туғилади. Бу муаммо на Ўзбекистон Республикасининг юқорида айтилган Пленум қарорида, на дарсликларда ва на қонунда ўз ечимини топган. Бизнинг фикримизча, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми бу масалада ҳам аниқ бир тушунтириш бериши керак.

Бу масалада профессор И.А.Сперанский шундай ёзади: «Ахлоқ тузатиш ишига ҳукм қилинган жамоа хўжалиги аъзосининг қиш мавсумида, дала ишлари тўхтаган вақтда ишламаган кунларини агар жамоа хўжалиги Низомида белгиланган меҳнат минимумини бажарган бўлса, жазо муддатига киритиш керак» деб ёзади.¹

Бизнинг фикримизча, И. А. Сперанскийнинг фикри тўғри ва бизнинг ҳозирги кунимизга тадбиқ қилса бўлади. Жамоа хўжалиги ёки деҳқон хўжалиги аъзосининг қишда ишламаган кунларини жазо муддатига қўшиш ёки қўшмаслик масаласини ҳал қилиш учун уларнинг Низоми олинади, унда белгиланган меҳнат минимуми аниқланади ва ахлоқ тузатиш ишини ўтаётган шахс ана шу меҳнат минимумини бажарган бўлса, қиш мавсумида ишламаган кунлари жазо муддатига қўшилади.

Агар меҳнат минимумини бажармаган бўлса, жамоа хўжалигининг бухгалтерияси ҳисоб-китоб қилиб, дала ишлари бошланганда яна қанча ишлаши кераклигини аниқлаб беради. Кишининг соғлиғи учун зарарли бўлган ишларда ишлаётган ишчилар ҳам содир қилган жиноятлари учун ахлоқ тузатиш ишига ҳукм қилиниши мумкин. Ахлоқ тузатиш жазосини ўтаётган бундай шахсларнинг жазони ўташ муддати масаласида муаммолар вужудга келиши мумкин. Бу муаммолар, масалан, зарарли ишда ишлаганлиги учун ёшига қараб эмас, зарарли ишларда ишлаган ииллар ҳисобга олиниб, пенсияга чиқиш, уларга нисбатан узайтирилган меҳнат таътили бериш ва бошқа бир қатор имтиёзлар бўлиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодексининг 137-моддасида белгиланишича, корхоналарда қўшимча таътил олиш

---

¹ Советское исправительно - трудовое право. М.: «Юридическая литература», 1983, с.263.

ҳуқуқини берувчи ишлар, касб ва лавозимлар рўйхати, таътиллارнинг муддати, уларни бериш тартиби ва шартлари тармоқ келишувлари, жамоа шартномаси билан Ўзбекистон Республикаси Меҳнат вазирлиги ва Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги тасдиқлайдиган меҳнат шароитларини баҳолаш услубияти асосида белгиланади, дейилади.

Маълумки, ахлоқ тузатиш ишлари узлуксиз равишда ўталади ва маҳкумга жазони ўташ муддати мобайнида меҳнат таътили берилмайди. Агар меҳнат шароити ноқулай ва алоҳида тусга эга бўлган ишда ишлаётган шахс ахлоқ тузатиш ишига ҳукм қилинган бўлса, бизнинг фикримизча, умумий асосларда бериладиган 15 кундан кам бўлмаган меҳнат таътили берилмай, қонунда белгиланган қўшимча таътил берилиши ва бу таътил муддати жазо муддатига қўшиб ҳисобланиши керак.

Зарарли ишларда ишлаётган ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинган шахс жазони ўтаётган вақтда ёшига кўра эмас, балки зарарли ишларда ишлаган йилларига кўра, пенсияга чиқиб, енгил ишга ўтказилган бўлса, ахлоқ тузатиш ишларини ўташдан озод қилинадими ёки йўқми, деган савол туғилади.

ЎЗР ЖК 46-моддасида ахлоқ тузатиш ишлари пенсия ёшга етганларга нисбатан қўлланмайди, дейилади. Бунда пенсия ёши аниқ кўрсатилмаган. Шунга кўра зарарли ишларда ишлаган йиллар асосида пенсияга чиққанлар ҳам пенсия ёшидагилар ҳисобланади. Бундай шахслар пенсияга чиқса, ахлоқ тузатиш ишларини ўташдан озод қилиниши керак. Юқорида айтилганлардан кўриниб турибдики, ахлоқ тузатиш ишларининг жазо муддатини ҳисоблашда муаммолар кўп.

Жазонинг ижросини назорат қилувчи органлар белгилаб берадиган бошқа жойларда ўташ тури. ЎЗР ЖК 46-моддасида ахлоқ тузатиш ишларининг иккита тури назарда тутилгани ва булар маҳкумнинг ўзи ишлаб турган жойида ҳамда жазо ижросини белгилаб берадиган бошқа жойларда ўташ тури ҳақида айтиб, олдинги параграфда унинг биринчи тури ҳақида батафсил тўхталиб ўтдик. Энди унинг иккинчи тури шахснинг жазо ижросини назорат қилувчи органлар белгилаб берадиган жойларда жазони ўташ турининг мазмунини очиб беришга ҳаракат қиламиз.

Ахлоқ тузатиш ишларининг бу турини тайинлашнинг шартлари қуйидагилар бўлиши мумкин:

- маҳкумнинг содир қилган жинояти унинг эгаллаб турган мансаби, бажараётган иши ёки касби билан боғлиқ бўлса;

- маҳкум ҳукм чиқариш пайтигача ҳеч қаерда ишламаган бўлса;

- ҳукм чиқариш пайтигача шахс ишлаб турган бўлса-да, у ишлайдиган корхона муассасада қолдиришни суд иш ҳолатларига кўра лозим топмаса. (Масалан, маҳкум диний ташкилотда ёки чет эл корхонасида ишлаётган бўлса);

- маҳкум вояга етмаган бўлиб, ҳали ҳеч қаерда ишламаётган бўлса.

Бу айтилганлар умумий қоида бўлиб, жазони ўташ учун ўз иш жойида қолдириш ёки бошқа жойларга юбориш масаласини иш ҳолатларига қараб фақат суд ҳал қилади. Поп тумани судида кўрилган Абдурахмонов А.А.нинг жиноят иши характерлидир. Абдурахмонов А.А. 1999 йилнинг 12 май куни Тошкент – Ўш йўлида «Тико» русумли машинасида кетаётиб, Қамчиқ довонидан ўтганидан сўнг 191 км да қарши томонидан келаётган автомашина билан тўқнашиб кетади. Натижада жабрланувчи Ҳайдаров Усмонжоннинг баданига ўртача оғир, Абдурахмонов а.нинг баданига енгил шикаст етказилади. Поп тумани суди Абдурахмоновнинг жиноятини ЎЗР ЖКнинг 266-моддаси 1-қисми билан квалификация қилиб, 2 йил муддатга ахлоқ тузатиш ишига ҳукм қилиб, маҳкумнинг иш ҳақидан 30 фоизини давлат даромади ҳисобига ушлаб қолиш ва жазо ижросини назорат қилувчи органлар белгилаб берадиган жойларда ўташни тайинлайди. Суд Абдурахмоновга тайинланган ахлоқ тузатиш ишини жазонинг ижросини назорат қилувчи органлар белгилаб берадиган жойларда ўташни белгилашга қуйидагиларни асос қилиб олган:

- Абдурахмонов якка тартибдаги иш фаолияти билан шуғулланган.

- маҳкумнинг доимий яшаш жойи Тошкент шаҳри бўлиб, жиноят Наманган вилоят ҳудуди Поп туманида содир этилганлигини эътиборга олиб суд Абдурахмоновни ўзининг иш фаолияти билан шуғулланишда қолдиришни лозим топмаган.

Бизнинг фикримизча, Поп тумани суди ахлоқ тузатиш ишининг бу турини Абдурахмоновга нисбатан тўғри танлаган.

Ҳозирги кунда мамлакатимизда хусусийлаштириш амалга оширилаётган бир шароитда жазонинг ижросини назорат қилувчи органлар ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинган шахсларни хусусий корхоналарга ишга юбориши мумкинми, деган савол туғилади.

Республикамизда хусусийлаштириш анча кенг амалга оширилганига қарамасдан ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинганлар хусусий корхоналарда ишлашлари ёки шундай корхоналарга ишлашга юбориш мумкинлиги ёки мумкин эмаслиги масаласида аниқ бир кўрсатма берилмаган. Шунини эътиборга олиб, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми ушбу масала юзасидан тушунтириш берса, мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Бизнинг фикримизча, агар ахлоқ тузатиш ишига ҳукм қилинган шахсни давлат корхонасига ишга юборишнинг иложи бўлмаса, жазони ижро этишни назорат қилувчи органлар хусусий корхона эгалари билан шартнома тузиб ёки улар билан келишган ҳолда ишга юбориши мумкин.

Лекин бундай ҳолда маҳкумнинг бу жазони ўташи учун уни тарбиялаш, иш ҳақини кафолатланган даражада муфассал тўлаб турадиган ҳамда қонунга мувофиқ равишда ҳисоб-китоб ишларини олиб бориш учун тўла шароит борлиги ҳисобга олиниши керак. Бундан олдинги параграфда таъкидлаганимиздек, ахлоқ тузатиш ишларини ўз иш жойида ўташ тайинланган маҳкумнинг жазо муддати унинг иш ҳақидан ушлаб қолиш бошланган кундан ҳисобланади.

Жазони бошқа корхоналарда ўташ тайинланган шахсларнинг жазо муддати ишга юборилган корхонада ишни бошлаган кундан бошлаб ҳисобланади. Амалдаги ЖКнинг 46-моддасига биноан, жазонинг ижросини назорат қилувчи органлар белгилаб берадиган жойлардан бошқа жойларда ўташ тури маҳкумнинг ўзи яшаб турган жойдан бошқа жойдаги корхоналарга юборилади. Олдинги, яъни 1995 йил 1 апрелгача амалда бўлган ЖКнинг 26-моддасида маҳкумнинг ўзи яшайдиган жойдаги бошқа корхоналарга юбориш назарда тутилган эди. Амалдаги ЖКда эса, маҳкумнинг яшаш жойидан бошқа яшаш жойларидаги корхоналарга юборилади деб белгиланиши бизнинг фикримизча, тўғри.

Чунки олдинги кодексда озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган, аммо маҳкумни мажбуран меҳнатга жалб қилинадиган бир нечта жинойт жазо турлари, масалан, сургун, бадарға, тарбия меҳнат профилакторийсига юбориш ҳамда озодликдан шартли равишда маҳрум қилиб, маҳкумни меҳнатга мажбуран жалб этиш кўзда тутилган эди. Албатта, бу жазолар ҳозирги давр талабига жавоб бермайди. Аммо ўша даврда давлат томонидан қурилаётган йирик иншоотларни қуришга кўплаб ишчи кучи жалб қилинар эди.

Ҳозирги кунда бунга эҳтиёж қолмади. Бунинг устига ахлоқ тузатиш ишига ҳукм қилинган бир неча кишининг меҳнати билан бирон бир корхона ишини яхшилаш ёки йирик иншоотни қуриш ақлга тўғри келмайдиган ҳолат. Аммо иш ҳолатларига кўра, маҳкумни ўз иш жойида қолдириш мумкин бўлмаган ҳолда бошқа корхонага юборишнинг иложи бўлмаслиги мумкин, яъни ҳозирги бозор иқтисодиёти тизими шароитида маҳкумнинг ўзи яшаб турган жойда у ишлаётган корхонадан бошқа корхона бўлмаслиги мумкин. Шунинг учун ҳам қонунда маҳкумнинг яшаш жойидан бошқа жойлардаги корхоналарга юбориш давр тақозоси ҳисобланади ва қонунда бу масала тўғри белгиланди.

Ахлоқ тузатиш ишлари вояга етмаганларга нисбатан ҳам ўзи ишлаб турган жойда ўташ ёки жазо ижросини назорат қилувчи органлар белгилаб берадиган ўзи яшаш жойларида ўташ тайинланади. Вояга етмаганларга нисбатан жазо ижросини назорат қилувчи органлар белгилаб берадиган жойларда ўташ тури фақат маҳкумнинг яшаш жойидаги корхонада бўлиши керак, яъни маҳкум ҳар куни ўз уйдан бориб ишлаб келадиган корхонага ишга юборилади, аммо қонунда белгиланишича, ахлоқ тузатиш ишининг бу тури вояга етмаган ҳеч қаерда ишламасагина тайинланади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1996 йил 19 июлдаги 16-сонли «Жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги қарорининг ахлоқ тузатиш ишларини қўллаш бўйича 4.1. бандида берилган тушунтиришга кўра, “Айбдорларга ахлоқ тузатиш иши тайинлаш чоғида судлар унинг муддати ва иш ҳақидан чегириш миқдори масаласини жазо тайинлашда алоҳида ёндашиш зарурлиги тўғрисидаги қонун талабига риоя этган ҳолда белгилашлари керак. Жумладан, судланувчиларнинг, айниқса корхоналар, муассасалар, давлат ва жамоа хўжаликларида ишловчи вояга етмаган шахсларнинг моддий шароитларини чуқур текширишлари лозим”, дейилади.¹

Ахлоқ тузатиш ишларининг ҳар икки турида маҳкумнинг жазо муддатларини ҳисоблаш, иш ҳақидан ушлаб қолиш, маҳкумнинг ҳуқуқий ҳолати каби масалаларда деярли фарқ йўқ. Жазо муддатини ҳисоблаш масалаларида бундан олдинги параграфда батафсил тўхталдик. У ердан берилган муаммолар ахлоқ тузатиш ишининг бу тури учун ҳам тегишлидир.

---

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорлари тўплами. 1991-1997. Тошкент, “Шарк”, 1997 й., 19-бет.

ЎзР ЖКнинг 46-моддасига мувофиқ ахлоқ тузатиш ишининг ҳар иккала турида ҳам шахс иш ҳақининг 10 фоизидан 30 фоизигача миқдорини давлат даромади ҳисобига ушлаб қолинади. Жиноят содир қилиш пайтида вояга етмаган бўлиб, ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинган шахсларнинг иш ҳақидан ушлаб қолиниши керак бўлган фоиз миқдори ЎзР ЖКнинг 83-моддасида кўрсатилмаган. Демак, уларнинг иш ҳақидан ушлаб қолинадиган миқдор умумий тартибда иш ҳақининг 10 фоизидан 30 фоизигача миқдорда ушлаб қолинади.

Ушлаб қолиниши керак бўлган фоиз миқдори фақат суд ҳукмида белгиланади. Агар айбдор 2 та жинояти учун жиноятлар жами тариқасида ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинса, жазо тайинлаш тартиби қандай бўлади, деган асосли савол туғилади. Бу саволга жавоб ЎзР ЖКнинг 60-моддаси 3-қисмида аниқ кўрсатиб қўйилган, яъни бир неча ҳукмлар юзасидан ахлоқ тузатиш ишларига ёки хизмат бўйича чеклашга ҳукм қилиниб, иш ҳақи ёки пул таъминотидан ушлаб қолишнинг ҳар хил миқдори белгиланган ҳолларда бу жазоларнинг фақат муддатлари қўшилади, дейилган. Бизнинг фикримизча, буни қуйидаги мисолда тушунтириш мумкин. Айтайлик, субъектнинг биринчи жинояти учун 1 йил муддатга ахлоқ тузатиш иши ва иш ҳақининг 20 фоизини ушлаб қолиш тайинланган.

Иккинчи жинояти учун эса, 2 йил муддатга ахлоқ тузатиш ишига ҳукм қилиниб, иш ҳақининг 30 фоизини ушлаб қолиши тайинланган ва айбдорга ЖКнинг 60-моддаси қоидаларини қўллаб, жазо тайинланадиган бўлса, муддатларини қўшиш қоидаси татбиқ қилиниб, 3 йил муддатга қатъий ахлоқ тузатиш жазоси тайинланади, фоизлари эса, алоҳида-алоҳида ижро этилади. Яъни 1 йил мобайнида иш ҳақининг 20 %, қолган 2 йил мобайнида эса 30 % ушлаб қолинади. Демак, фоизларга нисбатан қисман ёки тўла қўшиш қоидалари қўлланмай, улар алоҳида-алоҳида ижро этилади.

Аmmo бу масалада Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленум қарорининг бу борадаги тушунтириши ЎзР ЖКнинг 60-моддаси қоидаларига тўғри келмайди. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1996 йил 19 июлдаги 16-сонли «Жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги қарорининг ахлоқ тузатиш ишини қўллаш бўйича 4.1. бандида шундай тушунтириш берилади. «Ахлоқ тузатиш иши жазосини тайинлашда унинг муддати, ушлаб

қолинадиган миқдор фоизи олдин ҳар бир модда бўйича алоҳида-алоҳида, сўнгра уларнинг мажмуи бўйича кўрсатилади”, дейилади.¹

Ушбу Пленум қарорида жазони иш жойида ўтаётган шахсни жазони ўташнинг режим қоидаларини бузганлик учун унинг иккинчи турига ўтказиш тўғрисида батафсил тушунтириш берилади. Ваҳоланки, амалдаги жиноят қонуни бўйича биринчи туридан иккинчи турига ўтказишга йўл қўйилмайди. Чунки қонунда бу ҳақда ҳеч нарса дейилмайди.

Маълумки, ЎзР ЖКнинг 59-моддасида бир неча жиноят содир этганлик учун, 60-моддасида эса, бир неча ҳукм юзасидан жазо тайинлаш назарда тутилган. ЖК 60-моддасининг 3-қисмида, бир неча ҳукмлар юзасидан ахлоқ тузатиш ишларига ёки хизмат бўйича чеклашга ҳукм қилиниб, иш ҳақи ёки пул таъминотидан ушлаб қолишнинг ҳар хил миқдори белгиланган ҳолларда бу жазоларнинг фақат муддатлари қўшилади, дейилади. Бундай қоида ЖКнинг 59-моддасида назарда тутилмаган. Демак, бир неча жиноятлари учун 59-модда қоидалари бўйича ахлоқ тузатиш жазоси тайинланган шахснинг аҳволи бир неча ҳукмлар бўйича ахлоқ тузатиш ишига ҳукм қилинганларнинг аҳволдан оғирроқ бўлиб қолмоқда. Чунки 60-модда бўйича ахлоқ тузатиш ишига ҳукм қилинган шахснинг биринчи ҳукм бўйича тайинланган иш ҳақидан ушлаб қолиш фоиз миқдори 15%, иккинчи ҳукм бўйича эса 20% бўлса, қисман ёки тўла қўшилган ҳукмларнинг миқдорига қараб фоизлар аввал 15 кейин 20 фоиз ушлаб қолинади. 59-модда қоидалари асосида жазо тайинлашда бундай қоидалар назарда тутилмагани сабабли тўла ёки қисман қўшиш жазонинг муддатига ҳам, фоизига ҳам тадбиқ қилинишига тўғри келади. Бундан кўриниб турибдики, бир неча жиноят учун жазо тайинланган шахснинг аҳволига нисбатан рецидив жинояти учун ахлоқ тузатиш иши тайинланган шахснинг аҳволи енгилроқ бўлиб қолмоқда. Ана шундай номутаносибликни бартараф қилиш мақсадида бизнинг фикримизча, 60-модданинг 3-қисмида назарда тутилган қоида 59 -моддада ҳам назарда тутилиши керак.

ЎзР Жиноят-ижроия кодексининг 31-моддасида кўрсатилишича, ҳукмда кўрсатилган чегирма маҳкумнинг асосий иш жойидаги иш ҳақининг барча туридан, ҳар бир ишлаган ой учун маош тўлаш чоғида, қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади. Бунда иш вақтидан ортиқча ишлагани учун тўланадиган

---

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорларининг тўплами 1991-1997. Тошкент, “Шарк” 1997 й, —49 бет.

барча турдаги мукофот пуллари, уларнинг манбаларидан қатъи назар, барча ойлик иш ҳақи қўшиб ҳисобланади ва умумий иш ҳақининг миқдоридан суд ҳукмида кўрсатилган фоиз ушлаб қолинади.

Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 164-моддасида белгиланишича, иш ҳақининг ҳар гал тўлаш вақтида ушлаб қолинadиган ҳақнинг умумий миқдори ходимга тегишли бўлган меҳнат ҳақининг эллик фоизидан ортиб кетмаслиги керак.

Ахлоқ тузатиш ишларини ўтаётган шахсларга нисбатан бу қонун тадбиқ этиладими ёки йўқми, деган савол тўтилади. Бу борада ҳам Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми тегишли тушунтириш берса мақсадга мувофиқ бўларди.

Бу масалада И. А. Сперанский ахлоқ тузатиш жазосига ҳукм қилинган шахсларга нисбатан қонуннинг бундай қондаси тадбиқ этилмаслиги ҳақида ёзади.¹ Биз ҳам профессор И. А. Сперанскийнинг фикрига қўшилаемиз. Ҳақиқатдан ҳам Меҳнат кодексининг юқорида айтилган моддасини ахлоқ тузатиш иши жазосини ўтаётган шахсга нисбатан тадбиқ этиладиган бўлса, айрим маҳкумларнинг иш ҳақидан суд ҳукмида кўрсатилган фоизни ушлаб қолишнинг иложи бўлмайди.

Бунинг сабаби маҳкумнинг жинояти учун етказилган зарарни ундириш учун тўловлар, болалари ёки қари онаси ёхуд ногирон бўлиб қолган хотини учун тўланадиган тўловлар ҳам бўлиши мумкин. Маҳкумнинг иш ҳақидан ушлаб қолиш ҳар ойнинг охирида тўланадиган ойлик иш ҳақидан ушлаб қолинади. Шунинг учун бухгалтерия ахлоқ тузатиш ишини ўтаётган шахсга аванс тариқасидаги иш ҳақини тўлаётганида унинг миқдорини белгилашда барча тўловларни эътиборга олиши керак.

Юридик адабиётларда ижтимоий таъминот, ижтимоий суғурта тўловлари сифатида оладиган пуллардан, шунингдек, иш ҳақи доирасига кирмайдиган бир марта тўланадиган тўловлардан суд ҳукмида кўрсатилган фоиз ушланмайди, дейилади.

Биз ҳам бу фикрга қўшилган ҳолда командировка билан боғлиқ бўлган компенсация пулларидан ҳам ушланмайди, деб ҳисоблаймиз. Ишчи-хизматчиларнинг иш ҳақидан суд ҳукмида кўрсатилган фоизни ушлаб қолишда муаммолар деярли йўқ, Аммо дала меҳнаткашларига иш ҳақи йилнинг охирида ҳисоб-китоб қилинади.

Бундан ташқари, уларга иш ҳақи пул шаклида ёки натура шаклида тўланади. Шунинг учун ҳам уларнинг иш

---

¹ Советского исправительно-трудовое право. М. "Юридическая литература", 1983. с. 265.

ҳақидан ушлаб қолишда айрим муаммолар пайдо бўлиши мумкин. Бизнинг фикримизча, дала меҳнатчисининг ҳар ойда оладиган иш ҳақидан суд ҳукмида кўрсатилган фоиз ушлаб қолинади, сўнгра йилнинг охирида олган иш ҳақи ишлаган ойларга бўлиб чиқилиб, ушлаб қолинган фоизлар ҳам ҳисобланиб шунга қараб йилнинг охирида оладиган иш ҳақининг тегишли қисмини хўжаликнинг ўзида ушлаб қолиб, унинг суммасини давлатга ўтказди.

Ахлоқ тузатиш ишига ҳукм қилинганларга ўриндошлик билан ишлашга рухсат берилади. Бундай ҳолда ҳар икки жойда ишлаётган иш ҳақидан тегишли фоиз ушлаб қолинади. Бунда ҳар бир иш ҳақидан суд ҳукмида белгиланган фоиз эмас, балки ҳар иккала корхонадан оладиган иш ҳақлари қўшилиб, 100% деб олинади. Унинг суд ҳукми билан белгиланган фоизи чиқарилади. Сўнг оладиган иш ҳақининг миқдорига қараб, ҳар бир корхонада оладиган иш ҳақининг тегишли миқдори ушлаб қолинади.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят-ижроия кодексининг 29-моддасида, агар ахлоқ тузатиш ишига ҳукм қилинган шахснинг жазони ўз иш жойида ўташи белгиланган бўлса, маҳкумнинг «яшаш ва иш жойидаги ўзгаришлар ёки меҳнат шартномаси бекор қилинганлиги ҳақида инспекцияни хабардор қилишга мажбур», дейилади. Аммо «Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексига шарҳлар»нинг муаллифлари «Ахлоқ тузатиш ишлари муддатини ўташ давомида мазкур жазо турини ўташни амалга оширадиган идораларнинг рухсатсиз маҳкумни ўз аризасига кўра ишдан бўшатиш тақиқланади», дейилади.¹

Қонунда эса бошқачароқ белгиланган, яъни маҳкум яшаш ва иш жойидаги ўзгаришлар ёки меҳнат шартномаси бекор қилинган бўлса, бу ҳақда инспекцияни хабардор қилишга мажбур. Бизнинг фикримизча, ЖК шарҳларининг муаллифлари ахлоқ тузатиш ишларининг иккинчи тури учунгина гўғридир.

Чунки Жиноят-ижроия кодекси 29-моддасининг иккинчи қисмида “Ахлоқ тузатиш ишларини ижро этиш инспекцияси белгилайдиган жойларда жазони ўташ муддати мобайнида инспекциянинг ёзма рухсатсиз меҳнат шартномасини маҳкумнинг ташаббуси билан бекор қилиш тақиқланади. Инспекция рухсатнома беришни рад қилган тақдирда юқори мансабдор шахсга ёки судга шикоят қилиш мумкин”, дейилади.

---

¹ Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексига шарҳлар. Тошкент. “Адолат”, 1997. 81-бет.

Демак, ахлоқ тузатиш ишининг биринчи турида маҳкум ўз аризасига кўра, ишдан бўшаб бошқа ишга ўтиши ва бу ҳақда инспекцияни хабардор қилиши мумкин. Иккинчи турида эса, инспекциянинг розилигисиз ишдан бўшатиш тақиқланади.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят процессуал кодексининг 545-моддасига мувофиқ маҳкумнинг жазони ўташ вақтида ишлаган вақтни унинг умумий иш стажига киритилиши мумкин. Бу моддада белгиланишига кўра, ахлоқ тузатиш ишлари ўталган вақтни маҳкумнинг умумий меҳнат стажига қўшиш тўғрисидаги масала жамоат бирлашмаси ёки жамоа илтимосномаси бўйича, жазони ўтаб чиққан шахс меҳнатга қобилиятсиз бўлган тақдирда эса, унинг илтимосномаси бўйича ҳам мазкур шахс турган жойдаги туман (шаҳар) судининг судьяси томонидан кўриб чиқилади.

Ахлоқ тузатиш ишлари ўталган вақтни маҳкумнинг умумий меҳнат стажига қўшиш тўғрисидаги илтимоснома юзасидан судья чиқарган ажрим устидан юқори судга шикоят бериш ва протест билдириш мумкин.

Ахлоқ тузатиш ишлари, одатда, ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноятни содир қилган шахсларга нисбатан, агар суд маҳкумни озодликдан маҳрум қилмасдан ҳам тарбиялаш мумкин, деган қатъий хулосага келса, тайинлайди.

Жиноят қонунининг инсонпарварлик принципи асосида ишлаб чиқилган бу жазо турини ўташдан бош тортилса, жиноят-ҳуқуқий оқибатлар келиб чиқади. Ахлоқ тузатиш ишларини ўташдан бўйин товлаганлик учун ЖКнинг Махсус қисмида жавобгарлик белгиланмаган, балки ЎзР ЖК 46-моддасининг 4-қисмида бу жазони ўташдан бош тортганликнинг жиноят- ҳуқуқий оқибатлари кўзда тутилган.

Бунда “Агар шахс суд томонидан тайинланган ахлоқ тузатиш ишлари муддатининг жами бўлиб ўндан бир қисмидан кўпроғини ўташдан бўйин товласа, суд ахлоқ тузатиш ишларининг ўталмаган муддатини худди шу муддатга озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазо билан алмаштиради”, дейилади.

Ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинган шахс бу жазони ўташдан бўйин товлаган тақдирда ахлоқ тузатиш ишининг бир кунини озодликдан маҳрум қилишнинг бир кунига ҳисоблаб алмаштиради, Бунда маҳкумнинг жинояти квалификация қилинган модданинг санкциясида ахлоқ тузатиш ишларининг муддати қанча белгиланганлиги ёки озодликдан маҳрум қилиш жазоси кўзда

тутилган ёки тутилмаганлигининг аҳамияти йўқ. Аммо бу ерда шундай савол туғилади.

Агар ахлоқ тузатиш ишлари жазосини ўтаётган шахс бу жазо миқдорининг 6 ойдан камроғи қолганда, ана шу қолган қисмини озодликдан маҳрум қилиш билан алмаштирилиши мумкинми, деган савол туғилади. Чунки озодликдан маҳрум қилишнинг муддати 6 ойдан 20 йилгача белгиланган. Судлар озодликдан маҳрум қилиш жазосини тайинлаганда 6 ойдан кам муддатга тайинлай олмайди, шунингдек, қонунда кўрсатилганидан ҳам камроқ жазо тайинлаш тариқасида тайинланганида ҳам олти ойдан кам муддатга тайинлай олмайди.

Чунки қонун бўйича 6 ойдан кам бўлган озодликдан маҳрум қилиш жазосининг ўзи йўқ. Бизнинг фикримизча, 6 ойдан камроқ бўлган ахлоқ тузатиш ишининг қолган қисмини судлар шу муддатга алмаштирилиши мумкин. Масалан, ахлоқ тузатиш ишини ўташдан бош тортиш натижасида қолган 5 ойини озодликдан маҳрум қилишнинг 5 ойига алмаштираверади. Чунки бундай ҳолда суд маҳкумга ҳукм билан озодликдан маҳрум қилишни тайинламай, ажрим орқали ахлоқ тузатиш ишларини озодликдан маҳрум қилиш муассасаларида ўташ билан алмаштиради.

Шунинг учун ҳам шахс ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилиниб, муайян қисмини ўташдан бош тортганлиги учун озодликдан маҳрум қилиш билан алмаштирилган бўлса, қасддан янги жиноят содир қилганлиги учун шахсга озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланса, олдинги ахлоқ тузатиш жазосини қолган қисмини озодликдан маҳрум қилиш жойида ўтагани, қаттиқ режимли жазони ўташ колониясини тайинлашга асос бўла олмайди. Чунки бундай ҳолда шахс олдин озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўтаб чиққан ҳисобланмайди. Демак, шунга қиёс қиладиган бўлсак, ахлоқ тузатиш ишининг қолган қисми қанча бўлишидан қатъи назар, уни ўташдан бўйин товлаганда шу муддатга озодликдан маҳрум қилиш билан алмаштираверади.

Собиқ СССР Олий суди Пленумининг 1971 йил 19 октябрдаги, «Озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган шахсларга нисбатан ахлоқ тузатиш меҳнат муассасалари режими турини тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги қарорининг 6-бандида берилган тушунтиришга кўра, ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилиниб, уни ўташдан бош тортганлиги учун ЖКнинг 27-моддаси асосида озодликдан маҳрум қилиш билан алмаштирилган бўлса, олдин

озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўтаб чиққан ҳисобланмайди, дейилади.¹

Агарда ахлоқ тузатиш ишига ҳукм қилинган шахс ҳукмгача эҳтиёт чораси сифатида дастлабки қамоқда сақланган бўлса, ЎЗР ЖКнинг 62-моддасига кўра, қамоқда сақланган вақтнинг бир куни ахлоқ тузатиш ишининг 3 кунига ҳисобланади. Ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинган шахс янги жиноят содир этиб, янги жинояти учун озодликдан маҳрум қилиш тайинланган тақдирда ҳам ахлоқ тузатиш ишининг қолган қисмини ҳар 3 куни озодликдан маҳрум қилишнинг бир кунига ҳисобланади.

Демак, ахлоқ тузатиш ишларининг қолган қисмини ўташдан бош тортишнинг бир кунини озодликдан маҳрум қилишнинг бир кунига алмаштириш нафақат маҳкумни оғирроқ шароитга ўтказиб қўйиш, балки жазони ўташдан бош тортганлиги учун жазо ҳам ҳисобланади. Қонунда агар шахс суд томонидан тайинланган ахлоқ тузатиш ишлари муддатининг жами бўлиб, ўндан бир қисмидан кўпроғини ўташдан бўйин товласагина, суд ахлоқ тузатиш ишларининг ўталмаган муддатини худди шу муддатга озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазо билан алмаштиради, дейилади. Агар бош тортилган муддат жазонинг ўндан бир қисмидан камроқ бўлса-чи? Бундай ҳолда нима бўлади?

Бизнинг фикримизча, бундай шахсларга нисбатан маъмурий жазо қўлланади. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1996 йил 19 июлдаги 16-сонли «Жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги қарорининг ахлоқ тузатиш ишларининг қўлланиши бўйича берган тушунтиришининг 4.2. бандида шундай деб тушунтириш берилади:

«Ахлоқ тузатиш ишига судланган шахсга ушбу жазони ўташ даврида берилган маъмурий жазо ҳукмда белгиланган ахлоқ тузатиш муддатига кирмайди. Бинобарин, маъмурий тартибдаги қамоқни ўтаётган шахсга жинояти учун ахлоқ тузатиш иши тайинлашда, бу ҳукм алоҳида, маъмурий жазо ўтаб бўлганидан сўнг ижро этилишини ҳам судлар назарда тутишлари лозим», дейилади.²

Маълумки, 1959 йили қабул қилиниб, 1995 йил 1 апрелгача амалда бўлган ЖКнинг 27-моддасида ахлоқ тузатиш ишларини ўташдан бош тортганлик учун алоҳида қоидалар белгиланган эди,

¹ Сборник постановлений Пленума Верховного суда СССР 1924—1986. М. 1987,-с. 511.

² Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорларининг тўплами, 1991-1997. Тошкент, “Шарқ”, 1997, 49-бет.

яъни ўша модданинг 1-қисмида, ахлоқ тузатиш ишига уни ўзи ишлаш жойида ўташ шарт билан ҳукм этилган шахс жазони ўташдан бўйин товлаган тақдирда, суд ички ишлар органининг тақдимномаси ёхуд жамоат ташкилоти ёки меҳнат жамоасининг илтимосномаси билан мазкур шахсни ахлоқ тузатиш иши ижросини таъминловчи органлар томонидан белгиланадиган бошқа жойларда, лекин маҳкум яшайдиган районда жазони ўташ учун юбориш мумкин, дейилган эди.

Демак, ахлоқ тузатиш ишининг жазо ижросини назорат қилувчи органлар белгилаб берадиган жойларда ўташ тури оғирроқ ҳисобланган. Аммо ҳар иккала туридан ҳам ахлоқ тузатиш ишини ўташдан қасддан бўйин товласа, суд бу жазонинг қолган қисмини озодликдан маҳрум қилиш билан алмаштирган. Амалдаги ЖКнинг 46-моддасида бундай қоидалар назарда тутилмаган бўлиб, ахлоқ тузатиш ишларининг ҳар иккала турини ўтаётган шахслар жазони ўташдан бўйин товласа, суд озодликдан маҳрум қилиш билан алмаштираверади. Олдинги ЖКда ахлоқ тузатиш ишларини озодликдан маҳрум қилиш билан алмаштириш учун жазони ўташдан қасддан бўйин товлаши талаб қилинар эди.

Амалдаги ЖКнинг 46-моддасида эса, «қасддан» деган сўз ишлатилмай, «бўйин товлаш» дейилган ҳолос. Бизнинг фикримизча, бўйин товлаш ҳам қасддан қилинадиган ҳаракат бўлиб, яна алоҳида «қасддан қилинса» деган сўзни ишлатишга ҳожат йўқ. Демак, «бўйин товлаш», деган атаманинг ўзи, бу қилмишни қасддан қилиниши мумкинлигини билдириб туради. Агар ахлоқ тузатиш ишлари жазосини ўтаётган шахс узрли сабаблари туфайли ишга чиқмаган бўлса (масалан, руҳсат олиб бошқа вилоятга кетган ва айрим узрли сабабларга кўра белгиланган вақтга етиб келмаган бўлса), бизнинг фикримизча, жазони қолган қисмини озодликдан маҳрум қилиш билан алмаштиришга асос бўлмайди.

ЎзР ЖК 46-моддасининг мазмунига кўра, ҳар қандай ҳолда ҳам ахлоқ тузатиш ишининг биринчи туридан иккинчи турига ўтказилмайди.

Аммо Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1996 йил 19 июлдаги 16-сонли «Жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги қарорининг ахлоқ тузатиш ишларини қўллаш бўйича 4.4. бандида шундай тушунтириш берилган: «Маҳкумнинг қуйидаги ҳаракатлари иш жойида ўталадиган ахлоқ тузатиш иши жазосини ўташдан бўйин товлаш деб ҳисобланиб, суд томонидан уни ахлоқ

тузатиш иши қўлланилишини таъминловчи органлар белгилайдиган бошқа жойларга жазони ўташ учун юборишга асос бўлади:

рўйхатга олинган ёки аввалги иш жойини қолдирган кундан бошлаб 15 кун узрсиз сабабларга кўра ишга кирмаслик; янги яшаш жойига кўчиб келганидан сўнг 15 кун ичида узрсиз сабабларга кўра ахлоқ тузатиш иши қўлланилишини таъминловчи органларга учрамаслик;

тайинланган жазо муддати давомида муттасил тарзда узрсиз сабаб билан ишга чиқмаслик (прогул) ёки иш жойида маст ҳолда бўлиш”¹.

Ваҳоланки, қонунда, яъни ЎзР ЖКнинг 46-моддасида ахлоқ тузатиш ишининг бир туридан иккинчи турига ўтказиш ҳақида бирон-бир кўрсатма йўқ. Бундан ташқари, бу Пленум қарорида «Маҳкумнинг жазони қолган қисмини қамоқ жойларда ўташ учун юбориш масаласини ҳал қилишда» дейилади.²

ЎзР ЖКнинг 46-моддасида эса, ахлоқ тузатиш ишларини ўташдан бўйин товлаганлик учун қолган қисмини қамоқ жазоси билан алмаштириш мумкинлиги умуман назарда тутилмаган. Бизнинг фикримизча, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг ушбу қарорини ишлаб чиқишда амалдаги ЖКнинг 46-моддаси мазмунини ва амалда қўлланилишини батафсил таҳлил қилинмаган.

Ўзбекистон Республикаси жиноят қонунчилиги, одатда, енгилроқ жазони оғирроқ жазо билан алмаштиришга йўл қўймайди. Шунга мувофиқ, ахлоқ тузатиш жазосига нисбатан озодликдан маҳрум қилиш анча оғир жазо бўлгани учун ахлоқ тузатиш ишини оғирроқ жазо ҳисобланган озодликдан маҳрум қилиш жазоси билан алмаштириш мумкин эмас.

Аммо жиноят қонунчилигининг инсонпарварлик принциpidан келиб чиққан ҳолда жиноят содир қилган шахсга жуда енгил жазо ҳисобланган ахлоқ тузатиш жазоси қўлланилганда маҳкум шунга ҳам риоя қилмасдан ахлоқ тузатиш жазосининг ўташ тартибини бузаверса, унга нисбатан самарали таъсир қилоладиган чора қўлланилишини тақозо қилади. Шунинг учун ҳам ахлоқ тузатиш ишларини ўташдан бош тортганлик учун озодликдан маҳрум қилиш

---

¹ Ўша Пленум қарори, 50-бет.

² Ўша жойда.

билан алмаштириш ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан ўзини оқлайди.

ЎзР ЖКнинг 78-моддасига мувофиқ ахлоқ тузатиш ишига ҳукм қилинган шахс жазони ўтаб бўлган кундан бошлаб 1 йил муддатгача судланган ҳисобланади. Агар шахс ахлоқ тузатиш жазосини қолган қисмини ўташдан бош тортганлиги учун озодликдан маҳрум қилиш билан алмаштирилган вақтда унинг судланганлик муддатини ахлоқ тузатиш ишлари жазосидан (судланганлик муддати 1 йил) олиш керакми ёки озодликдан маҳрум қилиш жазосидан (судланганлик муддати 4 йил) олиш керакми, деган савол туғилади. Бу қоидалар на қонунларда, на Олий суднинг Пленум қарорларида ва на юридик адабиётларда ўз ечимини топган. Аммо Ўз Р ЖКнинг 80-моддасида «Агар ушбу Кодекснинг 44, 46-моддалари асосида ҳукм бўйича тайинланган жазони суд бошқа жазо билан алмаштирган бўлса, судланганлик муддати жазонинг амалда ўтаб бўлинган ёки ижро этилган қисмидан ҳисобланади», дейилади. Демак, ушбу меъёрга асосланадиган бўлсак, ахлоқ тузатиш ишининг қолган қисмини ўташдан бош тортганлиги учун озодликдан маҳрум қилиш билан алмаштирилган бўлса, судланганлик муддати ахлоқ тузатиш иши жазоси ҳисобидан олиниши керак.

Бунга қуйидагилар асос бўлади:

1. Судланганлик шахсининг содир этган жинояти учун ҳукм этилганликдан келиб чиқадиган ҳуқуқий оқибатдир. Биз таҳлил қилаётган ҳолда шахс ахлоқ тузатиш ишига ҳукм қилинган.

2. Шахс ахлоқ тузатиш ишига ҳукм қилинган бўлиб, озодликдан маҳрум этишга ҳукм орқали эмас, суд ажрими билан алмаштирилган.

3. Ўзбекистон жиноят қонунида тайинланган жазони оғирроқ турдаги жазо билан алмаштиришга йўл қўйилмагани туфайли бу ерда ҳам енгилроқ турдаги жазога ҳукм қилиниб, судланганлик оғирроқ жазо тури ҳисобланмайди.

4. Ва ниҳоят, қонунда ҳукм бўйича тайинланган жазони суд бошқа жазо билан алмаштирган бўлса, судланганлик муддати жазонинг амалда ўтаб бўлинган ёки ижро этилган қисмидан ҳисобланади, дейилган.

Лекин бу қоида ахлоқ тузатиш ишлари жазосига ҳукм этилганларга нисбатан татбиқ этилмайди. Чунки ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинган шахсга нисбатан чиқарилган ҳукм қонуний

кучга кирган кундан бошлаб у судланган ҳисобланади. Бунда шахснинг ҳукмда кўрсатилган жазонинг қанча қисмини ўтаб бўлганлигининг аҳамияти йўқ. ЎзР ЖКнинг 78-моддасида кўрсатилишича, ахлоқ тузатиш ишларининг тайинланган муддатидан қатъи назар, судланганлик муддати 1 йил.

Бундай ҳолда судланганлик муддати енгилроқ жазо билан алмаштирилган жазонинг ўталган қисмидан эмас, балки ҳукм бўйича тайинланган озодликдан маҳрум қилишнинг ҳақиқатда ўтаб бўлган қисмидан олинади. Чунки бундай ҳолда озодликдан маҳрум қилиш ҳукми билан тайинланган ахлоқ тузатиш ишлари ажрим билан алмаштирилган.

ЎзР ЖКнинг 46-моддаси 4-қисмида “Агар шахс суд томонидан тайинланган ахлоқ тузатиш ишлари муддатининг жами бўлиб, ўндан бир қисмидан кўпроғини ўташдан бўйин товласа, суд ахлоқ тузатиш ишларининг ўталмаган муддатини худди шу муддатга озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазо билан алмаштиради”, дейилади.

Бундай ҳолда ахлоқ тузатиш ишини ўташдан бўйин товланган муддат жазо муддатининг ўндан бир қисмидан кўпроқни ташкил қилиб, бу муддат узлуксиз бўлиши керакми ёки олдин ҳам бош тортган кунларини ҳам қўшиб ҳисоблаш керакми, деган савол туғилади.

Биз ЖК нормаларини таҳлил қилиб жазони ўташдан бўйин товланишнинг ўндан бир қисми узлуксиз бўлмай, ўртада ишлаган, яна бўйин товланган ва ана шу бўйин товланган кунларни жами қўшилиб, суд томонидан жазо муддатининг ўндан бир қисмидан кўпроғини ташкил қилса, қолган қисмини озодликдан маҳрум қилиш билан алмаштирилиши мумкин, деб ҳисоблаймиз.

Ахлоқ тузатиш ишларини тайинлаш мумкин бўлмаган шахслар.

Ахлоқ тузатиш ишлари мажбуран меҳнатга жалб қилинадиган жазо тури бўлиб, айнан меҳнат орқали маҳкумни ҳалол меҳнат йўлига қайтариш ва уни тарбиялаш назарда тутилади, жазонинг бу турида маҳкум умумий қоидага кўра жамиятдан ажратилмаган ҳолда меҳнат жамоаси ёрдамида тарбияланади, деган. Б.Ж.Ахроровнинг фикрига биз тўла қўшилаемиз.¹

Шунга кўра бу жазо тури айрим туркумдаги жиноят қилган шахсларга нисбатан қўлланмайди. Чунки бу туркумдаги шахслар жисмоний аҳволи ёки бошқа объектив сабабларга кўра меҳнатга жалб

¹ Жиноят ҳуқуқи, Умумий қисми. Тошкент, “Адолат”, 1998. 190-бет.

қилиниши мумкин эмас. ЎзР ЖКнинг 46-моддасида белгиланишича, буларга қуйидаги шахслар киради:

- 1) пенсия ёшига етган шахслар;
- 2) меҳнатга қобилиятсизлар;
- 3) ҳомиладор аёллар;
- 4) ёш боласини боқиш учун таътилда бўлган аёллар;
- 5) ҳарбий хизматчилар.

Демак, қонунда ахлоқ тузатиш ишларини тайинлаш мумкин бўлмаган шахсларнинг рўйхати қатъий бўлиб, буларга нисбатан суд ҳар қандай ҳолда ҳам ахлоқ тузатиш ишларини тайинлай олмайди. Бундай ҳолатни ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан таҳлил қилганда маълум даражадаги муаммоларни келтириб чиқаради.

Бу муаммолар шундан иборатки, айрим ҳолларда юқорида келтирилган шахсларнинг айримлари жиноят ҳуқуқининг инсонпарварлик принциpidан фойдаланишдан маҳрум қилинганлар. ЖК 46-моддасининг 3-қисмида кўрсатилмаган, соғлом, аммо оғирроқ жиноятни содир қилганлар қонуннинг бу принциpidан фойдаланадилар.

Тасаввур қилайлик, ЖК Махсус қисми моддасининг санкциясида альтернатив жазо сифатида фақат ахлоқ тузатиш ишлари ва озодликдан маҳрум қилиш назарда тутилган, аммо иш ҳолатларига кўра, айбдорга жарима тайинлашнинг иложи йўқ, ахлоқ тузатиш ишини тайинлаш эса, қонун билан тақиқланади. Суд учун фақат битта йўл қолади, фақат озодликдан маҳрум қилиш жазосини тайинлаш.

Ана энди мулоҳаза қилиб кўрсак, 46-модданинг 3-қисмида кўрсатилган шахсларга нисбатан ахлоқ тузатиш ишини тайинлаш қонун билан тақиқланади, 46-модданинг 3-қисмида кўрсатилган шахсларга нисбатан жаримани ҳам, ахлоқ тузатишни ҳам қўллаш мумкин, аммо аҳволи анча оғир ва қандайдир сабабларга кўра, жиноят қилиб қўйган шахсларга нисбатан эса бу жазо қўлланмайди.

Биз ана шу юқоридаги фикримиз билан 46-модданинг 3-қисмида назарда тутилган шахсларга ҳам ахлоқ тузатиш ишлари қўлланиши керак, деган фикрдан йироқмиз. Биз шуни таъкидламоқчимизки, судлар жазо тайинлаш вақтида жуда ҳам адолатлилик билан ёндашишлари керак. Афсуски, ҳозирги кунда бу борада ҳам камчиликлар йўқ эмас. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1994 йил 7 январдаги 3-сонли қарорида «Жиноят учун жазо тайинлаш вақтида энг аввало жиноий жавобгарликдан ва

жазодан озод қилиш асослари бор ёки йўқлигини текшириб кўришлари керак, бунга асослар бўлмаса қилмиш квалификация қилинган модданинг санкциясида назарда тутилган жазоларнинг энгилроғини тайинлашлари, энгилроқ жазо тайинлашга асослар йўқ деган қатъий хулосага келсаларгина оғирроқ жазо тайинлашлари керак» деган мазмунда тушунтириш берилган эди. Афсуски, Олий суд Пленумининг 1996 йил 19 июлдаги 16-сонли «Жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги қарорида бундай тушунтириш берилмади. Аммо ушбу Пленум қарорининг 1.1.бандида «Одил жазо тайинлаш республикада қонунийликни, фуқароларнинг ҳафсизлигини ва Конституциявий ҳуқуқларини суд йўли билан ҳимоялашни таъминлашнинг жуда муҳим негизи бўлиб, у жавобгарликни энгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатлар мажмуи ҳамда айбдорнинг шахсиятини эътиборга олган ва фақат алоҳида ёндашув, инсонпарварлик ва адолат қоидаларига қатъий риоя қилинган ҳолда белгиланиши зарур», деб тушунтириш берилган.¹

Судларнинг жазо тайинлаш ишлари юзасидан Пленум қарорининг бу кўрсатмаси принцип бўлиб қолиши ва бунга қатъий риоя қилиниши керак. Юқорида айтилган Пленум қарорининг 1.2. бандида, «Қолаверса, қонунда турли жазолар назарда тутилган бўлса, озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жазони қўллаш масаласини муҳокама қилиш судлар учун мажбурий ҳисобланади»² дейилиши ғоят муҳим аҳамиятга эга. Жиноят ҳуқуқи нуқтаи назаридан қараганда пенсия ёшига етганларга кимлар киради? Меҳнат кодексининг 289-моддасига биноан 60 ёшга етган эркаклар пенсия ёшидагилар ҳисобланади. 60 ёшга тўлган ва 55 ёшга тўлган аёллар ҳали жисмонан бақувват, аммо ҳали пенсияга чиқмай ишлаётган шахсларга нисбатан ахлоқ тузатиш ишлари тайинланиши мумкинми, деган савол туғилади.

ЎзР ЖКнинг 46-моддаси 3-қисмида пенсияга чиққан шахслар ҳақида эмас, балки пенсия ёшига етганларга нисбатан ахлоқ тузатиш ишлари қўлланмаслиги ҳақида айтилади. Шунга кўра, ахлоқ тузатиш ишлари пенсияга чиқмаган, аммо пенсия ёшига етганларга нисбатан қўлланмайди. Ишнинг алоҳида тусга эга эканлиги, шунингдек, ўта зарарли ва ўта оғир меҳнат шароитида ишлайдиган ходимларнинг

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорлари тўплами, 1991-1997, «Шарқ», 1-жилд, 41-бет.

² Ўша жойда. 42-бет.

пенсияга чиқиш ёши уларнинг муайян ёшга етганлиги билан эмас, балки шундай меҳнат шароитида ишлаган йиллар миқдори билан белгиланадиган ходимлар пенсияга чиқиб, енгилроқ ишга ўтказилган бўлса, улар жиноят содир қилган тақдирда ахлоқ тузатиш ишлари тайинланиши мумкин. Бизнинг фикримизча, бундай шахсларга нисбатан ҳам ахлоқ тузатиш ишлари тайинланиши мумкин эмас. Чунки улар ҳам ўз иш шароитига кўра, пенсиядаги шахслар ҳисобланади,

Меҳнатга қобилиятсизларга кимлар киради? Бизнинг фикримизча, тиббий кўрикдан ўтказилиб, тиббий комиссия хулосаси билан меҳнатга қобилиятсиз деб топилган шахслар, яъни I, II, III гуруҳ ногиронлари ҳисобланади.

Бунда шахснинг неча ёшдалигининг аҳамияти йўқ. Олдин соғлиқ учун зарарли бўлган ёки ўта оғир ишда ишлаган шахс пенсияга чиқиб эмас, балки соғлигига тўғри келмагани туфайли у ишдан бўшаб, бошқа ишда ишлаётган бўлса, ахлоқ тузатиш ишлари тайинланиши мумкин. Олдин меҳнатга қобилиятсиз бўлган, лекин кейинчалик меҳнат қобилияти тўла тикланган шахсларга нисбатан ҳам агар улар пенсия ёшига етмаган бўлсалар, ахлоқ тузатиш ишлари тайинлаш мумкин.

Қисқа қилиб айтганда, ҳукм чиқариш пайтида меҳнатга қобилиятсизларга ахлоқ тузатиш ишлари тайинланмайди. Вақтинча бетоб бўлиб, даволанаётган шахслар бундан мустасно. Шунинг учун ҳам ахлоқ тузатиш ишини ўтаётган шахслар қисқа вақтга касал бўлиб қолиб, даволанаётган бўлса, улар бу жазони ўташдан озод қилинмайдилар. Жазони ўташ вақтида меҳнатга қобилиятсиз бўлиб қолсалар улар жазодан озод қилинадилар. Қонунда ҳомиладор аёлларга нисбатан ахлоқ тузатиш ишларини қўллаш мумкин эмаслиги белгиланган.

Бунда ҳомиладорлик муддатининг аҳамияти йўқ. Ҳукм чиқариш пайтида аёлнинг ҳомиладор эканлиги ҳақидаги ҳужжатнинг мавжудлиги унга нисбатан ахлоқ тузатиш ишини тайинланиши учун тўсиқ бўлади.

Қонундаги ана шу инсонпарварлик принциpidан айрим аёллар фойдаланиши ҳам мумкин. Яъни ҳукм чиқаришгача ҳомиладор бўлмай, ҳукм чиқарганидан кейин ҳар қандай йўл билан бўлса-да, жазодан озод бўлиш мақсадида ҳомиладор бўлиб олади. Ҳомиладорлиги ҳақидаги ҳужжатни судга тақдим этиб, жазодан озод қилинишига эришади. Жазодан озод бўлганидан кейин эса,

ҳомиласини олдириб ташлайди. Шунинг учун суд аёлларга нисбатан ахлоқ тузатиш ишини тайинлашда ишнинг барча ҳолатларини текшириб кўриши керак. Агарда ҳомиладор аёлга нисбатан жазо тайинлашда унинг қилмиши квалификация қилинган модданинг санкциясида жарима, ахлоқ тузатиш ишлари, озодликдан маҳрум қилиш жазоси назарда тутилган бўлса, иш ҳолатларига кўра, жарима тайинлашнинг иложи бўлмаса, ахлоқ тузатиш ишларини тайинлаш қонун йўли билан тақиқланган бўлса, бундай ҳолда битта йўл, бу ҳам бўлса озодликдан маҳрум қилишни тайинлаш қолади.

Демак, худди шундай жиноят содир қилган ҳомиладор аёлнинг жазоланиши, тақдири ҳомиладор бўлмаган аёлнинг тақдирига нисбатан оғирроқ бўлиб қолади. Бундай ҳолда ҳомиладор аёлга ҳатто 57-модданинг (енгилроқ жазо тайинлаш) қоидаларини қўллашнинг ҳам иложи йўқ.

Шунинг учун бундай аёлларга нисбатан иш ҳолатларига қараб, ЎзР ЖКнинг 66-моддаси (айбдор ўз қилмишига чин кўнгилдан пушаймон бўлганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш ёки ярашганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш) қоидаларини қўллаб, жавобгарликдан озод қилиш мумкин. Ёш боласини боқиш учун таътилда бўлган аёлларга нисбатан ҳам қонунда ахлоқ тузатиш ишларини тайинлаш тақиқланган. Бунда аёлнинг боласи неча ёшда бўлиши мумкин, деган асосли савол туғилади.

Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 234-моддасида белгиланишича, аёлнинг боласи 2 ёшга тўлгунча фарзандини парваришlash учун таътил берилади. Қонунда белгиланган тартибда нафақа берилади. Аммо аёлнинг ўз хоҳишига кўра, иш ҳақи сақланмаган ҳолда боласи 3 ёшга тўлгунча парваришlash учун иш ҳақи сақланмайдиган таътил ҳам берилади. Демак, агар аёл 2 йиллик таътилдан фойдаланиб, сўнг ишга чиқиб кетган бўлса, унга нисбатан ахлоқ тузатиш ишларини тайинлаш мумкин. Боласи 2 ёшга тўлганидан кейин яна бир йилга боласини тарбияlash учун таътилда бўлса, ана шу қўшимча таътил ҳам тугамагунча унга ахлоқ тузатиш ишларини тайинлаш мумкин эмас.

Бунда нафақат ўз боласини парваришlash учун, балки янги туғилган чақалоқни фарзандликка олган ёки болаларга васий қилиб белгиланган шахслар ҳам болани парваришlash учун таътилда бўлса, уларга нисбатан ахлоқ тузатиш ишларини тайинлаш мумкин бўлмайди.

Қонунда ёш боласини боқиш учун таътилда бўлган аёлларга ахлоқ тузатиш ишининг қўлланмаслиги ҳақида айтилади. Шундай ҳолат ҳам бўлиши мумкинки, аёл умуман ишламайди, уй бекаси, лекин еш боласи бор, у ҳеч қандай таътилда эмас.

Бундай аёлларга нисбатан ахлоқ тузатиш иши қўлланиши мумкинми? Қонунда таътилда бўлган аёллар деб маълум даражада чегаралаб кўйилган. Бизнинг фикримизча, қонунда бундай чеклаш бўлмаслиги керак. Шунинг учун 46-модданинг 3-қисмидаги «ёш боласини боқиш учун таътилда бўлган», деган сўзлар ўрнига «ёш болали аёлларга боласи 3 ёшга тўлгунча» деган сўзлар билан алмаштирилса мақсадга мувофиқ бўлади.

Ҳарбий хизматчиларга нисбатан ахлоқ тузатиш ишларини амалда тайинлашнинг иложи бўлмагани учун ҳам қонунда уларга ахлоқ тузатиш ишини тайинлаш тақиқланган. Бу жазо ўрнига уларга хизмат бўйича чеклаш жазоси тайинланади. Муддатли ҳарбий хизматчиларга эса, интизомий қисмга жўнатиш тайинланади.

8-§. Озодликдан маҳрум қилиш жазосидаги муаммолар

Озодликдан маҳрум қилиш жиноий жазолар ичида нисбатан оғир жазо чораси бўлиб, ЎзР ЖКнинг 50-моддасида белгиланганига кўра, озодликдан маҳрум қилиш маҳкумни жамиятдан ажратиб, жазони ижро этиш колонияси ёки турмага жойлаштиришдан иборатдир. Озодликдан маҳрум қилиш бошқа турдаги жазо турларига қараганда энг кўп ҳуқуқий чеклашларга эга бўлган жазо туридир. Шунга кўра, жазолаш элементлари энг юқори бўлган жазо тури бўлиб, маҳкумлар махсус тартиб ва қаттиқ назорат ўрнатилган муассасаларда сақланадилар. Шунинг учун ҳам қонунда озодликдан маҳрум қилишни алоҳида ҳоллардагина тайинланиши лозимлигига аҳамият берилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1996 йил 19 июндаги 16-сонли “жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида”ги қарорининг озодликдан маҳрум этиш жазосини қўллаш бўйича 3:1 бандида берилган тушунтиришда озодликдан маҳрум этиш жазоси оғир ва ўта оғир жиноятлар содир этган шахсларга, айрим ҳолларда эса, бундай шахсларни жамиятдан ажратмаган ҳолда тузатиш мумкин бўлмаса, ўртача оғирликдаги жиноят содир этганларга нисбатан жиноят учун жазо тури сифатида қўлланиши

зарур деб кўрсатилган. Ушбу Пленум қарорида ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноят учун озодликдан маҳрум қилиш тайинланганда ҳукмда нима сабабдан озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланганлиги асослантириши зарурлиги айтиб ўтилган.

И. А. Каримов иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг олтинчи сессиясида «Адолат–қонун устуворлигида» мавзусида қилган маърузасида суд-ҳуқуқ тизимини либераллаштирилиши муносабати билан «Энг аввало, жазонинг репрессив, озодликдан маҳрум қилиш ҳолларини қисқартириш ҳисобига қонунчиликнинг адолат ва инсонийлик каби тамойилларининг кучайишини ва амалда қўлланишини таъминланишимиз зарур», деб таъкидлаган эди.¹ Озодликдан маҳрум этилганлар жамиятдан ажратилиб, уларнинг устидан қаттиқ назорат ўрнатилганлигининг ўзи билан ифодаланмай, озодликдан маҳрум қилишни ўташдан келиб чиқадиган оқибатларига кўра, ўз ҳуқуқларидан тўла фойдалана олмайдилар.

Озодликдан маҳрум қилинганлар узоқ муддатга оила муҳитидан, меҳнат жамоасидан, умуман жамиятдан ажратилганлиги, уларнинг руҳий ҳолатига таъсир қилмай қолмайди. Жазони ўташ вақтида ўз мутахассислиги бўйича билими, касби ва бошқа яшаш учун даромад манбаи бўла оладиган хунарини эсдан чиқаради. Бундан ташқари, улар доимий равишда назорат остида бўлганлиги боис, узоқ муддат мобайнида ана шундай шароитда сақланиши маҳкумнинг руҳий ҳолатига таъсир қилмай қолмайди. Шунингдек, озодликдан маҳрум этилган шахснинг жазосини ижро этиш давлатга катта миқдордаги маблағларни сарфлашни талаб қилади. Шунинг учун ҳам судлар бу жазо турини тайинлашга жуда эҳтиёткорлик билан ёндошишлари керак.

Маҳкумга нисбатан озодликдан маҳрум қилишдан бошқа жазони қўллаш мумкин эмас деган қатъий хулосага келингандагина бу жазо тайинлар экан, жазонинг мақсадидан келиб чиққан ҳолда маҳкумга озодликдан маҳрум қилиш орқалигина тарбиялаш мумкин деган қатъий фикрга келинсагина бу жазо тайинланади. «Ашаддий жиноятчиларни жамиятдан ажратиб, улар устидан қаттиқ назорат ўрнатишдан бошқа самарали таъсир чораси йўқ», деб ёзганда Н.А. Стручков юз карра ҳақдир².

¹ Халқ сўзи. 2001 йил 30 август.

² Курс советского уголовного права в 6 томах, Т. 3,-М.: “Наука”, 1970, с. 68.

Озодликдан маҳрум қилиш олти ойдан йигирма йилгача муддатга тайинланади.

Озодликдан маҳрум қилиш ЎЗР ЖКнинг 60-моддаси тартибида бир неча ҳукмлар юзасидан тайинланганда, унинг муддлати йигирма беш йилгача белгиланиши мумкин.

Жиноят содир қилиш пайтида вояга етмаган шахсларга нисбатан озодликдан маҳрум қилишнинг муддатлари айбдорнинг ёши ва содир этган жиноятининг ижтимоий хавфлилик даражасига қараб қонунда табақалаштириб муддатлар назарда тутилган, яъни:

Жиноят содир этиш пайтида ўн уч ёшдан ўн олти ёшгача бўлган шахсларга нисбатан:

- а) унча оғир бўлмаган жиноят учун уч йилгача;
- б) оғир жиноят учун олти йилгача;
- в) ўта оғир жиноят учун ўн йилгача муддатга тайинланади.

Жиноят содир этиш пайтида ўн олти ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган шахсларга нисбатан:

- а) унча оғир бўлмаган жиноят учун тўрт йилгача;
- б) оғир жиноят учун етти йилгача;
- в) ўта оғир жиноят учун ўн йилгача муддатга тайинланади.

Вояга етмай туриб, ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноят содир этган, эҳтиётсизлик оқибатида жиноят содир этган ёхуд қасддан унча оғир бўлмаган жиноят содир этган шахсларга нисбатан озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазо тайинланмайди. Масалан, ўн саккиз ёшга тўлмаган она ўз чақалоғини қасддан ўлдирса, бу модданинг санкциясида озодликдан маҳрум қилишдан бошқа турдаги жазо назарда тутилмаган бўлишига қарамай, суд ЖКнинг Умумий қисмининг 82-83-моддаларида назарда тутилган жазолардан бирини тайинлайди.

Озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинаётган аёлларга ҳамда олтмиш ёшдан ошган эркакларга нисбатан қонунда белгиланган муддат қисқартирилган бўлиб, ЖК Махсус қисмининг тегишли моддасида назарда тутилган озодликдан маҳрум қилишнинг энг кўп муддатининг тўртдан уч қисмидан кўп бўлмаслиги керак.

Озодликдан маҳрум қилиш шундай жазони ижро этиш учун махсус ташкил этилган муассасаларда ўталади ва бу муассасалар манзил колониялари, жазони ўташ колониялари ва турмалардир.

Меҳнат-манзил колониялари:

а) қасддан содир этилган ижтимоий хавфи катта бўлмаган ва унча оғир бўлмаган жинояти учун озодликдан маҳрум этилганларга;

б) эҳтиётсизликдан содир этилиб ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноят содир этган шахсларга нисбатан;

в) эҳтиётсизликдан содир этилган унча оғир бўлмаган жинояти учун озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинаётган шахсларга нисбатан тайинланади.

Жазони ўташ колониялари жазони ўташ тартибига қараб, умумий тартибли, қаттиқ тартибли ва махсус тартибли колонияларга бўлинади.

Озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинаётган эркакларга:

а) қасддан оғир ва ўта оғир жинояти учун биринчи марта озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинаётганларга нисбатан умумий тартибли жазони ўташ колонияси;

б) илгари қасддан содир этган жинояти учун озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўтаб чиқиб, қасддан янги жиноят содир этилганлиги учун озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинганларга қаттиқ тартибли жазони ўташ колонияси;

в) ўта хавфли рецидивистларга нисбатан жазони махсус тартибли колонияларда ўташ тайинланади. Авф этилиб, ўлим жазоси озодликдан маҳрум қилиш билан алмаштирилган шахсларга ҳам махсус тартибли жазони ўташ колонияси тайинланади.

Озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинаётган аёлларга нисбатан:

а) ижтимоий хавфи катта бўлмаган қасддан ва эҳтиётсизликдан содир этган жиноят учун ҳамда қасддан ёки эҳтиётсизликдан содир этилган унча оғир бўлмаган жиноят содир этганларга нисбатан жазони манзил-колонияларда;

б) оғир ва ўта оғир жиноят учун биринчи марта озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган аёллар жазони умумий тартибли колонияларда;

в) илгари озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазони ўтаб чиқиб, янги содир этган ўта оғир жинояти учун ҳукм қилинаётганларга, шунингдек, ўта хавфли рецидивист деб топилганларга нисбатан жазони қаттиқ тартибли колонияларда ўташ тайинланади.

Ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноят содир этганлик, эҳтиётсизлик оқибатида жиноят содир этганлик ва қасддан унча оғир бўлмаган жиноят содир этганлик учун озодликдан маҳрум этиш тариқасидаги жазо ҳомиладор аёлларга ва уч ёшга тўлмаган болалари бор аёлларга нисбатан, шунингдек қонун ҳужжатларига мувофиқ

ёшга доир пенсия чиқиш ҳуқуқига эга бўлган шахсларга нисбатан тайинланмайди.

Суд томонидан жазони манзил колониясида ўташ тайинланган маҳкум сақлаш режимини ашаддий бузувчи деб топилган тақдирда, суд уни жазосининг ўталмаган қисми муддатига умумий тартибли колонияга ўтказди¹.

Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил 12 декабр қонунига биноан вояга етмаганларга нисбатан тайинланадиган тарбия колонияларини умумий ва кучайтирилган турларга бўлиш бекор қилиниб, озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган баъзи вояга етмаганлар ва жазони тарбия колониясида ўташ тайинланади.

Суд-ҳуқуқ тизимини либераллаштириш жараёнида жиноят кодекси Махсус қисмининг кўпгина моддаларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритилиб, моддий зарарнинг ўрни қопланган тақдирда озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазо қўлланмай, айбдорнинг қилмиши квалификация қилинган норманинг санкциясида назарда тутилган альтернатив жазолардан бири тайинланади.

1959 йили қабул қилинган Жиноят кодексига биноан шахснинг олдинги жинояти учун озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилиниб, судланганлик муддати ўтиб кетган ёки олиб ташланганлигидан қатъи назар, янги жиноят содир этилса, қандай жиноят содир этилганлигидан қатъи назар, озодликдан маҳрум этиш жазоси тайинланган тақдирда қаттиқ тартибли жазони ўташ колонияси тайинланар эди.

1994 йили қабул қилинган амалдаги Жиноят кодексига бундай қоида назарда тутилмаган.

ЎЗР ЖКнинг 77-моддасининг учинчи қисмида «Судланганлик муддатининг ўтиб кетганлиги ва судланганликни олиб ташланиши муносабати билан унинг барча ҳуқуқий оқибатлари бекор бўлади», дейилади. Шунга кўра, олдинги жинояти учун шахснинг судланганлик муддати ўтиб кетган ва янги жинояти учун озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланса, жазони ўташ колониясининг тури умумий тартибда тайинланади.

1959 йили қабул қилинган Жиноят кодексига содир этилган жиноятнинг хусусияти, ижтимоий хавфлилик даражасига, айбдорнинг шахсига ва ишнинг бошқа ҳолатларига қараб, суд томонидан қабул қилинган ва асосланган қарорига мувофиқ, биринчи марта озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинаётган

---

¹ 2003 йил 12 декабр қонуни. Халқ сўзи, 2004 йил 13 феврал сони.

шахсларга нисбатан манзил колониялари ва махсус тартибли колониялардан бошқа қонунда кўрсатилган тартибли колония ўрнига бошқа тартибли колония тури тайинланиши мумкин эди. 1994 йили қабул қилинган амалдаги ЖК да эса бундай қоида назарда тутилмаган ва судлар фақат қонунда назарда тутилган тартибли колония турини тайинлайди.

Амалдаги ЖКнинг 50-моддасида жиноят содир қилишда айбланиб озодликдан маҳрум қилиш жазосига ҳукм қилинган шахсларга нисбатан колония турлари аниқ кўрсатиб қўйилган. Аммо ЖК 50-моддасининг бешинчи қисми «б» бандида биринчи марта озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган шахсларга нисбатан умумий тартибли колония тури, «в» бандида эса илгари қасддан содир этган жинояти учун озодликдан маҳрум этиш тариқасида жазони ўтаб чиққанларга нисбатан янги қасддан қилинган жиноят учун озодликдан маҳрум этилаётганларга қаттиқ тартибли колония турини тайинлаш кўрсатилган. Қонунда бундай белгиланиши тўғри ва мақсадга мувофиқдир. Аммо амалда биринчи марта ёки олдин озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўтаб чиққан деб ҳисоблаш масаласида хатога йўл қўйишлар учрайди.

Қуйидаги ҳолларда шахс олдин озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўтаб чиққан деб ҳисобланмайди:

а) ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилиниб, маҳкум бу жазони ўташдан бош тортганлиги учун ЎзР ЖКнинг 46-моддаси 4-қисмига биноан ахлоқ тузатиш ишининг ўталмай қолган қисми озодликдан маҳрум қилиш билан алмаштирилган шахслар. Чунки озодликдан маҳрум қилиш ҳукм билан тайинланмай, суднинг ажрими билан ахлоқ тузатиш ишлари Ўз ЖПК нинг 539-моддаси тартибида озодликдан маҳрум қилиш билан алмаштирилади;

б) озодликдан маҳрум қилинган, аммо ЎзР ЖК 72-моддаси асосида шартли ҳукм қилиниб, синов муддати давомида қасддан янги жиноят содир этилган тақдирда;

в) суд иш ҳолатлари ва маҳкумнинг шахсини ҳисобга олиб, уч йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазосининг ўрнига шу муддатга интизомий қисмга жўнатиш жазоси қўлланилган бўлса;

г) озодликдан маҳрум қилиниб, жазони ўташ колониясида сақланаётган шахснинг иши назорат тартибида кўрилиб, қонунга мувофиқ равишда шахсга нисбатан озодликдан маҳрум қилишдан бошқа турдаги жазо тайинланган бўлса;

д) озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилиниб жазо ҳали ижро этилмаётган руҳий ёки бошқа оғир касалликка чалиниб қолганлиги туфайли жазони ўташдан озод қилинган бўлса;

е) озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилиниб, аммо жазо ижро этилмаётган, шахс амнистия акти ёки авф этиш асосида жазодан озод қилинган бўлса;

з) агар иш бўйича чиқарилган ҳукмгача яна бошқа жиноятда айбли эканлиги аниқланиб, озодликдан маҳрум қилиш ЎЗР ЖКнинг 59-моддаси тартибида тайинланган бўлса;

ж) олдинги озодликдан маҳрум қилингани учун судланганлик муддати ўтиб кетган ёки қонунда белгиланган тартибда олиб ташланган бўлса;

и) шахсга нисбатан тайинланган озодликдан маҳрум қилишнинг муддати ушлаб туриш ёки эҳтиёт чораси сифатида ҳибсда ушлаб турилган вақтга тенг келиб қолганлиги туфайли ЎЗР ЖКнинг 529-моддаси асосида озод қилинган тақдирда шахс олдин озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўтаб чиққан деб ҳисобланмайди.

Шахс олдин озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазони ўтаб чиққан деб ҳисоблаш учун олдин суд ҳукми билан тайинланган озодликдан маҳрум қилиш жазосининг ҳамма муддатини ёки ҳеч бўлмаганда бир қисмини тарбия колониясида ёки жазони ўташ колониясида ёхуд турмада ўтаб чиққан бўлиши керак. Озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилиниб, тергов ҳибсхоналарида хўжалик хизматига оид ишларни бажариш учун қолдирилган шахслар олдин озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўтаб чиққан деб ҳисобланадилар.

ЎЗР ЖК 50-моддаси бешинчи қисмининг «а» бандида ижтимоий хавфи катта бўлмаган жинояти, эҳтиётсизлик оқибатида содир этилган унча оғир бўлмаган жинояти учун озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинаётганларга нисбатан жазони манзил-колонияларида ўташ белгиланган. Ушбу норманинг мазмунига кўра, олдин озодликдан маҳрум қилишни манзил-колониясида ўтаб чиққан шахслар, яна ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки эҳтиётсизлик оқибатида содир қилган жинояти учун озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинганда жазони манзил-колониясида ўташ тайинланади.

Турмага қамаш тариқасидаги озодликдан маҳрум қилиш, озодликдан маҳрум қилишнинг энг оғир тури бўлиб, у фақат алоҳида ҳоллардагина қўлланилиши мумкин.

ЎзР ЖК 50-моддаси олтинчи қисмига биноан турмага қамаш тариқасидаги озодликдан маҳрум қилиш, жазонинг муайян қисмига, лекин беш йилдан кўп бўлмаган мудатга:

а) ўта хавфли рецидивистларга;

б) оғир ёки ўта оғир жинояти учун беш йилдан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган шахсларга нисбатан тайинланиши мумкин.

VI боб Жазо тайинлашнинг муаммолари

Бир неча жиноят учун жазо тайинлашдаг муаммолар

Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 59-моддаси мазмунига кўра, шахс икки ёки ундан ортиқ жиноятни содир қилиб, уларнинг бирортаси учун ҳам ҳали судланган бўлмаса, суд шахснинг ҳар бир жинояти учун алоҳида-алоҳида жазо тайинлаб, сўнгра жазоларни энгилини оғирроғи билан қоплаш, қисман қўшиш ёки тўла қўшиш қоидаларини қўллаган ҳолда қатъий жазо тайинлайди.

Бир неча жиноятлар учун жазо тайинлаш муаммоларини тадқиқ қилган муаллифлар содир этилган жиноятларнинг ҳар бири учун алоҳида-алоҳида, сўнгра қатъий жазо тайинлаш тартибини тўғри деб ҳисоблаш билан бирга, қуйидаги учта ҳолат билан боғлаб тушунтирадилар.

Биринчидан – содир этилган ҳар бир жиноят учун алоҳида-алоҳида жазо тайинлаш, шахсни ахлоқан тузатиш мақсадига эришиш ва тузатиш ҳамда жиноятларнинг умумий ва махсус олдини олиш, шунинг билан бирга ҳар бир жиноят учун жазонинг муқаррарлиги принципига мос келади.

Иккинчидан – жазо тайинлашнинг бундай тартиби ҳукми апелляция, кассация ва назорат тартибида текшириб кўриш, айниқса бу инстанцияда ҳукми ўзгартирганда ёки бекор қилганда ёхуд жиноятларнинг бирининг қисми бўйича ҳукми ўзгартирганда ёки бекор қилганда ёхуд жиноятларнинг бирининг қисми бўйича ҳукми ўзгартиришни тақозо қилганда қўл келади.

Учинчидан – ҳар бир жиноят учун алоҳида ҳолда амнистия актини қўллаш имконини беради.¹

Суд ҳар бир жиноят учун жазо тайинлашда Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 54-моддасида белгиланган жазо

¹ Горелика А.С. Назначение наказание по совокупности. Красноярск. 1975. с.

тайинлашнинг умумий қоидаларига асосланади ва жазони енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатларни ҳисобга олади.

Юридик адабиётларда бир неча жиноятлар учун жазо тайинлашда ҳар бир жиноят учун бир-биридан мустақил ҳолда жазо тайинлаш керакми ёки уларни бир-бири билан боғлиқ бўлган жиноят ҳодисалари сифатида жазо тайинлаш керакми, деган масалада ҳар хил фикрлар мавжуд.

Жумладан, Г.А. Кригер “Суд бир неча жиноятлар учун жазо тайинлашда аввал жиноятлар жами тушунчасидан чекиниб, ҳар бир жиноятни бир-биридан алоҳида ҳолда, ҳар бир жиноятнинг хусусияти ва ижтимоий хавфлилик даражасини ҳисобга олган ҳолда алоҳида-алоҳида жазо тайинлайди”, деб ёзади. Н.А.Беляков эса, “Суд жиноятлар жамига кирувчи ҳар бир жиноят учун жазо тайинлашда ҳар бир жиноятни бир-биридан алоҳида ҳолда жиноят ҳодисасининг ўзи деб қарамаслиги керак. Бундан ташқари, суд бир неча жиноят содир этилганлигини эсдан чиқармаслиги керак. Жазо тайинлашнинг умумий асосларига кўра жазо тайинлашда фақат жиноятнинг хусусияти ва ижтимоий хавфлилик даражасигина эмас, балки айбдорнинг шахси, жазони енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатларни ҳам ҳисобга олади. Бундан ташқари, иккинчи ва ундан олдин содир этилган ҳар бир жиноят учун жазони оғирлаштирувчи ҳолатни ҳисобга олиши, яъни илгари ҳам қасддан жиноят содир этган шахснинг қасддан янги жиноят содир этиши (Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 56-моддаси 1-қисми “н” банди) деб ҳисоблаб жазо тайинлаши керак”, деб ёзади.¹

Ҳар бир жиноятни бир-биридан алоҳида мустақил ҳолда кўриш керак, деб ёзган муаллифлар жазони индивидуал-лаштириш принципига риоя қилиш ва ҳар бир жиноятга мувофиқ бўлган жазо тайинлаш кераклигига асосландилар. Бунда жазони сунъий равишда кучайтиришга йўл қўйиб бўлмаслигига ҳавола қиладилар. Бизнинг фикримизча, амалдаги жиноят қонуни бўйича оғир ва ўта оғир жиноятлар учун жазоларни қоплаш усули қўлланилмаслиги, бир неча жиноят содир этилган, ҳатто жиноятларнинг идеал жами ёки реал жами ёхуд рецидив жиноятлар учун жазо тайинлашнинг ўзига хос жиҳатлари борки, суд уларнинг ҳар бири учун жазо тайинлашда ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиши керак. Масалан, жиноят такроран содир қилинган бўлса, ҳар бир жиноят учун алоҳида-алоҳида оғирлаштирувчи ва енгиллаштирувчи ҳолатлар ҳисобга олинмайди.

---

¹ Курс советского уголовного права в 5 томах. Т.2 ЛГУ. 1970, с. 352.

Чунки қонун чиқарувчи орган такроран содир этилган жиноятни ЖК Махсус қисмда қилмишни квалификация қилишнинг зарурий белгиси сифатида назарда тутиб оғир жазо чоралари қўллашни назарда тутган. Жиноятларнинг идеал жамида эса қилмиш бир вақтнинг ўзида содир этилганлиги учун унда жазони енгиллаштирувчи ҳолатлар бўлиши мумкин. Жиноятларнинг реал жами тариқасида жазо тайинлаш вақтида суд ҳар бир жиноятни бир-биридан мустақил равишда енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатларни ҳам алоҳида-алоҳида ҳолда ҳисобга олади. Суд жиноятлар жами тариқасида жазо тайинлаш вақтида ишдаги барча енгиллаштирувчи, оғирлаштирувчи ҳолатларни жиноятлар жами эканлигидан қатъи назар, жазо тайинлагандан кейин эмас, балки ҳар бир жиноят учун алоҳида-алоҳида жазо тайинлашда ҳисобга олади.

2000 йил 16 август куни Фарғона шаҳар судида Назимов А.А. ва бошқаларнинг жиноят ишлари кўрилган.

Назимов А.А.нинг қилмиши жиноятларнинг реал жами тариқасида Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 169-моддаси 3-қисми “б” банди ва 276-моддаси 2-қисмининг “а” банди билан квалификация қилиниб ҳукм чиқарилган. Суд 169-моддасининг 3-қисми “а” банди билан беш йил муддатга, 276-моддасининг 2-қисми билан тўрт йил муддатга алоҳида-алоҳида жазо тайинлаб, жазоларни қисман қўшиш орқали олти йил муддатга озодликдан маҳрум қилишни тайинлайди.

Суд Назимовга биринчи жинояти учун 169-моддасининг 3-қисми билан беш йил муддат белгилар экан, бу норманинг ўша вақтда амалда бўлган санкцияси даражасидаги беш йилдан саккиз йилгача бўлган доирада бу жазонинг энг кам қисмини, яъни беш йилини тайинлар экан, санкциядаги энг кам миқдорни тайинлайди. Бунда суд жиноятнинг биринчи марта содир қилинганлигини ҳисобга олган. ЖКнинг 276- моддасининг 2-қисми санкциясида эса озодликдан маҳрум қилишнинг муддати уч йилдан беш йилгача белгиланган. Суд Назимовга нисбатан кейинги содир қилган жинояти учун санкцияда кўрсатилган жазо муддатининг энг кўп қисмига яқинроқ бўлган (тўрт йил) муддатни белгилар экан, Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 56-моддасининг 1-қисми “н” бандига асосланган. Жиноятларнинг реал жами тариқасида жазо тайинланган тақдирда биринчи жиноятда жазони оғирлаштирувчи ҳолатлар, иккинчи жиноятда жазони енгиллаштирувчи ҳолатлар бўлиши ҳам мумкин. Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 56-моддаси 1-қисми “н” моддасида илгари ҳам

қасддан жиноят содир этган шахсининг қасддан янги жиноят содир этиши жазони оғирлаштирувчи ҳолат деб топилиши тўғрисида айтилган бўлса, шу модданинг 2-қисмида суд содир бўлган жиноятнинг хусусиятини эътиборга олиб, ушбу модданинг биринчи қисмида назарда тутилган ҳолатларни оғирлаштирувчи ҳолат деб топилмаслиги мумкин деган нормасига кўра, агар кейин содир этилган жиноятда жиддий енгиллаштирувчи ҳолатлар мавжуд бўлса, бундай ҳолатни ҳисобга олиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 59-моддасининг мазму-нига кўра, бир неча жиноятлар юзасидан жазо тайинланганда ҳар бир жиноят учун алоҳида-алоҳида жазо тайинлаб, сўнгра уларни қоплаш, қисман ёки тўла қўшиш йўли билан қатъий жазо тайинланади. Жазоларни қоплаш орқали ягона жазо тайинлаш қондаси Ўзбекистон Республикаси ЖКда ҳам назарда тутилган. Лекин содир этилган жиноятларнинг барчаси ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган бўлиши керак. Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига кирувчи мамлакатларнинг Жиноят кодексларида ҳам жазонинг енгилроғини оғирроғи билан қоплаб қатъий жазо тайинлашга йўл қўйилади. Жумладан, Россия Федерацияси Жиноят кодексининг 69-моддаси 2-қисмида “Агар жиноятлар жами тариқасида содир этилган жиноятлар унча оғир бўлмаган бўлса, енгилроқ жазони оғирроғи билан қоплаб ёхуд қисман қўшиш ёки тўла қўшиш йўли билан қатъий жазо тайинланади”, дейилади. Шу модданинг учинчи қисмида агар содир этилган жиноятларнинг ҳеч бўлмаганда биттаси ўртача оғир, оғир ёки ўта оғир бўлган бўлса, фақат қисман қўшиш ёки тўла қўшиш йўли билан фақат қатъий жазо тайинланиши белгиланган. Бундай қоида Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига кирувчи кўпчилик давлатларнинг Жиноят кодексларида ҳам назарда тутилган.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 2004 йил 27 августда бўлиб ўтган иккинчи чақириқ ўн биринчи сессиясида қабул қилинган Қонуни билан ЎзР ЖКга бир қатор қўшимчалар ва ўзгартиришлар киритилди. Ана шундай қўшимча ва ўзгартиришлардан бири ЖКнинг 59-моддасини янги таҳрирда берилганлигидир. 59-модданинг биринчи қисмида бир неча жиноят содир этганлик учун жазо тайинлаш тушунчаси берилиб, унда «Шахс Махсус қисмининг турли моддаларида назарда тутилган икки ёки ундан ортиқ жиноятни содир этган бўлиб, улардан бирортаси учун ҳам судланган бўлмаса, суд ушбу Кодекснинг 54-моддасида назарда тутилган қоидаларга мувофиқ ҳар қайси қилмиш учун жазо тайинлаб,

сўнгра тайинланган енгилроқ жазони оғирроғи билан қоплаш ёхуд тайинланган жазоларни тўла ёки қисман қўшиш йўли билан жиноятлар мажмуи бўйича жазо тайинлайди», дейилади.

Қонун мазмунига кўра жазоларнинг енгилроғини оғирроғи билан қоплаш усули содир этилган жиноятлар ижтимоий хавфи катта бўлмаган ва унча оғир бўлмаган жиноятлар бўлсагина қўлланади (59-модданинг 2-қисми). Ушбу нормадаги муҳим янгилик шундан иборатки, қисман қўшиш ёки тўла қўшиш йўли билан узил-кесил тайинланган жазо муддати ёки миқдори айбдорнинг қилмишлари квалификация қилинган моддалар (нормалар)нинг қайси бири санкциясида энг оғир жазо турининг энг кўп муддатидан ошиб кетмаслиги керак.

Агар жиноятлар жамини ташкил этувчи жиноятлардан лоақал биттаси оғир ёки ўта оғир жиноят бўлса, айбдорнинг қилмиши квалификация қилинган норма санкцияси доирасида эмас, балки ЖК Умумий қисмида шу жазо тури учун белгиланган доирада тайинланган жазоларни тўла ёки қисман қўшиш йўли билан узил-кесил жазо тайинланади.

Ўзбекистон Республикаси ЖК Умумий қисмининг VIII бобида бир қанча жиноятларнинг шакллари берилган бўлиб, булар такроран, давомли, жиноятлар жами ва рецидив жиноятлар содир қилиш тушунчаларидир. Булар бир қанча жиноятлар тизимига кирувчи турлар бўлиб, ҳар бирининг ўзига хос жазо тайинлаш йўллари бўлиб, бир-бирига ўхшамайди. Аммо Жиноят кодексида фақат бир неча жиноятлар (59-модда) ва бир неча ҳукмлар (60-модда) юзасидан жазо тайинлаш қоидалари назарда тутилган, ҳолос. Шундай экан, такроран содир этилган жиноят учун жазо тайинлаш тартиби қандай, унинг бир неча жиноятлар учун жазо тайинлашдан фарқи нимада? Қуйида ушбу муаммони таҳлил этишга ҳаракат қиламиз.

Бир неча жиноятлар учун жазо тайинлашни такроран жиноят содир этишдан фарқи ва ўхшашлиги.

Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 32-моддаси мазмунига кўра, ЖКнинг битта моддасида ёки битта моддасининг битта қисмида ёхуд қонунда кўрсатилган алоҳида ҳолларда ЖК Махсус қисмининг турли моддаларида назарда тутилган икки ёки ундан ортиқ жиноятларни содир этиб, шахс уларнинг бирортаси учун ҳам ҳали судланган бўлмаса, такроран жиноят содир этиш деб топилади.

Бир неча жиноят содир этилган деб ҳисоблаш учун ҳам, такроран жиноят содир этиш деб ҳисоблаш учун ҳам Ўзбекистон Республикаси ЖК Махсус қисмининг турли моддаларида ёки битта моддасида ёхуд битта моддасининг турли қисмларида ёхуд битта моддасининг битта қисмида назарда тутилган икки ёки ундан ортиқ жиноятларни содир этиб, шахс улардан бирортаси учун ҳам ҳали судланган бўлмаслиги керак. Шундай экан, уларнинг фарқи нимада? Уларнинг фарқи қуйидагиларда ифодаланади:

1. Такроран жиноят содир этиш деб, фақат ЖК Махсус қисмининг битта моддасида ёки битта моддасининг битта қисмида назарда тутилган икки ёки ундан ортиқ турли вақтларда содир этилган жиноятлар тушунилса, бир неча жиноятлар содир этиш деганда, ЖК Махсус қисмининг турли моддаларида ёки битта моддасининг турли қисмларида назарда тутилган икки ёки ундан ортиқ жиноятларни содир этиш назарда тутилади.

2. Такроран жиноят содир этиш деганда, содир этилган ҳар бир жиноят турли вақтларда содир этилиб, шахс уларнинг бирортаси учун ҳам ҳали судланган бўлмаслиги керак. Бир неча жиноят содир этишда эса, агар жиноятларнинг идеал жами тариқасида содир этилган бўлса, ҳар бир жиноятни турли вақтларда эмас, балки бир вақтда ва бир жинойий ҳаракат билан ЖК Махсус қисмининг турли моддаларида назарда тутилган икки ёки ундан ортиқ жиноятлар содир этилади.

3. Такроран жиноят содир этишда ЖК Махсус қисмининг битта моддасининг битта қисмидаги икки ёки ундан ортиқ жиноятлар фақат турли вақтларда содир этилса, бир неча жиноятларнинг идеал жамида битта модданинг турли қисмларидаги жиноятлар бир вақтда содир этилмайди. Битта модданинг турли қисмларидаги жиноятлар фақат жиноятларнинг реал жамида содир этилиши мумкин, ҳолос.

4. Такроран жиноят содир этиш Жиноят кодекси Махсус қисмининг моддаларида квалификация қилишнинг зарурий белгиси сифатида кўрсатилган бўлиб, айнан олдинги жиноятга ўхшаш содир этилган жиноят ўша модданинг такроран содир этилганлик учун жавобгарликни белгиловчи нормаси билан квалификация қилинади.

Бир неча жиноят содир этиш эса, ЖК Махсус қисми моддаларида қилмишни квалификация қилишнинг зарурий белгиси ҳисобланмайди, балки Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 56-моддаси 1-қисми “н” бандига кўра жазони оғирлаш-тирувчи ҳолат ҳисобланади.

5. Такроран жиноят содир этилганда икки ёки ундан ортик мустақил таркибга эга бўлган жиноятлар содир этилган бўлсада, қилмишлар ЖК Махсус қисмининг такроран қилинганлик учун жавобгарликни белгиловчи нормасининг санкциясида назарда тутилган санкция доирасида битта жазо тури тайинланади.

Қўқон шаҳар судида кўрилган Охуновнинг жиноят ишини мисол тариқасида келтириш мумкин:

Охунов 2000 йил 5 май куни Қўқон шаҳар товар бозорида С.нинг сумкасидаги мулкни ўғирлаганлиги ва бир неча кундан кейин худди шундай жиноятни бир гуруҳ шахслар билан олдиндан тил бириктириб содир қилганлиги учун ҳукм қилинган. Охуновнинг биринчи жиноий қилмиши ЎзР ЖКнинг 169- моддасининг 2-қисми “а” банди, иккинчи жинояти эса 169-модданинг 2-қисми “в” бандида назарда тутилган жиноятларни ташкил қилган. Суд Охуновнинг жиноий қилмишларини ЎзР ЖК 169-моддасининг 3-қисми “а” банди билан, жиноят такроран содир этилган деб тўғри квалификация қилиб, ҳукм чиқарган ва шу модданинг 3-қисми санкциясида назарда тутилган озодликдан маҳрум қилиш жазосини тайинлаган. Бунда суд Охуновнинг жиноятларини квалификация қилиш ва жазо тайинлашнинг барча қоидаларига риоя қилган.

Бир неча жиноятлар учун жазо тайинлаганда эса, аввало ҳар бир жиноий қилмиш ўзининг алоҳида-алоҳида белгиларига қараб мустақил равишда квалификация қилинади. Содир қилинган жиноятларнинг ҳар бири учун ЖКнинг 54-моддасининг қоидалари асосида жазо тайинланиб, сўнгра ЖК 59-моддасининг қоидаларини қўллаб, жазоларнинг енгилроғини оғирроғи билан қоплаш, қисман ёки тўла қўшиш йўли билан ягона жазо тайинланади. Бунда қўшиш мумкин бўлган жазолар қўшилади, қўшиш мумкин бўлмаган жазолар алоҳида-алоҳида тайинланади.

Бунга 2000 йил 14 январ куни Тошкент шаҳар Чилонзор туман судида кўрилган Ричков К.Я.нинг жиноят ишини мисол тариқасида келтириш мумкин.

Ричков К. 2000 йил 4 март куни қўшниси Радченко И.А.нинг уйига ўғрилик қилиш мақсадида кириб “Самсунг” маркали 200.000 сўм турадиган телевизорни ўғирлаб кетади. Телевизорни сотиб, пулини ишлатиб юборади. 2000 йилнинг 15 июнь куни қўшниси Алексеев А.нинг уйига телевизор кўриш баҳонасида киради. Алексеевнинг ўғли Демидов А.нинг кўлида 5000 сўм турадиган соатни кўриб қолади ва боланинг онаси бошқа хонада уй ишлари

билан бандлигидан фойдаланиб, боланинг кўлидан соатни ечиб кўрсатишни сўрайди. Соатни ўз кўлига тақиб олиб, кейинроқ бераман деб чиқиб кетади ва соатни сотиб, пулини ўз эҳтиёжларига ишлатиб юборади.

Суд унинг қилмишларини Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 169-моддаси 3-қисми “б” банди ва 166-модданинг 3-қисми “б” банди билан квалификация қилиб, ҳар бир жиноят учун алоҳида-алоҳида жазо тайинлаб, сўнгра озодликдан маҳрум қилиш тариқасида ягона жазони тайинлаган. Суд квалификация қилиш ва жазо тайинлашнинг барча қоидаларига риоя қилган.

Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 32-моддаси мазмунига кўра, Қонунда кўрсатилган алоҳида ҳолларда ЖК Махсус қисмининг турли моддаларида назарда тутилган жиноятларни турли вақтларда содир этган тақдирда жиноятни такроран содир этилган деб ҳисоблаш кераклиги назарда тутилган. Бундай қоидалар Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 104, 105, 118, 119, 164 ва ҳоказо моддаларида назарда тутилган.

Жумладан, Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 105-моддаси 2-қисмининг “к” бандида”... илгари ушбу Кодекснинг 104-моддасида назарда тутилган қасддан баданга оғир шикаст етказиш жиноятини содир этган ёхуд ушбу Кодекснинг 97- моддасида назарда тутилган қасддан одам ўлдириш жиноятини содир этган шахс томонидан қасддан баданга ўртача оғир шикаст етказиш” дейилган. Демак, илгари Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 104-моддасида ёки 97-моддасида назарда тутилган жиноятни содир этиб, бу жиноят учун шахс ҳали судланмасдан 105-модданинг 1-қисмида назарда тутилган жиноятни содир қилган бўлса, айбдорнинг бу қилмиши такроран қилинган деб ҳисобланиб, Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 105-моддаси 2-қисми “и” банди билан квалификация қилиниб, жазо тайинланади. Қонунда белгиланишига кўра, жиноят такроран содир этилган деб топилган тақдирда фақат битта норма билан яъни, “такроран қилинган” деган бандининг ўзи билан жавобгар қилинади. Қонунда белгиланган алоҳида ҳолларда-чи? Ваҳоланки, олдин содир қилинган жиноят ўта оғир ҳисобланади. Шунга кўра, бундай ҳолда кейин содир этилган жиноятга нисбатан такроран қилинса деган қоида татбиқ этилади. Яъни, 97 ёки 104 ва 105-моддаларга нисбатан жиноятларнинг жами қоидалари татбиқ қилинади. Яъни, 97-модданинг тегишли қисми ёки 104-модданинг

тегишли қисми ҳамда 105-модда билан жиноятлар жами тариқасида квалификация қилиниб жазо тайинланади.

Агарда баданга ўртача оғир шикаст етказиш юқорида айтилган жиноятлар учун судланганидан кейин содир этилган бўлса, жиноят такроран содир этилган деб ҳисобланмайди. Бундай ҳолда рецидив жиноят ёки хавфли рецидив жиноят ёхуд ўта хавфли рецидив жиноят содир этилган деб топилади. Агар бунга асослар мавжуд бўлса, шахс ўта хавфли рецидивист деб топилиши мумкин.

Шу муносабат билан шундай савол туғилади: қилмишлар қайси ҳолларда жиноятлар жами деб ва қайси ҳолларда рецидив жиноят содир этилган деб топилади? Бу масалада юридик адабиётларда ягона фикр йўқ. Қонунда эса (34-модданинг 1- қисми) шахснинг илгари қасддан содир этилган жинояти учун судланганидан кейин қасддан янги жиноят содир этиши рецидив жиноят содир этиш деб топилади, дейилган.

Жиноятни такроран содир этилган деб ёхуд жиноятлар жами деб ёки рецидив жиноят деб ҳисоблаш учун уларнинг аниқ чегарасини билиб олиш ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. Бу чегарани тўғри аниқламаслик қилмишни нотўғри квалификация қилинишига ва натижада қонун бузилган ҳолда адолатсиз жазо тайинланишига сабаб бўлади.

Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 77-моддаси 2-қисмида “жазо тайинланган айблов ҳукми қонуний кучга кирган кундан бошлаб, шахс судланган деб ҳисобланади”, – дейилади. Агар ҳукм қонуний кучга кирганидан кейин шахс судланган деб ҳисобланадиган бўлса, шахсга нисбатан ҳукм чиққанидан кейин ҳукм қонуний кучга киргунча содир этилган жиноятни бир қанча жиноятларнинг қайси шаклига киритиш керак, деган ҳақли савол туғилади.

Айрим муаллифлар шахс айблов ҳукми қонуний кучга кирган вақтдан бошлаб судланган деб ҳисобланади деб ёзади.¹ Агарда умуман шахсни судланганлик муддатини ҳисоблаш керак бўлса, бу фикр тўғри. Аммо қилмишни рецидив жиноят деб қачондан ҳисоблаш керак. Бошқа гуруҳ муаллифлар айблов ҳукми эълон қилиниши билан судланганлик ҳолати бошланади деб ҳисоблайдилар.²

Ушбу масалага Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 60-моддасини таҳлил қилиш орқали жавоб топиш мумкин. Бу моддада

---

¹ Ераксин В.В. Погашение и снятие судимости в Советском уголовном праве. М. 1963. с. 5.

² Гришанин П.Ф. Ответственность преступников рецидивыстов по сов. уг. праву. М. 1974, с.27.

“Агар маҳкум ҳукм чиқарилганидан кейин жазони тўла ўтамай туриб, янги жиноят содир этса, суд янги ҳукм бўйича тайинланган жазо муддатига илгариги ҳукм юзасидан ўталмай қолган жазо муддатини тўла ёки қисман қўшади”, - дейилади. Демак, ҳукм қонуний кучга кирганидан бошлаб қонунда белгиланган судланганлик муддатини ҳисоблаш бошлансада, ҳукм чиқарилганидан кейин содир этилган жиноят рецидив жиноят ҳисобланади.

Ана шу юқорида айтилганларга кўра қилмишларни жиноятлар жами ёки рецидив жиноят деб ҳисоблашнинг чегараси ҳукм эълон қилиш вақти ҳисобланади. Шахснинг жиноятлари учун ҳукм эълон қилингунча содир қилган жиноятлари жиноятлар жами, ҳукм эълон қилингандан кейин содир қилган жиноят рецидив жиноят деб топилади.

Қонунда бир хил жазо турлари назарда тутилган жиноятлар учун жазо тайинлаш.

Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 43-моддасида асосий жазо тариқасида тайинланиши мумкин бўлган саккизта жазо турлари назарда тутилган бўлиб, ЖКнинг Махсус қисми моддаларининг санкцияларида жиноятларнинг ижтимоий хавфлилик даражасига қараб жазо тури, миқдори ёки муддатлари белгиланган. ЖКнинг Махсус қисми моддаларида назарда тутилган санкциялар содир этилган жинояти учун айбдорга нисбатан тайинланган жиноий жазо бўлса, иккинчи томондан жиноятларнинг ижтимоий хавфлилигини белгиловчи мезон ҳам ҳисобланади.

ЖКнинг Махсус қисми моддаларининг асосий кўпчилик қисмида жазолар альтернатив жазолар тариқасида назарда тутилган. Суд жиноят содир этишда айбдор деб топилган шахсга нисбатан жиноятнинг характери, ижтимоий хавфлилик даражаси ва ишнинг бошқа ҳолатларини ҳисобга олган ҳолда санкцияда назарда тутилган асосий жазолардан бирини тайинлайди.

Суд амалиётида бир неча жиноятлар учун жазо тайинлашда кўпроқ озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланмоқда. Аммо озодликдан маҳрум қилиш жазоси оғир ва ўта оғир жиноят содир этилгандагина қўлланиши зарурлиги Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Пленуми қарорларида такрор-такрор таъкидланган. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2000 йил 22 декабрдаги “Жиноят учун жазо чорасини тайинлаш борасида суд амалиётида вужудга келган айрим масалалар тўғрисида”ги

қарорида “Айбдорга тайинланган жазо чораси адолатли ва унинг ахлоқан тузалиши, янги жиноят содир этишининг олдини олиш учун зарур ҳамда етарли бўлиши керак”, деб тушунтириш берилган.¹

Озодликдан маҳрум қилиш жазо чораси, фақат оғир ва ўта оғир жиноят содир этган шахсларга нисбатан ёки ЖКнинг 56-моддасида санаб ўтилган жазони оғирлаштирувчи ҳолатлар мавжуд бўлганда, шунингдек, жазо тизимидаги бошқа енгилроқ чораларни қўллаш имконияти бўлмаган ҳоллардагина тайинланиши мақсадга мувофиқдир, дейилади.

Жиноятлар жами тариқасида квалификация қилинган жиноятлар учун жавобгарликни белгиловчи моддаларнинг санкциясида альтернатив жазо тариқасида назарда тутилган жиноятлардан суд ишдаги ҳолатларга қараб бирини танлаб тайинлайди. Агарда ҳар бир жиноят учун тайинланган жазолар бир хил бўлса, Жиноят кодексининг 59-моддасида белгиланган тартибда бу жазоларни қисман қўшиш ёки тўла қўшиш орқали ягона жазо тайинланади. Суд амалиётини ўрганишдан маълум бўлишича, судлар кўпроқ қисман қўшиш усулидан фойдаланмоқдалар.

Бир хил турдаги жазоларни қисман қўшиш ёки тўла қўшиш йўли билан қатъий жазо тайинланганда агар содир этилган жиноятлардан ҳеч бўлмаганда биттаси оғир ёки ўта оғир бўлса, тайинланган қатъий жазо миқдори ўша жазо тури учун ЖКнинг Умумий қисми моддаларида белгиланган муддат доирасида тайинланади. Масалан, озодликдан маҳрум қилишнинг энг кўп муддати йигирма йилдан кўп бўлмаслиги (ЖКнинг 50-моддаси); қамоқ олти ойдан ошмаслиги, (48-модда); интизомий қисмга жўнатиш (49-модда) бир йилдан ошмаслиги, озодликдан маҳрум қилишнинг ўрнига тайинланган тақдирда уч йилдан ошмаслиги; ахлоқ тузатиш ишлари (46-модда) ва хизмат бўйича чеклаш (47-модда)нинг муддати уч йилдан ошмаслиги; муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш (ЖКнинг 45-моддаси) беш йилдан ошмаслиги; жарима эса энг кам ойлик иш ҳақининг олти юз бараваридан ошмаслиги керак.

Олдинги бобда таъкидлаганимиздек, бир неча жиноятлар жиноятларнинг идеал жами тариқасида содир этилган ва бу жиноятлар биринчи марта содир этилган бўлса, шахснинг аҳволини жиддий енгиллаштирувчи нормаларни, агарда бунга асослар мавжуд бўлса, қўлланиши мумкин. Буларга масалан жавобгарликдан (65-68-моддалар) ва жазодан озод қилиш (70-76-моддалар)ни айтиш мумкин.

---

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2000 йил 22 декабрдаги қарорлари. Т.; 2000, 14-бет.

Шу муносабат билан шундай савол туғилади. Агар қилмишлар учун жиноятларнинг идеал жами тариқасида жазо тайинланганда, жазони енгилроғи билан алмаштириш, шартли ҳукм қилишни қўллаш ҳар бир жиноят учун алоҳида-алоҳида тайинланадими ёки қатъий жазо тайинланганидан кейин қўлланадими, деган савол туғилади.

Ушбу масала бўйича собиқ СССР Олий суди Пленумининг 1979 йил 29 июндаги “Жазо тайинлашнинг умумий асослари тўғрисида”ги қарорининг 8-бандида “Бир неча жиноятларни содир қилишда айбланаётган шахсга нисбатан қонунда кўрсатилганидан ҳам енгилроқ жазо тайинлашда ҳар бир жиноят учун жазо тайинлаш вақтида жазоларнинг ҳар бири учун алоҳида-алоҳида тайинланган жазолардан бирига нисбатан қўлланиши, сўнгра қатъий жазо тайинланиши мумкин”, деб тушунтириш берилган эди. Демак, бир неча жиноят содир қилишда айбланаётган шахсга нисбатан енгилроқ жазо билан алмаштириш жиноятлар жами тариқасида жазо тайинланганда эмас, балки ҳар бир жиноят учун алоҳида-алоҳида жазо тайинлаш вақтида қўлланилади.

Ушбу масала шартли ҳукм қилишда қандай ҳал қилинади? Бу собиқ СССР Олий суди Пленумининг 1981 йил 31 июлдаги “Бир неча жиноятлар ва бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинлашнинг суд амалиёти тўғрисида”ги қарорининг 6-бандида бир неча жиноятлар учун жазо тайинланганда шартли ҳукм қилиш фақат қатъий жазо тайинланганидан кейингина қўлланиши мумкинлиги тўғрисида тушунтириш берилган.¹ Бу масалага Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1996 йил 19 июлдаги “Жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида”ги қарори 2.3 бандида берилган тушунтиришга кўра, “Бир неча жиноят содир этишда айбдор деб топилган шахсларга нисбатан шартли ҳукм қилиш тўғрисидаги қарор фақат уларга нисбатан қатъий жазо белгиланганидан сўнг жазонинг тури ва миқдоридан келиб чиққан ҳолда ҳукмда кўрсатилиши лозимлигини судлар инобатга олишлари керак”, дейилади.² Демак, шартли ҳукм қилиш бир неча жиноятлар юзасидан қатъий жазо тайинланганидан кейин қўлланилади.

Жиноятлар жами юзасидан ахлоқ тузатиш ишлари ёки хизмат бўйича чеклашнинг ўзига хос хусусиятлари бор. Бу жазолардан бошқалари тайинланган тақдирда қонунда белгиланган муддат ёки

¹ Сборник Постановлений Пленума Верховного суда СССР. 1924-1986. М. 1987, 563-бет.

² Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорларининг тўплами. 1991-1997, Т., «Шарқ», 1997, 51-бет.

миқдор доирасида тайинланади. Ахлоқ тузатиш ишлари ва хизмат бўйича чеклаш жазолари ҳам муддат, ҳам миқдор доирасида тайинланади.

Ахлоқ тузатиш ишлари шахс иш ҳақининг 10% идан 30% гача миқдорда давлат даромади ҳисобига ушлаб қолиб, олти ойдан уч йилгача муддатга, хизмат бўйича чеклаш иш ҳақининг 10% идан 30%игача бўлган миқдорини давлат даромади ҳисобига ушлаб қолиб, икки ойдан уч йилгача муддатга тайинланади.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 60-моддасида (Бир неча ҳукм юзасидан жазо тайинлаш) “Бир неча ҳукм юзасидан ахлоқ тузатиш ишларига ёки хизмат бўйича чеклашга ҳукм қилиниб, иш ҳақи ёки пул таъминотидан ушлаб қолишнинг ҳар хил миқдори белгиланган ҳолларда бу жазоларнинг фақат муддатлари кўшилади” дейилади. Бу норманинг мазмунига кўра, шахс биринчи ҳукм бўйича ахлоқ тузатиш жазосига ҳукм қилиниб, иш ҳақидан 15%ини ушлаб қолиш белгиланган бўлса, иккинчи ҳукм бўйича иш ҳақининг 20%ини ушлаб қолиш тайинланган тақдирда кейинги ҳукм бўйича тайинланган жазо муддатига олдинги ҳукм бўйича жазонинг қолган қисмининг кейинги жазога қисман ёки тўла кўшиб тайинланади. Бунда биринчи ҳукм бўйича тайинланган жазо учун белгиланган 15% ўша жазонинг қанча қисми кейинги ҳукмга кўшилган бўлса шунча муддат мобайнида маҳкумнинг иш ҳақининг 15%и, кейинги ҳукм бўйича эса 20% ушлаб қилинади. Қисқа қилиб айтганда, ахлоқ тузатиш ишларининг муддатлари қисман кўшилади, фоизлари эса алоҳида-алоҳида ижро этилади. Хизмат бўйича чеклаш жазосига ҳам худди шундай қоидалар татбиқ этилади.

Судлар ЖКнинг 59-моддаси тартибида ахлоқ тузатиш ишлари юзасидан жиноятлар жами тариқасида жазо тайинлаганда эса бу жазонинг муддатларига ҳам, фоизларга ҳам қисман кўшиш қоидаларини қўлламоқдалар. Чунки 59-моддада муддатларни кўшиш ва фоизларини алоҳида-алоҳида ижро этиш назарда тутилмаган. Шундан бўлса керак, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1996 йил 19 июндаги “Жиноят учун жазо тайинлаш тўғрисида”ги қарорининг 4.1-бандида “Ахлоқ тузатиш иши жазосини тайинлашда унинг муддати, ушлаб қолинадиган миқдор фоизи олдин ҳар бир модда бўйича алоҳида-алоҳида, сўнгра уларнинг мажмуи бўйича кўрсатилади”, дейилади.¹ Айтилганларни ҳисобга олиб,

---

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорлари тўплами, 1991—1997. Т.: 1997, 1-жилд, 48-бет.

Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 59-моддаси “Бир неча жиноятлар юзасидан ахлоқ тузатиш ишлари ёки хизмат бўйича чеклашга ҳукм қилиниб, иш ҳақи ёки таъминотидан ушлаб қолишнинг муддатлари ушбу Кодекснинг 1-қисми қоидаларига амал қилган ҳолда фоизлари эса алоҳида-алоҳида ушлаб қолинади”, деган қисм билан тўлдириш мақсадга мувофиқ бўлади ва жиноят қонунларини либераллаштиришга мувофиқ бўлади.

Амалдаги қонунда бир неча жиноятлар учун жазо тайинлашга нисбатан бир неча ҳукмлар юзасидан ахлоқ тузатиш ишларини тайинлаш енгилроқ бўлиб қолмоқда.

Қонунда ҳар хил жазо турлари назарда тутилган жиноятлар учун жазо тайинлаш.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 15-моддасида жиноятларнинг ижтимоий хавфлилик даражасига қараб таснифлаш назарда тутилган бўлиб, барча жиноятлар ижтимоий хавфи катта бўлмаган, унча оғир бўлмаган, оғир ва ўта оғир жиноятларга бўлинган.

Айбдор томонидан содир этилган жиноятларнинг барчаси фақат ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки фақат унча оғир ёхуд ўта оғир бўлмаслиги мумкин. Айбдор томонидан содир этилган жиноятларнинг бири ижтимоий хавфи катта бўлмаган, иккинчиси оғир ёки ўта оғир бўлиши мумкин. Жиноят кодекси Махсус қисмининг моддалари санкциясидаги жазо тури ва муддати жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражасига қараб белгиланган.

Айбдорнинг қилмиши квалификация қилинган жиноятларнинг ижтимоий хавфлилиги ҳар хил бўлиши ва шунга мувофиқ равишда жазолар ҳам ҳар хил белгиланган. Масалан, агарда айбдорнинг қилмишлари ЖКнинг 109-моддаси 2-қисми ва 105-моддаси билан квалификация қилинган бўлса, 109-модданинг 2-қисми санкциясида жарима, ахлоқ тузатиш ишлари ва энг оғир жазо сифатида қамок жазолари, 105-модданинг 2-қисмида эса фақат озодликдан маҳрум қилиш жазоси назарда тутилган.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикасининг 1999 йил 20 августдаги Жиноят кодексига айрим қўшимча ва ўзгартиришлар киритиш тўғрисидаги Қонуни билан ЖКнинг бир қатор моддаларига (масалан, 180, 181, 184, 185 ва ҳоказо моддалар) “Етказилган моддий зарар уч қарра миқдорда қопланган тақдирда, озодликдан маҳрум

қилиш тариқасидаги жазо қўлланилмайди”, деган қисм билан тўлдирилди.¹

Шунингдек, “Жиноий жазоларнинг либераллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг Жиноят, Жиноят - процессуал кодекслари ҳамда Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексга ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида”ги Ўзбекистон Республикасининг 2001 йил 29 августдаги Қонуни билан Жиноят кодексининг анчагина моддаларига (масалан, 167, 168, 170 ва ҳоказо моддалар) етказилган моддий зарарнинг ўрни қопланган тақдирда озодликдан маҳрум қилиш ва қамоқ жазосининг қўлланилмаслиги тўғрисидаги қисм билан тўлдирилди.² Шу муносабат билан айбдорнинг бир неча жиноятлари учун жазо тайинлашда айрим муаммолар пайдо бўлди. Қуйида ушбу масалаларга қисқача тўхталиб ўтамиз.

Жиноят содир этишда айбланаётган шахснинг қилмишлари ЖК Махсус қисмининг турли моддалари ёки битта моддасининг турли қисмлари билан жиноятлар жами тариқасида квалификация қилинган ва жиноятлар учун ҳар хил турдаги асосий жазолар назарда тутилган бўлса, бундай жиноятлар учун жазоларни қўшишнинг қоидалари Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 61-моддасида белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 43-моддасида назарда тутилган жазо тизимидаги жазоларни бир неча жиноятлар учун тайинлаш усулига қараб икки гуруҳга бўлиш мумкин, булар:

- 1) бир-бири билан қўшиш мумкин бўлган жазолар;
- 2) қўшиш мумкин бўлмаган ва алоҳида ижро этиладиган жазолар.

Қўшиш мумкин бўлган жазоларга ахлоқ тузатиш ишлари, хизмат бўйича чеклаш, қамоқ, интизомий қисмга жўнатиш киради.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, бу жазолар бир-бири билан қўшилмай, ЖКнинг 61-моддасида белгиланган қоидаларга кўра фақат озодликдан маҳрум қилиш жазосига қўшилади. Агар тайинланган жазолар бир хил бўлса, олдинги параграфда айтганимиздек, қоплаш, қисман ёки тўла қўшиш орқали ягона жазо тайинланаверади. Бу ерда гап фақат тайинланган жазолар ҳар хил бўлса, ягона жазо тайинлаш устида кетмоқда.

Озодликдан маҳрум қилишга қўшилмай алоҳида ижро этиладиган асосий жазоларга жарима ва муайян ҳуқуқдан маҳрум

---

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1999 йил, 9-сон, 229-модда.

² Халқ сўзи. 2001 йил 18 октябрь.

қилиш тариқасидаги жазолар киради ва улар бошқа турдаги жазоларга қўшилмай, алоҳида-алоҳида тайинланади. Масалан, жиноятлар жами тариқасида квалификация қилинган жиноятларнинг бири учун ахлоқ тузатиш ишлари, иккинчиси учун жарима тайинланган бўлса, уларнинг ҳар иккаласи асосий жазо сифатида алоҳида-алоҳида тайинланади.

Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 61-моддаси мазмунига кўра, ҳар хил турдаги жазолар қўшилганда, фақат озодликдан маҳрум қилишга, қамоқ, интизомий қисмга жўнатиш, ахлоқ тузатиш ишлари ёки хизмат бўйича чеклаш жазосини қўшиш мумкин. Қамоқ ва интизомий қисмга жўнатиш ёки қамоқни ахлоқ тузатиш ишлари билан қўшиш мумкинми? ЖКнинг 61-моддаси мазмунига кўра мумкин эмас, улар фақат озодликдан маҳрум қилиш жазосига қўшилади. Қонунда озодликдан маҳрум қилишдан бошқа турдаги жазоларнинг бир-бири билан қўшиб ягона жазо тайинлаш тартиби назарда тутилмаган.

ЖКнинг Махсус қисми бир қанча моддаларида етказилган моддий зарар уч карра миқдорда қопланган тақдирда озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазо қўлланилмайди деган ҳамда моддий зарарнинг ўрни қопланган тақдирда озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазо қўлланилмайди, деган қисм билан тўлдирилганлиги муносабати билан озодликдан маҳрум қилишни тайинлашнинг қонунда чекланганлиги бир қатор муаммоларни келтириб чиқаради. Масалан, айтайлик, қилмиши 167-модданинг 2-қисми (ўзлаштириш ва растрата қилиш) ва 228-модда (хужжатларни қалбакилаштириш)нинг 1-қисми билан жиноятлар жами тариқасида квалификация қилинган бўлиб, жиноятларнинг бири учун озодликдан маҳрум қилишдан бошқа, яъни ахлоқ тузатиш ишлари, иккинчиси учун қамоқ ёки бошқа бир жазо тури тайинланган бўлса, ягона жазо тайинлаш тартиби қандай бўлади? Бизнингча, ЖК Махсус қисми моддалари санкциясида назарда тутилган алоҳида ижро этиш мумкин бўлган жазо турларини назарда тутувчи санкцияларни янада кенгайтириш керак.

Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 61-моддасида жазоларни қўшишнинг қуйидаги тартиби белгиланган.

Ҳар хил турдаги асосий жазоларни қўшганда озодликдан маҳрум қилишнинг бир куни:

а) қамоқ ёки интизомий қисмга жўнатишнинг бир кунига;

б) ахлоқ тузатиш ишлари ёки хизмат бўйича чеклашнинг уч кунига ҳисоблаб бу жазолар озодликдан маҳрум қилиш туридаги қатъий жазо тайинланади.

Агар айбдорнинг қилмишлари жиноятлар жами тариқасида квалификация қилинган бўлиб, жиноятлардан бири учун етказилган моддий зарарни қоплаганлиги учун озодликдан маҳрум қилиш қўлланмай, жарима ёки ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд бошқа бир жазо тайинланган бўлса, жавобгарликка тортилаётган модданинг бошқасида бундай қондани қўллаш мумкин бўлмай озодликдан маҳрум қилиш назарда тутилган бўлса, қатъий жазо тайинлаш масаласи қандай ҳал қилинади деган савол туғилади. Бундай ҳолда ҳам ЖКнинг 59 ва 61- моддаларида назарда тутилган қондалар асосида жазо тайинланади. Яъни қўшиш мумкин бўлган жазоларни аввал 61-моддаси тартибида озодликдан маҳрум қилишга айлантирилади, сўнгра тўла ёки қисман қўшиш орқали озодликдан маҳрум қилишни тайинлайди. Қўшиш мумкин бўлмаган жазолар эса алоҳида-алоҳида тайинланади.

Иш бўйича ҳукм чиқарилганидан кейин маҳкумнинг биринчи иш бўйича чиқарилган ҳукмгача яна бошқа жиноятда айбли эканлиги аниқланган тақдирда жазо тайинлашда ҳам айрим муаммолар мавжуд. Суд амалиётида шундай ҳодисалар бўладики, шахс бир неча жиноятларни содир қилади, дастлабки тергов органларига, шу жумладан судга содир этилган жиноятларнинг фақат биттаси ёки иккитаси маълум бўлиб, бошқалари маълум бўлмайди. Суд эса маълум бўлган ва тўла исботланган жиноят учун ҳукм чиқаради, маълум бўлмаган жиноят латент жиноят сифатида қолади. Айбдор содир қилган жиноятларнинг бир қисми учун ҳукм чиққанидан кейин шу ҳукмгача яна бошқа жиноятлар содир этганлиги аниқланса, жазо бир неча жиноятлар юзасидан тайинланадими ёки бир неча ҳукмлар юзасидан тайинланадими, деган савол туғилади.

Ушбу масала қонунда аниқ белгилаб қўйилиб, уни ҳар хил талқин қилинишига чек қўйилди.

Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 59-моддаси 3-қисмида бу қуйидагича ифодаланган: “Агар иш бўйича ҳукм чиқарилганидан кейин маҳкумнинг биринчи иш бўйича чиқарилган ҳукмгача яна бошқа жиноятда айбли эканлиги аниқланса ҳам жазо ўша тартибда (ЖКнинг 59-моддаси 1-қисми тартибида) тайинланади”, дейилади.

Демак, бу ерда шахс бир неча жиноятларни содир қилган бўлиб, улардан фақат судга маълум бўлган ва тўла исботланган жиноят учун ҳукм эълон қилинган вақтгача содир қилган жиноятлари назарда тутилмоқда. Бунда биринчи ҳукм бўйича тайинланган жазо (асосий ва қўшимча)ни ўтаб бўлгунча шу ҳукмгача содир этилиб, лекин ҳукмдан кейин аниқланган жиноятлар тўғрисида айтилмоқда.

Қўқон шаҳар судида кўрилган А.нинг жиноят ишини мисол тариқасида келтириш мумкин. А. Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 168-моддасининг 2-қисми “а” бандида назарда тутилган (анча миқдордаги мулкни фирибгарлик йўли билан талон-торож қилиш) жиноятни содир қилганликда айбланиб уч йил муддатга ахлоқ тузатиш ишига ҳукм қилинади. Жазонинг бир йил у икки ойини ўтаб бўлганидан кейин шу ҳукмгача яна ЖКнинг 169-моддасининг 3-қисми “б” бандида назарда тутилган жиноятни содир қилганлиги аниқланади.

Суд А.нинг содир қилган жиноятини 169-модданинг 2-қисми “б” банди билан тўрт йил озодликдан маҳрум қилиш жазосини тайинлаб, олдинги ҳукм бўйича тайинланган ахлоқ тузатиш ишини 61-модданинг қоидаларига асосланиб ҳар уч кунини озодликдан маҳрум қилишнинг бир кунига ҳисоблаб бир йил озодликдан маҳрум қилиш билан алмаштиради ва 59-модданинг қоидаларини қўллаган ҳолда тўла қўшиш орқали беш йил муддатга озодликдан маҳрум қилишни тайинлайди. А.нинг бир йил-у икки ой ахлоқ тузатиш ишини ўталган қисмини тўрт ой олти кун ҳисоблаб озодликдан маҳрум қилишнинг тўрт ой олти кун қисмини ўтаган ҳисоблансин, деб ҳукмда кўрсатилган.

Бизнинг фикримизча, суд А.га нисбатан жазо тайинлашнинг 59 ва 61-моддаларида белгиланган барча қоидаларига риоя қилган. Лекин суд ушбу масалани амалда тўғри ҳал қилган бўлсада, қонунда ноаниқлик мавжуд. Бу камчилик қуйидагилардир:

Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 59-моддаси 3-қисмининг охириги жумласида “Бундай ҳолда жиноятлар мажмуи тариқасида суд томонидан тайинланган жазо муддатига биринчи ҳукм юзасидан жазонинг ўталган қисми қўшилади”, дейилади.

Албатта ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан, ҳам жазонинг ўталган қисмининг ўзини янги ҳукм бўйича тайинлашда жазога қўшиш ҳеч қандай мантиққа тўғри келмайди. Бу ерда ушбу модданинг таҳририни ишлаб чиқишда ёки нашр қилишда йўл қўйилган хато бўлиши мумкин. Бизнинг фикримизча, “жазо

муддатига биринчи ҳукм юзасидан жазонинг ўталган қисми ҳам қўшилади”, деган мазмунда берилиши керак.

Таҳлил этилаётган қоида бўйича жазо тайинлаш биринчи ҳукм юзасидан тайинланган асосий ва қўшимча жазоларни ўтаб бўлгунча қўлланилади. Агарда шахс биринчи ҳукм бўйича тайинланган асосий жазони ўтаб бўлса ва фақат қўшимча жазоси ўталмай қолган бўлса, бундай ҳолда ҳам 59-модданинг 3-қисми қоидалари асосида жазо тайинланади ва кейинги ҳукм бўйича тайинланган жазога биринчи ҳукм юзасидан тайинланган жазонинг қолган қўшимча жазо қисмини қўшиб тайинлайди.

Агар биринчи ҳукм юзасидан тайинланган жазо тўла ўтаб бўлинганидан кейин жиноят аниқланган бўлса, ундай ҳолда 59-модданинг учинчи қисми тартибида жазо тайинлашга ҳожат қолмайди. Бунда агар ЖКнинг 64-моддасида назарда тутилган муддатлар ўтмасдан аниқланган бўлса, ўша жиноятнинг ўзи учун жавобгар қилинади. Агар бу жиноят биринчи ҳукмдан олдин содир этилган бўлса, умумий асосларда жазо тайинланаверади. Агарда биринчи ҳукм бўйича содир этилган жиноятдан кейин содир этилган бўлса, суд 56-модданинг 1-қисми “н” бандига асосан оғирлаштирувчи ҳолат деб жазо тайинлаши мумкин.

Бир неча жиноятлар юзасидан қўшимча жазо тайинлаш. Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 43-моддасида жиноий жазо тизими назарда тутилган бўлиб, бу жазолар, асосий жазоларга, асосий ёки қўшимча жазо сифатида тайинланадиган жазоларга ва фақат қўшимча жазо сифатида тайинланадиган жазоларга бўлинади.

Жазо тизимидаги жазолардан, муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш жазоси асосий жазо сифатида (беш йилгача муддатга), қўшимча жазо сифатида (уч йилгача муддатга) тайинланадиган жазо тури ҳисобланади. Ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилиш жазоси фақат қўшимча жазо тариқасида тайинланадиган жазо тури ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Жиноят кодекси қабул қилинган вақтда мол-мулкани мусодара қилиш тариқа-сидаги қўшимча жазо ҳам назарда тутилган эди.

Ўзбекистон Республикасининг “Жиноий жазоларни либераллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг Жиноят, Жиноят-процессуал кодекслари ҳамда Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексга ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида”ги 2001 йил 29 августда қабул қилинган Қонунига

биноан мол-мулкни мусодара қилиш жазоси ЖКнинг 43-моддасидан ва ЖК Махсус қисмининг барча моддалари санкциясидан чиқариб ташланди.¹

Жиноят учун асосий жазодан ташқари яна қўшимча жазо ҳам тайинлашдан мақсад нима? Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 42-моддаси 2-қисмида жазонинг мақсади белгиланган бўлиб, бизнинг фикримизча, асосий жазога ҳам, қўшимча жазога ҳам бирдек тегишлидир.

Юридик адабиётларда қўшимча жазолар ва уларни тайинлаш шартлари ҳақида бир қатор олимлар тадқиқот ишлари олиб борган бўлсаларда, у тадқиқотлар 1959 йилда қабул қилиниб, 1995 йил 1 апрелгача амалда бўлган ЖКда назарда тутилган қўшимча жазолар юзасидан тадқиқот ишлари олиб борилган эди. 1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган Жиноят кодекси бўйича қўшимча жазолар ва уларни тайинлаш шартлари тўғрисида монография даражасида деярли тадқиқот олиб борилмади. Бизнинг ушбу ишимиз қўшимча жазоларни тадқиқ қилиш эмас, бу мавзу алоҳида тадқиқотнинг объекти ҳисобланади. Аммо биз таҳлил қилаётган мавзу бир неча жиноятлар учун жазо тайинлаш бўлгани боис, шубҳасиз бир неча жиноятлар юзасидан қўшимча жазо тайинлаш ҳам бўлади. Шунини ҳисобга олиб бир неча жиноятлар юзасидан жазо тайинлаш вақтида қўшимча жазо тайинлаш масаласини ҳам қисқача баён қилишни лозим топдик.

Юридик адабиётларда асосий ва қўшимча жазолар ҳар хил бўлсада, уларни битта жиноят учун бир вақтда тайинланиши улар мақсадининг ягоналигини билдиради деб таъкидланади. И.М.Гальперин, Ю.Б. Мельниковалар асосий жазога қўшимча жазони ҳам қўшиб тайинланиши жазони индивидуал-лаштиришнинг кенг имкониятларини бериш билан бирга, жиноят содир қилишда айбланаётган шахсга нисбатан кенг даражадаги таъсир қилиш чораларини танлаш ҳамда содир этилган жиноятнинг ижтимоий жавобгарлик даражасини, айбдорнинг шахсини ҳисобга олган ҳолда жазо тайинлаш имкониятини беради”, деб ёзадилар². Биз ҳам уларнинг фикрларига қўшилаемиз ва маълум даражада жазони кучайтиради деб ҳисоблаймиз. Бу масалада А.Л. Цветинович

¹ “Халқ сўзи”, 2001 йил 18 октябрь.

² Қаранг: Гальперин И.М., Мельников Ю.Б. Дополнительные наказания. М. “Юрид-лет”, 1981 Дюнов В.К. Система дополнительных наказаний. Из-во АН. Киргиз. ССР. 1982. С. 1670. Дюнов В.К., Цветинович А. Дополнительные наказания: теория и практика. Фрунзе, “ИЛИМ” 1986. Каграмонов А.Г. О цели дополнительных наказаний по советскому уголовному праву. “Общественные науки в Узбекистане. 1982, № 7, с. 41—43. ва бошқалар”.

“қўшимча жазонинг бош функцияси – жазони индивидуаллаштиришни таъминлашни қўшимча ҳуқуқий чеклашни қўллаш орқали кучайтиришдан иборатдир”, деб ёзади.¹

Шундай қилиб, қўшимча жазо – қонунда назарда тутилган жиноий жавобгарликни индивидуаллаштириш имконини берувчи ёрдамчи чора бўлиб, суд томонидан асосий жазога қўшимча сифатида тайинланадиган, маҳкумни ахлоқ тузатиш, унинг жиноий фаолиятини давом эттиришга тўсқинлик қилиш, маҳкум томонидан янги жиноят содир этилишининг олдини олиш мақсадида тайинланадиган, шахснинг алоҳида хусусиятларига таъсир этувчи давлатнинг мажбурлов чорасидир.

Қўшимча жазо тайинлашнинг алоҳида шартлари борки ана шу шартлар мавжуд бўлсагина қўшимча жазо тайинланиши мумкин. Булар қуйидагилар:

1. Қўшимча жазо асосий жазодан оғир бўлмаслиги керак. Масалан, икки йил ахлоқ тузатиш иши жазосига қўшимча жазо сифатида тайинланган икки йил муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш жазоси енгилроқ ҳисобланади. Бундан ташқари, ЖКнинг 43-моддасида муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш “б” бандида ахлоқ тузатиш иши эса оғирроқ жазо сифатда “в” бандида жойланган.

2. Асосий жазо билан қўшимча жазо бир хил бўлмаслиги керак. Масалан, муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш асосий жазо сифатида тайинланган бўлса, бу жазо айбдорнинг қилмиши квалификация қилинган модданинг санкциясида қўшимча жазо сифатида тайинлаш мажбурий тарзда кўрсатилган тақдирда ҳам қўшимча жазо сифатида тайинланиши мумкин эмас. Айтиш керакки, жазонинг қайси тури оғир ёки енгиллиги қонунда белгиланган муддатлар билан эмас, балки маҳкумга нисбатан унинг ҳуқуқини чеклаш даражасига боғлиқ. Масалан, жарима жазоси ЖКнинг 43-моддасида назарда тутилган энг енгил жазо тури бўлсада, бу жазо муайян ҳуқуқдан маҳрум қилишга нисбатан шахсга кўпроқ мусибат келтира олади.

Жиноят кодексида назарда тутилган жазоларнинг фақат муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш ва ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилиш жазоларигина қўшимча жазо сифатида тайинланиши мумкин.

Агар шахснинг қилмиши ЖК Махсус қисмининг битта моддаси билан квалификация қилинган бўлса, шахсга нисбатан битта асосий жазо ва агар тайинлаш зарур бўлса, битта қўшимча жазо тайинланади.

---

¹ Цветинович А.Л. Дополнительные наказания. Изд-во Саратовского Университета. 1989. с. 17.

Муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш асосий жазо сифатида тайинланганда шу жазодан бошқа ҳар қандай жазога қўшимча жазо сифатида тайинланиши мумкин.

Ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилиш фақат оғир ёки ўта оғир жиноят содир қилинган бўлсагина ва жинояти бўйича ушбу унвондан маҳрум қилишни суд лозим топсагина қўшимча жазо тариқасида тайинланиши мумкин.

Айбдорнинг қилмиши ЖК Махсус қисмининг бир неча моддаси билан жавобгар қилинган бўлса, унинг бир ёки бир неча жиноятлари учун асосий ва қўшимча жазолар тайинланиши мумкин. Шахс бир неча жиноятлар учун жавобгар қилинаётган бўлса, қўшимча жазони ҳар бир жиноят учун алоҳида-алоҳида тайинлаш вақтида тайинлаш керакми ёки қатъий жазо тайинланганидан кейин тайинлаш керакми деган савол туғилади. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1996 йил 19 июлдаги “Жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида”ги қарорининг 9.6-бандида «Жиноят кодекси Махсус қисмининг турли моддаларида кўзда тутилган бир неча жиноятни содир этишда айбдор деб топилган шахсга қўшимча жазо асосийси сингари, даставвал ҳар бир ҳаракат учун алоҳида-алоҳида, сўнгра жиноятлар жами учун тайинланиши керак», деб тушунтириш берилган.¹ Демак, айбдорнинг қилмиши бир неча модда билан квалификация қилинган бўлса, унинг жиноятларининг қайси бирига қўшимча жазо тайинлаш масаласи, қонунга мувофиқ равишда иш ҳолатларига қараб ҳал қилинади.

Бир неча жиноятлар учун асосий жазо тайинлашда 61-модданинг қоидаларига амал қилинган ҳолда қўшиш мумкин бўлган жазолар қисман ёки тўла қўшиш орқали қатъий жазо тайинланади, қўшиш мумкин бўлмаган жазолар алоҳида-алоҳида тайинланади. Бу қоида қўшимча жазолар тайинлашга ҳам татбиқ қилинади. Битта жиноят учун биттадан асосий ва қўшимча жазо тайинланиши мумкин. Масалан, шахс қилмишларининг бири учун жарима, иккинчиси учун ахлоқ тузатиш ишлари тайинланган бўлса, қатъий жазо сифатида ҳам ҳар иккаласи қўшилмасдан алоҳида-алоҳида тайинланади. Шахс қилмишларининг бири учун транспорт воситаларини бошқариш ҳуқуқидан маҳрум қилиш, иккинчи жинояти учун аниқ бир вазифа билан шуғулланиш ҳуқуқидан маҳрум қилиш тайинланган бўлса, бу қўшимча жазоларга нисбатан тўла ёки қисман

---

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорларининг тўплами. 1991-1997,-Тошкент, “Шарқ”, 1997, 54-бет.

қўшиш қоидалари қўлла-нилмайди ва улар алоҳида-алоҳида тайинланади. Бунда ҳар иккала қўшимча жазонинг муддати уч йилдан кўп бўлиши мумкин эмас. Чунки қонунда муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш қўшимча жазо тариқасида фақат уч йилгача муддатга тайинланиши мумкин.

Агарда муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш қўшимча жазолари айнан бир хил бўлса, бу масала қандай ҳал қилинади деган савол туғилади. Бу масалада юқорида номи зикр этилган Пленум қарорининг 9.6-бандининг 2-қисмида “Агар жиноятлар жамига кирувчи икки ва ундан кўп жиноятлар учун айнан бир турдаги қўшимча жазо тайинланган бўлса, унинг қатъий миқдори кўпроқ қўшимча жазо муддатини кўзда тутувчи модда санкцияси доирасида уларни тўла ёки қисман қўшиш орқали, жиноят қонуни моддасида муддат белгиланмаган ёки қўшимча жазо Жиноят кодекси Умумий қисмининг қоидалари асосида қўлланилган ҳолларда эса ушбу жазо тури ёки белгиланган энг кўп муддат доирасида белгиланади”, дейилади. Демак, тайинланган қўшимча жазолар айнан бир хил бўлса, алоҳида-алоҳида ижро этилмай, тўла ёки қисман қўшиш орқали қатъий қўшимча жазо тайинланади. Масалан, айтайлик, айбдорнинг битта жинояти учун икки йил, иккинчи жинояти учун ҳам икки йил транспорт воситасини бошқариш ҳуқуқидан маҳрум қилиш қўшимча жазолари тайинланган бўлса, қисман қўшиш орқали уч йил муддатга транспорт воситасини бошқариш ҳуқуқидан маҳрум қилишнинг қатъий муддати тайинланади.

Муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш, озодликдан маҳрум қилиш ёки қамоқ жазосига қўшимча жазо сифатида тайинланган бўлса, асосий жазонинг бутун муддатига жорий қилиниб, суд ҳукми билан тайинланган муддатни ҳисоблаш эса асосий жазони ўтаб бўлганидан кейин бошланади. Бошқа турдаги жазоларга қўшимча жазо тариқасида тайинланган бўлса ёки шартли ҳукм қилинган бўлса, қўшимча жазо ҳукм қонуний кучга кирган кундан бошлаб ижро этилади.

Ушбу бобда бир неча жиноятлар учун жазо тайинлашнинг назарий ва амалий масалаларини ўрганиш натижасида айрим фикр ва мулоҳазаларимиз пайдо бўладики, хулоса қилиб уларни қисқа баён қиламиз.

1. Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 33-моддасида бир неча жиноятларнинг тушунчаси ва назарий асослари, 59-моддасида эса бир неча жиноятлар учун жазо тайинлаш қоидалари назарда тутилган.

Ана шу иккита модданинг мазмунини таҳлил қилиш ва солиштириш орқали, бир-бирига тўла мос келмайдиган жиҳатларини кўриш мумкин. Жумладан, ЖКнинг 33-моддасида “Ушбу кодекс Махсус қисмининг турли моддаларида ёки битта моддасининг турли қисмларида назарда тутилган жавобгарликка тортиладиган икки ёки ундан ортиқ бир неча жиноий қилмишни содир этиш, агарда улардан бирортаси учун ҳам шахс судланган бўлмаса, жиноятлар мажмуи деб топилади”, дейилади. Демак, фақат турли моддаларда назарда тутилган, балки битта модданинг турли қисмларида назарда тутилган жиноятларни турли вақтларда содир қилиш ҳам жиноятлар жамини ташкил этади. Лекин Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 59-моддасида эса фақат Махсус қисмининг турли моддаларида назарда тутилган жиноятлар содир этилган бўлсагина бир неча жиноят учун жазо тайинлаш қоидаларини кўллаб жазо тайинлаш лозимлиги ҳақида ёзилган. Натижада судлар битта модданинг турли қисмларида назарда тутилган жиноятлар учун жазо тайинлашда айрим ҳолларда хатога йўл қўймоқдалар. Ана шундай хатоларга йўл қўйилишининг олдини олиш ва 33-ва 59-моддаларнинг мазмунан бир-бирига мос келтириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 59-моддасининг 1-қисмини “Махсус қисмининг турли моддаларига” деган сўзлардан кейин “битта моддасининг турли қисмларида” деган сўзлар билан тўлдириш таклиф қилинади.

2. Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 60-моддаси 3-қисмида “Бир неча жиноятлар ахлоқ тузатиш ишларига ёки хизмат бўйича чеклашга ҳукм қилиниб, иш ҳақи ёки пул таъминотидан ушлаб қолишнинг ҳар хил миқдори белгиланган ҳолларда бу жазолар-нинг фақат муддатлари қўшилади”, дейилган. Буни қуйидагича тушуниш мумкин: айбдорнинг битта жинояти учун икки йил ахлоқ тузатиш иши ва иш ҳақининг 15%ини, иккинчи жинояти учун икки йил ахлоқ тузатиш ишлари ва иш ҳақининг 20%ини ушлаб қолиб, жиноятлар жами тариқасида қисман қўшиш орқали уч йил ахлоқ тузатиш ишлари тайинланса, жазонинг бир йили мобайнида 15%и, қолган икки йили мобайнида 20%и ушлаб қолинади деганидир. ЖКнинг 59-моддасида эса бундай қоида назарда тутилмаганлиги сабабли судлар ахлоқ тузатиш ишлари-нинг муддати ва фоизини ҳам қўшмоқдалар. Демак, бир неча жиноятлари учун ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинганларнинг аҳволи бир неча ҳукм юзасидан ахлоқ тузатиш жазосига ҳукм қилинганларнинг аҳволидан оғир бўлиб қолмоқда. Аслида бунинг акси бўлиши керак. Чунки бир неча жиноятлар

юзасидан жазо тайинлашга нисбатан бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинлаш оғирроқ бўлиши керак. Шуларни назарда тутиб, 60-моддада назарда тутилган юқорида айтилган қондани ЖКнинг 59-моддасида ҳам назарда тутиш таклиф қилинади.

3. Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 59-моддаси 3-қисмининг охириги жумласида “жиноятлар мажмуи тариқасида суд томонидан тайинланган жазо муддатига биринчи ҳукм юзасидан жазонинг ўталган қисми қўшилади”, дейилади. Амалда ҳеч қачон бундай бўлиши мумкин эмас. Чунки 59-модда бўйича жазо тайинланганда фақат ўталган қисми қўшилмай ҳар икки ҳукм юзасидан тайинланган жазолар биринчи ҳукм бўйича тайинланган жазонинг қанчаси ўтаб бўлинганидан қатъи назар тўла ёки қисман қўшиш орқали қатъий жазо тайинланади. Ушбу нормани бошқа таҳрирда қабул қилиб ўтирмай “...биринчи ҳукм бўйича жазонинг ўталган қисми ҳам қўшилади”, деб қабул қилинса мақсадга мувофиқ бўлади.

4. Жиноятларни такроран содир қилинган ва жиноятлар жами деб ҳисоблаш билан рецидив жиноятлар ўртасидаги аниқ чегара қаерда ётади? Қайси ҳолда қилмишларни жиноятлар жами деб, қайси ҳолда рецидив жиноят деб квалификация қилиниши керак? Ушбу масаланинг назарий ва амалий томонларини ўрганиб, Жиноят кодексининг 32, 33, 34, 59 ва 60-моддаларининг мазмунини таҳлил қилиб, улар ўртасидаги чегара ҳукмни эълон қилиш вақти деган хулосага келдик. Яъни ҳукм эълон қилингунча содир этилган барча жиноятлар ёки такроран содир этилган деб ёхуд жиноятлар жами деб, ҳукм эълон қилингандан кейин содир этилган жиноятларни эса рецидив жиноят деб квалификация қилиш керак деган хулосага келдик.

Бизнингча, ушбу фикр, мулоҳаза ва таклифларимизни Жиноят кодексига эътиборга олиниши бир неча жиноятлар юзасидан жазо тайинлашда йўл қўйилиши мумкин бўлган хатоларни бартараф қилиш имконини бериш билан бирга жиноят ҳуқуқини янада ривожлантиришнинг омилларидан бири бўлади.

2. Бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинлашнинг муаммолари

Жазо масаласи жиноят ҳуқуқи назариясида ҳам, жиноят қонунчилигида ҳам муҳим ўринда туради. Шунингдек, жазо ҳуқуқий

чоралар ичида жиноятчиликка қарши кураш масаласида муҳим чора сифатида фойдаланилади.

Кўпчилик олимларнинг фикрларига кўра жиноий жазо суд томонидан давлат номидан жиноят содир этган шахсга нисбатан жиноятларнинг умумий ва махсус олдини олиш мақсадида қўлланадиган давлатнинг махсус мажбурлов чорасидир¹.

1. Бошқа бир муаллифлар жазо жиноятчини, унга тегишли бўлган у ёки бу манфатлардан маҳрум қилиб, жиноятчини ва унинг жиноий фаолиятига давлат томонидан салбий баҳо беришдир².

2. С.И. Дементьевнинг фикрига кўра, жазо жиноят содир қилишда айбдор бўлган шахсга нисбатан қонунда белгиланган тартибда жафо келтириши ва муайян ҳуқуқлардан маҳрум қиладиган махсус мажбурлов чорасидир³.

Ўз Р ЖКнинг 42-моддасига кўра” Жазо жиноят содир этишда айбли деб топилган шахсга нисбатан давлат номидан суд ҳукми билан қўлланадиган ва маҳкумни қонунда назарда тутилган муайян ҳуқуқ ва эркинликлардан маҳрум қилиш ёки уларни чеклашдан иборат мажбурлов чорасидир. Жазо ҳақида Норбўтаев Э. Х. эса шундай деб ёзади: “Жазо оммага намуна этиш хусусиятига эга бўлган чорадир. Жазо давлатнинг шахс, жамият ва давлат ҳуқуқлари ва манфатларини ҳимоялаш учун қабул қилган қонунидаги белгиланган тақиқларни бузиш йўл-йўриқларини бажармасликдан иборат муайян шахснинг жиноий ахлоқига мажбуран жавоб чорасидир.⁴

Жиноий жазоларга берилган ушбу таърифлардан кўриниб турибдики, жиноий жазо тушунчаси масаласида ягона фикр йўқ. Ана шу берилган таърифлар ичида бизнинг фикримизча Ўз Р ЖКнинг 42-моддасида берилган таъриф унинг мазмун ва моҳиятига тўғри келади. Биз таҳлил қилаётган мавзу бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинлаш бўлсада, ана шу тайинланадиган жиноий жазоларнинг тушунчасига қисқача тўхталиб ўтдик.

Чунки ҳар қандай жиноят учун тайинланадиган жазода уни тайинлашнинг мақсади ётади.

Ўз Р ЖКнинг 43-моддасида жиноий жазоларнинг қатъий рўйхати берилган бўлиб, бу жазолар Жиноят кодекси Махсус қисми моддаларининг санкциясида назарда тутилган. Суд жиноят содир

¹ Наташев А.Е., Стручков Н.А. Основ теории исправительно-трудового права. 1967, с. 37; Ной И.С. Вопросы теории наказания в советском уголовном праве. Саратов. 1962. с. 155. Беляев Н.А. Уголовно-правовая политика и пути её реализации. Л. 1986, с.14.

² Шаргородский М.Д. Наказание, его цели и эффективность. Л. 1973. стр. 112-113.

³ Дементьев С.И. Лишение свободы. Уголовно-правовая и исправительно-трудовые аспекты. Ростов. 1981. с. 45.

⁴ Норбутаев Э.Х. Уголовный закон и его эффективность. Т., “Мехнат”, 1991.

этишда айбланаётган шахсга нисбатан жазо тайинлашда фақат айбдорнинг қилмиши квалификация қилинган модданинг ёки моддалар санкциясида назарда тутилган жазони тайинлаш-нинг иложи бўлмаса суд Ўз Р ЖКнинг 57-моддасига мурожаат қилиб қонунда кўрсатилганидан ҳам енгилроқ жазо тайинлаш қоидаларига амал қилган ҳолда Ўз Р ЖКнинг 43-моддасида назарда тутилган енгилроқ турдаги жазолардан бирини тайинлайди.

3. Жазо тайинлаш масаласи суд фаолиятининг ғоят муҳим қисми бўлиб, тайинланган жазо унинг мақсадига мувофиқ келиши керак.

Яъни ЎзР ЖКнинг 42-моддасида белгиланганига кўра, жазо маҳкумни ахлоқан тузатиш, унинг жиноий фаолиятини давом эттиришга тўсқинлик қилиш ҳамда маҳкум томонидан янги жиноят содир этилишини ва бошқа шахслар томонидан жиноят содир этилишининг олдини олиш мақсадида қўлланилади.

Агарда жиноят содир этишда айбдор бўлган шахснинг қилмиши Жиноят кодексининг битта моддаси билан квалификация қилинган бўлса, жазо тайинлаш масаласида бирон - бир муҳим муаммо келиб чиқмайди. Яъни, айбдорнинг қилмиши квалификация қилинган модданинг санкциясида назарда тутилган жазолардан бирини тайинлайверади. Аммо айбдорнинг қилмиши Жиноят кодекси Махсус қисмининг бир неча моддаси билан айбланаётган бўлса, ёки бир жиноят учун ҳукм чиқарилганидан кейин яна янги жиноят содир қилган тақдирда, яъни бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинлаш масаласи қандай ҳал қилинади деган савол туғилади. Шунинг назарда тутиб Жиноят кодексининг 59-моддасида бир неча жиноятлар учун жазо тайинлаш, 60-моддасида эса бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинлаш қоидалари ишлаб чиқилган. Ушбу бобда бир неча ҳукм юзасидан жазо тайинлаш қоидаларини таҳлил қилишга ҳаракат қиламиз.

ЎзР ЖКнинг 60-моддасида белгиланишига кўра, ”Агар маҳкум ҳукм чиқарилганидан кейин жазони тўла ўтамай туриб, янги жиноят содир этса, суд янги ҳукм бўйича тайинланган жазо муддатига илгариги ҳукм юзасидан ўталмай қолган жазо муддатини тўла ёки қисман қўшади”

Бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинлашнинг бу қоидаси ЎзР ЖКнинг 34-моддасида назарда тутилган рецидив жиноят тушунчасига мувофиқ келади. ЎзР ЖК нинг 34-моддасида белгиланишича, шахснинг илгари қасддан содир этган жинояти учун судланганидан кейин қасддан янги жиноят содир этиши рецидив

жиноят деб айтилади. Аммо ЖКнинг 34-моддасидаги рецидив жиноят билан ЖКнинг 60-моддасида назарда тутилган тушунчаларни солиштириб таҳлил қилинса, 34-моддадаги рецидив жиноят тушунчаси фақат қасддан қилинган жиноят учун судланганидан кейин яна қасддан жиноят содир этганликни назарда тутди. ЖКнинг 60-моддасидаги бир неча ҳукмлар тушунчаси эса маҳкумга нисбатан ҳар қандай жинояти учун (қасддан ёки эҳтиётсизликдан қилинганидан қатъи назар) жазо тайинлашни назарда тутди. Демак, рецидив жиноят учун жазо тайинлаш тушунчасига нисбатан бир неча ҳукмлар тушунчаси анча кенгроқ ҳисобланади. Лекин шунга қарамасдан бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинлаш тушунчаси ҳам бир қанча жиноятлар содир қилиш доирасига киради.

Бундан ташқари, жазо тайинлаш масаласида рецидив жиноят учун ҳамда бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинлашнинг ўзига хос қоидалари бор.

Шуни эътиборга олиб Россия Федерациясининг ЖКда (68-модда) рецидив жиноят учун жазо тайинлашнинг қоидалари алоҳида моддада назарда тутилган. Шунга мувофиқ равишда Россия Федерациясининг жиноят ҳукуқида рецидив жиноят учун жазо тайинлашнинг назарий қоидалар ишлаб чиқилган¹.

Бизнинг назаримизда, Ўз Р ЖКнинг 34-моддасида рецидив жиноят тушунчаси берилган экан, рецидив жиноят учун жазо тайинлашнинг қоидалари ишлаб чиқилиб, алоҳида моддада берилса мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Жиноят кодексининг 59-моддасида бир неча жиноят содир этганлик учун, 60-моддасида эса бир неча ҳукм юзасидан жазо тайинлаш қоидалари кўрсатилган экан, уларни ажратиб турадиган чегара қаерда? Шахсга нисбатан айб эълон қилингандан кейин содир этилгандами деган савол туғилади. Юридик адабиётларда бу масалада аниқ бир чегара ҳақида айтилмаган бўлсада, бу масала Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 60-моддасининг ўзида аниқ айтиб қўйилган. Бу моддада шундай дейилади: “Агар маҳкум ҳукм чиқарилгандан кейин жазони тўла ўтамай туриб, янги жиноят содир этса, суд янги ҳукм бўйича тайинланган жазо муддатига илгариги ҳукм юзасидан ўталмай қолган жазо муддатини тўла ёки қисман қўшади”.

---

¹ Қаранг: Курс советского уголовного праве в 6 томах Т-3, М. “Наука”, 1970. Уголовное право Российской Федерации. Общая часть. — М. “Юристъ”, 1999. с.395.

Қонун нормасининг ушбу мазмунидан кўриниб турибдики, ҳукм чиқарилгунча, яъни ҳукм ўқилгунча содир этилган жиноят учун ЖКнинг 59-моддаси тартибида, ҳукм эълон қилингандан кейин содир этилса, бир неча ҳукм юзасидан жазо тайинлаш қоидалари қўлланилади.

Масалан, айтайлик, бир гуруҳ шахслар томонидан жиноят содир этилиб, иш судда кўрилаётган вақтда гуруҳ аъзоларидан бири суднинг саволларига берган жавобида гуруҳнинг бошқа аъзоси норози бўлиб, шеригини зарб билан уриб, баданга енгил шикаст етказиш жиноятини содир этса, жиноятлар жами деб ёки бир неча ҳукмлар деб ҳисоблаш масаласидаги чегарани аниқлаш зарур бўлиб қолади. Бу чегара тўғри аниқланмас экан, қилмишни квалификация қилиш ва жазо тайинлашда хатога йўл қўйиш мумкин.

Қандай ҳолларда бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинлаш қоидалари қўлланилади?

Бизнинг фикримизча, қуйидаги ҳолларда бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинлаш қоидалари қўлланилади:

1. Маҳкумга нисбатан ҳукм чиқарилгандан кейин янги жиноят содир этилса.

2. Биринчи ҳукм бўйича асосий ва қўшимча жазоларни тўла ўтаб бўлгунча янги жиноят содир этилса.

3. Шахсга нисбатан шартли ҳукм қилиш қўлланилиб, синов муддати мобайнида янги жиноят содир этилса.

4. Шахс жазони ўташдан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиниб, шартли муддат тамом бўлмасдан янги жиноят содир этилса.

5. Озодликдан маҳрум қилиш ёки ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинган шахсларга нисбатан суд жазосининг ўталмаган қисмини енгилроқ жазо билан алмаштиришни қўллаган ва енгилроқ жазони ўташ вақтида янги жиноят содир этилган тақдирда.

6. Ўз Р ЖКнинг 76-моддаси асосида амнистия акти ёки авф этиш асосида жазодан озод қилинган шахс, жазонинг ўталмай қолган қисми мобайнида қасддан янги жиноят содир этилган (агар эҳтиётсизликдан жиноят содир этилса фақат эҳтиётсизликдан содир этилган жиноятнинг ўзи учунгина жавобгар бўлади)

7. ЎзР ЖКнинг 69-моддасида назарда тутилган жазони ижро этиш муддати ўтиб кетмасдан шахс қасддан янги жиноят содир этса, (эҳтиётсизликдан жиноят содир этса муддатларнинг ўтиши алоҳида-алоҳида ҳисобланади) бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинланади.

ЎзР ЖКнинг 87-моддасига мувофиқ вояга етмаган шахсга нисбатан мажбурлов чораларини қўллаган ҳолда жазодан озод қилинган тақдирда, мажбурлов чораси қўлланган вақт мобайнида вояга етмаган янги жиноят содир этса 60-модда қоидаларини қўллаб жазо тайинлаш керакми ёки йўқми деган савол туғилади. Бу ҳақда на қонунда ва на жиноят ҳуқуқида аниқ бир фикр йўқ. Шунингдек, бу борада Олий суд Пленуми қарорларида ҳам аниқ бир тушунтириш берилмаган. Собиқ СССР Олий суди Пленумининг 1976 йил 3 декабрдаги “Вояга етмаганлар ишлари юзасидан судлар томонидан қонунларни қўллаш ва вояга етмаганларни жиноятга ва бошқа ижтимоий хилоф фаолиятга жалб қилиш ишлари бўйича суд амалиёти тўғрисида”ги қарорида ҳам бу ҳақда аниқ тушунтириш берилмаган эди.

Бизнинг фикримизча, мажбурлов чораларини қўллаган ҳолда жазодан озод қилишда, вояга етмаган умуман жазодан озод қилинади. Шунга кўра мажбурлов чораси қўлланилган вақтда янги жиноят содир этилган тақдирда жазо 60-модда тартибида тайинланмай, кейинги содир этилган жиноятнинг ўзи учун жавобгар бўлиши керак.

Бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинлаш, жазо тайинлашнинг махсус тартиби бўлиб, шахсга нисбатан муайян жиноят учун ҳукм чиқарилганидан бошлаб то асосий ва қўшимча жазоларни ўтаб бўлгунча ёки юқорида айтилган асосларга кўра шахс янги жиноят содир қилган тақдирда суд айбдорга нисбатан бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинлаш қоидаларини қўллаган ҳолда жазо тайинлайди.

Фарғона вилояти, Ўзбекистон туман судида А. исмли шахснинг жинояти иши кўрилиб озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган. Иш ҳолатларининг мазмунига кўра А. икки йил муддатга ахлоқ тузатиш ишига ҳукм қилиниб иш ҳақининг 20 фоизи давлат ҳисобига ўтказиш ва жазони ўз иш жойида ўташ тайинланган. Ахлоқ тузатиш ишининг бир йилу олти ойини ўтаб бўлганидан кейин у ЎзР ЖКнинг 266-моддасининг иккинчи қисмида назарда тутилган жиноятни содир қилган. Суд бу жинояти учун айбдорни беш йил муддатга озодликдан маҳрум қилишга ҳукм қилиб, ахлоқ тузатиш ишининг қолган олти ой муддатини ЎзР ЖКнинг 61-моддасида белгиланган қоидаларига асосланиб, ахлоқ тузатиш ишининг ҳар уч кунини озодликдан маҳрум қилишнинг бир кунига ҳисоблаб, озодликдан маҳрум қилишга алмаштириб, ЎзР ЖКнинг 60-моддасида белгиланган қоидаларига

асосланиб, жазоларни тўла қўшиш йўли билан айбдорга беш йилу икки ой муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазосини тайинлаган.

Бизнинг фикримизча, суд А. га нисбатан жазо тайинлаш-нинг барча қоидаларга риоя қилган ҳолда жазо тайинлаган.

Суд А. га нисбатан озодликдан маҳрум қилишнинг манзил колонияси турини тайинлаган. Ваҳоланки, А. нинг дастлабки ахлоқ тузатиш иши қасддан қилинган жиноят, яъни ЎзР ЖКнинг 109-моддаси 2-қисмида назарда тутилган жиноят бўлган. Бизнинг фикримизча, суд манзил колониясини тўғри белгилаган. Чунки А. дастлабки қасддан қилган жинояти учун озодликдан маҳрум қилишга ҳукм этилмай, ахлоқ тузатиш ишига ҳукм қилинган. Ахлоқ тузатиш ишини озодликдан маҳрум қилиш билан алмаштириш эса ҳукм билан эмас, балки ЎзР ЖКнинг 61-моддаси қоидалари асосида ахлоқ тузатиш ишини озодликдан маҳрум қилиш жойларида ўташга айлантирган. Манзил колонияси озодликдан маҳрум қилишнинг бир тури бўлганлиги учун ахлоқ тузатиш ишини озодликдан маҳрум қилишга айлантириб айнан манзил колонияси турига қўшган.

Бундай қилинганлиги ЎзР ЖКнинг 60-моддасига ҳам тўла мос келади. Ушбу моддада белгиланишича шахсга нисбатан ҳукм чиқарилганидан кейин жазони тўла ўтамай туриб маҳрум янги жиноят содир этса, суд янги ҳукм бўйича тайинланган жазо муддатига илгариги ҳукм юзасидан ўтолмай қолган жазо муддатини тўла ёки қисман қўшади дейилади.

Ана шу юқоридагиларга асосан суд А. га нисбатан бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинлашнинг барча қоидаларига риоя қилган. Бу ерда шуни алоҳида таъкидлаш керакки, юқорида номи келтирилган 2001 йил 29 августда жиний жазоларни либераллаштирилиши муносабати билан қабул қилинган Қонун билан Жиноят кодексига бир қатор ўзгартишлар ва қўшимчалар киритилди. Унга кўра қасддан содир этилиб, қонунда уч йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо назарда тутилган жиноятлар ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятлар туркумига киритилди. ЎзР ЖКнинг 50-моддасига эса, ижтимоий хавфи катта бўлмаган ва унча оғир бўлмаган жиноят учун озодликдан маҳрум этилганларга нисбатан жазони манзил колониясида ўташ белгиланди. Шунга мувофиқ ҳақли равишда савол туғилади. Ахлоқ тузатиш ишини ўташ вақтида шахс:

1) янги ижтимоий хавфи катта бўлмаган ва унча оғир бўлмаган жиноятни содир этса;

2) эҳтиётсизликдан унча оғир бўлмаган жиноятни содир қилса;

3) ахлоқ тузатиш ишини ўташдан бўйин товлагани учун озодликдан маҳрум қилиш билан алмаштирилган вақтда озодликдан маҳрум қилишнинг манзил колонияси турини тайинланиши керакми ёки жазони ўташ колонияси турини тайинлаш керакми?

ЎзР ЖКнинг 15 ва 50-моддаларининг мазмунини таҳлил қилиб юқорида келтирилган ҳолларда озодликдан маҳрум қилишнинг манзил колонияси тури тайинланади.

Бу ерда яна янги савол туғилади. Унча оғир бўлмаган ёки оғир жиноят учун ЖКнинг 57-моддаси қоидаларини қўллаб (қонунда кўрсатилганидан ҳам енгилроқ жазо тайинлаш) ахлоқ тузатиш иши тайинланган ва юқорида айtilган асосларга кўра ахлоқ тузатиш иши озодликдан маҳрум қилиш билан алмаштирилган тақдирда озодликдан маҳрум қилишнинг манзил колонияси тури тайинланиши керакми? Бу муаммо устидан Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Пленуми қарорида тушунтириш берилса мақсадга мувофиқ бўлади. Бизнинг фикримизча, янги содир қилинган жиноят учун манзил колонияси тайинланадиган бўлса, жазони ўташ колониясини тайинлаш мақсадга мувофиқ бўлади.

Бир неча ҳукмлар юзасидан турли хилдаги жазоларни тайинлаш тартиби.

Олдин жиноят содир этганлиги учун муайян турдаги жазога ҳукм қилинган шахснинг жазони тўла ўтамай туриб, янги жиноят содир этиши унинг шахсининг ижтимоий хавфлилик даражасининг юқорилигини ва унга нисбатан оғирроқ жазо чорасини тайинлаш нуқтаи назаридан ёндашиш кераклигини кўпчилик криминалист олимлар ва амалиёт ходимлари таъкидлайдилар.¹ Шунинг учун ҳам ЎзР ЖКнинг 50-моддасида озодликдан маҳрум қилишнинг энг кўп муддати 20 йил белгиланган бўлсада, Жиноят кодексининг 60-моддаси тартибида бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинланганда озодликдан маҳрум қилишнинг муддати 25 йилгача тайинланиши мумкинлиги назарда тутилган.

Амалдаги Жиноят кодексининг 60-моддасида бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинлашнинг қоидаси қуйидагича баён қилинади: “Агар маҳкум ҳукм чиқарилганидан кейин жазони тўла ўтамай туриб, янги жиноят содир этса, суд янги ҳукм бўйича тайинлаган жазо

---

¹ Қаранг: Курс советского уголовного праве в 6 томах Т.3, М. “Наука”, 1970. Уголовное право. Российской Федерации. Общая часть—М. “Юристъ”, 1999. с.395.

муддатига илгариги ҳукм юзасидан ўталмай қолган жазо муддатини тўла ёки қисман қўшади”, дейилади. Демак, бир неча ҳукмлар бўйича ҳукмларни жамлашнинг иккита усулидан фойдаланилади. Булар жазоларни тўла қўшиш ва қисман қўшишдир.

ЎзРнинг 1959 йилда қабул қилинган ЖК сида ҳам бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинланганда тўла қўшиш ва қисман қўшиш усулларида фойдаланилар эди.

Шунингдек, зарур ҳолларда енгилроқ турдаги жазони оғирроғи билан қоплаш усулидан ҳам фойдаланилар эди.

Амалдаги жиноят Кодексининг 60-моддасида эса фақат тўла қўшиш ва қисман қўшиш усулларида фойдаланилади. Жазоларнинг енгиллиги оғири билан қоплашга йўл қўйилмайди. Бундай ҳолат айрим ҳолларда судларнинг жазо тайинлашларида қийинчилик туғдириши мумкин. Масалан, айтайлик шахсга нисбатан бир неча ҳукмлар юзасидан озодликдан маҳрум қилишнинг ёки ахлоқ тузатиш ишининг энг кўп муддати тайинланган. Аммо ҳукм чиқарилгандан кейин шахс яна жиноят содир қилса кейинги содир қилган жинояти учун тайинланган жазога олдинги жинояти учун тайинланган жазонинг муддати ўша жазонинг максимал муддатидан иборат бўлганлиги туфайли ҳатто олдинги ҳукмнинг бир қисмини олиб кейингисига қўшганда ҳам тайинланган жазонинг энг кўп муддати ўзгаришсиз қолаверади. Ваҳоланки, бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинланганда қатъий тайинланган жазо муддати олдинги тайинланган жазо муддатидан ёки кейинги тайинланган жазо муддатидан кўп бўлиши керак.

Бу масала ЎзР Олий суди Пленумининг 1996 йил 19 июлдаги 16-сонли “Жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида”ги қарори 2.8 бандида “Судлар шуни ҳисобга олишлари зарурки, ҳукмлар жами бўйича белгиланган жазо янги жиноят учун белгиланган жазо муддатидан ҳам илгариги ҳукм бўйича белгиланган жазонинг ўталмаган қисмидан ҳам кўпроқ бўлиши керак”, дейилади¹.

Бунда озодликдан маҳрум қилиш туридаги энг кўп жазо муддати 25 йилдан, 18 ёшга қадар янги жиноят содир этган шахсга нисбатан эса 15 йилдан ошмаслиги лозим.

ЎзР ЖКнинг 60-моддасида янги бир неча ҳукм бўйича тайинланган жазо муддатига илгариги ҳукм юзасидан ўталмай қолган жазо муддатини тўла ёки қисман қўшиш назарда тутилади. Нима сабабдан аксинча эмас, яъни олдинги ҳукм бўйича тайинланган

---

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорлари тўплами. I жилд. 1997, Т., “Шарқ”, 46-бет.

жазога кейинги ҳукм бўйича тайинланган жазо тўла ёки қисман қўшилади дейилмайди? Ваҳоланки, биринчи ҳукм аввал тайинланган. Бизнинг фикримизча, қонунда кейинги ҳукм бўйича тайинланган жазога олдинги ҳукм бўйича тайинланган жазонинг қолган қисмини тўла ёки қисман қўшилишини Қонунда белгилаб тўғри қилинган. Бундай ҳолатни қуйдагилар билан асослаш мумкин.

Шахсга нисбатан муайян жиноят учун ҳукм чиқарилганидан кейин яна жиноят содир этиши айбдорнинг шахси жамият учун хавфлилик даражасини янада ошганлигини кўрсатади ва суд кейинги жинояти учун жазо тайинлашда ЎЗР ЖК 56-моддасида назарда тутилган оғирлаштирувчи ҳолатларни эътиборга олиб, жазо тайинлайди. Шунга кўра кейинги ҳукм бўйича тайинланган жазо нисбатан оғирроқ бўлади. Жиноят ҳуқуқида эса ҳар доим оғирроқ жазога енгилроқ жазо қўшилади.

Бундан ташқари, суд муайян кейинги жиноят учун жазо тайинлашда қатъий тайинланган жазонинг қонунда назарда тутилган энг кўп қисмидан ошиб кетмаслиги ва бундан олдинги ҳукм бўйича ўталмай қолган жазонинг қанча қисмини қўшиш мумкинлигини ҳисобга олиш имконияти яратилади. Б. исмли шахс ЎЗР ЖКнинг 119-моддасининг 1-қисми билан 4 йил муддатга озодликдан маҳрум қилиниб, бу жазони умумий тартибли жазони ўташ колониясида ўтар эди. Жазо муддатининг 2 йилу 3 ойини ўтаб бўлганидан кейин К. исмли маҳкумнинг баданига оғир шикаст етказишда айбланиб, ЎЗР ЖКнинг 104-моддасининг 1-қисми билан ҳукм қилинади. Суд Б. га нисбатан бу жинояти учун 7 йил муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазосини тайинлайди. ЎЗР ЖКнинг 60-моддаси қоидаларини қўллаган ҳолда олдинги ҳукм бўйича тайинланган жазонинг қолган 1 йилу 9 ойининг бир қисмини, яъни 1 йилини олиб қисман қўшиш усули орқали 8 йил муддатга қатъий жазо белгилайди. Бу ишда суд бир неча ҳукмлар бўйича жазо тайинлашнинг барча қоидаларига амал қилган.

Агарда бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинлаш вақтида айбдор томонидан содир этилган жиноятларнинг ҳеч бўлмаганда биттаси оғир жиноят бўлмаса ёки айбдор ўта хавфли рецедивист деб топилмаган бўлса, ҳукмлар жами юзасидан тайинланган озод-ликдан маҳрум қилишнинг муддати қанча бўлишидан қатъий назар жазонинг бир қисмини турмада ўташни тайинлаши мумкин эмас.

Агарда бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинланаётган бўлса, қатъий тайинланган жазо муддати шу жазо тури учун қонунда белгиланган миқдор ва муддатидан ошиб кетмаслиги керак. Яъни:

жарима – энг кам ойлик иш ҳақининг олти юз бароваридан, вояга етмаганларга нисбатан йигирма бароваридан ошиб кетмаслиги;

муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш асосий жазо сифатида тайинланганда беш йилдан ошиб кетмаслиги, қўшимча жазо сифатида тайинланганда уч йилдан ошиб кетмаслиги;

ахлоқ тузатиш ишлари уч йилдан ошиб кетмаслиги;

вояга етмаганларга нисбатан эса бир йилдан кўп бўлмаслиги;

хизмат бўйича чеклаш уч йилдан кўп бўлмаслиги;

қамоқ олти ойдан ошмаслиги, вояга етмаганларга нисбатан эса уч ойдан ошмаслиги;

интизомий қисмга жўнатиш бир йилгача, озодликдан маҳрум қилиш жазоси ўрнига тайинланганда эса уч йилдан кўп бўлмаган муддатга;

озодликдан маҳрум қилиш тайинланганда йигирма беш йилгача, вояга етмаганларга нисбатан тайинланганда эса ўн беш йилдан ошиб кетмаслиги керак.

Бир неча ҳукмлар юзасидан ахлоқ тузатиш ишлари жазосини тайинлашнинг қонунда белгиланган ўзига хос хусусиятлари бор. Жумладан Ўз Р ЖКнинг 60-моддаси 3-қисмида белгиланишига кўра, “Бир неча ҳукмлар юзасидан ахлоқ тузатиш ишларига ёки хизмат бўйича чеклашга ҳукм қилиниб, иш ҳақи ёки пул таъминотидан ушлаб қолишнинг ҳар хил миқдори белгиланган 4олларда бу жазоларнинг фақат муддатлари қўшилади”, дейилади. Демак, қонуннинг бу нормаси мазмунига кўра ҳукмлар жами бўйича ахлоқ тузатиш ишлари ёки хизмат бўйича чеклаш жазоси тайинланганда фақат бу жазоларнинг муддатларига нисбатан қисман ёки тўла қўшиш қоидалари татбиқ этилиб, иш ҳақидан ушлаб қолинадиган фоизлар алоҳида-алоҳида ижро этилади. Масалан, айтайлик, маҳкумнинг биринчи жинояти учун 2 йил муддатга ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилиниб, иш ҳақининг 20 фоизини ушлаб қолиб давлат даромадига ўтказиш белгиланган эди. Бу жазонинг муайян қисмини, масалан 1 йилини ўтаганидан кейин янги содир қилган жиноят учун икки йил муддатга ахлоқ тузатиш ишига ҳукм қилиниб, иш ҳақининг 30 фоизини ушлаб қолиб, давлат даромадига ўтказиш белгиланган бўлса, суд Ўз Р ЖКнинг 60-моддасининг 3-қисми қоидаларига асосланиб тўла қўшиш усули орқали олдинги жиноят

учун тайинланган ахлоқ тузатиш ишининг қолган бир йилини кейинги жинояти учун тайинланган икки йилга қўшиб 3 йил қатъий муддат белгилаши, фоизларни эса алоҳида-алоҳида ижро этилишини, яъни олдинги жиноятдан қолган бир йил муддат икки йилга қўшилганлиги туфайли бир йил муддат мобайнида айбдор иш ҳақининг 20-фоизи, қолган икки йил мобайнида иш ҳақининг 30 фоизини ушлаб қолиб давлат даромади ҳисобига ўтказилади.

Бу борада Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 1996 йил 19 июлдаги 16-сонли “Жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида”ги Пленуми қарорининг 4.1-бандида қуйидагича тушунтиришлар берилган:

“Ахлоқ тузатиш иши жазосини тайинлашда унинг муддати, ушлаб қолинадиган миқдор фоизи олдин ҳар бир модда бўйича алоҳида-алоҳида, сўнгра уларнинг мажмуи бўйича кўрсатилади.”¹ Пленум қарорининг бу берган тушунтириши аввало яхши ёзилмаган. Бундан ташқари, Жиноят кодексининг 60-моддаси қоидаларига ҳилофдир. Қонунда ахлоқ тузатиш ишларининг муддатлари қисман қўшиш ёки тўла қўшиш орқали жамланишини, фоизлари алоҳида-алоҳида ижро этилиши кераклиги ҳақида баён қилинади. Пленум қарорида эса ахлоқ тузатиш ишлари муддатларининг ҳамда фоизларини ҳам жамлаш кераклиги ҳақида тушунтириш берилади.

Бундан ташқари, бу Пленум қарорида ахлоқ тузатиш ишини ўташдан бўйин товлашнинг оқибатлари ҳақида нотўғри тушунтириш берилган. Жумладан, қарорнинг 4.4-бандида шундай дейилади:

“Маҳкумнинг қуйидаги ҳаракатлари иш жойида ўталадиган ахлоқ тузатиш иш жазосини ўташдан бўйин товлаш деб ҳисоб-ланиб, суд томонидан уни ахлоқ тузатиш иши қўлланилишини таъминловчи органлар белгилайдиган бошқа жойларга жазони ўташ учун юборишга асос бўлади:

рўйхатга олинган ёки аввалги иш жойини қолдирган кунидан бошлаб 15 кун ичида узрсиз сабабларга кўра ахлоқ тузатиш ишига кирмаслик; янги яшаш жойига кўчиб келгандан сўнг 15 кун ичида узрсиз сабабларига кўра ахлоқ тузатиш иши қўлланишини таъминловчи органларга учрамаслик;

тайинланган жазо муддати давомида мутассил тарзда узрсиз сабаб билан ишга чиқмаслик (прогул) ёки иш жойида маст ҳолда бўлиш».²

¹ Ўша Пленум қарорлари тўплами, 49- бет.

² Ўша жойда.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорининг бу тушунтиришлари амалдаги жиноят қонунига тўғри келмайди.

ЎЗР ЖКнинг 46-моддаси 4-қисмида “Агар шахс суд томонидан тайинланган ахлоқ тузатиш ишлари муддатининг жами бўлиб, ўндан бир қисмидан кўпроғини ўташдан бўйин товласа, суд ахлоқ тузатиш ишларининг ўталмаган муддатини худди шу муддатга озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазо билан алмаштиради. Жазони ўташдан бўйин товланган вақт жазони ўталган муддатига қўшиб ҳисобланмайди дейилади.

Қонуннинг бу мазмунидан кўришиб турибдики, ахлоқ тузатиш ишининг биринчи турини ўташдан бўйин товланганда иккинчи турига ўтказиш ҳақида ҳеч нарса дейилмаган.

Амалдаги қонуннинг мазмунига кўра ахлоқ тузатиш ишларининг ҳар иккала турини ўташдан жами бўлиб, суд томонидан тайинланган муддатнинг ўндан бир қисмидан кўпроғини ўташдан бўйин товласа, озодликдан маҳрум қилиш билан алмаштирилади. Пленум қарорининг юқорида айтилган бу тушунтиришлари ЎЗР ЖКнинг 1959 йилда қабул қилинган Жиноят кодексидаги ахлоқ тузатиш ишлари жазосини қўллашни бузиб тушунтирган, ҳолос.

Бундан ташқари, ушбу Пленум қарорида иш жойида маст ҳолда бўлишни ҳам ахлоқ тузатиш ишларини ўташдан бош тортиши деб ҳисоблаш кераклиги ҳақида тушунтириш берилади. Бизнингча, Пленум қарорининг бу тушунтириши ҳам тўғри эмас. Чунки қонунда (46-модданинг 4-қисмида) иш жойида маст ҳолда бўлганликни эмас, умуман ишга чиқмай ахлоқ тузатиш ишини ўташдан бўйин товланганлик учун озодликдан маҳрум қилиш билан алмаштириши ҳақида гапирилади.

Иш жойида маст ҳолда бўлганлик учун эса Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 181-моддасида жавобгарлик белгиланган бўлиб, шахс жарима тариқасидаги маъмурий жазога тортилиши мумкин.

Ана шу юқорида айтилганларга кўра, Ўзбекистон Респуб-ликаси Олий суди Пленумининг 1996 йил 19 июлдаги 16-сонли “Жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида”ги қароридаги ахлоқ тузатиш ишларини қўллаш бўйича берилган тушунтириши талабга жавоб бермайди. Аксинча, судларни ахлоқ тузатиш ишлари жазосини қўллаш амалиётида уларнинг қўпол хатоларга йўл қўйишларига сабаб бўлиши мумкин. Шунга кўра бу Пленум қарорини қайта ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Муайян жиноятни содир этиб, бирон бир жазони ўтаётган шахс яна бир жиноятни содир этиб янги жинояти учун ЎЗР ЖКнинг 57-моддасини қўллаб энгилроқ жазо тайинлаш мумкин-ми деган асосли савол туғилади.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 57-моддасининг мазмунига кўра шахсга нисбатан қонунда кўрсатилганидан ҳам энгилроқ жазо тайинлашни чекловчи бирон бир ҳолат назарда тутилмаган.

Суд содир этилган жиноятининг ижтимоий хавфлилик даражасини жиддий камайтирувчи ҳолатларни эътиборга олиб, ЖК Махсус қисмининг моддасида назарда тутилган мазкур жиноят учун белгиланган жазонинг энг кам қисмидан ҳам камроқ ёки шу моддада назарда тутилмаган бошқа энгилроқ турдаги жазони тайинлаши мумкин, – дейилади.

Аммо ЎЗР ЖКнинг 56-моддаси “н” бандида илгари ҳам қасддан жиноят содир этган шахснинг такроран ёки қасддан янги жиноят содир этиши оғирлаштирувчи ҳолат сифатида назарда тутилган. Агар шунга асосланадиган бўлса, суд бир неча ҳукмлар бўйича жазо тайинлаган вақтда 57-модданинг қоидаларини қўлламайди. Аммо шу модданинг ўзида “Суд содир этилган жиноятнинг хусусиятини эътиборга олиб, шу моддада назарда тутилган ҳолатларни оғирлаштирувчи ҳолат деб топмаслиги ҳам мумкин”, дейилади. Шунга кўра, суд бир неча ҳукмлар бўйича жазо тайинлаш вақтида 57-модданинг қоидаларини татбиқ қилиб қонунда кўрсатилганидан ҳам энгилроқ жазо тайинлаши мумкин. Аммо бундай жазо тайинлаш ҳар иккала ҳукмлар бўйича қатъий жазо тайинлаш вақтида эмас, балки ҳар бир ҳукм юзасидан жазо тайинлаш вақтида ҳал қилинади.

Суд ҳарбий хизматчиларга нисбатан хизмат бўйича чеклаш жазосини тайинлаганда худди ахлоқ тузатиш ишларини жамлашдек қоидаларга риоя қилиб, хизмат бўйича чеклашнинг муддатларини жамлайди, пул таъминотидан ушлаб қолинадиган фоизларни алоҳида-алоҳида ижро этади.

Ахлоқ тузатиш ишлари юзасидан тайинланган жазоларни жамлаш қоидаларига батафсил тўхталганимиз учун, бу ерда унга яна қайтиб тушунтириб ўтирмадик.

Суд амалиётини ўрганишимиз шуни кўрсатдики, бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинланганда энг кўп қўлланилаётган жазо тури озодликдан маҳрум қилиш жазоси бўлмоқда. Жиноят учун озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган шахс жазони тўла ўтамай

туриб янги жиноят содир этганлиги учун озодликдан маҳрум этиш тайинланган тақдирда кейинги жинояти учун тайинланган жазо муддатига олдинги ҳукм юзасидан жазони қолган қисмини қисман ёки тўла қўшилади. Бунда қўшилган жазоларнинг умумий миқдори йигирма беш йилдан ошмаслиги керак.

Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига кирувчи айрим давлатларда бир неча ҳукмлар бўйича жазо тайинланганда озодликдан маҳрум қилишнинг муддати ўттиз (30) йилгача тайинланиши мумкин. (РФ ЖКнинг 70-моддаси). Бундан ташқари, РФ ЖКнинг 57-моддасида шахснинг ҳаётига тажовуз қилувчи ўта оғир жиноятлар учун озодликдан маҳрум қилиш билан ўлим жазоси альтернатив жазо сифатида назарда тутилган бўлса ва айбдорга бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинланганда содир этилган жиноятлардан бири шахсга қарши ўта оғир жиноят бўлса, умрбод озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланиши мумкин.

Агар суд озодликдан маҳрум қилиш вақтида содир этилган жиноятнинг хусусияти ва ижтимоий хавфлилик даражасини, айбдорнинг шахси ва ишдаги бошқа ҳолатларни эътиборга олиб, айбдор хулқини назорат қилиш орқали тузатиши мумкин деган қатъий фикрга келса, шартли ҳукм қилишни қўллаши мумкин. Бунда шахсга нисбатан бир йилдан уч йилгача муддатга синов муддати белгиланади. Агар шартли ҳукм қилинган шахс синов муддати давомида қасддан ёки эҳтиётсизликдан жиноят содир этиб бу жинояти учун ҳам озодликдан маҳрум қилишга ҳукм этилса, ЎзР ЖКнинг 60-моддаси қоидалари асосида кейинги жинояти юзасидан тайинланган озодликдан маҳрум қилишга олдинги жинояти учун тайинланган озодликдан маҳрум қилиш-нинг муддати тўла ёки қисман қўшилиб, қатъий жазо тайинланади. Бунда синов муддатининг қанчаси ўтганлигининг аҳамияти йўқ. Бунга О. нинг жиноят ишини мисол қилиб келтириш мумкин.

Фарғона вилояти Ўзбекистон туман судида О. нинг содир қилган жинояти кўриб чиқилди ва унинг қилмиши ЎзР ЖКнинг 207-моддаси 3-қисми билан квалификация қилиниб, 3 йил муддатга озодликдан маҳрум этишга ҳукм этилди, суд О. нинг қарамоғида қари ота-онаси ва ёш болалари борлигини эътиборга олиб, ЖКнинг 72-моддасини қўллаб шартли ҳукм қилган ва уч йил синов муддати белгилаган. Синов муддатининг 2,5 йили ўтганидан сўнг О. ЎзР ЖКнинг 266-моддасининг 2-қисмида назарда тутилган жиноятни содир қилган.

Суд О. га нисбатан 266-модданинг 2-қисмидаги санкция доирасида беш (5) йил муддатга озодликдан маҳрум қилишни тайинлаб, олдинги ҳукм бўйича тайинланган (3 йил) озодликдан маҳрум қилишнинг бир қисмини 1,5 йилини кейинги ҳукм бўйича тайинланган жазога қўшиб, жами 6,5 йил муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазосини тайинлаган.

Муддатидан илгари шартли равишда жазони ўташдан озод қилинган шахслар шартли озод қилинган муддат мобайнида янги жиноят содир қилган тақдирда ҳам жазо ЎзР ЖКнинг 60-моддаси тартибида тайинланади.

Ўз Р ЖКнинг 73-моддасига кўра, озодликдан маҳрум қилиш, интизомий қисмга жўнатиш, хизмат бўйича чеклаш, ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинган шахсларга нисбатан муддатидан илгари шартли озод қилишни қўлланиши мумкин. Агар ана шу жазолардан муддатидан илгари шартли озод қилинган шахс фақат қасддан жиноят содир қилсагина ЖКнинг 60-моддаси тартибида жазо тайинланади. Шартли озод қилинган шахс эҳтиётсизликдан жиноят қилса, жазо тайинлаш тартиби қандай бўлади, деган ҳақли савол туғилади.

Бундай ҳолда эҳтиётсизликдан содир этилган жиноят учун айбдорга нисбатан қилмиши квалификация қилинган модданинг санкциясида назарда тутилган жазолардан бири тайинланади. Шартли муддат эса эҳтиётсизликдан қилинган жиноят учун тайинланган жазони ўташ муддати ичида давом этаверади.

Озодликдан маҳрум қилишдан муддатидан илгари шартли озод қилинган шахс қасддан янги жиноят содир қилиб, яна озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинса, олдинги ҳукм бўйича тайинланган жазонинг ўталмаган қисми кейинги ҳукм бўйича тайинланса, жазога тўла ёки қисман қўшилиб қатъий жазо тайинланади.

Ахлоқ тузатиш ишларини ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилинган шахс шартли муддат ичида қасддан жиноят содир этса ва яна ахлоқ тузатиш ишига ҳукм қилинса муддатларини қисман қўшиш ёки тўла қўшиш орқали қатъий жазо тайинланади, фоизлари эса алоҳида-алоҳида ушлаб қолинади. Бу масалага олдинги бобда батафсил тўхталганимиз учун бу ерда яна тўхталиб ўтирмаймиз.

Ахлоқ тузатиш ишини ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилинган шахс қасддан қилинган жинояти учун озодликдан маҳрум қилишга ҳукм этилган бўлса, ахлоқ тузатиш ишининг ўталмай қолган қисмининг ҳар уч кунини озодликдан маҳрум қилишнинг бир кунига

айлантириб, ана шу озодликдан маҳрум қилишнинг бир қисмини ёки ҳаммасини кейинги ҳукм бўйича тайинланган озодликдан маҳрум қилишга қўшиб қатъий жазо тайинланади.

Ўзбекистон туман суди томонидан С. 3 йил муддатга ахлоқ тузатиш ишига ҳукм қилинган эди. Жазонинг 1 йилу 10 ойини ўтагандан кейин ЎзР ЖКнинг 73-моддаси асосида муддатидан илгари шартли равишда жазодан озод қилинади. Шартли муддатнинг 8 ойи ўтганда ЎзР ЖКнинг 105-моддасида назарда тутилган жиноятни содир қилади. Суд С. нинг қилмишини ЎзР ЖК нинг 105-моддаси 1-қисми билан ҳукм қилиб 2 йил муддатга озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилади. Олдинги ҳукм бўйича ахлоқ тузатиш ишининг қолган 6 ойини 2 ой озодликдан маҳрум қилишга айлантириб жазоларни тўла қўшиш орқали 2 йилу 2 ой муддатга озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилади. Бизнинг фикримизча, суд бу ишда бир неча ҳукмлар бўйича жазо тайин-лашнинг барча қоидаларига риоя қилган.

Хизмат бўйича чеклаш жазосидан муддатидан илгари шартли равишда жазодан озод қилинган шахс қасддан янги жиноят содир этса бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинлаш масаласи худди ахлоқ тузатиш ишлари юзасидан жазо тайинлаш қоидаларидек ҳал қилинади.

Интизомий қисмга жўнатишдан муддатидан илгари шартли равишда жазодан озод қилинган шахс қасддан қилинган жинояти учун озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган бўлса, интизомий қисмга жўнатишнинг бир куни озодликдан маҳрум қилишнинг бир кунига ҳисобланиб қисман қўшиш ёки тўла қўшиш йўли билан қатъий жазо тайинланади.

Бир неча ҳукмлар бўйича жазо тайинлашда тайинланган жазолар бир хил бўлса, юқорида таъкидлаганимиздек, уларни қисман ёки тўла қўшиш орқали жазо тайинланаверади, аммо жазолар ҳар хил бўлганда қатъий жазо тайинлаш масаласи қандай ҳал қилинади, деган савол туғилади. Бу масаланинг ечими ЎзР ЖКнинг 61-моддасида ҳал қилинган. Ушбу моддада айтилишича, ҳар хил турдаги асосий жазоларни қўшганда озодликдан маҳрум қилишнинг бир куни:

- а) қамоқ ёки интизомий қисмга жўнатишнинг бир кунига;
- б) ахлоқ тузатиш ишлари ёки хизмат бўйича чеклашнинг уч кунига тўғри келади.

Қўқон шаҳар судида кўрилган В. исмли шахснинг жиноят иши характерлидир. В. спиртли ичимлик истеъмол қилгани ҳолда қўшниси А. нинг баданига енгил шикаст етказишда айбланиб ЎзР ЖК

109-моддасининг иккинчи қисми билан жавобгар қилинган. Суд иш ҳолатларининг барча томонларини эътиборга олиб В. ни тўрт ой муддатга қамоқ жазосига ҳукм қилган. В. қамоқ жазосини ўтаётиб, ЎзР ЖКнинг 219 моддасининг 2-қисмида (ҳокимият вакилига қаршилиқ кўрсатиш) назарда тутилган жиноятни содир қилган. Суд унинг содир қилган жинояти учун уч йил муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазосини тайинлаган.

Олдинги ҳукм бўйича тайинланган қамоқ жазосининг қолган қисмини (3 ой), кейинги ҳукм бўйича тайинланган озодликдан маҳрум қилишга тўла қўшиш йўли билан 3 йилу 3 ой муддатга озодликдан маҳрум қилишни тайинлаб, қатъий жазо белгиланган. Бизнинг фикримизча, суд бу ишда ҳар хил турдаги жазоларни қўшишнинг барча қоидаларига риоя қилган ҳолда жазо тайинланган.

ЎзР Олий суди Пленумининг 1996 йил 19 июлдаги 16-сонли “Жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида”ги қарорининг 2.7-бандида “Бир неча ҳукмлар юзасидан жазо чораси белгилашда судлар ҳукмнинг кириш қисмида илгариги ҳукм юзасидан белгиланган жазонинг тури ва ўталмаган қисмини аниқ кўрсатмоғи ва уни Жиноят кодексининг 60-моддасига кўра, янги ҳукм бўйича тайинланган жазога тўла ёки қисман қўшмоғи лозим” дейилади.¹

Қонунда озодликдан маҳрум қилишнинг бир кунига қамоқ ва интизомий қисмга жўнатишнинг бир куни, ахлоқ тузатиш ишлари ва хизмат бўйича чеклашнинг уч куни тўғри келади дейилади.

Аmmo қамоқ билан ахлоқ тузатиш ишлари ёки хизмат бўйича чеклаш жазоларини қўшганда қандай ҳисоблаш кераклиги ҳақида айтилмайди.

Ўз Р ЖКнинг 43-моддасида назарда тутилган жазо тизимида кўра қамоқ жазоси ахлоқ тузатиш ишлари ва хизмат бўйича чеклашга нисбатан оғирроқ жазо тури ҳисобланади. Айтайлик, иш ҳолатларига кўра ахлоқ тузатиш ишларини ўтаётган шахс ижтимоий хавфи катта бўлмаган янги жиноятни содир қилган тақдирда, унинг санкцияда қамоқ энг оғир жазо сифатида кўрсатилган бўлса, қўшиш масаласи қандай ҳал қилинади?

Қонуннинг мазмунига (61-моддага) кўра озодликдан маҳрум қилиш қамоқ, интизомий қисмга жўнатиш жазоларини қўшганда бир куни бир кунга ҳисобланади. Демак, қамоқ ва интизомий қисмга жўнатиш жазоларининг бир куни озодликдан маҳрум қилишнинг бир кунига тенглаштирилади. Бир неча ҳукмлар юзасидан жазо

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорлари тўплами, “Шарқ”, 1-жилд, 46-бет.

тайинлашда яна бир муаммо борки, бу ҳам бўлса, ЎзР ЖКнинг 74-моддаси тартибида энгилроқ жазо билан алмаштирган шахс, алмаштирилган энгилроқ жазони ўташ вақтида янги жиноят содир қилса, жазоларни жамлаш масаласи қандай ҳал қилинади?

Жиноят кодексининг 74-моддасида белгиланишига кўра, жазоси энгилроқ жазо билан алмаштирилган шахс жазони ўталмаган қисми мобайнида қасддан янги жиноят содир этса, суд унга ушбу Кодекснинг 60-моддасида назарда тутилган қоидаларга мувофиқ жазо тайинлайди, дейилади. Бу ерда иккита муҳим савол туғилади:

1. Шахс янги жиноят содир қилган тақдирда кейинги ҳукм бўйича тайинланган жазога олдинги ҳукмни алмаштириш вақтида қолган қисмини қўшадими, ёки алмаштирилган жазонинг қолган қисмини қўшадими?

2. Қонунда энгилроқ жазо билан алмаштирилган шахс жазонинг ўталмай қолган қисми мобайнида қасддан янги жиноят содир этса, суд ушбу Кодекснинг 60-моддасида назарда тутилган қоидаларга мувофиқ жазо тайинлайди, дейилади. Эҳтиётсизликдан янги жиноят содир қилса-чи? Яъни озодликдан маҳрум қилишнинг қолган қисми ахлоқ тузатиш ишлари билан алмаштирилган шахс эҳтиётсизликдан жиноят содир этса, янги жиноят учун жазо тайинлашнинг муносабати билан олдинги жинояти учун тайинланган жазодан автоматик равишда озод бўлиб кетаверадими?

Бизнинг фикримизча, қонунда бу камчилик бартараф қилиниши ва Жиноят кодексининг 74-моддаси еттинчи қисми-даги “қасддан” деган сўзлар бу моддадан чиқариб ташланиши керак. Ана шундай амалиёт билан қонун бир-бирига мос бўлади. Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми-нинг юқорида айтилган қарорида берилган тушунтиришда янги содир этилган жиноятнинг қасддан ёки эҳтиётсизликдан қилинишига аҳамият берилмайди. Шахсга нисбатан Жиноят кодексининг 74-моддаси асосида энгилроқ жазо билан алмаштирилган бўлиб, алмаштирилган жазони ўташ вақтида янги жиноят содир этса, бизнинг фикримизча, дастлабки тайинланган жазонинг қолган қисмини эмас, балки алмаштирилган энгилроқ турдаги жазонинг қолган қисми – янги ҳукм бўйича тайинланган жазо муддатига тўла ёки қисман қўшиб, қатъий жазо тайинланади.

Бу борада юқорида айтилган Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорининг 2.7-бандининг тўртинчи қисмида қуйидагича тушунтириш берилади¹:

“Афв тўғрисидаги ҳужжатга кўра ёки Жиноят кодексининг 74-моддасига асосан ўталмаган жазо қисми бошқа енгилроқ жазо билан алмаштирилган шахсга янги жиноят содир этганлиги учун жазо тайинлаш пайтида, янги жиноят учун тайинланган жазога ўша енгил жазонинг ўтолмаган қисми тўла ёки қисман қўшилади”, дейилади.

Бир хил турдаги жазолар қўшилганда ҳам, ҳар хил жазолар қўшилганда ҳам жазоларни қисман қўшиш ёки тўла қўшиш билан татбиқ этилганда ҳам қатъий белгиланган жазо ўша жазо турининг энг кўп муддатидан ошиб кетмаслиги керак.

Қўшиш мумкин бўлмаган жазоларни тайинлаганда қатъий жазо тайинлаш тартиби.

Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Жиноят кодекси-нинг 61-моддасида белгиланганига кўра жарима ва муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазолар озодликдан маҳрум қилиш, интизомий қисмга жўнатиш, қамоқ, хизмат бўйича чеклаш, ахлоқ тузатиш ишлари билан қўшилганда ҳар қайси жазо алоҳида ижро этилади.

Демак, бу модданинг мазмунига кўра жарима ва муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш жазолари тайинланганда улар бошқа жазо турига қўшилмай алоҳида-алоҳида ижро этилади.

Қўшиш ва қоплаш мумкин бўлмаган жазоларни алоҳида-алоҳида ижро этиш масаласи собиқ иттифоқ давридаги жиноят ҳуқуқида ҳам мавжуд эди. Аммо судлар жазо тайинлашда бундай қоидадан деярли фойдаланмас эдилар.

Собиқ СССР Олий суди Пленумининг 1981 йил 31 июлдаги “Бир неча жиноятлар содир қилганлик ва бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинлаш ишлари бўйича суд амалиёти тўғрисида”ги қарорининг 5-бандида бир неча жиноятлар юзасидан ҳукмлар жами юзасидан ҳар хил турдаги жазо тайинланган бўлса ва иттифоқдош республикалар жиноят қонунларида бошқача белгиланмаган бўлса ҳамда суд бу жазоларни қўшиш ёки қоплашни лозим топмасалар, бу жазолар алоҳида-алоҳида ижро этилади”, деб тушунтириш берилган эди. Аммо жиноят қонунида жазоларни алоҳида-алоҳида ижро этиш масаласи фақат Ўзбекистон Республикасининг 1959 йили қабул қилинган Жиноят кодексига 1993 йил 7 майида Жиноят кодексига

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорлари тўплами, I-жилд, 1997, “Шарқ”, 46-бет.

қўшимча ва ўзгартиришлар киритиш тўғрисида”ги қонуни билан ЖКга киритилган ва 411- моддасида ўз ифодасини топган эди. Ўша Жиноят кодекси 411-модда билан тўлдирилмагунча қўшиш мумкин бўлмаган жазоларни қоплаш усули орқали тайинлаб қатъий жазо белгиланиб келинди.

Амалдаги Жиноят кодексимизда бу масалалар аниқ кўрсатиб қўйилди. Бу масалалар Россия Федерациясининг амалдаги Жиноят кодексида ҳам (71-модда) аниқ кўрсатиб қўйилган. РФ ЖКда жиноий жазоларнинг турлари анча кенгроқ назарда тутилгани сабабли бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинланганда алоҳида-алоҳида ижро этиладиган жазоларнинг турлари ҳам кенгроқ назарда тутилиб қабул қилинган.

ЎЗРнинг амалдаги Жиноят кодекси 61-моддасига кўра, асосий жазо сифатида тайинланадиган муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш жазоларигина бошқа жазо турларига қўшилмай алоҳида-алоҳида ижро этилади. Айтайлик, шахс биринчи ҳукми бўйича ахлоқ тузатиш жазосини ўтаётган эди, кейинги ҳукм бўйича эса жарима жазосига ҳукм қилинса, ахлоқ тузатиш жазосини ўтайверади, кейинги ҳукм бўйича тайинланган ҳукм қонуний кучга кириши билан жарима ҳам ижро этилади. Ёки бошқа бир мисолни айтайлик, шахсга биринчи ҳукм бўйича жарима жазоси тайинланган дейлик. Ҳукм ҳали қонуний кучга кирмасдан ёки ҳали жаримани тўлашга улгурмасдан янги содир этилган жиноят учун озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинса, биринчи ҳукм юзасидан тайинланган жарима ва кейинги ҳукм бўйича тайинланган озодликдан маҳрум қилиш алоҳида-алоҳида ижро этилади.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 533-моддасида ҳукмнинг ижросини кечиктириш шартлари кўрсатилган. Ушбу моддада белгиланганига кўра суд фақат озодликдан маҳрум қилиш ва жарима жазоларини ушбу моддада назарда тутилган асослар мавжуд бўлсагина ҳукмнинг ижросини кечиктиради. Аммо жарима жазосини кўпи билан олти ой муддатга кечиктиради. ЎЗР ЖПК 533-моддаси асосида ҳукмнинг ижроси кечиктирилган шахс, кечиктирилган муддат ичида янги жиноят содир қилган тақдирда ҳам жазо ЎЗР ЖКнинг 60-моддаси тартибида тайинланади.

Бунда биринчи ҳукм юзасидан тайинланган жазо билан кейинги ҳукм бўйича тайинланган жазоларни қўшиш мумкин бўлса, қисман қўшиш ёки тўла қўшиш йўли билан қатъий жазо тайинланади. Агар

бу жазоларни қўшиш мумкин бўлмаса, алоҳида-алоҳида ижро этилади.

ЎзР ЖК 44-моддасида белгиланишига кўра агар шахс жиноий жазо сифатида тўланмаган жаримани тўлашдан уч ой мобайнида бўйин товласа, суд жариманинг тўланмаган миқдорини ахлоқ тузатиш ишларини хизмат бўйича чеклаш ёки қамоқ тариқасидаги жазо билан алмаштиради. Маҳкум жаримани тўлашдан ушбу моддада кўрсатилган муддат мобайнида тўлашдан бош тортиши билан бирга янги жиноят содир этса, жазо тайинлаш масаласи қандай ҳал қилиниши керак деган савол туғилади. Бизнинг фикримизча, суд маҳкумнинг янги содир қилган жинояти учун жазо тайинлаб, олдинги ҳукм бўйича тайинланган жаримани иш ҳолатларга қараб ёки ахлоқ тузатиш ишлари билан ёки қамоқ билан алмаштиради. Маҳкум ҳарбий хизматчи бўлса, хизмат бўйича чеклаш жазоси билан алмаштиради.

Суд ана шу алмаштирилган жазони кейинги ҳукм бўйича тайинланган жазога тўла ёки қисман қўшиб, қатъий жазо тайинлайди. Бунда кейинги ҳукм бўйича тайинланган жазо озодликдан маҳрум қилиш, олдинги ҳукм бўйича тайинланган жазо эса ахлоқ тузатиш ишлари бўлса, ахлоқ тузатиш ишларининг ҳар уч кунини озодликдан маҳрум қилишнинг бир кунига ҳисоблаб тўла қўшиш ёки қисман қўшиш орқали қатъий жазо тайинланади.

Агар жарима қамоқ билан алмаштирилган бўлса, кейинги ҳукм бўйича тайинланган озодликдан маҳрум қилишга қамоқнинг бир кунини бир кунга ҳисоблаб тўла қўшиш орқали қатъий жазо тайинлайди.

Суд бир неча ҳукм бўйича жазо тайинлашда шахснинг дастлабки қамоқда ўталган муддатини ҳам ҳисобга олади.

Бунда қамоқда сақланган муддатнинг бир куни қамоқ, интизомий қисмга жўнатиш ва озодликдан маҳрум қилишнинг бир кунига ҳисобланади. Ахлоқ тузатиш ишлари ёки хизмат бўйича чеклашнинг уч кунига ҳисоблаб қатъий жазо тайинланади. Суд жазо тайинлашда ЎзР ЖКнинг 60-моддасининг талабларига тўла риоя қилган ҳолда жазо тайинлайди.

Бир неча ҳукмлар бўйича қўшимча жазо тайинлаш шартлари ва тартиби.

Жазо тайинлашда адолат ва одиллик принципини амалга оширишнинг муҳим шарти жиноят содир этган шахсга нисбатан

асосий жазога яна жиноят қонунида назарда тутилган жазолардан бирини қўшимча жазо сифатида тайинлашдир.

ЎзР ЖКнинг 8-моддасида жиноят қонунининг одиллик принципи ўз ифодасини топган бўлиб жиноят содир этишда айбдор бўлган шахсга нисбатан қўлланиладиган жазо ёки бошқа ҳуқуқий таъсир чораси одилона бўлиши, яъни жиноятнинг оғир- енгиллигига, айбнинг ва шахснинг ижтимоий хавфлилик даража-сига мувофиқ бўлиши керак.

Ҳеч ким айнан битта жиноят учун икки марта жавобгарликка тортилиши мумкин эмас, дейилади.

Жиноят кодексида жавобгарлик белгиланган шундай жиноятлар борки, бу жиноятларни содир қилган шахсларга нисбатан унинг қилмиши квалификация қилинган модданинг санкциясида фақат асосий жазонинг ўзини тайинлаши жиноят-ҳуқуқий адолатни амалга ошириш учун асосий жазодан ташқари яна қўшимча жазо тайинлаш зарурати ҳам келиб чиқади.

Ўз Р ЖКнинг 8-моддасида кўрсатилганидек ҳеч ким айнан битта жиноят учун икки марта жавобгарликка тортилиши мумкин эмас. Жиноят содир этишда айбланаётган шахсга асосий жазо билан бирга қўшимча жазо тайинлаш битта жиноят учун иккита жазо қўллаш ёки икки марта жавобгарлика тортиш бўлмай, адолатни амалга ошириш мақсадида жазони кучайтиришдир. Қўшимча жазо тайинлаш масаласини содир этилган жиноятнинг хусусияти тақозо этади.

Қўшимча жазо тайинлаш масаласи суд томонидан жиноят ишидаги ҳолатларни эътиборга олган ҳолда фақат қонунда назарда тутилган бўлсагина тайинланади. Судлар қонун бўйича қўшимча жазо тайинлаши мумкин бўлмаган жиноятни содир қилган шахсларга нисбатан ўзларича қўшимча жазо тайинлашлари мумкин эмас.

Қўшимча жазо шахсни жазолашдан қўйилган мақсадга эришишнинг қўшимча таъсир чораси сифатида тайинланади. Қўшимча жазолар, одатда, содир этилган жиноят муайян мақсадларда содир этилган бўлса, айбдорнинг эгаллаб турган мансаби, бажараётган вазифаси, касби билан боғлиқ бўлган бўлса, тайинланиши мумкин. Қонун чиқарувчи орган Жиноят кодексида жавобгарлик белгиланган айрим жиноятлар учун қўшимча жазо тайинлаш ёки тайинламаслик масаласини иш ҳолатларига қараб ҳал қилинишини суднинг ўзига ҳавола қилган.

Жиноят кодексининг айрим нормаларида эса қўшимча жазо тайинлаш судлар учун мажбурий бўлиб, Жиноят кодекси Махсус

қисмининг моддасида қўлланиши шарт деб кўрсатилган қўшимча жазони тайинламаслиги мумкин. Лекин суд буни ҳукмда асослантириши керак. Бу борада ЎзР ЖКнинг 57-моддаси иккинчи қисмида “Суд шу асосларни эътиборга олиб, ушбу Кодекс Махсус қисмининг моддасида қўлланилиши шарт деб кўрсатилган қўшимча жазони тайинламаслиги мумкин”, дейилади.

ЎзР ЖКнинг 43-моддасидаги жазо тизимида назарда тутилган жазолардан муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш асосий ёки қўшимча жазо сифатида тайинланиши мумкин. Ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилиш фақат асосий жазога қўшимча жазо тариқасида тайинланиши мумкин. Ушбу моддада назарда тутилган бошқа жазо турларини асосий жазога қўшимча жазо сифатида тайинлаш мумкинлиги қонунда кўрсатилмаган. Аммо Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1996 йил 19 июлдаги 16-сонли “Жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида”ги қарорининг қўшимча жазоларини қўллаш бўйича қисмининг 9.2-бандида жарима жазосини қўшимча жазо тариқасида тайинланиши мумкинлиги тўғрисида тушунтириш берилади.

Ваҳоланки, Ўз Р ЖКнинг 44-моддасида жаримани қўшимча жазо тариқасида тайинланиши мумкинлиги ҳақида ҳеч нарса айтилмаган. Бундан ташқари, ЖК Махсус қисмининг бирорта моддасининг санкциясида жаримани қўшимча жазо сифатида тайинлаш мумкинлиги тўғрисида кўрсатилмаган. Шундай экан, жарима жазосини бошқа бир жазога қўшимча жазо тариқасида тайинланиши мумкин эмас.

ЎзР ЖКнинг 45-моддасига мувофиқ муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш асосий жазо тариқасида тайинланганда бир йилдан беш йилгача муддатга белгиланади.

Бир неча ҳукм юзасидан қўшимча жазолар тайинлаш тартиби қандай ҳал қилиниши керак? Бу масала амалдаги ЎзР. ЖКда ўз ифодасини топмаган. Фақат Ўз Р ЖКнинг 60-моддасининг 4-қисмида “Илгариги ҳукм юзасидан ижро этилмай қолган қўшимча жазолар ҳукмлар жами тариқасида тайинланган асосий жазога қўшиб тайинланади”, дейилади. Олдинги ва кейинги ҳукм бўйича қўшимча жазони қатъий белгилаш мумкинми? Яъни 60-модда қоидаларини қўллаб қўшимча жазо тайинлаш мумкинми?

Бизнинг назаримизда, бу борада Россия Федерацияси Жиноят кодексининг 70-моддаси 5-бандида белгиланган бир неча ҳукмлар

бўйича қўшимча жазолар тайинлаш тартиби анча мақсадга мувофиқ ишлаб чиқилган.

Бунда бир неча ҳукмлар бўйича қўшимча жазо тайинлаш масаласининг РФ ЖК 69-моддасининг тўртинчи қисми (ЎЗР ЖКнинг 59-моддаси тўртинчи қисми) қоидаларига мувофиқ ҳал қилиниши кўрсатилган.

Қўшимча жазолар тайинлашнинг назарий ва амалий масалаларини ўрганиш қўшимча жазо тайинлашнинг ушбу тартиби анча қулай ва мақсадга мувофиқлигини кўрсатмоқда. Шундай бир мисол келтирайлик: шахс дастлабки ҳукм бўйича уч йил муддатга муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиниб, уч йил ахлоқ тузатиш ишига ҳукм қилинган. Ахлоқ тузатиш ишларининг бир қисмини ўтаб бўлганидан кейин ЎЗР ЖКнинг 266-моддасида назарда тутилган жиноятни содир этиб асосий жазо сифатида тайинланган озодликдан маҳрум қилишга, транспорт воситасини бошқариш ҳуқуқидан уч йил муддатга маҳрум қилиш қўшимча жазосини тайинлайди. Биринчи ҳукм бўйича тайинланган асосий ва қўшимча жазоларнинг бир қисми ўтаб бўлинган. Бундай ҳолда асосий жазоларни қўшиш 60-модда тартибида амалга оширилади. Қўшимча жазоларни эса агар улар муайян ҳуқуқдан маҳрум қилинишининг ҳар хил турлари бўлса, 60-модда тартибида ҳам, 59-модда тартибида ҳам қисман ёки тўла қўшиш мумкин бўлади. Бундай ҳолда асосий жазолар қисман ёки тўла қўшилиб, қўшимча жазонинг олдинги ҳукм бўйича қолган қисми ва кейинги ҳукм бўйича тайинланган қўшимча жазо асосий жазони ўтаб бўлганидан кейин алоҳида-алоҳида ижро этилади. Бунда ҳар иккала ҳукм бўйича тайинланган муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш жазоси уч йилдан кўп бўлиши мумкин эмас. Муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш тариқасида ҳар иккала ҳукм бўйича тайинланган қўшимча жазолар ҳар хил бўлганлиги учун ҳам (масалан, биринчи ҳукм бўйича моддий жавобгарлик ишларида ишлаш ҳуқуқидан, иккинчи ҳукм бўйича транспорт воситасини бошқариш ҳуқуқидан маҳрум қилиш тайинланган бўлса) уларни қисман ёки тўла қўшиш йўли билан қатъий қўшимча жазо тайинлаш мумкин эмас. Уларнинг ҳар бири суд ҳукмида кўрсатилган муддатда алоҳида-алоҳида ижро этилади¹.

Ўзбекистон Республикаси Олий судининг юқорида айтилган Пленуми қарорининг “қўшимча жазоларни қўллаш бўйича”

---

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорлари тўплами. 1997, “Шарк”, 1-жилд, 53-бет.

қисмининг 9.6 бандида бу масалада тушунтириш берилган¹. Бизнинг фикримизча, Олий суд Пленумининг бу борада берган тушунтириши тўғри эмас. Чунки қўшимча жазоларни жиноятлар жами учун тайинламайди, яъни улар қўшилмайди. Олий суд Пленумининг берган бу тушунтириши фақат битта ҳолда тўғри бўлиши мумкин. Яъни, шахсга нисбатан ҳар иккала ҳукм бўйича айнан бир хил муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш тайинланган бўлса (масалан, биринчи ҳукм бўйича транспорт воситасини бошқариш ҳуқуқидан маҳрум қилиш). Аммо амалда бундай ҳолат деярли учрамайди. Чунки биринчи ҳукм бўйича транспорт воситасини бошқариш ҳуқуқидан маҳрум қилинган шахсни, аввало транспорт воситасини бошқаришга йўл қўйилмайди, иккинчидан, маҳрум қилинган ҳуқуқдан яна қайта маҳрум қилинмайди. Шунга кўра Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Пленум қарори қайта кўриб чиқилиши керак. Ушбу Пленум қарорининг 9.7 бандида берган тушунтириши ҳам тўғри эмас. Бу тушунтиришлар қайси ҳолда тўғри? Қачонки, юқорида таъкидлаганимиздек, фақат бир хил бўлган муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш қўшимча жазоси тайинлагандагина тўғри бўлади. Масалан, шундай жиноятлар содир этилиб, биринчи ҳукм бўйича ҳам, иккинчи ҳукм бўйича ҳам аниқ бир мансабни эгаллаш ҳуқуқидан маҳрум қилиш тайинланган бўлса, қисман ёки тўла қўшиш қўлланиши мумкин. Аммо суд қўшимча жазони бирини ҳеч қачон уч йил белгилай олмайди. Чунки амалдаги жиноят қонунида 60-модда бўйича енгилроқ жазони оғирроғи билан қоплаш усулидан фойдаланилмайди.

Бизнинг фикримизча, амалдаги жиноят қонунига қўшимча ва ўзгартиришлар киритилиб асосий жазоларни ҳам, қўшимча жазоларни ҳам тўла ёки қисман қўшишнинг иложи бўлмаган тақдирда, қоплаш усулидан ҳам фойдаланишга судларга рухсат берилиши керак.

Бир неча ҳукмлар бўйича қўшимча жазо, қатъий тайинланган асосий жазодан кейин эмас, балки ҳар бир жиноят учун ҳукм чиқариш вақтида алоҳида-алоҳида тайинланади.

Муайян ҳуқуқдан маҳрум қилишни қўшимча жазо сифатида тайинлаш мажбурий тарзда айбдорнинг қилмиши квалификация қилинган модданинг санкциясида кўрсатилмаган бўлса, суд бу қўшимча жазони тайинлаш мумкинми деган савол туғилади. Бу масалада Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг

---

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорлари тўплами. 1997. “Шарк”, 1-жилд, 54-бет.

юқоридаги қарори 9.4-бандида тушунтириш берилган бўлиб, унда шундай дейилади:

“Агар қонун моддасида муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш жазоси кўрсатилмаган бўлса, бу жазо Жиноят кодекси Умумий қисми қоидаларига асосан қўлланилади ва у Жиноят кодекси 45-моддасида белгиланган доирада тайинланади”,¹ дейилади. Шунга кўра, айбдорнинг қилмиши квалификация қилинган модданинг санкциясида муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш кўрсатилмаган, аммо иш ҳолатларига кўра тайинлаш зарур бўлса, бу жазони тайинлаши мумкин.

Қўшимча жазо сифатида тайинланиши мумкин бўлган жазолардан яна бири, ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилишдир.

ЎзР ЖКнинг 52-моддасида белгиланишича, ҳарбий ёки махсус унвонга эга бўлган шахс оғир ёки ўта оғир жиноят учун ҳукм қилинганда суд ҳукми билан мазкур унвондан маҳрум қилиниши мумкин.

Агар оғир ёки ўта оғир жинояти учун шахс биринчи ҳукм юзасидан жазо тайинлаш вақтида ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилинган бўлса, иккинчи ҳукм юзасидан жазо тайинлаш вақтида яна шундай унвондан маҳрум қилишни тайинлашга ҳожат қолмайди. Бундай ҳолда асосий жазолар ЖКнинг 60-моддаси тартибида қўшилади. Қўшимча жазо эса биринчи ҳукм қонуний кучга кириши билан ижро этилган бўлади.

Агар кейинги жиноят учун тайинланган ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилиш ҳали ижро этилмаган бўлса, ҳар иккала ҳукм юзасидан қатъий тайинланган жазо қонуний кучга кирганидан кейин ижро этилади.

Қонуннинг мазмунига кўра бу қўшимча жазо фақат оғир ва ўта оғир жиноят содир қилган шахсларгагина қўлланилади.

Агар шахснинг биринчи ҳукм бўйича содир қилган жинояти унча оғир бўлмаган, иккинчи ҳукм бўйича содир қилган жинояти оғир бўлса, суд бу қўшимча жазони тайинламаслиги мумкинми деган савол туғилади.

ЎзР ЖКнинг 52-моддаси 1-қисмининг мазмунини таҳлил қилишдан маълум бўладики, агар содир этилган жиноятнинг хусусияти, мотиви ва айбдорнинг шахсига кўра, суд муайян ҳуқуқдан маҳрум қилишни лозим топмаса, бу қўшимча жазони тайинламаслиги мумкин.

---

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорлари тўплами. 1997, “Шарк”, 1-жилд, 53-бет.

ЎЗР ЖК 52-моддасининг биринчи қисмида назарда тутилган ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилиш масаласини суднинг ўзи тайинлаб, ҳал қилаверса, ушбу модданинг иккинчи қисмида назарда тутилган олий ҳарбий ёки махсус унвонга ёхуд Ўзбекистон Республикасининг давлат мукофотига эга бўлган шахс оғир ёки ўта оғир жинояти учун ҳукм қилинганида суднинг ҳукми асосида киритадиган тақдимномасига биноан мазкур унвон ёки мукофотдан маҳрум қилиниши мумкин.

Демак, ЖК 52-моддасининг биринчи қисмида назарда тутилган ҳарбий ёки махсус унвондан суднинг ўзи маҳрум қилиб, ушбу ҳарбий ёки махсус унвонни берган органга маълум қилса, олий ҳарбий ёки махсус унвонга ёхуд Ўзбекистон Республика-сининг давлат мукофотига эга бўлган шахс оғир ёки ўта оғир жиноят содир қилган тақдирда ушбу олий ҳарбий ёки махсус унвонни берган давлат органига юборилган тақдимнома билан чиқади. Сўнгра шу тақдимномага биноан шахс олий ҳарбий ёки махсус унвондан ёхуд давлат мукофотидан маҳрум қилиниши мумкин.

Суд шахсга нисбатан бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинлаш вақтида биринчи жинояти юзасидан чиқарган ҳукмда ушбу олий унвон ёки давлат мукофотидан маҳрум қилиниши қўшимча жазо тариқасида тайинланган бўлса, иккинчи жинояти учун ҳукм чиқариш вақтида яна шундай олий мукофотдан маҳрум қилиш тўғрисида тақдимнома билан чиқиб ўтирмайди. Агар шундай мукофотдан биринчи ҳукм юзасидан жазо тайинлаш вақтида маҳрум қилинмаган бўлса, иккинчи ҳукм юзасидан жазо тайинлаш вақтида, агар бунга асослар мавжуд бўлса, маҳрум қилиш тўғрисида тақдимнома билан чиқади. Асосий жазолар эса, ЎЗР ЖКнинг 60-моддаси тартибида тайинланади.

Демак, олий ҳарбий, олий махсус унвон ёки давлат мукофотидан маҳрум қилиш тўғрисидаги тақдимнома билан чиқиш масаласи 60-модда тартибида қатъий жазо тайинланганидан кейин эмас, балки ҳар бир жиноят учун ҳукм чиқариш вақтида тақдимнома билан тегишли давлат органига чиқилади.

Бир неча ҳукмлар бўйича жазо тайинлашнинг бир неча жиноятлар юзасидан жазо тайинлашдан фарқи.

Олдинги бобда таъкидланганидек, агар маҳкум ҳукм чиқарилганидан кейин жазони тўла ўтамай туриб, янги жиноят содир этса, суд янги ҳукм бўйича тайинланган жазо муддатига илгариги ҳукм юзасидан ўталмай қолган жазо муддатини тўла ёки қисман

қўшиб қатъий жазо тайинлайди. Лекин суд амалиётини ўрганишдан маълум бўлишича судда кўрилаётган жиноят ишларининг кўпчилигида айбдорнинг қилмиши Жиноят кодексининг бир неча моддаси билан квалификация қилинган бўлади. Бундай ҳолда жазо тайинлаш масаласи қандай ҳал қилиниши керак деган ҳақли савол туғилади. Шунинг эътиборга олиб Жиноят кодексининг 59-моддасида бир неча жиноятлар учун жазо тайинлаш қоидалари ишлаб чиқилган. Шундай экан, бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинлаш, бир неча жиноят содир этилганлик учун жазо тайинлашдан қандай белгиларига кўра фарқ қилади.

Иккала ҳолатда ҳам бир неча жиноят содир этилади. Улар бир неча жиноят содир этишнинг турлари ҳисобланади. Аммо жазо тайинлашда ҳар бирининг ўзига хос хусусиятлари мавжуд.

ЖКнинг 59 ва 60-моддаларида назарда тутилган бир неча жиноятлар ва бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинлашнинг фарқи қуйидагиларда ифодаланади:

1. Бир неча жиноятлар учун жазо тайинлашда шахс икки ёки ундан ортиқ жиноятни содир этиб улардан бирортаси учун ҳам ҳали судланмаган бўлади. Бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинлашда эса, шахс дастлабки жинояти учун ҳукм чиқарилганидан кейин, то жазо муддати тамом бўлмасдан янги жиноят содир этганлиги учун жазо тайинланади.

2. Бир неча жиноятлар учун жазо тайинлашда шахсга нисбатан тайинланган озодликдан маҳрум қилишнинг энг кўп муддати йигирма йилгача, бир неча ҳукмлар юзасидан тайинланганда эса йигирма беш йилгача муддатга тайинланиши мумкин.

3. ЖК 59-моддаси тартибида жазо тайинлаганда содир этилган жиноятлар фақат ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноятлардан иборат бўлса, жазони енгилроғини оғирроғи билан қоплаш усули қўлланилади. ЖКнинг 60-моддаси бўйича жазо тайинланганда эса бундай қоида қўлланилмайди.

4. ЖК 59-моддаси тартибида жазо тайинлаганда содир этилган жиноятлар фақат ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноятлардан иборат бўлса, узил-кесил тайинланган жазо айбдорнинг қилмиши квалификация қилинган норманинг энг оғирида назарда тутилган жазо муддатидан ошиб кетмаслиги керак. 60-модда тартибида жазо тайинланганда эса бундай қоида тадбиқ этилмай, ўша жазо турининг ЖК Умумий қисмида назарда тутилган муддат доирасида тайинланади.

Бир неча жиноятлар содир этилганда шахс рецидивист, хавфли рецидивист, ўта хавфли рецидивист деб топилмайди. Бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинлашда шахсга нисбатан хавфли рецидивист сифатида жавобгарликка тортилиб ҳукм қилиниши ёки суд томонидан ўта хавфли рецидивист деб топилиши мумкин.

5. Агар жиноятлар жами, жиноятларнинг идеал жами шаклида бўлса айбдорга жазо тайинлашда жазони оғирлаштирувчи ҳолат ҳисобланмаслиги мумкин. Бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинлашда эса ЖК 56-моддаси биринчи қисмининг “н” бандига кўра оғирлаштирувчи ҳолат ҳисобланиб, жазо тайинланади.

6. Агар бир неча жиноятлар жиноятнинг идеал жами шаклида бўлса, жиноят қонунида назарда тутилган жавобгарликдан ёки жазодан озод қилиш қўлланиши мумкин. Бир неча ҳукмлар бўйича жазо тайинланганда эса, жавобгарлик ва жазодан озод қилиш қўлланилмайди.

Юридик адабиётларда бир неча жиноятлар ёки бир неча ҳукмлар деб ҳисоблаш масаласида ҳам турли фикрлар билдирилган.

Бизнинг фикримизча, биринчи ҳукмгача содир этилган барча жиноятлар жиноятларнинг жами тариқасида, биринчи ҳукм ўқилгандан кейин жиноят содир этилган бўлса, бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинлаш қоидаларидан фойдаланиш керак бўлади.

Агар иш бўйича ҳукм чиқарилгандан сўнг маҳкумнинг биринчи иши бўйича чиқарилган ҳукмгача яна бошқа жиноятда айбли эканлиги аниқланса, жазо бир неча жиноятлар юзасидан тайинланиши керакми ёки бир неча ҳукмлар юзасидан тайинланиши керакми деган савол туғилади. Бу саволга ЎзР ЖКнинг 59-моддасида жавоб берилган. Бунда “Агар иш бўйича ҳукм чиқарилганидан кейин маҳкумнинг биринчи иш бўйича чиқарилган ҳукмгача яна бошқа жиноятда айбли эканлиги аниқланса ҳам жазо ўша (яъни 59-моддада белгиланган) тартибда тайинланади”, дейилади. Шундай экан, бу ерда ҳар иккала жиноятларнинг ҳам биринчи ҳукмгача содир этганлиги эътиборга олинган.

Агар биринчи ҳукмдан кейин шахс икки ёки ундан ортиқ жиноят содир этиб, уларнинг бирортаси учун ҳам ҳали судланмаган бўлса, жазо тайинлаш тартиби қандай ҳал қилинади деган савол туғилади.

Бизнинг фикримизча, бундай ҳолда аввал биринчи ҳукмдан кейин содир этилган жиноятлар учун 59-модда қоидаларини қўллаб, бир неча жиноятлар учун қатъий жазо тайинлангандан кейин,

олдинги ҳукм бўйича жазонинг ўталмай қолган қисмини кейинги ҳукм бўйича бир неча жиноятлар юзасидан тайинланган қатъий жазога қисман ёки тўла қўшиш орқали қатъий жазо тайинланади.

Шундай қилиб, бир неча жиноятлар ва бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинлаш юқорида айтилган белгиларга кўра биридан фарқ қилади.

6-§. Қонунда кўрсатилганидан ҳам енгилроқ жазо тайинлаш

ЎзР ЖКнинг 57-моддасида суд содир этилган жиноятнинг ижтимоий хавфлилиқ даражасини жиддий камайтирувчи ҳолатларни эътиборга олиб, алоҳида ҳолларда Жиноят кодекси Махсус қисмининг моддасида назарда тутилган мазкур жиноят учун белгиланган жазонинг энг кам қисмидан ҳам камроқ ёки шу моддада назарда тутилмаган бошқа енгилроқ турдаги жазони тайинлаши мумкинлиги белгиланган.

Одатда, судлар жиноят содир этишда айбланаётган шахсга унинг қилмиши квалификация қилинган норманинг санкциясида назарда тутилган жазолардан бирини иш ҳолатларига қараб тайинлайди. Суд ҳар қандай ҳолда ҳам санкцияда кўрсатилганидан бошқа турдаги жазони, шунингдек, санкциясида назарда тутилган жазо муддати чегарасидан четга чиқиб енгилроқ ёки оғирроқ жазо чорасини тайинлай олмайди.

Ўзбекистон Республикаси жиноят қонунининг мазмунига кўра, ҳар қандай ҳолда ҳам қилмишда қанчалиқ оғирлаштирувчи ҳолатлари бўлмасин, айбдорнинг қилмиши квалификация қилинган норманинг санкциясида кўрсатилган энг оғир жазонинг энг кўп муддатидан кўп бўлмаслиги керак. Демак, қонунда кўрсатилганидан ҳам оғирроқ жазо тайинланишига умуман йўл қўйилмайди. Аммо ЎзР ЖКнинг 57-моддасига кўра, айбдорнинг қилмиши квалификация қилинган нормада назарда тутилган энг кам жазо муддатидан ҳам камроқ ёки енгилроқ жазо тайинлашга рухсат этилади. Бундай ҳолат жиноят қонунининг инсонпарварлик принципига тўла мос келади.

ЎзР ЖК 57-моддасининг мазмунига кўра, енгилроқ жазо тайинлашнинг иккита вариантыдан фойдаланилади.

1. ЖК Махсус қисмининг нормасида назарда тутилган мазкур жиноят учун белгиланган жазонинг энг кам қисмидан ҳам камроқ жазо тайинлаш;

2. ЖК Махсус қисмининг нормасида назарда тутилмаган бошқа енгилроқ турдаги жазо тайинлаш.

ЖК Махсус қисмининг моддасида назарда тутилган мазкур жиноят учун белгиланган жазонинг энг кам қисмидан ҳам камроқ жазо тайинлаш учун қуйидаги талаблар қўйилади.

1. Жиноят содир қилиш мотиви ва мақсади жиноятни амалга оширишда қатнашганлик даражаси, жиноят содир қилиш вақтидаги ва жиноят содир этилгандан кейинги хулқи, жиноятни очилишига фаол ёрдам берганлиги ҳисобга олинади. Ана шу ҳолатлар жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражасини жиддий камайтирувчи ҳолат деб топилиши керак.

Қонунда кўрсатилганидан ҳам енгилроқ жазо тайинлаш учун айбдорнинг қилмиши квалификация қилинган норманинг санкциясида альтернатив жазо тариқасида енгилроқ жазо турлари назарда тутилган бўлмаслиги керак.

Масалан, қасддан одам ўлдириш учун жавобгарликни белгиловчи моддаларнинг (97-101-моддалари) санкцияларида фақат озодликдан маҳрум қилиш жазоси назарда тутилган. Айтайлик, қасддан одам ўлдириш (97-модданинг 1-қисми) жинояти ҳақида жиддий кўрқитилганлиги туфайли кўп болали аёл хабар бермаслик ҳақида ваъда берса, қасддан одам ўлдиришда иштирокчи деб квалификация қилинади.

Суд бундай иштирокчилик учун ўн йилдан кам бўлган озодликдан маҳрум қилишни тайинлай олмайди. Чунки 97-модданинг 1-қисми санкциясида ўн йилдан ўн беш йилгача муддатга озодликдан маҳрум қилиш белгиланган. Агар қилмишда 57-модда қоидаларини қўллаш асослари бўлса, суд бу модда қоидаларини қўллаб айбдорга нисбатан санкцияда кўрсатилган энг кам муддатидан ҳам камроқ, аммо олти ойдан кам бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилишни тайинлаши мумкин.

ЖК Махсус қисмида назарда тутилган моддаларнинг асосий кўпчилик қисми жиноятларнинг мураккаб турлари ва жавобгарликни оғирлаштирувчи турлари учун асосан нисбий муайян санкция тариқасида озодликдан маҳрум қилиш белгиланган. Агар иш ҳолатларига кўра, жазонинг енгилроғини тайинлаш зарурати келиб чиқса, суд ЖК 57-моддасининг қоидаларини қўллаши мумкин.

ЖК 57-моддасининг иккинчи қисмида назарда тутилган енгилроқ жазо тайинлашда айбдорнинг қилмиши квалификация қилинган норманинг санкциясида назарда тутилмаган, аммо ЖК

Умумий қисмида кўрсатилган энгилроқ турдаги жазони тайинланиши мумкинлиги белгиланган.

Энгилроқ жазо тайинлашнинг бу тури энгиллаштиришнинг алоҳида ҳолатлари ёки бир вақтда бир неча энгиллаштиришга асос бўладиган ҳолатлар мавжуд бўлса, қўлланади.

Қонунда айнан қандай энгилроқ жазо билан алмаштириш мумкинлиги кўрсатилмаган. Суд иш ҳолатларига қараб ЖК 43-моддасида назарда тутилган жазолардан бирини тайинлаши мумкин. Ана шу жазоларнинг қайси бирининг энгилроқ жазо эканлиги ЖК 43-моддаси тартибида жойлаштирилган жазо турининг ундан юқорида жойлашган жазо энгилроқ ҳисобланади. Чунки 43-моддада назарда тутилган жазолар энг энгилидан энг оғирига қараб жойлаштирилган.

Суд бошқа турдаги энгилроқ жазони тайинлашда, айбдорнинг қилмиши квалификация қилинган норманинг санкциясида назарда тутилган жазонинг энг кам қисмидан ҳам камроқ жазо тайинланган тақдирда ҳам адолатсизлик бўлади деган хулосага келса, бошқа энгилроқ жазони тайинлайди. Аммо суд энгилроқ жазо тайинлаганда шу жазо турининг энг кам қисмидан камроқни тайинлаб олмайди. Масалан, жарима энг кам ойлик иш ҳақининг беш бараваридан кам, муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш бир йилдан кам, ахлоқ тузатиш ишлари олти ойдан кам бўлмаслиги керак.

Агарда айбдорнинг қилмиши квалификация қилинган норманинг санкциясида асосий жазо билан бирга қўшимча жазони тайинлаш мажбурий тарзда назарда тутилган бўлса ва суд қўшимча жазони иш ҳолатларини ҳисобга олиб, тайинлашни лозим топмаса, суд ЎзР ЖКнинг 57-моддаси қоидаларини қўллаб, қўшимча жазони тайинламасликлари мумкин.

Маълумки, ЖК Махсус қисми моддаларида вояга етмаганлар учун жазо тури ва муддати алоҳида белгиланмаган. Вояга етмаганнинг қилмиши квалификация қилинган норма билан жазо тайинлашда ўша норманинг санкциясида кўрсатилган жазо тури эмас, балки ЖК Умумий қисмининг 82-85-моддаларида назарда тутилган жазоларнинг муддатлари доирасида тайинланади. Вояга етмаганларга бундай тартибда жазо тайинлашда ЖК нинг 57-моддаси қоидаларига муурожаат қилинмайди ва тўғридан-тўғри 82-85-моддаларда назарда тутилган жазо тури муддати доирасида тайинланади.

ЎзР ЖК 50-моддасининг тўртинчи қисмида озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинаётган аёлларга ҳамда олтмиш ёшдан ошган эркекларга нисбатан тайинланаётган жазо муддати ЖК Махсус

қисмининг тегишли моддасида назарда тутилган. Озодликдан маҳрум этиш энг кўп муддатининг тўртдан уч қисмидан ортиқ бўлиши мумкин эмас дейилади. Бундай шахслар учун белгиланган ўша норма санкциясида назарда тутилган энг кўп муддатининг тўртдан уч қисмига тенгдир.

Қонун мазмунига кўра, енгилроқ жазони тайинлаш чекланмаган. Ҳар қандай жиноят содир этган ва ҳар қандай шахсларга нисбатан агар иш ҳолатлари буни тақозо қилса, қўлланиши мумкин.

Маълумки, иштирокчиликда содир этилган жиноятга тайёргарлик кўриш ва суиқасд қилишда айбланаётган шахсларга нисбатан ҳам умумий асосларда жазо тайинланади. Агар иш ҳолатлари тақозо қилса, бундай шахсларга нисбатан 57-модда қоидалари асосида енгилроқ жазо тайинланиши мумкин.

4. Тамом бўлмаган ва иштирокчиликда содир этилган жиноят учун жазо тайинлаш

ЖК Махсус қисми моддаларида тамом бўлмаган ва иштирокчиликда содир этилган жиноятлар учун алоҳида жавобгарлик белгиланмаган. Бундай жиноятларни квалификация қилишнинг ўзига хос хусусиятлари ҳисобга олинган бўлсада, уларга жазо тайинлашда ҳисобга олиш қоидалари қонунда назарда тутилмаган.

ЎзР ЖКнинг 25-моддаси биринчи қисмининг мазмунига кўра, жиноят содир этиш учун ёки уни яшириш учун олдиндан шарт-шароит яратувчи қилмиш жиноятга тайёргарлик кўриш деб топилади ва бундай ҳаракатлар жиноятга тайёргарлик кўриш жиноятининг жиноят таркибини ташкил қилади. Аммо қонунда жиноятга тайёргарлик кўриш босқичида тўхтатилганлиги учун алоҳида жавобгарлик белгиланмай, ЖК Махсус қисмининг тамом бўлган жиноят учун жавобгарликни белгиловчи норма доирасида жавобгарлик белгиланиб, муайян жазо тури доирасида жазо тайинланади.

Қонунда жиноятга тайёргарлик кўрганлик учун жазо тури ва муддати белгилаш масаласи судга ҳавола қилинган. Суд жиноятга тайёргарлик кўришда муайян жиноят таркиби объектив томонини ифодаловчи ҳаракатлар ҳали бошланмаганлиги, қонун билан кўриқланадиган ижтимоий муносабатга бевосита таъжовуз бошланмаганлиги ва бу ижтимоий муносабатга ҳам зарар етказилмаганлигини ҳисобга олиб, айбдорнинг қилмиши

квалификация қилинган норманинг санкциясидаги энг энгил жазо турини тайинлаши, ёки ЖК 57-моддасининг қоидаларини қўлланган ҳолда энгилроқ жазо турини қўллаши мумкин. Жиноятга тайёргарлик кўришни ижтимоий хавфлилик даражаси жиноятга суиқасд қилиш ёки тамом бўлган жиноятга нисбатан анча кам бўлганлиги, муайян моддасининг санкциясида назарда тутилган энг энгил жазони тайинлашга ёки ЖК 57-моддасининг қоидаларини қўллаган ҳолда қонунда кўрсатилганидан ҳам энгилроқ жазо тайинланиши мумкин.

Жиноятга суиқасд қилишнинг ижтимоий хавфлилик даражаси жиноятга тайёргарлик кўришга нисбатан оғирроқ, тамом бўлган жиноятга нисбатан энгилроқдир.

ЎзР ЖК 25-моддаси иккинчи қисмида айтилишига кўра, жиноят бошланиб, шахсга боғлиқ бўлмаган ҳолатларга кўра, охирига етказилмаган бўлса, жиноят содир этишга суиқасд қилиш деб топилади. Қилмишда жиноят қонуни билан кўриқланадиган ижтимоий муносабатга тажовуз қилиш бошланиб, тажовуз қаратилган ижтимоий муносабат зарар етказилиши хавфи остида қолдирилиши ёки маълум даражада зарар етказилиши мумкин, аммо қонунда назарда тутилган ижтимоий хавфли оқибат келиб чиқмайди. Шунга кўра, тамом бўлган жиноятга нисбатан жиноятга суиқасд қилишнинг ижтимоий хавфлилик даражаси камроқ бўлади. Суд жиноятга суиқасд қилганлик учун жазо тайинлашда ана шундай ҳолатни ҳисобга олиб, муайян модданинг санкциясида назарда тутилган жазо тури ва муддати доирасида тайинланадиган жазога нисбатан камроқ бўлган муддат ёки миқдорини тайинлайди.

Иштирокчиликда содир этилган жиноятнинг моҳияти ва мазмуни бошқачароқдир.

Иштирокчиликда содир этилган жиноятларнинг шакллари ЖКнинг 29-моддасида назарда тутилган ва ЖК Махсус қисми моддаларида иштирокчиликнинг оддий, мураккаб турлари уюшган гуруҳ ёки жиноий уюшма томонидан содир қилинганлиги учун жавобгарлик белгиланиб, шунга мувофиқ равишда жазо муддати ҳам белгиланган. Суд жазо тайинлашда бир гуруҳ шахслар иштирокчиликнинг қандай шаклида содир этилганлигига қараб жазо тайинлайверади. Агарда бир гуруҳ шахслар, уюшган гуруҳ ёки жиноий уюшма томонидан содир этилганлиги қилмишнинг жиноят таркиби доирасига киритилмаган ва квалификация қилишнинг зарурий белгиси сифатида назарда тутилмаган бўлса, суд бундай шахсларга нисбатан жазо тайинлашда ЎзР ЖК 56-моддаси биринчи

қисмининг «м» бандига асосланиб жазони оғирлаштирувчи ҳолат ҳисоблаб, айбдорларнинг қилмиши квалификация қилинган норманинг санкциясида назарда тутилган оғирроқ жазони ёки жазонинг энг кўп муддатига ёки миқдорига яқин бўлган қисмини тайинлайди.

Иштирокчиликда содир этилган жиноят учун жазо тайинлашдаги муаммо шундаки, иштирокчиликда содир этиладиган жиноятларни икки гуруҳга бўлиб, биринчи гуруҳга жиноятни бевосита бажарувчиси сифатида қатнашган шахсларга, иккинчи гуруҳга жиноят объектив томонини бажаришда умуман қатнашмаган, аммо жиноятда иштирокчи сифатида квалификация қилинган шахсларни киритилади.

ЖК Махсус қисми моддаларида эса фақат бир гуруҳ шахслар томонидан, яъни бажарувчи сифатида қатнашган шахсларнинг жавобгарлиги назарда тутилади. Шундай экан, муайян жиноятни амалга оширишда бевосита қатнашмаган, аммо иштирокчи сифатида жавобгарликка тортилган шахсларнинг жавобгарлиги ва уларга нисбатан жазо тайинлаш масаласи қандай ҳал қилиниши керак? ЎЗР ЖКнинг 28-моддасида белгиланишига кўра, жиноятнинг ташкилотчиси, далолатчиси ва ёрдамчилари жиноят иштирокчилари ҳисобланади. Улар жиноятнинг бажарувчилари амалга ошираётган жиноятда бевосита қатнашмайди, яъни муайян жиноятнинг объектив томонини ифодаловчи ҳаракатларда умуман қатнашмайди. ЖК Махсус қисми моддаларида ташкилотчи, далолатчи ва ёрдамчилар учун жавобгарликни назарда тутувчи нормалар эса йўқ.

Аммо ЎЗР ЖКнинг 30-моддасида ташкилотчи, далолатчи ва ёрдамчилар ҳам ушбу Кодекс Махсус қисмининг бажарувчисини жавобгарликка тортиш белгиланган моддаси бўйича жавобгарликка тортилади, дейилади. Демак, ушбу қонун нормасининг мазмунига кўра, жиноятнинг бажарувчиси ЖК Махсус қисмининг қайси нормаси билан квалификация қилинган бўлса, ташкилотчи, далолатчи ва ёрдамчилари ҳам ўша норма билан квалификация қилинади ва жазо ҳам ўша норма санкцияси доирасида тайинланади.

Ташкилотчи, далолатчи ва ёрдамчилар жиноятни амалга оширишда, бевосита қатнашмаганлиги туфайли уларга бажарувчисига нисбатан енгилроқ жазо тайинлаш мумкинми деган савол туғилади. Назарий жиҳатдан олганда уларга бажарувчига нисбатан енгилроқ жазо тайинланиши керак. Аммо бундай қоида қатъий белгиланган қоида бўлмасдан, суд буларга жазо тайинлашда

ишнинг барча ҳолатларини, яъни жиноятда иштирок этишнинг мотиви ва мақсади ташкилотчилик, далолатчилик, ёрдамчилик даражаси ва жиноятни амалга оширишда улар иштирокчиликнинг аҳамияти, жиноятда иштирок этаётган кишининг шахси ва ҳоказо ҳолатлар ҳисобга олинади. Амалда шундай ҳоллар ҳам бўлиши мумкинки, бажарувчига нисбатан ташкилотчига ёки далолатчига ёхуд ёрдамчига улар қилмиши квалификация қилинган санкция доирасида оғирроқ жазо чораси тайинланиши мумкин.

Айтайлик, далолатчи олдин озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўтаб чиққан, жиноят содир этишда тажрибага эга бўлмаган бажарувчиси эса вояга етмаган ва биринчи марта жиноят содир қилган бўлиши мумкин.

Амалда умумий қоидага кўра, жиноят ташкилотчиси ва далолатчисига нисбатан ёрдамчиларга енгилроқ жазо тайинланади. Аммо қонунда албатта, жазони енгиллаштириш ёки оғирлаштириш назарда тутилмаган.

Демак, иштирокчиларнинг қайси бирига енгилроқ, қайси бирига оғирроқ жазо тайинлаш мумкинлиги қонунда назарда тутилмаган.

Қайси бирига оғирроқ жазо тайинлашда суд иш ҳолатларига қараб, иштирок этишининг мотиви ва мақсади, характери, қатнашиш даражаси, улар иштирокининг жиноятни амалга оширишга таъсири, жиноят натижасида келтирилган зарарда унинг таъсири, қурол ва воситалар билан таъминлаши ва ҳоказолар ҳисобга олиниб жазо тайинланади.

Жазо тайинлашда ҳар бир иштирокчининг ўзига тегишли енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатлар ҳисобга олинади.

VII БОБ. Жавобгарликдан озод Қилишнинг ва унинг муаммолари

1. Жавобгарликдан озод қилишнинг муаммолари

1. Суд – ҳуқуқ тизимини либераллаштириш бошлангандан буён Жиноят Кодексига кўплаб ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритилди. Кўплаб моддаларнинг санкцияларидаги озодликдан маҳрум қилиш жазосининг муддатлари камайтирилди, шунингдек жавобгарликдан озод қилиш институтларининг доираси янада кенгайтирилди. Ярашилганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш (66¹-модда) институтининг ЖКга киритилиши мамлакатимизда жазо сиёсатининг жиддий ўзгарганлигини исботи бўлди. Бундан ташқари

озодликдан маҳрум қилиш жазосини тайинлаш қонунда чекланганлиги, жазо сиёсатидаги ҳуқуқий демократик давлат тизимини шакллантиришдаги муҳим қадам бўлди.

Умумий қоидага кўра, жиноят содир қилишда айбланаётган шахс жиноий жавобгарликка тортилиб, Жиноят кодексида белгиланган асосларда жиноий жазо тайинланади. Шахсни жиноий жавобгарликка тортиш учун унинг ҳаракатида (ҳаракатсизлигида) Жиноят кодекси Махсус қисмининг у ёки бу моддасида назарда тутилган жиноятнинг барча белгилари ва тергов материаллари орқали жиноят тўла аниқланган бўлиши керак. Ана шундагина шахс жиноий жавобгарликка тортилади. Бундай талаб конституциявий талаб бўлиб, Конституциянинг 26-моддасида «Жиноят содир этганликда айбланаётган ҳар бир шахснинг иши судда қонуний тартибда, ошкора кўриб чиқилиб, унинг айби аниқланмагунча у айбдор ҳисобланмайди», дейилади.

Ўзбекистон Республикаси жиноят қонунининг инсонпарвар-лик принципларидан энг муҳими, жиноят содир этишда айбланаётган барча шахсларни жиноий жавобгарликка тортавермай, жиноий жавобгарликдан озод қилишни қўллаш мумкин бўлган бир қатор жавобгарликдан озод қилишнинг назарда тутилганлигидир.

Жиноий жавобгарликдан озод қилиш тўғрисидаги ҳуқуқий институтлар, жавобгарликдан озод қилишнинг бошқа турларидан, яъни қилмишнинг жиноийлигини истисно қиладиган ҳолатлар: кам аҳамиятли қилмишлар (36-модда), зарурий мудофаа (37-модда), охирги зарурат (38-модда), ижтимоий хавfli қилмиш содир этган шахсни ушлаш вақтида зарар етказиш (39-модда), буйруқ ёки бошқа вазифани ижро этиш (40-модда), касб ёки хўжалик фаолиятига боғлиқ асосли таваккалчилик (41-модда) дан фарқ қилади.

Жавобгарликдан озод қилишнинг бу турларида жиноят таркибининг бирорта белгиси етишмаслиги туфайли (масалан, айбнинг йўқлиги) қилмиш жиноят ҳисобланмайди.

Таҳлил этилаётган жавобгарликдан озод қилишда эса ЖК Махсус қисмида назарда тутилган жиноят содир этилган, тергов ҳужжатлари орқали жиноят тўла исботланган бўлади. Шунингдек, жиноят ҳисобланмаган бошқа ҳуқуқ бузишларга нисбатан жиноят қонунида назарда тутилган нормаларни қўллаб жавобгарликдан озод қилиш ҳам мумкин эмас. Чунки бу ерда фақат жиноий жавобгарликдан озод қилиш тўғрисида гап боради.

Шунингдек, қилмиш нотўғри квалификация қилиниб, жиноий жавобгарликка тортилган шахсни жавобгарликдан озод қилиш ҳам жавобгарликдан озод қилишга кирмайди. Бундай ҳолда жавобгарликдан озод қилиш эмас, балки реабилитация қилиш ҳисобланади.

Амалдаги Жиноят кодексида жавобгарликдан озод қилишнинг қуйидаги турлари назарда тутилган:

1) жавобгарликка тортиш муддатининг ўтиб кетганлиги муносабати билан жиноят учун жавобгарликдан озод қилиш (64-модда);

2) қилмиш ёки шахс ижтимоий хавфлилигини йўқотганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш (65-модда);

3) айбдор ўз қилмишига чин кўнгилдан пушаймон бўлганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш (66-модда);

4) ярашилганлиги муносабати билан жиноий жавобгарликдан озод қилиш (66¹-модда);

5) касаллик туфайли жавобгарликдан озод қилиш (67-модда);

б) амнистия акти асосида жавобгарликдан озод қилиш.

Жавобгарликдан озод қилишнинг бу турлари вояга етган ва вояга етмаганларга нисбатан бирдай қўлланилиши мумкин.

Булардан ташқари, вояга етмаганларга нисбатан мажбурлов чораларини қўллаган ҳолда жавобгарликдан озод қилишни (87-модда) қўлланилиши ҳам мумкин.

Жавобгарликдан озод қилишнинг бу турларини икки гуруҳга бўлиш мумкин:

биринчи гуруҳга суриштирувчи, терговчи ёки прокурор томонидан жавобгарликдан озод қилиш мумкин бўлган турлари;

иккинчи гуруҳга фақат суд томонидан жавобгарликдан озод қилинадиган турларини киритиш мумкин.

Биринчи гуруҳга жавобгарликка тортиш муддатининг ўтиб кетганлиги муносабати билан жиноят учун жавобгарликдан озод қилиш ва амнистия акти асосида суриштирувчи, терговчи ёки прокурор ҳам ушбу амнистия актини қўллаш ҳуқуқи берилган амнистия актлари орқали жавобгарликдан озод қилиш киради.

ЎзР ЖПК нинг 84-моддаси биринчи қисмининг 1-бандида жавобгарликка тортиш муддати ўтган бўлса, шунинг тугатилиш тўғрисида айтилади.

Жавобгарликдан озод қилишнинг бошқа барча турлари фақат суд томонидан қўлланади. Аммо Жиноят кодексидаги

жавобгарликдан озод қилишни қўллаш мумкин бўлган моддаларнинг бирортасида жавобгарликдан озод қилишни фақат суд томонидан қўлланилиши тўғрисида айтилмаган. Аммо жазодан озод қилишни назарда тутувчи моддаларнинг деярли барчасида жазодан фақат суд озод қилиши мумкинлиги қайд қилинган. Шунга кўра, жавобгарликдан суд ёки бошқа жинойт процесси иштирокчиси томонидан озод қилиниши қонунда аниқ кўрсатиб қўйилиши керак.

Жавобгарликдан озод қилишни қўлланиши мумкин бўлган шахсларнинг содир қилган жинойтларининг ижтимоий хавфлилик даражасига қараб ҳам икки гуруҳга бўлиш мумкин.

Биринчи гуруҳга содир этилган жинойтнинг ижтимоий хавфлилик даражасидан қатъи назар, жавобгарликдан озод қилишни қўлланиши мумкин бўлган жинойтлар.

Буларга:

1) жавобгарликка тортиш муддатининг ўтиб кетганлиги муносабати билан жинойт учун жавобгарликдан озод қилиш (64-модда);

2) касаллик туфайли жавобгарликдан озод қилиш (67-модда);

3) амнистия акти асосида жавобгарликдан озод қилиш (68-модда).

Иккинчи гуруҳга фақат ижтимоий хавфи катта бўлмаган ва унча оғир бўлмаган жинойт содир этганларга нисбатан қўлланиши мумкин бўлган жавобгарликдан озод қилиш.

Жавобгарликдан озод қилишнинг бу турларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

1) қилмиш ёки шахс махсус ижтимоий хавфлилигини йўқотганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш (65-модда);

2) айбдор ўз қилмишига чин кўнгилдан пушаймон бўлганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш (66-модда);

3) ярашилганлиги муносабати билан жинойт жавобгарликдан озод қилиш (66¹-модда).

Жавобгарликдан озод қилишнинг ҳар бирини қўллаш учун уларнинг ҳар бири учун умумий бўлган шартлар содир этилган жинойтнинг ижтимоий ўзига хос шартлари бўлсада, уларнинг барчаси учун умумий бўлган шартлар содир этилган жинойтнинг хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жинойт эканлиги ва жинойтнинг биринчи марта содир этилганлигидир.

Жавобгарликка тортиш муддатининг ўтиб кетганлиги муносабати билан, касаллик туфайли, амнистия акти асосида жавобгарликдан озод қилиш суднинг мажбурияти бўлса, қолган барча ҳолатларда иш ҳолатлари ва озод қилишнинг асослари бор ёки йўқ эканлигига аҳамият берилади. Бунда жиноятнинг ижтимоий хавфининг катта бўлмаслиги ва жиноят биринчи марта содир этилганлигидан ташқари содир этилган жиноятнинг ижтимоий хавфлилиги ва жиноят содир қилган киши шахсини ифодаловчи ҳолатлар мажмуи ҳам ҳисобга олинади.

Агарда шахс муайян жиноят содир этилишида ўзининг айби йўқ эканлигини айтиб жавобгарликдан озод қилишни талаб қилаётган бўлса, ЖКнинг жавобгарликдан озод қилишни назарда тутувчи моддалари асосида озод қилиш қўлланмай унинг муайян жиноятда айби йўқ эканлигини исботлашга қаратилган процессуал ҳаракатлар амалга оширилиши керак.

Жиноий жавобгарликдан озод қилинган шахслар судланмаган ҳисобланадилар.

Жиноий жавобгарликдан озод қилиш қуйидаги белгиларига кўра, жиноий жазодан озод қилишдан фарқ қилади:

1) жавобгарликдан озод қилиш асосан содир этилган жиноятнинг ижтимоий хавфлилиги билан боғлиқ бўлса, жиноий жазодан озод қилиш эса жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражаси билан барча ҳолда ҳам боғлиқ эмас;

2) жиноий жавобгарликдан озод қилишнинг айрим турлари суриштирувчи, терговчи, прокурор томонидан (масалан, амнистия актини қўллаш) қўлланса, жазодан озод қилиш фақат суд томонидан қўлланади;

3) жиноий жавобгарликдан озод қилиш гумон қилинувчи, айбланувчи ва судланувчига нисбатан қўлланса, жазодан озод қилиш эса, муайян жиноий жазога ҳукм қилинган шахсларга нисбатан қўлланади;

4) жавобгарликдан озод қилинган шахслар судланмаган ҳисоблансалар, жазодан озод қилинган шахслар эса судланган ҳисобланадилар.

Айтиш керакки, жавобгарликдан озод қилиш шахсни айбсиз деб топиш бўлмасдан, балки жавобгарликдан озод қилишдир. Жиноий жавобгарликдан озод қилинган шахс фуқаровий- ҳуқуқий мажбуриятлардан озод қилинмайди. Масалан, жиноят натижасида

етказилган зарарни қоплашдан ва бошқа тўловлардан озод қилинмайди.

а. Жавобгарликка тортиш муддатининг ўтиб кетганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш

Жиноят содир этилган пайтдан бошлаб жиноят қонунида белгиланган муддатларнинг ўтиб кетганлиги муносабати билан жиноий жавобгарликка тортиш мумкин бўлмаган муддатлар жиноий жавобгарликдан озод қилиш муддатлари деб айтилади.

Жиноят қонуни ўзининг инсонпарварлик принципларига асосланиб, жиноят содир қилган шахсни жиноий жавобгарликка тортиш муддатларини белгилаган. Бу муддатларнинг қонунда белгиланиши шахсни умрининг охиригача жиноий жавобгарликка тортилиш таҳликаси остида яшаш ташвишидан қутқаради. Иккинчи томондан, шундай муддатларнинг белгиланмаслиги жиноят учун қасд олиш мақсадининг сақланиб қолиши ва ЖКнинг 42-моддаси иккинчи қисмидаги жазонинг мақсади ўз аҳамиятини йўқотган бўлар эди.

Ушбу муддатларнинг белгиланишининг аҳамияти яна шундаки, агар жиноят содир этган шахс жиноят қонунида белгиланган муддатлар ичида янги жиноят содир этмаса, унинг жамият учун ижтимоий хавфлилигини йўқотган ёки унча хавф туғдирмайди деган хулосага келинади. Бундан ташқари, жиноят содир этилган пайтдан бошлаб қонунда белгиланган муддатлар ўтиб кетганидан кейин кишилар онгидаги шу қилмишга муносабат ҳам аста-секин ўзгариб боради. Шунга кўра, кўп йиллар ўтиб кетганлигига қарамай, ўтмишда содир этилган жиноятни яна кўзғатиш, кишилар ҳаётида алғов-далғовликлар вужудга келтириш фуқаровий-ҳуқуқий онг нуқтаи назаридан ҳам мақсадга мувофиқ эмас.

Бундан ташқари, йиллар ўтиши билан жиноят тўғрисидаги ахборот, яъни исботлаш асослари бўлган ашёвий ва бошқа далиллар эскиради, бузилади, йўқолади, тергов қилиш ҳужжатлари ҳам эскиради. Аммо бу айтилганлар жиноят-процессуал ва криминалистика фанига тегишли бўлиб, шахсни жиноий жавобгарликдан озод қилишга дахли йўқ. ЎзР ЖКнинг 64-моддасида белгиланишига кўра, жиноят содир этилган кундан бошлаб қуйидаги муддатлар ўтиб кетган бўлса, шахс жавобгарликдан озод қилинади:

а) ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноят содир этилган кундан бошлаб—уч йил;

б) унча оғир бўлмаган жиноят содир этилган кундан бошлаб— беш йил;

в) оғир жиноят содир этилган кундан бошлаб – ўн йил;

г) ўта оғир жиноят содир этилган кундан бошлаб (ушбу модданинг еттинчи қисмида назарда тутилган ҳол бундан мустасно) ўн беш йил ўтиб кетган бўлса, шахс жавобгарликдан озод қилинади.

Жавобгарликка тортиш муддати жиноят содир этилган кундан бошлаб ҳукм қонуний кучга кирган кунгача ҳисобланади. Жавобгарликка тортиш муддатларига дастлабки тергов вақти, жиноят иши прокурорда айблов ҳулосаси учун бўлган вақт, суд таркиби томонидан ҳукмга қўл қўйилган ва ҳукмни эълон қилиш вақти, кассация шикоятни туфайли кассация судида кўрилган вақт ва ҳукм кассация судида ўзгаришсиз қолдирилган вақтлар кирди.

Моддий ва давомли жиноятларда жиноят содир этилган вақтни ҳисоблаш масаласи бироз мураккаброқ. Моддий жиноятлар содир этилган вақти ЎЗР ЖКнинг 13-моддасига мувофиқ аниқланади. Узоққа чўзилган жиноятларда жиноий қилмиш тўхтатилган вақт жиноят содир этиш вақти деб олинади. Давомли жиноятларда охириги жиноий ҳаракат содир қилинган вақтдан бошлаб ҳисобланади. Муддатларни ҳисоблашда жиноят содир қилинган соатдаги кундан эмас, ўша кун тамом бўлиб, сутканинг 24.00 дан кейинги вақтидан бошлаб ҳисобланади.

ЎЗР ЖК 64-моддасининг биринчи қисмида назарда тутилган муддатлар ўтишининг қонунда белгиланган шартлари борки, ана шу шартлар бўлсагина бу муддатлар ҳисобланади. Бу шартлар қуйидагича:

1) агар жиноят содир этган ва жиноий жавобгарликка тортилган шахс терговдан ёки суддан яширинса, муддатининг ўтиши тўхтатилади. Айбдор ушланган ёки айбини бўйнига олиб арз қилган кундан бошлаб муддатининг ўтиши қайтадан тикланади. Бунда олдин тергов ёки суддан яширингунча қанча вақт ўтганлигининг аҳамияти йўқ, яъни 64-модданинг биринчи қисмида назарда тутилган муддат қайтадан бошланади;

2) агар оғир ёки ўта оғир жиноят содир этган шахс ушбу моддада назарда тутилган муддатлар ўтмасдан қасддан янги жиноят содир этса, муддатининг ўтиши узилади. Бундай ҳолда жавобгарликка тортиш муддатлари олдинги жинояти учун ҳам янги жиноят содир этган кундан бошлаб ҳисобланади. Агар содир этилган жиноят оғир ёки ўта оғир бўлмаса, янги қасддан ёки эҳтиётсизликдан

содир этилган жиноятлар муддатлари ўтишини узмайди ва муддатларнинг ўтиши алоҳида-алоҳида ҳисобланади.

Агар жиноят содир этилган кундан бошлаб йигирма беш йил ўтган бўлса, шахс жавобгарликка тортилиши мумкин эмас (ўлим жазоси тайинлаш назарда тутилган жиноят ёки тинчлик ва инсониятнинг хавфсизлигига қарши жиноят содир этган шахслар бундан мустасно).

Содир этилган жиноят учун ЖК Махсус қисмининг моддасида ўлим жазоси тайинлаш назарда тутилган бўлса, жавобгарликка тортиш муддатларини қўллаш масаласи суд томонидан ҳал қилинади. Агар суд жавобгарликка тортиш муддатини қўллашни лозим топмаса, ўлим жазоси ўрнига озодликдан маҳрум қилиш жазосини тайинлайди.

ЖК 64-моддасида назарда тутилган муддатлар тинчлик ва инсониятнинг хавфсизлигига қарши жиноят содир этган шахсларга нисбатан қўлланмайди.

Жавобгарликка тортиш муддатларининг ўтиб кетганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш масаласи дастлабки тергов босқичида суриштирувчи, терговчи, прокурор томонидан жавобгарликка тортиш муддатининг ўтиб кетганлиги муносабати билан жиноят иши бекор қилинади. Ишни судда кўриш вақтида жавобгарликка тортиш муддатлари ўтиб кетса, суд томонидан агар муайян жиноятни содир этишда шахс ўзининг айби йўқ эканлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилишни талаб қилса, ЖК 64-моддаси қоидалари асосида озод қилинмайди, унинг айби бор ёки йўқлиги аниқланади. Бундай ҳолда жиноят иши бекор қилинмай, умумий тартибда давом эттирилади ва айби йўқ эканлиги исботланса, иш бекор қилинади.

б. Қилмиш ёки шахс ижтимоий хавфлигини йўқотганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш

ЎзР ЖКнинг 65-моддасида жавобгарликдан озод қилишнинг иккита бир-бирига яқин бўлган турлари назарда тутилган. Ушбу модданинг биринчи қисмида ишни тергов қилиш ёки судда кўриш вақтида шароит ўзгарганлиги туфайли содир этилган қилмиш ўзининг ижтимоий хавфлигини йўқотган деб топилса, жиноят содир этган шахс жавобгарликдан озод қилиниши мумкин.

Иккинчи қисмида эса ишни тергов қилиш ёки судда кўриш вақтида шароит ўзгарганлиги туфайли жиноят содир этган шахс ижтимоий хавфлилик хусусиятини йўқотган деб топилса, жавобгарликдан озод қилиниши мумкин.

Жиноий жавобгарликдан озод қилишнинг биринчи турида объектив равишда юз берган ўзгаришлар туфайли, содир этиш пайтида ижтимоий хавфли ҳисобланган қилмиш шароит ўзгарганлиги учун ўзининг ижтимоий хавфлилик хусусиятини йўқотганлиги туфайли шахсни жиноий жавобгарликка тортишнинг ҳожати қолмайди.

А. нинг ҳовлиси маҳаллий аҳамиятга эга бўлган йўл бўйида жойлашган бўлиб, йўл четига экилган катта дарахтлар ҳовлига соя солиб турар, натижада у ҳовлисидан ҳосил ололмас, зах туфайли уйига ҳам зарар етган, оила аъзолари тез-тез касалланиб турганлигидан шикоят қилиб, ушбу дарахтларни кесиб ташлаш, ўрнига пастроқ ўсадиган дарахтларни экишни сўраб туман ҳокимиятига бир неча марта мурожаат қилади. Аммо унинг илтимоси қондирилмас, оилавий аҳвол ёмонлашиб борар эди. Шундан кейин ҳовлисига соя солиб турадиган дарахтларни кесиб ташлайди. Унинг қилмиши учун ЎзР ЖКнинг 198-моддаси билан жиноят иши кўзғатилади. Аммо кўп ўтмасдан шу кўча ўрнига катта давлат аҳамиятига эга бўлган йўл ўтиши туфайли йўл четидаги дарахтлар олиб ташлана бошлайди. Шароит ўзгарганлиги учун содир этилган қилмиш ижтимоий хавфлилигини йўқотди деб суд А.ни ЎзР ЖКнинг 65-моддаси асосида жиноий жавобгарликдан озод қилади.

Қилмиш содир этилган вақтида жиноят бўлиб, шароит ўзгарганлиги туфайли маъмурий ёки интизомий жавобгарликка тортиладиган қилмиш бўлиб қолиши мумкин.

Жавобгарликдан озод қилишнинг бу турида жиноят қонунида ўзгариш юз берганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилишни назарда тутмайди, балки жиноят содир этилган вақтдаги нисбатан ишни тергов қилиш ёки судда кўриш вақтида объектив равишда қилмиш ўзининг ижтимоий хавфлилик хусусиятини йўқотганлиги назарда тутилади.

ЖК 65-моддаси биринчи қисмининг мазмунига кўра, ишни тергов қилиш ёки судда кўриш вақтидаги шароит ўзгарганлиги туфайли қилмиш ўзининг ижтимоий хавфлилигини йўқотганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилишни назарда тутди. Ҳукм қонуний кучга кириб шахс жазони ўташ вақтида шароит

ўзгариб қилмиш ижтимоий хавфлилик хусусиятини йўқотган бўлса, ЖКнинг 65-моддаси асосида шахсни жавобгарликдан озод қилиш мумкинми, деган савол туғилади. Қонун мазмунига кўра, фақат ишни тергов қилиш ва судда кўриш вақтида шароит ўзгарганлиги туфайлигина жавобгарликдан озод қилиш назарда тутилади. Ҳукм чиққанидан кейин ёки жазони ўташ вақтида шароит ўзгарганлиги туфайли қилмиш ижтимоий хавфлиликни йўқотган тақдирда ЎЗР ЖКнинг 65-моддаси қоидаларини қўллаб жавобгарликдан озод қилиш мумкин эмас. Бундай ҳолда жазодан озод қилишни назарда тутувчи бошқа нормалар қўлланиб жазодан озод қилиш мумкин.

ЎЗР ЖКнинг 65-моддасида назарда тутилган жавобгарликдан озод қилишнинг иккинчи тури ҳам жиноят содир этилган вақтидаги шароитга нисбатан, ишни тергов қилиш ёки судда кўриш вақтида шароитнинг ўзгарганлиги билан боғланади. Аммо шароитнинг ўзгарганлиги туфайли шахс ижтимоий хавфлилик хусусиятини йўқотган, деб топилиши керак. Бунда умуман шароитнинг ўзгарганлиги эмас, балки шахснинг атрофини ўраб турган муҳитда ўзгаришлар юз берганлиги назарда тутилади. Яъни шахснинг атрофини ўраб турган муҳитда юз берган ўзгаришлар шахснинг руҳий ҳолатига таъсир қилиши унинг шахсини ижтимоий хавфлиликни йўқотишига сабаб бўлган бўлиши керак.

Б. пахта даласи бригадари ва сувчи С. катта майдондаги ғўзаларга сув тараб қўйган эдилар. Куннинг исиб кетганлигидан шикоят қилиб, Б.нинг таклифи билан икковлари пиво ичиб келиш учун далани қаровсиз қолдириб, туман марказига кетадилар. Улар туман марказига кетганларидан кейин сув кўп миқдорда келиб, энди очилиш олдида турган анча майдондаги ғўзани сув босади. Б.нинг устидан ЎЗР ЖКнинг 207-моддаси билан жиноят иши қўзғатилади. Б. барча танишлари ва қариндошлари илтимос қилгани учун улар ер майдонида кўл бўлиб ётган сувни тезлик билан зовурларга оқизиб, ғўзаларга ишлов беришга ёрдам бердилар. Қилинган ишлар туфайли ғўзалар сақланиб қолинади ва биринчи теримдаёқ пахта топшириш давлат режаси 105 фоизга бажарилади. Б. шахси шу қилмишни содир қилиш вақтида ижтимоий хавфли бўлган бўлса, ишни судда кўриш вақтида Б.нинг шахси ижтимоий хавфлилик хусусиятини йўқотган деб ЎЗР ЖКнинг 65-моддаси иккинчи қисми асосида жавобгарликдан озод қилинади.

Суд амалиётида жиноят содир қилган шахснинг ҳарбий хизматга чақирилиши, болаларига нафақа (алимент) тўлашдан бош

тортиб юрган шахснинг ўз оиласига қайтиши, бахтсиз ҳодиса туфайли шахснинг ногирон бўлиб қолганлиги, жиноят содир қилган шахснинг қаҳрамонлик намуналарини кўрсатганлиги ва ҳоказоларни айтиш мумкин. Демак, шароитнинг ўзгарганлиги деганда умуман шароитнинг ўзгарганлиги тушунилмайди, аниқ бир шахсга тегишли шароитнинг ўзгарганлиги назарда тутилади.

Шароитнинг ўзгариши ишни тергов қилиш ёки судда кўриш вақтида қилмиши ёки шахснинг ижтимоий хавфлилигини йўқотганлиги дастлабки тергов ҳаракатлари энди бошланганда, ишни судда муҳокама қилиш вақтида ёки ишни судда кўришнинг кейинги босқичларида юз бериши мумкин.

Жавобгарликдан озод қилиш, бу ҳақда қонунда аниқ кўрсатилган бўлмасада фақат суд томонидан амалга оширилади.

Агар шахс ўзини ЎЗР ЖКнинг 65-моддаси асосида жавобгарликдан озод қилинишига норози бўлса, у жавобгарликдан озод қилинмай, жиноят ишини тергов қилиш ёки судда кўриш давом эттирилади ва оқлов ҳукми ёки айблов ҳукми чиқарилади.

Шахс ЎЗР ЖКнинг 65-моддаси асосида жавобгарликдан озод қилинар экан, озод қилинганга нисбатан қонунда белгиланган бирон бир шарт ёки чеклаш қўлланилмайди.

2. Айбдор ўз қилмишига чин кўнгилдан пушаймон бўлганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш

ЎЗР ЖКнинг 66-моддасида белгиланишича, ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноятни биринчи марта содир этган шахс, агар жиноят содир қилинганидан кейин жиноят туфайли келтирилган зарарни ихтиёрий равишда бартараф қилиб, айбини бўйнига олиш тўғрисида арз қилган, чин кўнгилдан пушаймон бўлган ва жиноятнинг очилишига фаол ёрдам берган бўлса, жавобгарликдан озод қилиниши мумкин.

Жавобгарликдан озод қилишнинг бу тури жиноят қонунда янги институт бўлиб, 1959 йили қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексига маълум эмас эди.

ЎЗР ЖКнинг 66-моддасида шахсни жавобгарликдан озод қилишнинг шартлари назарда тутилган бўлиб, улар қуйидагилардир:

а) ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноятни биринчи марта содир этилганлиги;

б) жиноят туфайли келтирилган зарарни ихтиёрий равишда бартараф қилинганлиги;

в) айбини бўйнига олиб, жиноий қилмиши тўғрисида ҳокимият идораларига ёхуд расмий шахсларга ихтиёрий равишда мурожаат қилинганлиги ва чин кўнгилдан қилмишига пушаймон бўлганлиги.

Шахсни ЖКнинг 66-моддаси асосида жавобгарликдан озод қилиш учун ана шу юқорида келтирилган шартларнинг барчаси бўлиши керак. Агар қилмишда ана шу кўрсатилган шартлардан фақат биттаси мавжуд бўлса, жавобгарликни енгиллаштирувчи ҳолат ҳисобланиши мумкин, аммо жиноий жавобгарликдан озод қилишга асос бўла олмайди. Бу шартларнинг барчаси мавжуд бўлсагина шахс жавобгарликдан озод қилиниши мумкин.

Ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятлар тушунчаси ЎЗР ЖКнинг 15-моддасида берилган. Шундай жиноятни биринчи марта содир этганлик ёки олдин шундай жиноятни содир қилган бўлиб, ўша жиноят учун ЖК 64-моддасида назарда тутилган муддатлар ўтиб кетган бўлса, қўлланиши мумкинлиги назарда тутилади.

Келтирилган зарарни ихтиёрий равишда бартараф қилиш деганда жиноят натижасида етказилган моддий зарар, қасддан ёки эҳтиётсизликдан нобуд қилинган мулкнинг натура ёки пул шаклида, ёки меҳнати билан тўлаш тушунилади. Келтирилган зарарни тўлаб, чин кўнгилдан қилмишига пушаймон бўлишнинг белгилари қуйидагилардир:

1) жиноят натижасида етказилган зарарни ўз ихтиёри билан тўлаш ёки талон-торож қилинган мулкни ўз ихтиёри билан эгасига қайтариш ёки тергов органларига топшириш;

2) етказилган моддий зарарни ўз ихтиёри билан пул билан тўлаб қоплаш;

3) жабрланувчига жиноят натижасида етказилган мулкий зарарни айбдор ўз кучлари ёки маблағлари билан тиклаш.

Етказилган маънавий зарар жабрланувчидан кечирим сўраш орқали амалга оширилади.

Айбини бўйнига олиш тўғрисида арз қилиш ва қилмишига пушаймон бўлиш деганда айбдорнинг ўз ихтиёри билан ҳеч қандай мажбурлашларсиз хабар қилганлиги ёки тегишли давлат идораларига келганлиги тушунилади. Бунда шахснинг хоҳишига қарши тегишли давлат идораларига келишга мажбур қилинган бўлмаслиги керак. Лекин, шу идораларга боришга илтимос қилинган бўлиши мумкин. Шахснинг тегишли давлат идораларига бориб, қилмиши ҳақида арз

қилиш учун муайян тўсиқлар бўлганлиги туфайли ўзи шахсан боришининг иложи бўлмаса, телефон орқали ёки бирор киши орқали хабар бериши ва сўнг ўзини тегишли давлат органи ходимлари қўлига топшириб, ЖКнинг 66-моддасида кўрсатилган шартларни бажариши мумкин.

Айбини бўйнига олиш тўғрисида арз қилиб, чин кўнгилдан қилмишига пушаймон бўлиш, тегишли давлат органларига хали маълум бўлмаган ва жиноят иши қўзғатилмаган, шунингдек, давлат идораларига маълум бўлган ва жиноят иши қўзғатилган жиноят юзасидан қилинган бўлиши мумкин. Аммо бу жиноят тегишли давлат органларига маълум бўлсада, хали тўла очилган бўлмаслиги керак.

Шахс терговдан ёки суддан қочиб унга нисбатан қидирув эълон қилингандан сўнг қандайдир сабабларга кўра, ўз ихтиёри билан тегишли давлат органига ўзини топширса, бу жавобгарликдан озод қилиш учун асос бўла олмайди.

Жиноятни очишга фаол ёрдам берганлик деганда тергов органларига жиноят ҳақидаги ҳақиқий ҳолатларни аниқлашга, жиноят иштирокчилиқда содир этилган бўлса, иштирокчиларни фош қилишга, жиноят қуроллари ва воситаларни аниқлаш ва олишга, жабрланувчига тегишли талон-торож натижасида қўлга киритилган мулкни аниқлаш ва ҳоказоларга фаол ёрдам берганлик назарда тутилади.

Қилмишига чин кўнгилдан пушаймон бўлишни қуйидаги ҳаракатлари билан исботлаш мумкин:

содир этган жиноятини тан олиб айбини бўйнига олиш, сўроқ қилиш ва юзлаштириш вақтларида жиноят ҳақида аниқ ва тўғри кўрсатмалар бериш, тергов органлари учун муҳим бўлган маълумотларни бериб, муҳим процессуал қарорлар қабул қилинишида ҳамда тергов ҳаракатларининг тўғри йўналишда олиб борилишига ёрдам бериш каби ҳаракатлари орқали;

милиция ёки бошқа суриштирув органи ходимлари билан тезкор-қидирув аъзоларининг яширинган жойларини аниқлаш ва уларни қўлга олишда ёрдам бериш ҳаракатларида ифодаланади.

Жиноят натижасида етказилган маънавий зарар жабрланувчидан кечирим сўраш орқали қопланиши мумкин.

Кечирим сўраш расмий равишда жамоатчилик йиғилишида жабрланувчи иштирокида ёки оммавий ахборот воситалари орқали амалга оширилиши мумкин. Айниқса, ҳақорат қилиш ёки тухмат

қилиш жиноятлари содир этилганда бундай шаклда кечирим сўраш яхши натижаларга олиб келиши мумкин.

Эҳтиётсизликдан содир этиладиган жиноятларда эҳтиётсизлик натижасида етказилган зарарни қоплаш, жабрланувчининг тиббий даволаниш харажатларига оила аъзоларига моддий ёрдам бериш каби ҳаракатлар етказилган зарарни қоплаши мумкин.

Қонун мазмунига кўра, қилмишига чин кўнгилдан пушаймон бўлганлиги муносабати жавобгарликдан озод қилиш фақат ижтимоий хавфи катта бўлмаган ва унча оғир бўлмаган жиноятни биринчи марта содир қилган шахсларга нисбатан қўлланади.

ЎзР ЖКнинг 15-моддаси мазмунига кўра, ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятларга қонунда озодликдан маҳрум қилишдан бошқа турдаги жазолар назарда тутилган ва қасддан қилинадиган жиноят учун қонунда уч йилгача муддатга озодликдан маҳрум қилиш, шунингдек, эҳтиётсизликдан содир этилган жиноят учун қонунда беш йилгача муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси назарда тутилган жиноятлар киритилган.

Унча оғир бўлмаган жиноятларга қасддан содир этилиб, қонунда уч йилдан беш йилгача муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси ҳамда эҳтиётсизликдан содир этилиб, қонунда беш йилдан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси назарда тутилган жиноятлар киритилган.

ЖК Махсус қисмининг айрим моддаларининг ўзида жавобгарликдан озод қилиш назарда тутилган. Жумладан, 155-модданинг (терроризм) тўртинчи қисми, 157-модданинг (давлатга хоинлик қилиш) иккинчи қисми, 160-модданинг (жосуслик) иккинчи қисми, 211-модданинг (пора бериш) тўртинчи қисми ва ҳоказолар.

ЎзР ЖКнинг 66-моддасида назарда тутилган жавобгарликдан озод қилиш ЖК Махсус қисмида назарда тутилган барча ижтимоий хавфи катта бўлмаган ва унча оғир бўлмаган жиноятларга нисбатан тадбиқ этилса, Махсус қисми моддасида кўрсатилган жавобгарликдан озод қилиш фақат ўша модданинг ўзида кўрсатилган жиноятларнинг ўзи учун, агар бунга ўша моддада назарда тутилган асослар мавжуд бўлса, қўлланиши мумкин.

д. Ярашилганлиги муносабати билан жиноий жавобгарликдан озод қилиш

Ярашилганлиги муносабати билан жиноий жавобгарликдан озод қилиш институти жиноят ҳуқуқида янги ҳисобланади. Жавобгарликдан озод қилишнинг бундай тури 1959 йилда қабул қилинган ЖК да ҳамда амалдаги 1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган Жиноят кодексининг дастлабки таҳририда назарда тутилмаган эди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 2001 йил 29 августда бўлиб ўтган иккинчи чақириқ олтинчи сессияси суд-ҳуқук тизимини либераллаштиришда муҳим босқич бўлди. Бу сессияда «Жиноий жазоларни либераллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг Жиноят, Жиноят- процессуал кодекслари ҳамда Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексга ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни қабул қилиниб, ана шу қонунга мувофиқ «ЎЗР ЖК 66¹-моддаси билан тўлдирилди»¹.

ЎЗР ЖК 66¹-моддасида ярашилганлиги муносабати билан жиноий жавобгарликдан озод қилиниши мумкин бўлган жиноятларнинг қатъий рўйхати берилган. Ушбу моддада кўрсатилганидан бошқа жиноятлар юзасидан жабрланувчи ва жиноят ўртасида келишув юз берган тақдирда 66¹-модда қоидалари асосида жиноий жавобгарликдан озод қилинмай, жиноий жавобгарликдан озод қилишнинг бошқа моддаларда назарда тутилган (Масалан, 65 ёки 66-моддаларида) асослар бор ёки йўқлиги текшириб кўрилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2001 йил 2 ноябрдаги «Жиноий жазоларнинг либераллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикаси Жиноят, Жиноят-процессуал кодекслари ҳамда Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида»ги Ўзбекистон Республикасининг Қонунини суд амалиётида қўллаш ҳақида»ги 25-сонли қарорининг 6-бандида «Жиноят кодексининг 66¹-моддасида рўйхати келтирилган жиноятлардан бошқа ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятларни содир қилган шахслар билан шу ишлар юзасидан жабрланувчи (фуқаровий даъвогар) ёхуд унинг қонуний вакили деб топилганлар ўртасида ярашувга эришилган тақдирда жиноят содир этган шахсни Жиноят кодексининг 65 ва 66-моддаларига асосан жиноий жазодан озод қилиш ёки шу Кодекснинг

---

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001 йил, 9-10-сон 165-модда.

70 ва 71-моддаларига асосан жазодан озод қилиш масаласи муҳокама этилиши шарт»¹, деб тушунтириш берилган.

Ярашганлиги муносабати билан жиноий жавобгарликдан озод қилиш институти 2001 йил 29 август Қонуни² билан Жиноят кодексига киритилган бўлиб, унинг дастлабки таҳриридан 66¹-моддада кўрсатилган жиноятларни биринчи марта содир қилганлик учун қўлланиши мумкинлиги белгиланган эди. 2004 йил 27 август қонуни билан ушбу институт янада ривожлантирилиб, “биринчи марта”, деган сўзлар бу моддадан чиқариб ташланди ва ярашилганлиги муносабати билан жиноий жавобгарликдан озод қилишни қўлланиши мумкин бўлган жиноятларнинг доираси янада кенгайтирилди³.

Ярашилганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилишни қўллаш учун ЖК 66¹-моддасининг мазмунига кўра, ушбу рўйхатга киритилган жиноятни содир этган шахс, агар у ўз айбига иқроор бўлса, жабрланувчи билан ярашса ва етказилган зарарни бартараф этса, жиноий жавобгарликдан озод қилиниши мумкин. Бу ерда энг муҳими айбдор билан жабрланувчининг ярашганлигидир. Ярашиш тўғрисидаги ташаббус айбдор ёки жабрланувчи томонидан бўлганлигининг аҳамияти йўқ. Аммо ЎзР ЖПК нинг 582-моддасининг мазмунига кўра, ярашув тўғрисидаги ариза жабрланувчи (фуқаровий даъвогар) ёхуд унинг қонуний вакили томонидан берилиши кераклиги кўрсатилган.

Қонунда ярашиш тўғрисидаги аризани айнан жабрланувчи (фуқаровий даъвогар) томонида берилиши мумкинлигининг белгиланиши, ярашувнинг ҳар икки томоннинг ўзаро келишуви туфайли, бирон бир тазйиқ, зўрлик ёки кўрқитиш ишлатмасдан қилинганлигини таъминлашда муҳим аҳамиятга эгадир.

Ярашув тўғрисидаги ариза ишни суриштирув ёки дастлабки тергов босқичида ёхуд суд муҳокамасининг исталган босқичида, аммо суд маслаҳатхонасига киришдан олдин берилиши мумкин.

Ариза ишни суриштирув босқичида берилган бўлса, суриштирув органи ходимида дастлабки тергов босқичида терговчига, суд муҳокамаси босқичида судга берилиши мумкин. Аммо ЖК 66¹-моддаси қоидалари асосида жавобгарликдан озод қилиш масаласини фақат суд ҳал қилади.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди ахборотномаси. Т. 2002, 1-2-сон, 14-бет.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001 йил 9-10-сон. 115-модда.

³ Халқ сўзи, 2004 йил 18 сентябр

ЎзР ЖКнинг 583-моддасининг мазмунига кўра, суд ярашувни тасдиқласа, мазкур иш бўйича иш юритишни қайта тиклаш мумкин бўлмайди. Албатта, янги очилган ҳолатларга кўра, ярашувга тўсқинлик қиладиган ҳолатлар бундан мустасно.

Суриштирувчи, терговчи ёки судья ярашиш тўғрисидаги аризани қабул қилиш вақтида жабрланувчига ёки унинг қонуний вакилига, агар суд ярашувни тасдиқласа, у мазкур иш бўйича иш юритишни қайта тиклаш тўғрисида илтимоснома бериш ҳуқуқини йўқотишини тушунтиради.

Агарда ярашув ихтиёрий бўлмай, зўрлик ишлатиш ёки бошқача қўрқитиш каби тазйиқ ўтказишлар билан жабрланув-чининг мажбур қилинганлиги аниқланса, ярашувга йўл қўйилмайди.

Агар иш бўйича бир неча жабрланувчилар бўлса, фақат барча жабрланувчилар билан ярашувга эришилган тақдирда, ярашув тўғрисидаги ишни кўриш мумкин. Айбдорлар бир нечта бўлган тақдирда эса айбдорларнинг ҳаммаси билан ёки алоҳида биттаси билан ярашувни амалга ошириш мумкин.

ЎзР ЖК 66¹-моддаси асосида жиноий жавобгарликдан озод қилинган шахс судланмаган ҳисобланади.

е. Касаллик туфайли жавобгарликдан озод қилиш

ЎзР ЖКнинг 67-моддасида белгиланишича, жиноят содир этган шахс ҳукм чиқарилгунга қадар ўз ҳаракатларининг аҳамиятини англай олмайдиган ва ўз ҳаракатларини бошқара олмайдиган даражада руҳий касалликка чалиниб қолган бўлса, жавобгарликдан озод қилинади.

Жиноят содир этган шахснинг жиноят содир этиш вақтида ақли расо бўлиб, ҳукм чиқарилгунга қадар руҳий касалликка чалиниб, ақли норасо бўлиб қолган тақдирда уни жиноий жавобгарликдан озод қилиниши жиноят қонунининг инсонпар-варлик принципларидан бири ҳисобланади.

ЎзР ЖКнинг 67-моддаси фақат жиноят содир этиш пайтида ақли расо бўлиб, ушбу жиноят юзасидан суриштирув, дастлабки тергов олиб бориш ёки ишни судда кўриш вақтида ақли норасо бўлган шахсларга нисбатангина тадбиқ этилади. Ижтимоий хавfli қилмишни содир қилиш вақтида ақли норасо бўлган шахснинг қилмиши жиноят ҳисобланмаганлиги туфайли уларга нисбатан ЖК 67-моддасининг қоидаларини қўллаб жиноий жавобгарликдан озод

қилиш қоидалари қўлланмайди, балки ЖК 18-моддасининг учинчи қисми қоидалари асосида тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари қўлланиши мумкин.

Ҳукм қонуний кучга кирганидан кейин руҳий касалликка чалинган шахсларга нисбатан Ўзбекистон Республикаси Жиноят-ижроия кодексининг 181-моддасида назарда тутилган қоидалари асосида тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари қўлланади.

Демак, ЎзР ЖКнинг 67-моддаси фақат жиноят содир қилиш пайтида ақли расо бўлиб, ушбу жиноят юзасидан суриштирув, дастлабки тергов ва ишни судда кўриш, яъни ҳукм чиқарилгунга қадар руҳий касалликка чалинган шахсларга нисбатангина қўлланади. Қонунда руҳий касалликлардан бошқа турдаги касалликка чалинган шахсларни жиноий жавобгарликдан озод қилиш назарда тутилмаган.

Агарда жиноят содир қилган шахс руҳий касалликдан бошқа оғир касалликка чалиниб қолса, жиноий жавобгарликдан озод қилиш масаласи қўлланмайди. Бундай ҳолда ЎзР ЖПК нинг 366-моддасида назарда тутилган айбланувчи ишни юритишда унинг иштирок этишини истисно этадиган оғир ва давомли, лекин даволаб бўладиган касалликка чалинган ҳолларда мазкур иш юзасидан иш юритиш тўхтатилади. Даволанганидан кейингина унга нисбатан жиноий жавобгарликдан озод қилиш (агар бунга асослар мавжуд бўлса, ЖК 65, 66, 66¹-моддалари асосида) ёки жиноий жазо тайинлаш масалалари қўйилиши мумкин.

Жиноят содир этган шахс ҳукм чиқарилгунга қадар руҳий касалликка чалиниб қолган тақдирда унга нисбатан суд томонидан тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллайди. Тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш асослари ва уларни тайинлаш ЎзР ЖКнинг еттинчи бўлимида берилган.

ЎзР ЖК 67-моддасининг мазмунига кўра, руҳий касалликка чалиниб қолган шахсни жиноий жавобгарликдан озод қилиш вақтида бундай шахсга нисбатан тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларни қўлланиши мумкин. Агарда бундай шахслар ЖК 64-моддасида назарда тутилган муддатлар ўтмасдан тузалса, жиноий жавобгарликка тортилади.

Қонунда белгиланган умумий қоидага кўра, жиноят қонуни нормалари қўлланиб, жиноий жавобгарликдан озод қилинган шахс шароитининг ўзгарганлиги ёки айбдорнинг шахси ўзгарганлиги муносабати билан уни яна жиноий жавобгарликка тортиш қоидалари

назарда тутилмаган. Тўғри, агар ЎзР ЖПК нормалари асосида жиноят иши тўхтатилиб, ЖПК 61-бобида назарда тутилган қоидалари қўлланилган бўлса, жиноят ишини юритиш тикланади. Агар ЖК 64-моддасида кўрсатилган муддатлар ўтиб кетган бўлса, шахсни жиноий жавобгарликдан озод қилиш суднинг ҳуқуқи эмас, балки мажбуриятidir. Аммо 67-моддасининг 3-қисмида «Бундай шахс ушбу Кодекснинг 64-моддасида назарда тутилган муддатлар ўтмасдан тузалса, жавобгарликка тортилади», дейилади. Юқорида таъкидлаганимиздек иш ЖПК қоидалари асосида тўхтатилган бўлса, тиббий йўсиндаги мажбурлов чораси қўлланган шахс тузалса, иш яна тикланиб ЖПК қоидалари асосидаги ҳаракатлар қилинади. ЖК қоидалари асосида жиноий жавобгарликдан озод қилинган шахслар агар янги ҳолатлар аниқланмаган бўлса, яна жиноий жавобгарликка тортилмаслиги керак.

ЎзР ЖКнинг 64-моддасига кўра, жиноий жавобгарликка тортиш муддатлари жиноят содир этилган кундан бошланади. Аммо ЖК 67-моддаси асосида тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари қўлланилган шахсга нисбатан жавобгарликка тортиш муддатлари суд томонидан тиббий йўсиндаги мажбурлов чораси қўлланилган кундан ҳисобланади. Бундай ҳолат бошқа худди шундай жиноят содир қилган шахсларга нисбатан тиббий йўсиндаги мажбурлов чораси қўлланилган шахсга нисбатан жавобгарликка тортиш муддатлари суд томонидан тиббий йўсиндаги мажбурлов чораси қўлланилган кундан ҳисобланади. Бундай ҳолат бошқа худди шундай жиноят содир қилган шахсларга нисбатан тиббий йўсиндаги мажбурлов чораси қўлланган шахснинг аҳволини маълум даражада оғирлаштиради. Чунки жавобагарликка тортиш муддатларини 67-моддада белгиланган тартибда ҳисоблаш, аввало, ЖК 64-моддаси талабларига хилоф бўлса, иккинчи томондан, жиноий жавобгарликка тортиш муддатларини сунъий равишда узайтириб юборади.

Агар шахсга нисбатан тиббий йўсиндаги мажбурлов чораси қўллаш тўғрисидаги қароргача унинг рухий касалликка чалинганлиги тўғрисидаги хулоса нотўғри деб топилган тақдирда жиноий жавобгарликка тортиш муддатлари жиноят содир этилган кундан бошлаб ҳисобланади.

ж. Амнистия акти асосида жавобгарликдан озод қилиш

ЎзР ЖКнинг 68-моддасида жиноят содир қилган шахснинг амнистия акти асосида жавобгарликдан озод қилиниши мумкинлиги назарда тутилган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 93-моддаси 23-бандига биноан амнистия тўғрисидаги ҳужжатларни қабул қилиш ҳақида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенатига тақдимнома киритади.

Жиноят содир қилишда айбланаётган шахснинг жиноий жавобгарликдан озод қилиш ваколати фақат судга ва Ўзбекистон Республикасининг Президентининг тақдимномасига биноан Олий Мажлис Сенатига берилган. Суд жиноят содир қилишда айбланаётган шахсларни жавобгарликдан озод қилишда фақат жиноят қонуни нормаларини қўллайди.

Амнистия акти Ўзбекистондаги муҳим саналар (Ўзбекистон мустақиллиги куни ва ҳоказолар) муносабати билан жиноят содир қилишда айбланаётган жазони ўтаётган кенг доирадаги шахсларнинг гуноҳидан кечиш орқали жиноий жавобгарликдан ёки жиноий жазодан озод қилишдан иборатдир.

Амнистия акти муайян жиноятлар учун жиноий жавобгарликни белгиловчи жиноят қонуни нормаларини бекор қилмаган ҳолда муайян туркумдаги шахсларнинг ёки муайян туркумдаги жиноят содир қилган шахсларнинг гуноҳидан кечиб, жавобгарлик ёки жазодан озод қилишдан иборатдир.

Амнистия акти орқали жиноий жавобгарликдан, жиноий жазодан озод қилиш жазони енгилроғи билан алмаштириш ёки жиноят иши кўзғатишни бекор қилиш тарзида бўлиши мумкин. Ўзбекистонда авф этиш тўғрисида махсус қонун қабул қилинган. Аммо амнистия акти тўғрисидаги қонун қабул қилинмаган ва шундай қонуннинг қабул қилинмаганлиги тўғри ва асослидир. Ҳар сафар амнистия акти қабул қилинганида ўша актнинг ўзида амнистия қилиш тартиби, кимларга нисбатан қўлланиши мумкинлиги кўрсатилади.

Амнистия акти орқали жавобгарликдан озод қилиш асосан иккита ҳолатни қамраб олади:

биринчидан, жиноят иши ҳали судда кўрилмаган, ҳали шахснинг жиноятда айбли эканлиги кўриб чиқилмаган;

иккинчидан, ҳали жазо тайинлаш масаласи ҳал қилинмаган бўлса, амнистия акти орқали жавобгарликдан озод қилиш масаласи

қўйилади (ЖКнинг 68-моддаси). Жазо тайинланганидан кейин эса амнистия акти асосида жазодан озод қилиш (76-модда) қўлланади.

Амнистия акти орқали жавобгарликдан озод қилиш авф этиш орқали жазодан озод қилишдан фарқ қилиб, бу фарқ кейинги бобда батафсил баён қилинади. Амнистия акти кенг доирадаги жиноят содир қилишда айбланаётган ёки жазони ўтаётган муайян туркумдаги кенг доирадаги шахсларга нисбатан чиқарилади. Амнистия акти кенг доирадаги шахсларга нисбатан чиқарилсада, амалда эса ҳар бир шахсга нисбатан алоҳида-алоҳида қўлланади. Демак, амнистия акти норматив хусусиятга эга бўлиб, амнистия қилинадиган шахсларнинг исми шарифи кўрсатилмай, муайян туркумда жиноят содир қилган гуруҳдаги шахсларга ёки жиноят содир қилган гуруҳдаги шахсларга ёки ижтимоий хавфлилиги ҳисобга олинган жиноят содир қилган шахсларга нисбатан чиқарилганлиги амнистия актида кўрсатилади.

Амнистия акти мамлакат миқёсидаги муҳим воқеа, қўлга киритилган ютуқ ёки жиддий ўзгаришлар муносабати билан чиқарилар экан, ҳар бир амнистия актининг мазмуни қандай воқеа ёки нима муносабати билан чиқарилганлиги ҳам боғлиқ бўлади.

Ўзбекистон ўз мустақиллигига эришилганидан кейин йилларни муайян номлар билан ифодалаш анъанага айланиб қолди. Масалан, болалар йили, аёллар йили, қарияларни эъзозлаш йили, обод маҳалла йили ва ҳоказолар. Болалар йили деб эълон қилинган йилда вояга етмаган жиноят содир қилганларни амнистия қилиш, аёллар ва болаларни эъзозлаш йилида оналарни амнистия қилиш орқали жавобгарликдан озод қилиш тўғрисида амнистия акти чиқарилган эди.

Масалан, Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги ўн йиллиги муносабати билан амнистия тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонида аёллар, вояга етмаган ёшида жиноят содир этган шахслар, ногиронлар, шунингдек, ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятлар юзасидан олиб борилаётган тергов ишлари ва судда кўрилмаган ишлар ҳаракатдан тўхтатилиши кўрсатиб, жавобгарликдан озод қилиш белгиланган эди.

Умумий қоидага кўра, амнистия акти чиққан кунгача содир этилган жиноятларга нисбатан қўлланади ёки амнистия актида кўрсатилган вақтгача содир этилган жиноятларга нисбатан қўлланиши мумкин.

Амнистия акти умумий тарзда чиқарилиб, амалда алоҳида-алоҳида қўлланганлиги туфайли амнистия актигача жиноят содир

қилиб, терговдан, суддан ёки жазони ўташдан қочиб кетган бўлсалар, амнистия актигача қилмишига пушаймон бўлиб, келсалар, амнистия актини қўллаб жавобгарликдан озод қилиш мумкин.

Давомли ёки узоққа чўзилган жиноятларни содир қилган шахсларга нисбатан амнистия актини қўллашнинг ўзига хос хусусияти шундаки, давомли жиноятларда амнистия акти чиққан кунгача ёки амнистия актида кўрсатилган кунгача жиноий ҳаракатини тўхтаган бўлиши керак. Узоққа чўзилган жиноятни содир қилган шахслар эса жиноий фаолиятини тўхтатган бўлиши керак.

Шундай қилиб, амнистия акти орқали жиноий жавобгарликдан озод қилиш шахснинг жиноятини бекор қилиш ёки оқлаш орқали жиноий жавобгарликдан озод қилиш бўлмай, айбдорни давлат томонидан гуноҳидан кечиб, уни жиноий жавобгарликдан озод қилишдан иборат.

Агар шахс ўзининг амнистия акти орқали жавобгарликдан озод қилинишига норозилик билдирсаж унга нисбатан амнистия акти қўлланмайди. Бундай ҳолда жиноят ишини юритиш процессуал қонунларда белгиланган тартибда давом эттирилади. Бу дегани, терговчи тергов ҳаракатларини давом эттиради ва айблов ҳулосасигача етказиб, прокурор орқали судга оширади. Суд эса бу ишни кўришга мажбурдир. Ана шундай йўл билан жиноят содир этишда гумон қилинувчига шахс ўзининг расмий равишда оқланишига эришиш имкони берилади. Агар суд бу шахсни жиноят содир этишда айбли деб топса, айблов ҳукмини чиқариб, сўнг амнистия актини қўллаб жавобгарликдан озод қилиши мумкин.

17-боб бўйича машқ саволлари

1. Жавобгарликдан озод қилиш деганда нималарни тушунасиш?
2. Жавобгарликдан озод қилишнинг турларини айтиш?
3. Жавобгарликка тортиш муддатлари қонунда қандай белгиланган?
4. Қилмиш ёки шахс ижтимоий хавфлилигини йўқотганлик муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш деганда нимани тушунасиш?
5. Айбдор ўз қилмишига чин кўнгилдан пушаймон бўлганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш деганда нимани тушунасиш ва уни жиноятдан ихтиёрий қайтишдан фарқи нима?
6. Ярашилганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш деганда нималарни тушунасиш?
7. Қандай касалликлар шахсни жиноий жавобгарликдан озод қилиш учун асос бўлади?

8. Амнистия асосида жавобгарликдан озод қилиш нима?

фойдаланилган ва ушбу бобни чуқурроқ ўрганиш учун тавсия этиладиган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексига шарҳлар. Т.: “Адолат”, 1997. 95-101-бетлар.
2. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. М.: “Норма-инфра”, 2001. ст.156-164.
3. Уголовное право Российской Федерации. Общая часть. М.: “Юристь”, 2001. ст.400-417.
4. Курс уголовного право. Под ред. Н.Ф.Кузнецова, И.М.Тяжкова. Т. 1,2. М.: “Зерцало”, 1999.
5. Мирзажонов Қ. Амнистия и помилование в советском уголовном праве.
6. Д.Ж.Флетчер, А.В.Наумов. Основные концепции современного уголовного право. М.: “Юристь”, 1998.
7. И.Л.Марогулова. Амнистия и помилования в российском законодательстве. М.: 1998.
8. Х.Д.Алиакперов. Освобождение от уголовной ответственности. М.: 2001.
9. Х.Д.Алиакперов, К.Ш.Курбанова. Уголовное кодекс РФ и некоторые проблемы освобождения от уголовного ответственности. «Государство и право», 2000. №2, ст.54-60.
10. Л.В.Головков. Освобождение от уголовного ответственности и освобождение от уголовного преследования: отношения понятий. М.: “Государство и право”, 2000. №6, ст. 41-51.
11. А.Сумин. Освобождение от уголовной ответственности в связи с деятельным раскаянием. М.: “Российская юстиция”, 2001. ст. 61.

2. Жазодан озод қилишнинг муаммолари

Жиноят содир этишда айбланаётган шахсга жазо тайинлашда суд ЎЗР ЖКнинг 54-моддасида белгиланган умумий асосларга риоя этган ҳолда жиноятнинг хусусияти ва ижтимоий хавфлилик даражасини, қилмишнинг сабаби, етказилган зарарнинг хусусияти ва миқдорини, айбдорнинг шахсини ҳамда жазони енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатларни ҳисобга олади. Шундай экан, ана шу

юқорида айтилган ҳолатларни ҳисобга олиб жазо тайинланар экан, яна шу жазодан озод қилиш 54-модданинг қоидаларига, қонунда белгиланган жазонинг мақсадига ҳамда маҳкумни тўғри йўлга ўтиб олишига имкон бериш ва жазоланиш орқали гуноҳини ювиш талабларига зид бўлиб қолмайдими, деган ҳақли савол туғилади.

Суд жинойт содир қилишда айбланаётган шахсга жазо тайинлашда ЖКнинг 54-моддаси талабларига қанчалик даражада адолат, айбнинг ва шахснинг ижтимоий хавфлилик даражасини ҳисобга олиш принципларига риоя қилмасин, уларни идеал равишда ҳисобга ола олмайди. Бундан ташқари, суд жазо тайинлар экан, тайинланган жазонинг маҳкумга таъсири, келажакда бу жазо унинг руҳий ҳолатига қандай таъсир қилиши мумкинлигини, жазонинг мақсадига эришишда тайинланган жазо турининг аҳамияти, шахснинг ҳалол турмуш тарзига ўтиб олиши учун қанча вақт кераклигини олдиндан била олмайди.

Иккинчи томондан суд томонидан тайинланган жазо муддатининг муайян қисми ўталганидан кейин, шахснинг жамият учун ижтимоий хавфлилик хусусиятини йўқотганлиги муносабати билан жазонинг мақсадига эртароқ эришилганлиги туфайли жазони ўташни давом эттириши мақсадга мувофиқ бўлмай қолади.

Жазодан озод қилишнинг ҳозирги кунда яна бир муҳим учинчи томони ҳам борки, ҳар бир маҳкумнинг жазосини ижро этиш давлат томонидан катта миқдордаги маблағ ва жазони ижро этиш билан боғлиқ бўлган сарф-харажатларга олиб келади.

Ва ниҳоят, жазодан озод қилишнинг энг муҳим тўртинчи томони борки, жинойт қонунида жазодан озод қилишнинг ҳар хил турлари назарда тутилиб, маҳкумни ҳалол турмуш тарзи йўлига тезроқ ўтиб олиш учун рағбантлантиради.

Ана шу юқорида айтилганларга кўра, жинойт кодексида жазодан озод қилишнинг ҳар хил турларини назарда тутилганлиги асосли ва жинойт қонунининг инсонпарварлик принципига (7-модда) тўла мувофиқ келади.

Жинойт жазодан озод қилиш деганда, жинойт содир этишда айбланиб, суд томонидан муайян жазо турига ҳукм қилинган шахсни жазодан озод қилиш тушунилади.

Амалдаги Жинойт кодекси Умумий қисмининг XIII бобида жазодан озод қилишнинг турлари назарда тутилган бўлиб, улар қуйидагилардир:

1) жазони ижро этиш муддати ўтиб кетганлиги муносабати билан жазодан озод қилиш; (ЎзР ЖКнинг 69-моддаси);

2) шахсинг ижтимоий хавфлилик хусусиятини йўқотиши муносабати билан уни жазодан озод қилиш (70-модда);

3) айбдорни чин кўнгилдан пушаймон бўлганлиги муносабати билан жазодан озод қилиш (71-модда);

4) шартли ҳукм қилиш (72-модда)

5) жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш (73-модда);

6) жазони енгилроғи билан алмаштириш (74-модда);

7) касаллик ёки меҳнат қобилиятини йўқотиш оқибатида жазодан озод қилиш (75-модда);

8) амнистия акти ёки авф этиш асосида жазодан озод қилиш (76-модда).

Жиноий жавобгарликдан озод қилиш жиноят содир этишда айбланаётган шахсни жиноий жавобгарликка тортиб, жазо тайинламасдан жиноий жавобгарликдан озод қилишдан иборатдир. Жазодан озод қилиш эса жиноий жавобгарликка тортилган шахсларга нисбатан жазо тайинлаб, сўнг жазодан озод қилиш ёки жазонинг муайян қисми ўтаб бўлинганидан кейин жазодан озод қилишдан иборатдир.

Жиноий жазодан озод қилиш оқлов ҳукми чиқаришдан бутунлай фарқ қилиб, шахсинг жиноят содир этишда айби йўқлиги аниқланса, суд томонидан оқлов ҳукми чиқарилса, жазодан озод қилишда эса, жиноят ҳодисаси содир этилган, тегишли тергов ҳужжатлари орқали жиноят тўла исботланган ва жиноят содир этишда айбланган шахс ўз жиноятини тан олган шахсларга нисбатан қўлланади.

Жиноий жавобгарликдан озод қилиш ва жиноий жазодан озод қилиш бир хил тушунчалар бўлмай, ўз қўлланиш асосларига, мазмунига кўра, озод қилиш қўлланаётган субъектга кўра, фарқ қилади. Уларни озод қилишнинг мақсади ҳам бир хил бўлсада, аммо жавобгарликдан озод қилишда жиноят содир этишда айбланаётган шахсни жамият учун жиддий хавф туғдирмаслигини ҳисобга олиб, уни жавобгарликка тортиш мақсадга мувофиқ эмас деган хулосага келинса, жиноий жавобгарликдан озод қилинади.

Жазодан озод қилишда эса, суд томонидан тайинланган жазони маҳкум ҳақиқатда ўтамасдан туриб ҳам тарбиялаш мумкин деган ёки жазонинг қолган қисмини ўташи мақсадга мувофиқ эмас деган хулосага келинса, жиноий жазодан озод қилинади.

Жиноий жазодан озод қилишни икки гуруҳга бўлиш мумкин:

Биринчи гуруҳга жиноий жазони ўташдан тўла озод қилиш турлари киради. Буларга:

1) жазони ижро этиш муддати ўтиб кетганлиги муносабати билан жазодан озод қилиш (69-модда);

2) шахснинг ижтимоий хавфлилик хусусиятини йўқотиши муносабати билан уни жазодан озод қилиш (70-модда);

3) айбдорни чин кўнгилдан пушаймон бўлганлиги муносабати билан жазодан озод қилиш (71-модда);

4) шартли ҳукм қилиш (72-модда).

Жазодан озод қилишнинг бу турларида суд айблов ҳукми чиқаради. Яъни жазо тайинлаб, сўнгра тайинланган жазони ижро этиш мақсадга мувофиқ эмас деб ҳисоблаб, жазони ижро этмасликка доир қарор чиқаради.

Жазодан озод қилишнинг иккинчи гуруҳига суд томонидан тайинланган жазонинг қолган қисмидан озод қилиш мумкин бўлган турларини киритиш мумкин. Буларга:

1) жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш (73-модда);

2) жазони енгилроғи билан алмаштириш (74-модда);

3) касаллик ёки меҳнат қобилятини йўқотиш оқибатида жазодан озод қилиш (75-модда);

4) авф этиш асосида жазодан озод қилиш (76-модда);

5) амнистия акти орқали жавобгарликдан ҳам, жазодан ҳам озод қилиши мумкин.

Маълумки, жиноий жазо фақат суд томонидан тайинланади. Шунга мувофиқ равишда жазодан озод қилиш ҳам фақат суд томонидан амалга оширилади. (Бундан амнистия ва авф этиш орқали жазодан озод қилиш мустасно) Авф этиш ва амнистия орқали жазодан озод қилиш фақат Ўзбекистон Республикаси Президентининг ваколатига киради.

ЖК Умумий қисмида назарда тутилган жазодан озод қилишнинг бу турлари, ЖК Махсус қисмида назарда тутилган (жазодан озод қилиш мумкин бўлган) барча жиноятлар учун бирдек қўлланиши мумкин. Булардан ташқари, ЖК Махсус қисмининг бир қатор моддаларида жазодан озод қилиш назарда тутилган. Жумладан, 157-модданинг (давлатга хоинлик қилиш) учинчи қисми; 159-модданинг (Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий тузумига тажовуз қилиш) бешинчи қисми; 160-модданинг (жосуслик) учинчи қисми ва

ҳоказолар. ЖК Махсус қисми моддаларида назарда тутилган жазодан озод қилиш, агар ўша нормада назарда тутилган шартлар мавжуд бўлса, фақат ўша моддада кўрсатилган жиноят учун тайинланган жазодан озод қилиниши мумкин, холос.

Суд-ҳуқуқ тизимини либераллаштирилиши муносабати билан ЖК Махсус қисмининг анчагина моддалари янги мазмун билан тўлдирилиб, унда етказилган моддий зарар уч карра миқдорида қопланганда озодликдан маҳрум қилиш ёки қамоқ тариқасидаги жазо тайинланмаслиги белгиланади. Масалан, 132-модданинг (тарих ёки маданият ёдгорликларини нобуд қилиш, бузиш ёки уларга шикаст етказиш) тўртинчи қисми; 173-модданинг (мулкни қасддан нобуд қилиш ёки унга зарар етказиш) тўртинчи қисми ва ҳоказолар. Шунингдек, бир қатор моддалар «Етказилган моддий зарарнинг ўрни қопланган тақдирда озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазо қўлланилмайди»-деган қисм билан тўлдирилди.

Жиноят кодексига киритилган бундай тўлдиришларни жазодан озод қилиш деб ҳисоблаш мумкинми?

Ушбу ЖК га киритилган тўлдиришларни жавобгарликдан озод қилиш деб ҳам, жазодан озод қилиш деб ҳам ҳисобланмай жазо тайинлашнинг янги усули деб айтиш мумкин. Чунки жиноят содир этишда айбланаётган шахс қонунда белгиланган муайян шартларни бажарса, суд оғирроқ жазо тайинламай, айбдорнинг қилмиши квалификация қилинган норманинг санкциясида назарда тутилган озодликдан маҳрум қилишни тайинламай, бошқа енгилроқ турдаги жазо турини тайинлайди.

а. Жазони ижро этиш муддати ўтиб кетганлиги муносабати билан жазодан озод қилиш

Умумий қоидага кўра, ҳукм қонуний кучга кирганидан кейин суд томонидан тайинланган жиноий жазо ижро этилади. Айрим объектив ва субъектив сабабларга кўра, жазо қонунда белгиланган муддатда ижро этилмай қолиши мумкин. Агар жиноий жазо ўз вақтида ижро этилмаса, у аста-секин ўзининг тарбиялаш ва жиноятчиликнинг олдини олишдаги аҳамиятини йўқотиб боради. Жазони қонунда белгиланган муддатда ижро этилмай қолишининг сабаблари турли-туман бўлиши мумкин. Масалан, маҳкумнинг оғир касал бўлиб қолиши, табиий офат, «ер қимирлаш, сел босиши», ёнгин туфайли ҳужжатларнинг нобуд бўлиши, ҳужжатларни йўқотиб

қўйиш, айрим хизматчиларнинг ўз хизмат вазифасига лоқайдлик билан муносабатда бўлиши ва ҳоказолар.

Ҳукм ижро этилмаса вақт ўтиши билан ўз аҳамиятини йўқотади ва жазони ижро этиш мақсадга мувофиқ бўлмай қолади. Бундай муддатни қонун чиқарувчи орган тайинланган жазо тури ва муддати билан боғлаб белгилаган. Бу муддатлар ЎзР ЖКнинг 69-моддасида белгиланган бўлиб, қуйидагича:

а) уч йилдан ортиқ бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилинган ёки озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жазога ҳукм қилинганда—уч йил;

б) беш йилдан ортиқ бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинганда—беш йил;

в) ўн йилдан ортиқ бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинганда—ўн йил;

г) ўн йилдан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинганда ўн беш йил ичида ижро этилмаган бўлса, жазо ижро этилмай маҳкум асосий ва қўшимча жазолардан озод қилинади.

Ушбу муддатлар ўтишининг қонунда белгиланган шартлари бўлиб, шахс жазони ўташдан бўйин товламаган ёки янги жиноят содир этмаган бўлиши керак. Агар маҳкум ушбу моддада назарда тутилган муддат ичида жазони ўташдан бўйин товласа (яширинса, қочиб кетса), жазони ижро этиш муддати икки баравар кўпаяди ва жазони ўташдан бўйин товланган кундан бошлаб ҳисобланади, лекин йигирма беш йилдан ошмаслиги керак.

Агар шахс ЖК 69-моддасида кўрсатилган муддатлар ўтмасдан қасддан янги жиноят содир этса, муддатнинг ўтишини ҳисоблаш янги жиноят содир этилган пайтдан қайтадан бошланади. Қонун мазмунига кўра, фақат қасддан янги жиноят содир этилган тақдирдагина муддатнинг ўтиши бекор бўлади. Шу муддат ичида эҳтиётсизликдан жиноят содир этилса-чи? Олдинги жинояти қасддан ёки эҳтиётсизликдан қилинганидан қатъи назар, муддатларининг ўтиши алоҳида-алоҳида ҳар бир жиноят учун жазо тайинланган пайтдан бошлаб ҳисобланади.

Масалан, шахс қасддан қилган жинояти учун тўрт йил муддатга озодликдан маҳрум қилиниб, маҳкум жазони ўташдан бўйин товланган бўлса жазони ижро этиш муддати беш йил эмас, балки муддатнинг ўтиши икки баравар кўпайиб, ўн йил бўлади. Ана шу ўн йиллик муддат жазони ўташдан бўйин товланган кундан бошлаб ҳисобланади. Агар шахс жазони ижро этиш муддати давомида эҳтиётсизликдан

жиноят содир қилса, муддатнинг ўтиши узилмайди. Ҳар икки муддат алоҳида-алоҳида ўтаверади.

Агар жазо тайинланган кундан бошлаб йигирма беш йил ўтган бўлса, жазони ижро этиш муддати ўтиб кетганлиги туфайли ижро этилмайди. Бундай ҳолида ўлим жазосига ҳукм қилинган ҳамда тинчлик ва инсониятнинг хавфсизлигига қарши жиноят учун ҳукм қилинган шахсларга нисбатан жорий этилмайди.

Ўлим жазосига ҳукм қилинган шахсга нисбатан муддатларни ўтишини қўллаш масаласи суд томонидан ҳал қилинади. Агар суд муддатлар ўтишини лозим топмаса, ўлим жазоси озодликдан маҳрум қилиш билан алмаштирилади. Одатда, ўлим жазоси афв этиш асосида озодликдан маҳрум қилиш билан алмаштириш масаласи Ўзбекистон Республикасининг Президенти томонидан ҳал қилинади. Бундай ҳолда маҳкумнинг ўзи афв сўраб мурожат қилади.

ЎЗР ЖК 69-моддасининг бешинчи қисмида назарда тутилган ўлим жазосини озодликдан маҳрум қилиш билан алмаштириш суд томонидан амалга оширилади. Бунда маҳкумнинг жиноят содир этишдан олдинги ҳаёт тарзи, жиноятни содир этиш вақтида ва жиноят содир этилганидан кейинги хулқи ва ишнинг бошқа ҳолатларини ҳисобга олади.

ЎЗР ЖК Махсус қисмининг VIII бобида тинчлик ва инсониятнинг хавфсизлигига қарши жиноятлар учун жиноий жавобгарлик назарда тутилган. Ана шу жиноятларнинг қайси бирини содир этилганлиги учун ҳукм қилинганлигидан қатъи назар, уларга нисбатан жазони ижро этиш муддатлари қўлланилмайди.

ЎЗР ЖК 69-моддасининг мазмунига кўра, содир этилган жиноятнинг қайси туркумдаги жиноятлар гуруҳига киришидан қатъи назар, суд томонидан тайинланган жазо тури ва жазо муддати ҳисобга олиниб муддатлар белгиланган. Бунда жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражаси, такроран содир этилганлиги, рецидив жиноят эканлиги ҳисобга олинади.

Масалан, биринчи марта уч йилдан сал кўпроқ муддатга озодликдан маҳрум қилинган ва такроран жиноят содир қилганлиги учун беш йилдан камроқ муддатга озодликдан маҳрум қилишга ҳукм қилинганлар учун жазони ижро этиш муддати – беш йил. Ўқи ўта оғир жиноят содир қилишда иштирок этганлиги учун ЖК 57-моддаси ҳодаларини қўллаб, ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинганга нисбатан ҳам, биринчи марта жиноят содир этиб ахлоқ тузатиш ишлари ёки уч йилдан камроқ муддатга озодликдан маҳрум

қилинганнинг ҳам жазо ижро этиш муддати – уч йил. Бундай ҳолатда жиноий жазони ижро этиш муддатлари суд томонидан тайинланган жазо муддатидан келиб чиқиб белгиланган.

ЖК 69-моддасида муддатларининг узилиши белгиланмаган. Яъни шахс жазони ўташдан бўйин товлаган (қочиб кетган ёки яширинган) тақдирда ҳам муддатлар узилиб, тўхтаб қолмасдан, бу муддат икки барабар кўпайиб, бўйин товлаган кундан бошлаб ҳисобланади. Демак, қонуннинг бу мазмунига кўра, маҳкум жазони ўташдан бўйин товлаб, қочиб юрган вақтда ҳам муддатини ўтиши давом этаверади.

ЎзР ЖКнинг 69-моддасида белгиланишича, жавобгарликка тортиш муддатлари ҳукм қонуний кучга кирган кундан бошлаб ҳисобланади. Аммо ЎзР ЖПКнинг 533-моддасида назарда тутилган асосларга кўра, яъни:

1) маҳкум жазони ўташига монелик қиладиган даражада оғир касал бўлиб қолганлиги;

2) ҳукмни ижро этиш пайтигача маҳкума ҳомиладор бўлиб, қолганлиги;

3) маҳкумнинг ёш боласи бўлса, уч ёшга тўлгунча;

4) жазони дарҳол ўташни бошлаш ёнғин ёки бошқа бирор табиий офат юз берганлиги, оиланинг ягона меҳнатга яроқли аъзоси оғир касал бўлиб қолганлиги, вафот этганлиги оқибатида ёки бошқа фавқулодда ҳолатлар маҳкум ёки унинг оиласини жуда мушкул аҳволга солиб қўйилганлиги муносабати билан ҳукмнинг ижроси кечиктирилган тақдирда жазони ижро этиш муддатини қайси пайтдан бошлаб ҳисоблаш керак деган савол туғилади. Бундай ҳолда ҳам қонунда бошқача ҳолат назарда тутилмаганлиги туфайли жазони ижро этиш муддатлари ҳукм қонуний кучга кирган кундан бошлаб ҳисобланади. Агар маҳкумга нисбатан ЎзР ЖПКнинг 533-моддаси асосида жазонинг ижроси кечиктирилиб, кечиктирилган муддат мобайнида шахс жазони ўташдан бош тортса (қочиб кетса, яширинса), ЎзР ЖК 69-моддасининг иккинчи қисмида кўрсатилганига кўра, жазони ижро этиш муддати бўйин товлаган кундан бошлаб ҳисобланади.

Жазони ижро этиш муддатлари қонунда белгиланган муддатнинг охири куни кеч соат 24-00 да тугайди.

Жазони ўташдан бўйин товлаш шахснинг очикда бўлганлиги ёки ҳибсда сақланган вақтда қилинганлигининг аҳамияти йўқ. Агар шахс ҳибсда сақланган жойидан қочса, у қасддан янги жиноят содир

қилган ҳисобланиб, ЎзР ЖКнинг 222-моддаси билан ҳам жавобгар қилиниб, муддатнинг ўтиши ҳибсдан қочган кундан бошлаб ҳисобланади. Агар шахсга нисбатан ЎзР ЖПК нинг 237-моддасида назарда тутилган; муносиб хулқ-атворда бўлиш тўғрисида тилхат, шахсий кафиллик, жамоат бирлашмаси ёки жамоанинг кафиллиги, гаров тариқасидаги эҳтиёт чораларидан бири қўлланиб, шахс жазони ўташдан бўйин товлаган бўлса, ЖК 69-моддаси иккинчи қисмида белгиланганига кўра, жазони ижро этиш муддати икки баравар кўпаяди ва жазони ўташдан бўйин товлаган кундан бошлаб ҳисобланади.

Жазони ўташдан бўйин товлаш, суд томонидан жазонинг ўташ учун белгиланган жойга келмаслик, ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинган бўлса, ишга келмаслик ва жазони ўташдан бўйин товлаш деб топилиши мумкин.

Ҳарбий хизматчиларга нисбатан эҳтиёт чораси сифатида, ҳарбий қисм қўмондонлигининг кузатуви ўрнатилган бўлиши ҳам мумкин, ана шу кузатувдан бўйин товлаш ҳам жазонинг ижроси муддатларининг икки баровар кўпайишига сабаб бўлади ва бўйин товлаган вақтдан бошлаб ҳисобланади.

б. Шахсни ижтимоий хавфлилик хусусиятини йўқотиши муносабати билан уни жазодан озод қилиш

ЎзР ЖК 70-моддасида белгиланганига кўра, жиноят содир этган шахс агар иш судда кўрилаётган вақтгача шароит ўзгарди ёки шахс намунали хулқи, меҳнатга ёки ўқишга ҳалол муносабати билан ўзини кўрсатиб, ижтимоий хавфлилигини йўқотади деб эътироф этилса, суд уни жазодан озод қилиши мумкин.

Бундан олдинги бобда қилмиш ёки шахс ижтимоий хавфлилигини йўқотганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш (65-модда) баён қилинган эди. Унда шахсга нисбатан жазо тайинланмасдан жиноий жавобгарликдан озод қилиш тўғрисида баён қилинган эди.

ЖКнинг 70-моддасида эса, шахсга жазо тайинлаб, сўнг жиноий жазодан озод қилиш назарда тутилади. Шахсининг ижтимоий хавфлилик хусусиятини йўқотиши муносабати билан уни жазодан озод қилиш биринчи марта 1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган амалдаги Жиноят кодексида ўз ифодасини топди.

ЖК 70-моддасининг мазмунига кўра, ушбу моддани қўллаб шахсни жазодан озод қилиш учун қуйидаги шартларнинг бўлиши талаб этилади:

а) иш судда кўрилатган вақтгача шароитнинг ўзгарганлиги;

б) шахс намунали хулқи, меҳнатга ёки ўқишга ҳалол муносабатда бўлганлиги билан ўзини кўрсатганлиги муносабати билан суд шахснинг ижтимоий хавфлилик хусусиятини йўқотган деб, жазодан озод қилиши мумкин. Демак, қонун шахснинг ижтимоий хавфлилик хусусиятини йўқотган деб топиш учун ана шу иккита ҳолатдан бирининг мавжуд бўлиши етарлидир.

Иш судда кўрилатган вақтгача шароитнинг ўзгарганлиги деганда, жиноят иши юзасидан суриштирув олиб бориш, тергов қилиш ва судда кўриш босқичларида шароит ўзгарганлиги туфайли судда кўриш босқичларида шароит ўзгарганлиги туфайли шахс ижтимоий хавфлилик хусусиятини йўқотди деб топилиши керак.

Жазодан озод қилишнинг бу тури фақат содир этилган жиноят тўла очилган, тегишли тергов материаллари орқали тўла иботланган бўлсагина қўлланиши керак. Шароитнинг ўзгарганлиги тушунчаси ЎЗР ЖКнинг 65-моддасида берилган. Шунга кўра, бу ерда яна қайтариб баён қилишни лозим топмадик.

Шахснинг жиноят содир этганидан кейинги хулқи деганда шахснинг ўзи содир қилган жиноятга нисбатан муносабати, шунингдек, шахснинг ҳуқуқ нормаларидаги ва жамиятдаги умум эътироф этган барча қоидалари ва талабларига тўла риоя этганлигидир. Меҳнатга ёки ўқишга ҳалол муносабати деганда шахснинг асосий иш жойида ёки ўқиш жойида унга юклатилган вазифаларни аниқ ташаббускорлик билан самарали бажариши тушунилади.

Жазодан озод қилишнинг бу турини кимларга нисбатан қўлланиши ёки қўлланмаслиги қонунда кўрсатилмаган, яъни бирон-бир чеклаш назарда тутилмаган. Шунга кўра, жазодан озод қилишнинг бу тури вояга етганларга ҳам вояга етмаганларга ҳам қўлланиши мумкин. Аммо такроран жиноят содир этилган, рецидив жиноят содир этилган тақдирда жазодан озод қилишнинг бу турини қўллаш-қўлланмаслик масаласини кўриш вақтида суд ЎЗР ЖКнинг 56-модданинг 1-қисми «н» бандидаги оғирлаштирувчи ҳолатга аҳамият бериши керак.

Шахснинг ижтимоий хавфлилик хусусиятини йўқотган деб ҳисоблашда, суд шароитнинг ўзгариши билан боғлиқ бўлган

ҳолатлардан ташқари шахс хусусиятларига тегишли барча тафсилотларни ҳисобга олади.

ЖКнинг 70-моддасининг қоидалари асосида жазодан озод қилишда, айбдорга жиноят қонунида назарда тутилган жиноий жазолардан бири тайинланиб, сўнгра жазодан озод қилинади. Шунга кўра, ушбу модда асосида жазодан озод қилинган шахслар судланган ҳисобланадими ёки йўқми, деган савол туғилади. Жиноий жазодан озод қилиш назарда тутилган барча моддаларда фақат жазодан озод қилиш тўғрисида гап боради. Жазодан озод қилиш билан бирга судланганликни олиб ташлаш масаласи қонунда назарда тутилмаган. Ўзр 79-моддасининг биринчи қисмида суд Жиноят кодексининг 78-моддасида назарда тутилган муддатларнинг камида ярми ўтганидан кейингина унинг судланганлигини олиб ташлаш мумкинлиги тўғрисида баён қилинади. Аммо ЖК 77-моддасида (судланганликнинг ҳуқуқий аҳамияти) жазо тайинланган айблов ҳукми қонуний кучга кирган кундан бошлаб ҳисобланиши, суд томонидан жазодан озод қилинган шахс судланмаган деб ҳисобланиши баён қилинган.

ЎзР ЖК 70-моддаси қоидалари асосида жазодан озод қилинган шахслар ҳукм ҳали қонуний кучга кирмасдан жазодан озод қилинганлигини ҳисобга олинадиган бўлса ЖК 70-моддаси асосида жазодан озод қилинган шахслар судланмаган ҳисобланадилар. Шу муносабат билан яна бир қатор муаммолар вужудга келади. Яъни 70-модда асосида жазодан озод қилинган шахс, жазодан озод қилинганидан кейин қасддан янги жиноят содир қилса, қандай квалификация қилиниши керак?

Шахс олдинги жинояти учун (77-модданинг 2-қисмига биноан) судланмаган деб ҳисобланганлиги сабабли, янги содир этилган жиноят биринчи марта содир этилган ҳисобланади ва қилмиш рецидив жиноят ҳисобланмайди. Аслида суд фақат жазодан озод қилади. Судланганлигини олиб ташлай олмайди.

в. Айбдорни чин кўнгилдан пушаймон бўлганлиги муносабати билан жазодан озод қилиш

ЎзР ЖКнинг 71-моддасида белгиланганига кўра, ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноятни биринчи марта содир этган шахс, агар жиноят содир этганидан кейин

етказилган зарарни бартараф этиб, ўз ихтиёри билан айбини бўйнига олиш тўғрисида арз қилган бўлса, суд уни жазодан озод қилиши мумкин.

Бундан олдинги бобда айбдорнинг чин кўнгилдан пушаймон бўлганлиги муносабати билан жиноий жавобгарликдан озод қилиш кўриб чиқилган эди. Жавобгарликдан ва жазодан озод қилишнинг бу ҳар икки турида шахсни озод қилиш учун деярли қонунда бир хил асослар назарда тутилган. Жавобгарликдан озод қилишда шахсга нисбатан жиноий жазо тайинланмасдан жавобгарликдан озод қилинса, 71-моддада назарда тутилган жазодан озод қилишда эса жиноят учун жавобгарликка тортилган шахсга нисбатан жиноий жазо тайинланиб сўнгра жазодан озод қилинади.

Шахсни ЎзР ЖКнинг 71-моддаси асосида жавобгарликдан озод қилиш учун қуйидаги асослар бўлиши:

1) содир этилган жиноят ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноят бўлиши;

2) шахс жиноий қилмишни биринчи марта содир қилган бўлиши;

3) жиноят натижасида етказилган зарарни ўз ихтиёри билан бартараф қилган бўлиши;

4) ўз ихтиёри билан айбини бўйнига олиш тўғрисида арз қилган бўлиши керак. Ана шу шартларнинг барчаси бир вақтда мавжуд бўлсагина шахсни чин кўнгилдан қилмишига пушаймон бўлганлиги муносабати билан жазодан озод қилиниши мумкин.

Ана шу шартларнинг барчасининг мазмуни ЖК 66-моддасининг мазмунини очиб беришда бундан олдинги бобда батафсил баён қилинганлиги боис бу ерда яна тўхталиб ўтириш лозим топилмади.

ЎзР ЖК 66-моддасида назарда тутилган жавобгарликдан озод қилишдан 71-моддасида назарда тутилган жазодан озод қилишнинг муҳим жиҳати шундаки, жавобгарликдан озод қилиш мумкин бўлган шахслар доирасига нисбатан, жазодан озод қилишни қўлланиши мумкин бўлган шахслар доираси анча кенгайтирилган.

71-модданинг иккинчи қисмида белгиланишича, бошқа шахслар билан биргаликда жиноят содир этишда иштирок қилган ёки уюшган гуруҳ ёки жиноий уюшма аъзоси бўлган шахс, башарти, оғир ёки ўта оғир жиноят содир этишда бевосита иштирок этмаган бўлса, шахснинг ўзи ёки унинг вакили ҳокимият органига ўз ихтиёри билан келиб қилмишига чин кўнгилдан пушаймон бўлган бўлса ва жиноятнинг олдини олиш, жиноятни очиш ёки унинг

ташкilotчиларини ёхуд гуруҳнинг бошқа иштирокчиларини фош қилишга ёрдам берган бўлса, суд уни жазодан озод қилиши мумкин.

ЖК 71-моддасининг иккинчи қисмининг мазмунида кўриниб турибдики, бу нормада иштирокчиликнинг учта шакли бўйича жиноят содир этишда айбланаётган шахсларни жиноий жазодан озод қилиш мумкинлиги назарда тутилади. Яъни мураккаб иштирокчиликда иштирокчи сифатида қатнашган (ёрдамчи, далолатчи, ташкilotчи) шахслар, уюшган гуруҳ ва жиноий уюшма аъзоси тўғрисида гап кетади.

ЎзР ЖКнинг 28-29-моддаларининг мазмунига кўра, жиноятда бажарувчидан ташқари ёрдамчи ёки далолатчи ёки ташкilotчи қатнашган иштирокчилик мураккаб иштирокчилик бўлиб, унда ёрдамчи, ташкilotчи ёки далолатчилар жиноятни бевосита амалга оширишда қатнашмайдилар, балки ўз ҳаракатлари билан жиноятни содир этилишига шароит яратадилар. Агар улар ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноятда иштирокчи сифатида (ёрдамчи, далолатчи, ташкilotчи) қатнашиб, ўз ихтиёри билан айбини бўйнига олиш тўғрисида арз қилган бўлса ЖК 71-моддаси 1-қисми асосида жазодан озод қилиниши мумкин. Бундай арз қилиш жиноятга тайёргарлик кўриш ёки суиқасд қилиш босқичида қилинган бўлиб, жиноятнинг олди олинган ёки ҳеч бўлмаганда жиноий оқибат юз бермаган бўлиши керак. Агарда жиноий оқибат юз берганидан кейин арз қилинган бўлса ёхуд арз қилишга тўла имконият бўла туриб, кечроқ арз қилингани туфайли жиноятнинг олдини олиш имкониятлари қолмаган бўлса, арз қилиш суд томонидан жазони енгиллаштирувчи ҳолат деб ҳисобланиши мумкин.

Оғир ёки ўта оғир жиноятда иштирокчи сифатида қатнашган (ёрдамчи, далолатчи, ташкilotчи) шахслар агар ўзи ёки унинг вакили унинг топшириғи билан келиб арз қилса, жиноятнинг олдини олиш, жиноятни очиш ёхуд бошқа иштирокчиларини фош қилишга ёрдам берган бўлса, ЖК 71-моддасининг иккинчи қисми асосида жазодан озод қилиниши мумкин. Бунда ана шу арз қилган шахснинг ҳаракатлари жиноятнинг олдини олиш ва очишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиши керак.

ЖК 71-моддаси иккинчи қисми асосида жазодан озод қилиниши мумкин бўлган шахсларнинг иккинчи туркуми уюшган гуруҳ аъзосидир. Бу ерда жиноятнинг ёрдамчи, далолатчи ёки ёрдамчилар тўғрисида эмас, балки бевосита уюшган гуруҳ аъзоси ҳақида

айтилади. Агар уюшган гуруҳ аъзоси бўла туриб, оғир ёки ўта оғир жиноят содир этишда бевосита иштирок этмай, шахсан ўзи ёки унинг топшириғи билан унинг вакили ҳокимият органига ўз ихтиёри билан келиб, қилмишига чин кўнгилдан пушаймон эканлигини билдириб, жиноятнинг олдини олиш, жиноятни очиш ёки унинг ташкилотчилари ёхуд бошқа иштирокчиларининг фош қилишга ёрдам берса, суд уни ЎзР ЖК 71-моддаси иккинчи қисми қоидалари асосида жазодан озод қилиши мумкин. Бунда албатта, жиноятнинг олди олинган ёки ҳеч бўлмаганда жиноий оқибат юз бермаган бўлиши керак.

ЖК 71-моддаси иккинчи қисми асосида жазодан озод қилиниши мумкин бўлган шахсларнинг учинчи туркуми жиноий уюшма аъзосидир. Жиноий уюшма аъзосининг олдинги иккита туркумдаги жазодан озод қилиниши мумкин бўлган шахслардан фарқи шундаки, улар ҳали жиноятни содир этмаган ёки ҳеч бўлмаганда жиноятга суиқасд қилиш босқичида арз қиладилар. Жиноий уюшма аъзоси эса, жиноий уюшмага аъзо бўлганлиги-нинг ўзи тамом бўлган жиноят ҳисобланиб, ўзи аъзо бўлган жиноий уюшма тўғрисида ёки жиноий уюшма томонидан содир этилиши мўлжалланган жиноят ҳақида арз қилинади. Демак, бу ерда жиноий уюшмага аъзо бўлишнинг ўзи тамом бўлган жиноят ҳисобланиб, жиноят охирига етказилганидан кейин арз қилиниши ҳам мумкин.

ЖК 71-моддаси иккинчи қисмининг мазмунига кўра, жиноий жазодан озод қилишни қўлланиши мумкин бўлган жиноят иштирокчисига (ёрдамчи, далолатчи, ташкилотчи), уюшган гуруҳ ёки жиноий уюшма аъзосига бир хил талаб қўйилади. Булар:

а) оғир ёки ўта оғир жиноятни амалга оширишда бевосита қатнашмаганлиги;

б) шахсан ўзи ёки унинг топшириғи билан унинг вакили ҳокимият органига ўз ихтиёри билан келиб, қилмишига чин кўнгилдан пушаймон бўлганлиги;

в) ўз ҳаракатлари билан жиноятнинг олдини олиш, жиноятни очиш ёки унинг ташкилотчиларини ҳамда бошқа иштирокчиларини фош қилишга ёрдам берганлигидир. Ушбу талаблардан фақат биттаси ёки дастлабки иккитасини бажаришнинг ўзи шахсни жиноий жазодан озод қилиш учун асос бўлмайди, балки суд енгиллаштирувчи ҳолат деб ҳисоблаши мумкин.

Шахсни жазодан озод қилиш учун ушбу юқорида айтилган талаблар бажарилган бўлиши керак.

Яъни жиноятнинг олди олинган ёки ҳеч бўлмаганда жиноий оқибат юз бермаган бўлиши керак. Агар жиноят ташкилотчилари ёки бошқа иштирокчиларини фош қилишга ёрдам берган бўлсада, аммо бунга масъул бўлган шахсларнинг лоқайдлиги ёки тажрибасизлиги туфайли уларни қўлга олишнинг иложи бўлмаган тақдирда ҳам суд жазодан озод қилишни қўллаши мумкин. Муҳими жиноятнинг олди олинган ёки жиноий оқибатнинг келиб чиқишига йўл қўйилмаган бўлиши керак.

Жазодан озод қилишнинг ушбу тури жиноят ҳуқуқида янги бўлиб, 1959 йили қабул қилинган Жиноят кодексида бундай норма назарда тутилмаган эди.

Қонуннинг ўзида оғир ёки ўта оғир жиноятни содир қилишда айбланаётган шахсни жиноий жазодан озод қилишни назарда тутилганлиги, аввало жиноят ҳуқуқининг муҳим инсонпарварлик принципи бўлса, жиноятчиликнинг олдини олиш, жиноятларни очиш ва жавобгарликнинг муқаррарлигини таъминлашда ғоят муҳим аҳамияга эгадир.

Бундан олдинги параграфда баён қилганимиздек шахсни ижтимоий хавфлилик хусусиятини йўқотиши муносабати билан жазодан озод қилинганлар судланмаган ҳисобланганлиги туфайли ЖК 71-моддаси асосида жазодан озод қилинганлар судланмаган деб ҳисобланишлари керак. Бу ҳақда ЖК 77-моддаси иккинчи қисмида баён қилинган. Аслида эса суд жазодан озод қилиш билан бирга судланганлиги ҳам олиб ташлай олмайди.

2. Шартли ҳукм қилишнинг муаммолари

Шартли ҳукм қилиш жиноят содир этишда айбли деб топилган шахсларга нисбатан жиноят қонуни нормалари асосида суд томонидан қўлланадиган, шахсга нисбатан суд томонидан белгиланган шартларни тўла бажарган тақдирда жазодан озод қилишдан иборат бўлган ҳукм қилишдир.

Шартли ҳукм қилиш суд амалиётида кенг доирада қўлланадиган институт бўлиб, унда жиноят ҳуқуқининг энг муҳим принциплари тўла маънода мужассамлашган.

ЎзР ЖКнинг 72-моддасида белгиланишига кўра, «Агар суд озодликдан маҳрум қилиш, интизомий қисмга жўнатиш, хизмат бўйича чеклаш ёки ахлоқ тузатиш ишлари жазоларини тайинлаш вақтида содир этилган жиноятнинг хусусияти ва ижтимоий

хавфлилик даражаси, айбдорнинг шахси ва ишдаги бошқа ҳолатларни эътиборга олиб, айбдор тайинланган жазони ўтамасдан туриб ҳам унинг хулқини назорат қилиш орқали тузатиш мумкин, деган қатъий фикрга келса, шартли жазо белгилаши мумкин. Бундай ҳолда суд, башарти белгиланган синов муддати давомида жазонинг шартлилигини бекор қилиш асослари келиб чиқмаса, тайинланган жазони ижро этмаслик тўғрисида қарор чиқаради».

Шартли ҳукм қилиш институти собиқ Совет иттифоқининг дастлабки жинойт қонунларидаёқ назарда тутилган эди. 1918 йил 7 мартда қабул қилинган суд ҳақидаги иккинчи декретда биринчи марта шартли ҳукм қилиш назарда тутилган эди. 1919 йилда қабул қилинган Асосий қўлланма, сўнгра 1922 йилда қабул қилинган РСФСР Жинойт кодексида ҳам шартли ҳукм қилиш назарда тутилган эди.

Туркистон Автоном Республикаси деб аталган собиқҚўқон хонлиги ҳудуди РСФСР таркибига кирганлиги боис суд ҳақидаги биринчи ва иккинчи Декретлар, Асосий қўлланма ва 1922 йилда қабул қилинган РСФСР Жинойт кодекси Туркистон АССР ҳудудида ҳам амал қилиб келинди. 1920 йилда Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги совет давлатига қўшиб олинганидан кейин бу ҳудудларда ҳам юқорида келтирилган қонунлар жорий қилинган эди.

СССР ташкил топиши муносабати билан 1924 йилда Умумиттифоқ қонуни ҳисобланган «Асосий қоидалар» қабул қилиниб, СССР таркибига кирувчи барча иттифоқдош республикалар ўзларининг жинойт кодексларини «Асосий қоидалар» га мувофиқ равишда ишлаб чиқара бошладилар. 1926 йилда Ўзбекистоннинг биринчи Жинойт кодекси қабул қилинди. Ушбу Кодекснинг 34-моддасида шартли ҳукм қилиш назарда тутилган бўлиб, бундан олдинги жинойт қонунларидаги шартли ҳукм қилишда шартли ҳукм қилинганларга нисбатан қўшимча жазо тайинлаш ёки тайинламаслик назарда тутилмаган эди. Ўзбекистоннинг 1926 йили қабул қилинган ЖКнинг 34-моддасида шахсни шартли ҳукм қилиш билан бирга ҳар қандай қўшимча жазони тайинлаш мумкин эди. Синов муддати эса бир йилдан ўн йилгача белгиланиши мумкин эди.

1958 йилда қабул қилинган ССР Иттифоқи ва Иттифоқдош республикалар жинойт қонунлари Асослари қабул қилинди. Барча иттифоқдош республикалар ўзларининг жинойт қонунларини ишлаб чиқа бошладилар. Жумладан, 1959 йил 21 майда Ўзбекистон Республикасининг янги Жинойт кодекси қабул қилинди, 1960 йил 1

январдан амалга киритилди. Ушбу Кодекснинг 43-моддасида шартли ҳукм қилиш назарда тутилган эди. Ушбу моддага биноан фақат озодликдан маҳрум қилиш ва ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинганларга нисбатангина шартли ҳукм қилишни қўллаш мумкин бўлди. Синов муддати эса бир йилдан уч йилгача муддатга тайинланадиган бўлди.

Шартли ҳукм қилиш суд амалиётида ҳар доим кенг қўлланилган.

Ўзбекистон ўз мустақиллигига эга бўлганидан кейин шартли ҳукмни қўлланиш имкониятлари янада кенгайтирилди. Агар 1959 йилда қабул қилиниб, 1995 йил 1 апрелгача амалда бўлган Жиноят кодексининг 43-моддасида фақат озодликдан маҳрум қилиш ва ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинганларга нисбатан шартли ҳукмни қўлланиши мумкин бўлган бўлса 1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган амалдаги жиноят кодексининг 72 -моддасига биноан озодликдан маҳрум қилиш, интизомий қисмга юбориш, хизмат бўйича чеклаш ва ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинган шахсларга нисбатан агар бунга қонунда белгиланган асослар ишда мавжуд бўлса шартли ҳукмни қўллаш мумкин бўлди. Айниқса, суд-ҳуқуқ тизимини либераллаштириш даври бошланганидан кейин шахсларни жиноят қонунида белгиланган асосларга кўра, жавобгарликдан ва жазодан озод қилишни кенг доирада қўллай бошланди.

Жавобгарликдан ва жазодан озод қилишнинг шартли ҳукм қилишдан бошқа турларини қўллаш (масалан, ярашилганлиги муносабати билан жиноий жавобгарликдан озод қилиш – 661-модда) кенг равишда амалга оширалаётганлиги муносабати билан, шартли ҳукмни қўллаш ҳолларининг биров қисқарганлиги кузатилмоқда. Чунки шартли ҳукм қилишга нисбатан ярашилганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш анча енгилдир. Шартли ҳукм қилишда муайян шартлар қўйилиб, шахс бу шартларни ўз вақтида бажармаса шартли ҳукм бекор қилиниб, жазо ижро этилиши мумкин. Бундан ташқари, синов муддати мобайнида судланган ҳисобланса, ярашилганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилишда, шахсга нисбатан бирон-бир шарт қўйилмай озод қилинади ва шахс судланмаган ҳисобланади. Юридик адабиётларда шартли ҳукм қилиш жиноят ҳуқуқининг бир институти сифатида унинг моҳияти ва мазмуни нимада деган масалада олимлар ўртасида жиддий тортишувлар мавжуд. Чунки ана шу саволга тўғри жавоб бериш фақат назарий жиҳатдангина эмас, балки амалий жиҳатдан

аҳамиятлидир. Бу саволга тўғри жавоб берилиши, ишни апелляция, кассация ёки назорат тартибида кўриш, жазони бошқа турдаги жазо билан алмаштиришда, бир неча жиноятлар ва учун жазо тайинлаш масаласини ҳал қилишда муҳимдир.

1922 йили қабул қилинган РСФСР Жиноят кодексида шартли ҳукм қилиш жазо сифатида назарда тутилган эди. Шунинг учун ҳам ўша даврда ушбу мавзунини тадқиқ қилган олимлар унга жазо чораси сифатида қараганлар.¹

Улар шартли озодликдан маҳрум қилишни ахлоқ тузатиш ишлардан ҳам оғирроқ жазо деб ҳисоблаганлар. Айрим муаллифлар шартли ҳукм қилиниши ҳукмнинг ижросини кечиктиришдир деб ҳисоблайдилар. Жумладан, М.Д. Шаргародский ва Ю.М. Ткачевскийлар шартли ҳукм қилиш ҳукмини ижро этишнинг махсус тартиби бўлиб, шартли ҳукм қилинган суд томонидан тайинланган жазони шартли равишда ўтамайди деб ёзган эдилар.² Худди шундай нуқтаи назарни Н.Ф. Саввин ҳам баён қилган эди. Аммо Н.Ф.Саввин Ю.М.Ткачевскийдан биров фарқ қиладиган фикрни билдириб, ҳукмини ижро этишнинг бундай тури шартли равишда тайинланган жазони шартли равишда ўташ бўлмасдан, жазони ўташдан озод қилишдан иборатдир деб ҳисоблаган.³

Юқорида баён қилинганлардан кўриниб турибдики, у даврда кўпчилик муаллифлар шартли ҳукм қилишни жазони ижро этишнинг алоҳида тури бўлмай, жазодан озод қилишнинг бир тури деб ҳисобласалар, бошқа бирлари жазони ижро этишнинг алоҳида тури деб ҳисоблаганлар. Ана шундай бу борада ҳар хил фикрларнинг баён қилинишига у даврда шартли ҳукм қилиш институтининг етарли даражада мукамал ишлаб чиқилмаганлиги ва қонуннинг ўзида эса шартли ҳукм қилишни жазо тизимида берилганлиги ҳам бу институт тўғрисида ҳар хил фикрларни баён қилинишига сабаб бўлган. Агарда бу институтни шартли жазо тайинлаш дейдиган бўлсак, жазо шартли равишда эмас, балки ҳақиқатдан ҳам тайинланган. Айрим муаллифлар шартли ҳукм қилиш жазо тайинлашнинг алоҳида тартиби деб ҳисобласалар,⁴ бошқа бир гуруҳлари жазодан озод қилишнинг алоҳида тури деб ҳисоблайдилар.⁵ М.И.Ковалёв ҳам

¹ Якубович М.М. О правовой природе условное осуждение. “Советского государство и право”. 1946, № 11—12, с.59.

² Ткачевский Ю.М. Условное осуждения. Применение наказания по. сов. Уг.праву. МГУ, 1958, с. 256.

³ РСФСР Жиноят кодексига шарҳлар. Свердловск, 1964, 107-бет.

⁴ Уголовное право. Общая часть. -М., “Госюриздат”, 1959, с. 331.

⁵ Кадари Х.Х. Условное осуждение. Советское государство и право, 1956, №1. с. 76; Кригер Г.А. Условное осуждение и роль общественности в его применении. М., МГУ. 1969. с. 9.

шартли ҳукм қилиш жазодан озод қилишнинг алоҳида тури деб ҳисоблайди¹. У агар шартли ҳукмни ахлоқ тузатиш ишлари ва озодликдан маҳрум қилиш жазо чоралари ўртасида турувчи чора деб ҳисобласак, жиноят ҳуқуқининг энг муҳим принципи бўлган битта жиноят учун битта жазо тайинланади деган принцип бузилган бўлади. Агарда 1958 йилгача, яъни ССР Иттифоқи ва Иттифоқдош республикалар жиноят қонунлари Асослари қабул қилингунча шартли ҳукмни жазо тизимида берилган бўлса, Асосларда энди жазо тайинлаш ва жазодан озод қилиш бобида берилган деб ҳисоблайди. М.И.Ковалёв шартли ҳукм қилиш тайинланган жазони ижросини кечиктириш деб ҳам бўлмайди, чунки кечиктирилган жазо муайян вақт ўтганидан кейин шахс ё жазони ўташдан озод қилинади ёки тайинланган жазо ижро этилади деб ёзади. Проф. О.Х.Расулов шартли ҳукм қилиш жазонинг ижросини кечиктириш ҳам эмас, бундай ҳукмга мувофиқ маҳкум синов муддати мобайнида қўйилган шартларни бажарса жазони ўтамайди. Амалдаги жиноят қонунига мувофиқ шартли ҳукм ўз юридик табиати бўйича айбдорни суд томонидан тайинланган жазони реал ўташдан шартли озод қилишдир, деб ёзади. Бизнинг назаримизда проф. О.Х.Расуловнинг фикрига қўшилса бўлади ва шартли ҳукмнинг юридик табиатига анча тўғри баҳо берилган². Келина С.Т. шартли ҳукмнинг юридик табиати ҳақида ўзининг фикрини баён қилар экан, шартли ҳукм қилиш жазо тури ҳам эмас, шартли жазо тайинлаш ҳам эмас, жазонинг ижросини кечиктириш ҳам эмас, балки жазони ижро этишдан озод қилишнинг бир туридир деб ҳисоблайди.³ Амалдаги ЎЗР ЖКнинг 72-моддасида бу институт шартли ҳукм қилиш деб номланган бўлсада, Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексига шарҳларнинг муаллифлари шартли ҳукм қилишни «шартли жазо белгилаш» деб ифодалаганлар.⁴ Бизнинг фикримизча, бу институтни шартли жазо белгилаш деб аталишининг ўзи тўғри бўлмайди. Чунки Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 72-моддасида «шартли жазони белгилаш» эмас, балки шартли ҳукм қилиш деб номланган. Бундан ташқари, ЖКнинг 72-моддасининг биринчи қисмида агар суд озодликдан маҳрум қилиш, интизомий қисмга жўнатиш, хизмат бўйича чеклаш ёки ахлоқ тузатиш ишлари жазоларини тайинлаш вақтида содир этилган жиноятнинг хусусияти ва ижтимоий хавфлилик даражаси,

¹ Курс советского уголовного право в 6 томах, Т., 3, -М., "Наука", 1970, с. 236.

² Расулов О.Х. Совет жиноят ҳуқуқи. Умумий қисм. Тошкент, "Ўқитувчи", 1969, 320-бет.

³ Уголовный закон. Опыт теоретического моделирования. -М., "Наука", 1987, с. 194.

⁴ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексига шарҳлар. Т., "Адолат", 1997, 104-бет.

айбдорнинг шахси ва ишдаги бошқа ҳолатларни ҳисобга олиб, айбдор тайинланган жазони ўтамасдан туриб ҳам унинг хулқини назорат қилиш орқали тузатиш мумкин деган қатғий фикрга келса, шартли ҳукмни қўллаши мумкин, дейилади. ЖК 72-моддасининг бу мазмунидан кўриниб турибдики, шартли ҳукм қилиш шартли жазо тайинлаш эмас, чунки шу моддада назарда тутилган жазога ҳукм қилинганларга нисбатан суд аввал жазо тайинлайди, сўнгра шартли ҳукм қилишни қўллайди. Демак суд жазони шартли равишда эмас, балки ҳақиқатдан тайинлайди. Шунга кўра, шартли ҳукм қилишни шартли жазо тайинлаш дейилса тўғри бўлмайди. Балки жазонинг ижроси шартли равишда бўлади ва агар шахс суд белгилаган шартларни бажарса унга нисбатан тайинланган жазо ижро этилмай жазодан озод қилинади.¹

Проф. Кладков А.В. «Шартли ҳукм қилиш тайинланган жазони шартли ижро этишдан иборат» деб ёзади.² Кладков А.В. шундай фикрга келишига бизнинг назаримизда, шартли ҳукм қилишни Жиноят кодексининг жазо тайинлаш бобида берилганлиги бўлса керак. Проф. Игнатов А.Н. ҳам шартли ҳукм қилишни шартли жазо тайинлаш деб ҳисоблайди.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексига шартли ҳукм қилиш жазодан озод қилиш бобида берилган.

Ана шу юқорида баён қилинган шартли ҳукм қилишнинг юридик табиати юзасидан билдирилган фикрлар ичида Келина С.Г. нинг «Шартли ҳукм қилиш жазони ижро этишдан озод қилишнинг бир туридир, деган фикрига биз ҳам қўшилаемиз. Чунки ЎЗР ЖКнинг 72-моддаси биринчи қисмида башарти белгиланган синов муддати давомида шартли ҳукмни бекор қилиш асослари келиб чиқмаса, тайинланган жазони ижро этмаслик тўғрисида суд қарор чиқаради, демак, жазони ижро этишдан озод қилади. Лекин бунда шахсга нисбатан суд томонидан тайинлаган шартларни у ўз вақтида бажарган бўлиши керак.

Шартли ҳукм қилишни қўллашнинг шартлари.

ЎЗР ЖК 72-моддасининг 1-қисмида белгиланишича жазо тайинлаш вақтида содир этилган жиноятнинг хусусияти ва ижтимоий хавфлилик даражаси, айбдорнинг шахси ва ишдаги бошқа ҳолатларни эътиборга олиб, айбдор тайинланган жазони ўтамасдан туриб ҳам

¹ Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации — М.: Изд-во «Норма-Инфра».М. 2001, с. 151.

² Усмоналиев М. Жиноят ҳуқуқида жазо тайинлашнинг умумий асослари, - Т., «Адолат», 2001, 12-бет.

унинг хулқини назорат қилиш орқали тузатиш мумкин, деган қатъий фикрга келса, шартли ҳукмни қўллаши мумкин.

Демак, шартли ҳукмни қўллаш учун қонунда қуйидаги ҳолатлар ҳисобга олинади:

- 1) жиноятнинг хусусияти;
- 2) жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражаси;
- 3) айбдорнинг шахси;
- 4) ишдаги бошқа ҳолатлар.

Содир этилган жиноятнинг хусусияти деганда нимани тушуниш керак?

Содир этилган жиноятнинг хусусияти, энг аввало, тажовуз орқали аниқланади. Жиноий тажовуз орқали қандай ижтимоий муносабатга тажовуз қилинганлиги жиноятнинг хусусиятини ифодалайди. Жиноятнинг хусусияти унинг сифат кўрсаткичи ҳисобланади.

Маълумки, Жиноят кодекси Махсус қисмида назарда тутилган барча жиноятларни таснифлашнинг жиноят ҳуқуқида иккита тури қабул қилинган бўлиб, булар жиноятларни объектига қараб таснифлаш ва ижтимоий хавфлилик даражасига қараб таснифлашдир. Жиноятларни объектига қараб таснифлаш Жиноят кодекси Махсус қисмининг моддаларида жавобгарлик белгиланган жиноятларни махсус ва бевосита объектларига қараб жойлаштирилганлиги жиноят қонунининг нормаларини муайян тизимида жойлаштириш ва бунда махсус бўлим ва бобларнинг ижтимоий аҳамиятини расмий белгилашдан иборатдир. Шундай экан, суд шахсга нисбатан жазо тайинлашда жазодан озод қилишни, Жумладан, шартли ҳукмни қўллаганда тажовуз қилинган объектнинг аҳамиятини ҳам ҳисобга олади. Бундан ташқари, жиноятнинг қасддан ёки эҳтиётсизликдан қилинганлиги ҳам жиноятнинг хусусиятига киради. Жиноятнинг хусусияти деганда қилмишни квалификация қилиш учун зарурий белги ҳисобланган ва жиноят таркиби доирасига кирувчи хусусиятлари назарда тутилади.

2000 йил 22 июнь куни Фарғона вилояти Данғара туман судида А. нинг жиноят иши кўрилиб, унинг қилмиши ЎзР ЖКнинг 116-моддаси 3-қисми билан жавобгар қилинган. Суд унга нисбатан 3 йил озодликдан маҳрум қилишни тайинлаб жиноятнинг хусусияти ва ишдаги бошқа ҳолатларни (жиноятнинг эҳтиётсизликдан қилинганлигини) ҳисобга олиб шартли ҳукм қилинади ва икки йил синов муддати белгилайди.

Суд А. га нисбатан шартли ҳукми қўллар экан, содир этилган жиноятнинг хусусиятини (эҳтиётсизликдан содир этилганлиги) айбдорнинг жазосини ҳақиқатдан ҳам ўтамасдан туриб тузатиш мумкин деган қатъий фикрга келганлигини ҳисобга олиб шартли ҳукм қилишни қўллаганлик шартларини суд ҳукмининг ўзида кўрсатган.

Шартли ҳукм қилишда жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражасини ҳисобга олиш.

Шартли ҳукм қилишда жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражаси унинг миқдор кўрсаткичлари бўлиб, ҳар бир жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражаси муайян жиноят учун жавобгарликни белгиловчи моддасида назарда тутилган жазо тури, унинг миқдори ва муддати билан белгиланади. Бу ўз навбатида турли жиноятлар учун жазо белгиловчи нормаларнинг санкцияларидаги жазо муддатларига қараб уларнинг ижтимоий хавфлилик даражаси солиштирилади ва аниқланади.

Шартли ҳукм қилинганларга нисбатан муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш тарзидаги қўшимча жазо ҳам тайинланиши мумкин. Тайинланган қўшимча жазога нисбатан шартли ҳукми тадбиқ қилиниши мумкин эмас. Чунки ЖК 72-моддасининг 1-қисмида шартли ҳукм қўлланиши мумкин бўлган жазолар доираси қатъий белгиланган.

Шартли ҳукми қўллашнинг шартларидан яна бири айбдорнинг шахсидир. Суд жиноят содир этишда айбланаётган шахсга нисбатан шартли ҳукми қўллашда унинг шахсини ифодаловчи хусусиятларини ҳам ҳисобга олади. Ҳар бир шахснинг фақат унинг ўзига хос бўлган қарашлари, эътиқоди, одатлари, оилага, иш жойига, уни ўраб турган муҳитга ва бошқа ҳаётий қадриятларга бўлган муносабати бўлади. Ҳар бир кишида унинг ҳаёт йўли муайян босқичлари тизимидан иборат бўлиб, бошқаларга хос бўлмаган индивидуал сифатларнинг ривожланишига сабаб бўлади. Шартли ҳукми қўллашда шахснинг ўз эҳтиёж ва талабларини қондириш мақсадида айнан ана шу йўлни танлаганими? Ахлоқий бузуқлик, хулқий тубанлик қанчалик даражада чуқурлашган, жиноий хулқ қанчалик турғун бўлиб, қолган. Уни тайинланган жазони ўтамасдан туриб ҳам, хулқини назорат қилиш орқали тузатиш мумкинми деган қатъий хулосага келинган бўлиши керак.

ЎзР ЖК 72-моддасининг 7-қисмида шартли ҳукми илгари қасддан жиноят содир этгани учун озодликдан маҳрум этиш жазосига

ҳукм қилинган шахсларга нисбатан қўлланилмайди, дейилади. Демак, қонуннинг ушбу моддасининг 7-қисми мазмунига кўра, такроран жиноят содир қилганларга олдин ёки кейин содир этилганлигидан қатъи назар, бири қасддан, иккинчиси эҳтиётсизликдан жиноят содир қилган шахсларга нисбатан ёки олдин қасддан содир этган жинояти учун озодликдан маҳрум қилишдан бошқа турдаги жазога ҳукм қилиниб, яна қасддан ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноят содир этилган тақдирда ҳам агарда 72-модданинг 1-қисмида назарда тутилган асослар мавжуд бўлса шартли ҳукмни қўлланиши мумкин. Жиноятлар жами тариқасида жазо тайинланганда шартли ҳукм қўлланиш тартиби қандай бўлади? Бундай ҳолда шартли ҳукмни қўлланиши мумкинми? ЎЗР ЖК 72-моддасининг мазмунига кўра, ҳамда Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1996 йил 19 июлдаги 16-сонли «Жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги қарорининг шартли ҳукмни қўллаш бўйича берган тушунтиришга кўра, шахсга жиноятлар жами тариқасида жазо тайинлаганда ҳам агар айбдорнинг қилмишлари квалификация қилинган моддалар бўйича жиноятларининг барчаси ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноятлардан иборат бўлса ва шартли ҳукмни қўллаш учун асослар мавжуд бўлса, шартли ҳукмни қўлланиши мумкин. Юқорида баён қилинган Пленум қарорининг 5.1.бандида «Суднинг шартли ҳукм қилиш тўғрисидаги қарори асосланган бўлиши ҳамда бу ҳулоса Жиноят-процесуал кодексининг 457-моддаси талабига кўра ҳукмнинг баёнот-асосланган қисмида ёритилиб берилиши лозим. Ҳукмнинг қарор қисмида эса битта жиноят, жиноятлар жами ёки ҳукмлар жами учун қатъий жазо белгилангандан сўнг, ушбу жазо Жиноят кодексининг 72-моддасига асосан шартли деб ҳисобланиши ва синов муддати белгиланиши керак», дейилади.¹

Демак, Пленум қарорининг ушбу тушунтиришига кўра, жиноятлар жами тариқасида жазо тайинланганда шартли ҳукм қилиш ҳар бир жиноят учун алоҳида-алоҳида жазо тайинлаш вақтида эмас, балки жинятлар жами учун қатъий жазо тайинланганидан кейин қўлланади.

Алкоголизм ва гиёҳвандлик касалига мубтало бўлиб қолган шахсларга нисбатан ҳам шартли ҳукмнинг қўлланиши на қонунда, на ЎЗР Олий суди Пленумининг 1996 йил 19 июлдаги 16-сонли «Жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида» ги қарорининг шартли

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорларининг тўплами. 1991-1997, Тошкент, “Шарк”, 50-бет.

ҳукм қилиш бўйича берган тушунтиришида кўрсатилган. Шундай экан, қонун билан тақиқланмаган ҳар қандай шахсга нисбатан, агар иш ҳолатлари тақозо қилса шартли ҳукмни қўлланиши мумкин. Албатта, алкоголизм ёки гиёҳвандлик касалига мубтало бўлган, ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноятни содир қилган шахсга нисбатан шартли ҳукмни қўллаш вақтида суд бу масалага жуда эҳтиёткорлик билан ёндошиши керак. Бундай ҳолда суд фақатгина шахс жазони ўтамасдан туриб ҳам тузатиш мумкин деган қатъий фикрга келишидан ташқари шахсни алкоголизм ва гиёҳвандлик касалидан даволаниш имкониятларини ҳисобга олиши, шартли ҳукм қилиш билан бирга бу касаликлардан даволаниш мажбуриятларини ҳам юклатиш мумкин.

Проф. О.Х.Расулов шартли ҳукмни қўллашнинг объектив ва субъектив асосларини келтириб, объектив асосларга содир этилган жиноятнинг ўз хусусияти ва ижтимоий хавфлилиқ даражаси (бу ҳақда юқорида батафсил баён қилдик), усули ҳамда оқибати бўйича оғир бўлмаслигидир. Субъектив асосларга – айбдорнинг шахсий хусусиятлари ва содир қилган жиноятни характерловчи субъектив хусусиятлари, яъни айбдорнинг унча ижтимоий хавфли даражада эмаслигини тасдиқловчи ҳолатлардан иборатдир. Шартли ҳукмни қўллаш учун юқорида келтирилган объектив ва субъектив асосларнинг ҳар иккаласи бир вақтда мавжуд бўлиши керак. Бу хил асослардан биттасинигина бўлиши шартли ҳукм чиқариш учун етарли эмас, деб ҳисоблаймиз¹.

Биз ҳам ана шу фикрга тўла қўшилаемиз. Суд айбдорнинг шахсини ҳисобга олиб шартли ҳукмни қўллашда, айбдорнинг фақат содир қилган жиноятининг ўзинигина эмас, балки иш жойидаги ҳулқи ва ишга муносабати, турмуш ва оилага муносабатини ҳам ҳисобга олади. Суд шахсни шартли ҳукм қилар экан, ўзининг турмуш тарзи, ўтмишига, жиноий фаолиятига муносабатига айбдорнинг ўзи қандай баҳо бераётганлигини ҳам ҳисобга олади. Шунга кўра, қилмишига чин кўнгилдан пушаймон бўлиш шартли ҳукмни қўллашнинг муҳим асосларидан ҳисобланади.

Ишдаги бошқа ҳолатларни ҳисобга олиш.

Шартли ҳукмни қўллашнинг бошқа асосларига ЖК 55-моддасида назарда тутилган енгиллаштирувчи ҳолатларнинг мавжудлиги, қонунда махсус назарда тутилмаган, аммо суд енгиллаштирувчи ҳолат деб ҳисоблаши мумкин бўлган ҳолатларни

¹ Расулов О.Х. Совет жиноят ҳуқуқи. Умумий қисм., Тошкент, “Ўқитувчи”, 1969, 322 бет.

ҳам ҳисобга олиш мумкин. Буларга, масалан, айбдорнинг сурункали касаллиги, ногиронлиги, мамлакат олдидаги хизматлари ва ҳоказолар бўлиши мумкин.

Ана шу юқорида баён қилинганлардан кўришиб турибдики, ЖК 72-моддасининг 1-қисмида шартли ҳукми қўллашнинг умумий шартлари баён қилинган ҳолос. Қонунда шартли ҳукм қилиш мумкин бўлган ҳолатларнинг қатъий рўйхати берилмаган. Шунга кўра, судлар шартли ҳукми қўллаш вақтида содир этилган жиноятнинг хусусияти ва ижтимоий хавфлилик даражаси, айбдорнинг шахси ва ишдаги бошқа ҳолатларни ҳисобга олиб, айбдорга тайинланган жазони ўтамасдан туриб ҳам унинг хулқини назорат қилиш орқали тузатиш мумкин деган қатъий фикрга келса, шартли ҳукми қўллаши мумкин.

ЖК Умумий қисмининг олтинчи бўлимида вояга етмаганлар жавобгарлигининг хусусиятлари ёзилган бўлсада, ушбу бўлимда вояга етмаганларга нисбатан тайинланадиган жазо ва уларнинг турлари, вояга етмаганларга нисбатан жазо тайинлаш, жавобгарликдан озод қилиш ва уларнинг турлари кодексда алоҳида ажратиб кўрсатилган.

Аммо вояга етмаганларга нисбатан шартли ҳукми қўллаш асослари ва тартиби алоҳида ажратиб берилмасдан, ЖК нинг 72-моддасида жиноят содир қилган вояга етган ва вояга етмаганларга нисбатан шартли ҳукми қўллаш асослари ва тартиби бирга берилган. Бизнинг назаримизда, вояга етмаганларни шартли ҳукм қилиш ҳам алоҳида ажратилиб, ЖКнинг олтинчи (вояга етмаганлар жавобгарлиги) бўлимида берилса мақсадга мувофиқ бўлар эди. Чунки 72-модданинг 4-қисмида белгиланишича шартли ҳукм қилинганларнинг хулқи устидан фақат ички ишлар органлари назорат олиб бориши назарда тутилган. Бунга биноан шартли ҳукм қилинган вояга етмаган шахс «вояга етмаганлар ишлари билан шуғулланувчи комиссия назоратидан тамоман чиқиб кетади» Қонунда вояга етмаган ва вояга етган шартли ҳукм қилинганларга нисбатан синов муддати ва бошқа барча шартлари бир хил белгиланган. Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикасининг 2001 йил 29 август қонуни билан ЖКнинг 85-моддасига қўшимча киритилиб, унда «Вояга етмай туриб ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноят содир этган шахсларга нисбатан озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазоси тайинланмайди», деб кўрсатилди. ЎЗР ЖКнинг 15-моддасида эса қасддан қилинган жиноят учун қонунда уч йилгача, эҳтиётсизликдан қилинган жиноят учун беш йилгача муддатга озодликдан маҳрум

қилиш назарда тутилган жиноятлар ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноят туркумига киритилди. Вояга етмаганлар томонидан содир қилинган жиноятларнинг асосий кўпчилик қисми ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноятларни ташкил этмоқда. Натижада вояга етмаганларнинг кўпчилиги озодликдан маҳрум қилишдан бошқа турдаги жазога (жарима ёки ахлоқ тузатиш ишига) ҳукм қилинади. Бундай ҳолда шартли ҳукм қилинган шахснинг ҳуқуқий ҳолати жарима жазосига ёки ахлоқ тузатиш жазосига нисбатан оғирроқ бўлиб қолмоқда. Чунки шахс жаримани тўлаши билан судланганлигидан бошқа (1 йилгача) ҳеч қандай ҳуқуқий оқибати қолмайди. Ахлоқ тузатиш ишининг энг кўп муддати бир йил бўлганлиги учун суд ахлоқ тузатиш ишининг энг кўп муддатини ҳеч қачон тайинламайди. Шартли ҳукм қилинганларга нисбатан шахс вояга етмаган ёки етмаганлигидан қатъи назар, синов муддати уч йилгача белгиланиб, уларга нисбатан ЖКнинг 72-моддасида назарда тутилган барча чеклашлар тадбиқ этилади. Айниқса, шартли ҳукм қилинган вояга етмаганнинг ҳар ойда бир неча марта милиция идорасига бориб рўйхатдан ўтиб туриши, ўзи яшаётган жойнинг муайян жойларида бўлолмаслиги, муайян вақтда фақат яшаш жойининг ўзида бўлиши унинг эркинлик ҳуқуқини анча чеклаб қўяди.

Вояга етмаганларга нисбатан шартли ҳукмни қўллашнинг муаммоларидан яна бири шундаки, ЎЗР ЖК 72-моддасининг еттинчи қисмида «шартли ҳукм ўта оғир жинояти учун ҳукм қилинганларга, шунингдек, илгари қасддан содир этган жинояти учун озодликдан маҳрум этиш жазосига ҳукм қилинган шахсларга нисбатан қўлланилмайди. Ўн саккиз ёшга тўлмаганлар, биринчи ва иккинчи гуруҳ ногиронлари, аёллар, шунингдек, олтмиш ёшдан ошган шахслар бундан мустасно дейилади». Демак, вояга етмаганлар оғир ёки ўта оғир жиноят содир этган тақдирда ҳам уларга нисбатан агар иш ҳолатларига кўра, буни суд лозим топса, шартли ҳукмни қўллаши мумкин. Бундан шундай савол келиб чиқади. Жиноят содир қилиш пайтида ўн саккиз ёшга тўлмаганлар назарда тутилмоқдами ёки шартли ҳукм қилиш ҳақидаги қарор чиқариш пайтида ўн саккиз ёшга тўлмаганлар назарда тутилмоқдами? Бу ҳақда қонунда аниқ айтилмаган, Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Пленуми қарорларида ҳам аниқ тушунтириш берилмаган.

ЎЗР ЖКнинг 81-моддасида ўн саккиз ёшга тўлмасдан жиноят содир этган шахсларга нисбатан тайинланадиган жазолар назарда

тутилади. Бу қонун нормасининг мазмунига кўра, шахс жиноят содир қилиш пайтида ўн саккиз ёшга тўлмаган бўлиб, ҳукм қилиш пайтида ўн саккиз ёшга тўлган тақдирда ҳам субъектга нисбатан ЖКнинг олтинчи бўлимида вояга етмаганларнинг жавобгарлиги назарда тутилган нормалар қўлланади. Агар ана шунга қиёс қиладиган бўлсак, жиноят содир қилиш пайтида ўн саккиз ёшга тўлмаган, аммо шартли ҳукм қилиш ҳақида қарор чиқариш вақтида ўн саккиз ёшга тўлган шахсларга нисбатан ЖКнинг 72-моддаси еттинчи қисмини қўллаш мумкин бўлади. Яъни оғир ёки ўта жиноят содир қилиш пайтида ўн саккиз ёшга тўлмаган, аммо ҳукм чиқариш пайтида ўн саккиз ёшга тўлган шахсларга нисбатан ҳам шартли ҳукмни қўлланиши мумкин.

Ана шу юқорида айтилганларга кўра, ЎзР ЖКнинг 72-моддаси еттинчи қисмидаги «ўн саккиз ёшга тўлмаган шахслар» деган сўзлар ўрнига «жиноят содир қилиш пайтида ўн саккиз ёшга тўлмаган шахслар» деган сўзларни киритиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Шартли ҳукм қилишда синов муддати.

Шартли ҳукм қилишнинг энг муҳим хусусияти шундай ҳукм қилинган шахсга нисбатан синов муддатининг белгиланишидир.

ЎзР ЖК 72-моддасининг икинчи қисмида белгиланишича шартли ҳукм қилинганга бир йилдан уч йилгача муддатга синов муддати белгиланади.

Синов муддати – шартли ҳукм қилинган шахсга нисбатан суд томонидан тайинланган шартли ҳукм қилинганлик тўғрисидаги қарорнинг тўғрилигини синаш ҳамда маҳкум жазони реал ўтамасдан туриб ҳам тузатиши ва тузалганлигини исботлаш, жазони реал ўтамасдан туриб унга жазодан озод бўлиш имконини бериш муддатидир.

Проф. Расулов О.Х. «Синов муддатининг асосий моҳияти ва аҳамияти – маҳкумга жазони реал ўтамасдан тузалиши, ўзини жамоат олдида оқлаши учун вақт ва имконият беришдир.

Агар шу муддат ичида маҳкум ишончни оқласа, синов шартларини бажариб тузалганлигини исботласа, унга тайинланган жазони ўташдан озод бўлади ва судга тушмаган ҳисобланади»-деб ёзган эди.¹

Қонунда белгиланишича синов муддати бир йилдан кам, уч йилдан кўп бўлмаслиги керак. Синов муддати жиноятнинг хусусияти, ижтимоий хавфлилик даражаси, айбдорнинг шахси, айбдорга

¹ Расулов О.Х. Совет жиноят ҳуқуқи, -Т.:Ўқитувчи, 1969,323-бет.

тайинланган жазо тури ва миқдорига қараб белгиланади. М.И.Ковалев синов муддатининг қанча муддат белгиланиши тайинланган жазонинг оғирлик даражасига боғлиқ. Синов муддати, одатда, тайинланган жазо чораси муддатида кам бўлмаслиги керак деб ёзган эди.¹ Биз, албатта, бу фикрга қўшилмадик. Чунки амалдаги жинойт қонунининг мазмунига кўра, жазо чораси муддати билан синов муддати ўртасидаги фарқнинг жазо чорасининг муддатига боғлаш жуда ҳам тўғри бўлмайди. Чунки қонун синов муддатини тайинланган жазо тури билан боғламаган. Албатта, тайинланган жазо тури оғирроқ бўлса шунга мувофиқ равишда синов муддати ҳам кўпроқ бўлиши мумкин. Суд шахсга жазо тайинлашда жазо тайинлашнинг умумий асосларига таянади. Бунда қилмишнинг ижтимоий хавфлилиқ даражаси, жинойтчининг шахси ҳамда ишдаги енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатларни ҳисобга олади. Шунингдек, суд шартли ҳукм қилинган шахсга нисбатан синов муддатини белгилашда ишдаги барча ҳолатларни ҳисобга олади.

“Курс советского уголовного права” китобининг муаллифлари «Шартли ҳукм қилинган шахсга нисбатан синов муддатини белгилашда, суд шартли ҳукм қилинган шахс билан тарбиявий ишларни олиб борадиган меҳнат жамоасининг уюшганлиги, тарбиялаш ишлардаги кучи ва ҳоказоларни ҳисобга олади» деб ёзадилар².

Ўзр ЖПК нинг 459-моддасида «Шартли ҳукм қўлланилганда суд шартли ҳукм қилинган шахс устидан кузатув олиб боришни кимга юклатиш лозимлигини ҳал қилади.

Шартли ҳукм қилиш тўғрисида жамоат бирлашмаси ёки жамоанинг илтимосномаси бўлса, суд шартли ҳукм қилинган шахснинг хулқ-атворини кузатиш учун уни шу бирлашма ёки жамоага топшириши мумкин».

ЎзР ЖКнинг 72-моддасида белгиланганига кўра, фақат озодликдан маҳрум қилиш, интизомий қисмга жўнатиш, хизмат бўйича чеклаш, ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинган шахсларгагина шартли ҳукмни қўлланиши мумкин. Шахс ана шу жазоларнинг қайси бирига ҳукм қилинганлигидан қатъи назар, унга нисбатан шартли ҳукм қўлланилганда синов муддати бир йилдан уч йилгача белгиланиши мумкин.

---

¹ Курс советского уголовного права в 5 томах. Том 2, ЛГУ, 1970, с. 373.

² Курс советского уголовного права в 5 томах. Том 2, ЛГУ, 1970, с. 373.

Озодликдан маҳрум қилиш, хизмат бўйича чеклаш ва ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинганларга нисбатан шартли ҳукм қилиш ва синов муддатини белгилашда жиддий муаммолар келиб чиқмаслиги мумкин. Чунки бу жазо турлари анча муддатли бўлиб, синов муддатини белгилашда ишнинг барча ҳолатларини, шунингдек, синов муддатларини иш ҳолатларига қараб белгиланаверади. Аммо интизомий қисмга жўнатиш жазосига ҳукм қилинганларга нисбатан жиддий муаммолар келиб чиқиши мумкин.

Чунки интизомий қисмга жўнатиш фақат муддатли ҳарбий хизматчиларга тайинланади. Шартнома (контракт) асосида хизмат қилаётганларга нисбатан эса интизомий қисмга жўнатиш тайинланмайди. Ҳарбий хизмат тўғрисидаги янги қонунга биноан муддатли ҳарбий хизмат муддати бир йил (12 ой) белгиланмоқда. Синов муддатининг энг кам муддати бир йил белгиланган. Одатда, шартли ҳукм қилиш мумкин бўлган жиноятни содир қилган ҳарбий хизматчи ҳарбий хизмат муддатининг муайян қисмини ўтаб қўйган, хизматнинг қолган қисми бир йилдан анча кам бўлиб, бу муддатга синов муддатини белгилаб бўлмайди.

Тўғри, ЎЗР ЖК 49-моддасининг иккинчи қисми мазмунига кўра, суд иш ҳолатлари ва маҳкум шахсини ҳисобга олган ҳолда уч йилдан кўп бўлмаган муддатга интизомий қисмга жўнатиш жазосини қўллаши мумкин. Агар суд ана шундай ҳарбий хизматчига нисбатан шартли ҳукмни Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1996 йил 19 июлдаги 16-сонли «Жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисидаги» қарорининг шартли ҳукмни қўллаш бўйича 5.1 бандида берган тушунтиришига кўра, «Амалдаги қонунлар мазмунига кўра, тайинланган жазонинг фақат тўла муддатига нисбатангина шартли ҳукм қўлланиши мумкин. Шунинг учун ҳам жазонинг ўталмаган қисмини шартлига алмаштириш ҳақидаги суд қарорлари қонунга хилоф ҳисобланади» дейилади.¹ Ана шу юқорида баён қилинганларга кўра, шартли ҳукм қилиш суд томонидан тайинланган жазо муддатининг барча қисмига нисбатан қўлланади. Жазонинг бир қисмига ёки шартли ҳукмни қўлланиши мумкин бўлмаган жазо турига нисбатан қўлланмайди. Шунга мувофиқ равишда синов муддати ҳам ягона ва узлуксиз ҳисобланади. Шартли ҳукмни қўллаб, муайян муддатга синов муддати белгиласа, белгиланган синов муддати ҳарбий хизматни ўташ муддатига кирадими ёки йўқми деган савол туғилади. Чунки интизомий қисмга

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорлари тўплами. 1991-1997, «Шарқ», 1-жилд. 51-бет.

жўнатиш жазосини ўташ муддати ҳарбий хизматни ўташ муддатига кирмаслиги ҳаммага аён. Бизнинг фикримизча, озодликдан маҳрум қилишнинг ўрнига интизомий қисмга жўнатиш тайинланган шахсларга нисбатан ҳам шартли ҳукмни қўлланиши мумкин. Чунки бирорта қонунда бундай шахсларга нисбатан шартли ҳукмни қўлланишини тақиқланиши назарда тутилмаган, шундай экан, озодликдан маҳрум қилиш ўрнига интизомий қисмга жўнатиш тайинланган шахсларга нисбатан ҳам шартли ҳукмни қўлланиши мумкин. Чунки бундай ҳолда белгиланган синов муддати ҳарбий хизматни ўташ вақтида ўтаверади. Агар озодликдан маҳрум қилиш ўрнига уч йилгача муддатга интизомий қисмга жўнатиш тайинланган шахсга нисбатан шартли ҳукм қўлланилган ва синов муддати белгиланган бўлса, синов муддати ҳарбий хизматни ўташ муддатига кириши керак. Аммо ЎзР ЖК 72-моддасининг олтинчи қисми асосларига кўра, шартли ҳукм бекор қилинган бўлса, синов муддати жазо муддатига кирмаслиги ва шахсга нисбатан тайинланган жазо муддати ижро этилиши керак.

Ана шу юқорида айтилганларга кўра, интизомий қисмга жўнатиш уч ойдан бир йилгача муддатга тайинланган бўлса, шартли ҳукм қилишни қўллашнинг иложи бўлмайди. Уч йилгача муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси ўрнига шу муддатга интизомий қисмга жўнатиш жазоси қўлланилган шахсларга нисбатан шартли ҳукмни қўллаш ва синов муддатини белгиланиши мумкин. ЎзР ЖК 72-моддасининг тўртинчи қисмида белгиланишича шартли ҳукм қилинган ҳарбий хизматчилар хулқи устидан ҳарбий қисм ёки ҳарбий муассасанинг қўмондонлиги назорат олиб боради.

ЎзР ЖК 72-моддасининг мазмунига кўра, содир этилган жиноятнинг ижтимоий хавфлилиқ даражаси, тайинланган жазо тури ва айбдор шахснинг бузилганлик даражасини ҳисобга олиб, синов муддатини белгилаш қонунда назарда тутилмаган. Суд ҳар бир шартли ҳукм қилинган шахсга нисбатан ишнинг барча ҳолатларини ҳисобга олиб бир йилдан кам ёки уч йилдан кўп бўлмаган муддат доирасида синов муддатини белгилайверади.

Мустақил давлатлар Ҳамдўстлигига кирувчи мамлакатларнинг Жиноят кодексларидаги шартли ҳукм қилишни назарда тутувчи нормаларида синов муддати, жазо тури ва муддатига қараб табақалаштирилган ҳолда белгиланади. Жумладан, Россия Федерацияси Жиноят кодексининг 73-моддаси 3-қисмида «Агар тайинланган озодликдан маҳрум қилишнинг муддати бир йилдан

камроқ ёки озодликдан маҳрум қилишдан енгилроқ турдаги жазо тайинланган бўлса, синов муддати олти ойдан кам ва уч йилдан кўп бўлмаслиги керак, агарда тайинланган озодликдан маҳрум қилишнинг муддати бир йилдан ортиқ бўлса, синов муддати олти ойдан кам ва беш йилдан кўп бўлмаслиги керак», дейилган. Бундан ташқари, агар шартли ҳукм қилинган шахсга нисбатан суд томонидан синов муддати мобайнида бажариши керак бўлган мажбуриятларни бажаришдан бўйин товласа, унинг хулқи устидан назорат олиб боровчи органнинг тақдимномасига биноан суд синов муддатини яна бир йилдан кўп бўлмаган муддатга узайтириши мумкинлиги назарда тутилган.

ЎзР жиноят қонунида синов муддатини бундай мураккаблаштириб белгиланмай тўғри қилинган. Суд ишдаги барча ҳолатларни ҳисобга олиб синов муддатини белгилайверади. Бизнинг назаримизда, синов муддатини бир йилдан кам бўлган муддатга тайинлаш мақсадга мувофиқ бўлмайди.

Шартли ҳукм қилинган шахсга нисбатан тайинланадиган мажбуриятлар.

Суд фаолиятининг шартли ҳукмни қўллаш бўйича амалиётининг ўрганиш шуни кўрсатмоқдаки, шартли ҳукмни қонунга мувофиқ равишда ишнинг барча ҳолатларини ва айбдорнинг шахсини ҳисобга олган ҳолда қўлланиши маҳкумларни тарбиялаш ва уларнинг янги жиноят содир этишининг олдини олишда муҳим аҳамият касб этмоқда. Шартли ҳукмни қўлланиши жиноят содир қилишда айбланаётган шахсни жазони амалда ижро этмасдан ҳам жамоатчиликнинг ва айбдорнинг яқин кишиларининг фаол иштироки орқали тарбиялаш имконини беради. Шартли ҳукм қилинганларнинг асосий кўпчилик қисми янги ҳуқуқ бузишлар содир этмай турмуш ва ишда тўғри йўлни топиб олмоқдалар.

ЎзР ЖПК нинг 459-моддасида шартли ҳукм қилиш тўғрисида жамоат бирлашмаси ёки жамоанинг илтимосномаси бўлса, суд шартли ҳукм қилинган шахснинг хулқ-атворини кузатиш учун уни шу бирлашма ёки жамоага топшириши мумкин дейилади. Жиноят содир қилишда айбланаётган шахс суд томонидан шартли ҳукм қилинар экан, агар меҳнат жамоасининг бу ҳақда илтимосномаси бўлса демак, шартли ҳукм қилинган шахсни тарбиялаш масаласини ҳам бу жамоа ўз зиммасига олади.

Шартли ҳукм қилинган шахснинг хулқи устидан ички ишлар органлари, ҳарбий хизматчилар хулқи устидан эса, ҳарбий қисм ёки ҳарбий муассасанинг қўмондонлиги назорат олиб боради.

Суд жиноят содир қилишда айбланаётган шахсга нисбатан ЖК 72-моддасининг учинчи қисмида назарда тутилган мажбуриятларни юклайди. Бу мажбуриятлар Ўзр ЖК 72-моддасининг учинчи қисмида кўрсатилган бўлиб, улар муайян вақт мобайнида етказилган зарарни бартараф қилиш, ишга ёки ўқишга кириш, яшаш жойи, иш ёки ўқиш жойи ўзгариб қолса, бу ҳақда шартли ҳукм қилинган шахснинг хулқи устидан назорат олиб боровчи органга хабар бериб туриш, вақти-вақти билан келиб бу органларда рўйхатдан ўтиб туриш, муайян жойларда бўлмаслик, муайян вақтда яшаш жойида бўлиши, алкоголизм, гиёҳвандлик, захарвандлик ёки таносил касаллигидан даволаниш курсини ўташ каби мажбуриятларни юклаши мумкин.

Суд шартли ҳукм қилиш билан бирга ана шу мажбуриятларнинг барчасини юклаши шартми? Бу мажбуриятлар нимага керак? Бизнинг фикримизча, шахсни жинойий жазодан озод қилиб, шартли ҳукм қилар экан, шартли ҳукм қилишнинг моҳият-мазмунини ҳам ана шу мажбуриятларда ифодаланади.

1959 йилда қабул қилиниб, 1995 йил 1 апрелгача амалда бўлган Жиноят кодексида шартли равишда ҳукм қилиш (43-модда) тўғрисидаги моддасида бундай мажбуриятларни юклаш назарда тутилмаган эди. Судлар шартли ҳукмни тез-тез қўлласаларда бу институтнинг ривожланиши учун унча катта аҳамият берилмас эди. Ўша вақтда амалда бўлган Жиноят кодекси 43-моддасида шартли ҳукм қилинган шахслар устидан ССР Иттифоқи ва Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ равишда ички ишлар органлари, вояга етмаган шахслар ахлоқи устидан назоратни эса, шунингдек, халқ депутатлари район, шаҳар, шаҳарлардаги район Советларининг ижроия қўмиталари ҳузуридаги вояга етмаганлар иши билан шуғулланувчи комиссиялар амалга оширади дейилган бўлсада, суд шахсга нисбатан шартли ҳукм қилиш ҳақида қарор чиқариш ва синов муддати белгиланишнинг ўзи билан кифояланиб қолар эдилар. Синов муддати тамом бўлганидан кейин шартли ҳукмни талаблари бажарилган ёки бажарилмаганлигини текшириб кўриш, жазони ижро этиш ёки жазодан озод қилиш тўғрисидаги масалани ҳал қилиш учун шартли ҳукм қилинган шахсни судга чақириб ҳам ўтирмас эдилар. Шартли ҳукм қилинган синов муддати мобайнида янги жиноят содир қилиб қўйсагина ЖКнинг 41-моддаси (бир неча ҳукмлар юзасидан

жазо тайинлаш) тартибида жазо тайинлаш учунгина судга келтириллар эди. Ҳатто синов муддати тамом бўлганидан кейин шартли ҳукм қилинганни жазодан озод қилиш учун судга чақирилмас эди. Албатта, бундай қоида ўша давр талаби учун тўла жавоб берар эди. Одамларнинг хулқи умуман жамиятнинг турли давлат ва нодавлат ташкилотлари томонидан қаттиқ назорат остида бўлганлиги учун ҳам бу масалалар анча содда ва жўн ҳал қилинаверар эди.

Энди ҳозирги кунда замон ўзгарди, киши шахси давлат ва нодавлат ташкилотларининг назоратидан қутилди. Бозор иқтисодиёти тизими шароитида жамият аъзолари қонунларда белгиланган доирада тўла эркинликка эга бўлди. Бу жамиятда «Қонун билан тақиқланмаган ҳар қандай фаолият билан энди шуғулланиш мумкин. Шартли ҳукм қилинган шахсга нисбатан синов муддатини белгилаб қўйишнинг ўзи етарли бўлмай қолди. Бозор иқтисодиёти тизимида асосланган тузумда жамият аъзоларининг эркинлик доираси жуда кенг бўлсада, ҳаёт анча мураккаб, рақобатчилик кучли бўлган тизим бўлганлиги учун ҳам шартли ҳукмни янада ривожлантириш, шартли ҳукм қилинганар хулқи устидан назорат олиб бориш зарурати объектив равишда вужудга келди. Энди судлар шартли ҳукм қилиб, синов муддатини белгилаш билан чекланиб қолмасдан, шартли ҳукм қилинган шахсга нисбатан иш ҳолатларига қараб ЖК 72-моддасининг 3-қисмида назарда тутилган мажбуриятлардан бир нечасини юклаши мумкин.

ЖК 72-моддасининг 4-қисмига биноан шартли ҳукм қилинган шахснинг хулқи устидан ички ишлар органлари, ҳарбий хизматчилар хулқи устидан эса, ҳарбий қисм ёки муассасанинг қўмондонлиги олиб боради дейилади. Демак, суд шартли ҳукм қилинган шахсга нисбатан чиқарилган қарорни, яъни ҳукмнинг нусхасини шахснинг доимий яшаш жойи бўйича ички ишлар идорасига юборади. Ўзбекистон Республикаси Жиноят-ижроия кодексининг 176-моддасида белгиланганига кўра, жазони ижро этиш инспекцияси шартли ҳукм қилинган шахсларни рўйхатга олади ҳамда ҳукм қилинган шахсларни суд белгилаган синов муддати мобайнида уларнинг зиммасига юкланган мажбурият-ларни бажарилишини текшириб боради». Демак, жазони ижро этиш инспекцияси шартли ҳукм қилинган шахсларга нисбатан шахсий дела очади ва рўйхатдан ўтиш варақаси очади. Чунки ЖК 72-моддасининг 3-қисмида шартли ҳукм қилинган шахснинг вақти-вақти билан ички ишлар органларига келиб рўйхатдан ўтиб туриш мажбуриятини юклаш ҳам назарда тутилган.

Суд иш ҳолатларига қараб бир ойда бир мартадан тўрт мартагача ички ишлар органларига келиб рўйхатдан ўтиб туриш мажбуриятини юклаши мумкин.

Жиноят-ижроия кодексининг 177-моддасида белгиланганига кўра, шартли ҳукм қилинган шахслар суд томонидан зиммаларига юклатилган мажбуриятларни бажариши, шунингдек, чақирувга биноан жазоларни ижро этиш инспекциясида ҳозир бўлиши шарт. узрли сабабсиз ҳозир бўлмаган маҳкум белгиланган тартибда мажбуран келтирилиши мумкин, дейилади.

Суд шартли ҳукм қилинган шахсга 72-моддасининг 3-қисмида назарда тутилган мажбуриятлардан иш ҳолатларига қараб, бир нечтасини тайинлаши мумкин. Ички ишлар идоралари ҳукмда белгиланган шартли ҳукмда белгиланган мажбуриятларнинг бажарилиш муддатларини ва бажариш сифатини назорат қилиб боради.

Суд шартли ҳукм қилинган шахсга нисбатан муайян мажбуриятларни юклар экан, ана шу мажбуриятларнинг бажарилиш муддати ва тартибини ҳукмнинг ўзида кўрсатади.

Суд ЖКнинг 72-моддаси 3-қисмида кўрсатилмаган мажбуриятларни ҳам шартли ҳукм қилинган шахсга нисбатан юклатиши мумкинми деган савол туғилади. ЖК 72-моддаси 3-қисмида шартли ҳукм қилинган шахсларга нисбатан юклатила-диган мажбуриятлар рўйхати келтирилиб, охирида «ва бошқа мажбуриятларни ҳам юклаши мумкин» дейилмаган. Аммо қонунда бундай қоида назарда тутилмаган бўлсада иш ҳолатларини эътиборга олиб суд ЖК 72-моддасининг 3-қисмида кўрсатилмаган бошқа мажбуриятларни ҳам юклатилиши мумкин.

Юқорида баён қилганимиздек, шартли ҳукмнинг моҳияти ҳам ана шу шартларни шартли ҳукм қилинганларга нисбатан юклатилишидир. Суд шахсга нисбатан шартли ҳукм қилиб, синов муддатини белгилаш билан шахсга муайян мажбуриятларни юклаб, ана шу шартларни суд томонидан тайинланган муддат ва шаклда бажариши унинг тўғри йўлга тушиб олганлиги, тузалганлигини исботловчи шартлардир. Суд ушбу мажбуриятларни албатта, ҳукмда кўрсатиши керак. Бу мажбуриятларнинг айримлари маҳкумнинг ҳуқуқларини маълум даражада чекланиши билан боғлиқ бўлиб, улар шахснинг хулқини назорат қилиб туриш, турли ёмон хулқларидан шартли ҳукм қилинган шахсни ҳимоя қилиш ва шу йўл билан унинг тузалишига имкон беришдан иборатдир. Бундай чеклашларга:

шартли ҳукм қилинганнинг иш ёки ўқиш жойи ўзгариб қолса, бу ҳақда назорат олиб боровчи органга хабар бериб туриш; вақти-вақти билан келиб бу органларда рўйхатдан ўтиб туриш, муайян жойларда бўлмаслик, муайян вақтда фақат яшаш жойида бўлишини айтиш мумкин.

Шартли ҳукм қилинганда суд томонидан юклатилган мажбуриятларни бажаришга у мажбур ҳисобланади. Аммо бу юқорида санаб кўрсатилган мажбуриятлар маҳкумнинг ҳуқуқий ҳолатини маълум даражада чеклайди. Агар шартли ҳукм қилинган шахс томонидан ана шу мажбуриятларни бажаришдан четга чиқиш зарурати келиб чиқса, масалан, муайян вақтда фақат яшаш жойида бўлиши керак бўлган вақтида объектив сабабларга кўра, яшаш жойини тарк этиш зарурати келиб чиқса, бу ҳақда унинг хулқини назорат қилувчи ички ишлар органига хабар бериши керак бўлади. Агар шартли ҳукм қилинган шахс унга юклатилган мажбуриятларни бажармаса ёки руҳсат олмай ҳеч қандай сабабсиз ҳуқуқий ҳолатини чеклайдиган мажбуриятларни бузса, унга нисбатан маъмурий жазо қўлланилиши мумкин. Агар бундай маъмурий жавобгарликка шартли ҳукм қилинган шахс икки марта тортилган бўлса, шартли ҳукмни бекор қилиб, жазони ижро этиш тўғрисида суд қарор чиқариши мумкин.

Шартли ҳукм қилинган шахсга нисбатан юклатилган мажбуриятларнинг аҳамияти шундаки, синов муддати тугаганидан кейин шахсга нисбатан тайинланган жазони ижро этиш ёки шахсни жазодан озод қилиш масаласини ҳал қилишда айнан ана шу унга юклатилган мажбуриятларни қай даражада бажарган ёки бажармаганлиги асос бўлади. Демак, шахсга нисбатан ЖК 72-моддасининг 1-қисмида кўрсатилган жазоларни тайинлаб, сўнг шартли ҳукм қилишнинг ўзи ҳали шахсни жазодан озод қилиш дегани эмас. Суд шахсни шартли ҳукм қилиб, синов муддатини белгилайди ва муайян шартларни шахс зиммасига юклайди.

Бу билан шахсга нисбатан тайинланган жазонинг ижросини синов муддати тугагунча кечиктиради. Агар шахс синов муддати давомида унга юклатилган мажбуриятларни тўла бажарса, суднинг ишончини оқласа, шахс ана энди жазодан озод қилинади. ЖК 72-моддасининг 1-қисмининг мазмунидан худди ана шундай тартибда жазодан озод қилиш келиб чиқади. Унда шундай дейилади: «...Суд, башарти, белгиланган синов муддати давомида жазонинг

шартлилигини бекор қилиш асослари келиб чиқмаса тайинланган жазони ижро этмаслик тўғрисида қарор чиқаради».

Суд шахсга нисбатан шартли ҳукм қилиш тўғрисида қарор чиқарар экан, бу билан ҳали жазодан озод қилинди дегани эмаслигининг яна бир исботи шундаки, шахсга нисбатан озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланиб, шартли ҳукм қўлланган бўлса, суд озодликдан маҳрум қилишнинг муддатини белгилайди, аммо жазони ўташ колонияси турини белгиламайди. Одатда, шартли ҳукм қилиш мумкин бўлган шахсга озодликдан маҳрум қилиш тайинланган бўлса бу жазони манзил колониясида ёки умумий тартибли ахлоқ тузатиш колониясида ўташи керак бўлади. Суд жазони ўташ колонияси турини озодликдан маҳрум қилишни тайинланиши билан бир вақтда эмас, балки синов муддати тамом бўлганидан кейин, шахсга нисбатан юклатилган мажбуриятларни бажармаганлиги учун жазони ижро этиш вақтида белгилайди.

Суд шахсга нисбатан шартли ҳукм қилиш тўғрисида қарор чиқарар экан, шартли ҳукм қилинган шахсга шартли ҳукмнинг аҳамияти синов муддати ва синов муддатининг моҳияти, унга юклатилган мажбуриятлар, бу мажбуриятларнинг бажарган ва бажармаганларининг ҳуқуқий оқибатларини тушунтиришга мажбурдир.

Шартли ҳукмнинг шартларини ўзгартириш.

Шартли ҳукм қилишнинг муҳим вазифаси жинойт содир этишда айбланаётган шахсни тарбиялашда давлат ва жамоат таъсир чораларини кўшиб олиб бориш орқали шахсни тезроқ ҳалол меҳнат йўлига ёки тўғри йўлга ўтиб олишига ёрдам беришдан иборат. Судлар муайян турдаги жазога ҳукм қилинган шахсларга нисбатан шартли ҳукм қилишни қўллар эканлар, айбдорнинг тайинланган жазони ҳақиқатдан ҳам ўтамасдан туриб, унинг хулқини назорат қилиш орқали тузатиш мумкин деган қатъий фикрга келсаларгина шартли ҳукмни қўллаб, синов муддати белгилайдилар ва унга муайян мажбуриятларни юклайдилар. Бу мажбуриятлар юқорида баён қилганимиздек ЖК 72-моддасининг 3-қисмида баён қилинган.

Шартли ҳукм қилинган шахсга нисбатан юклатилган ана шу мажбуриятлар синов муддати мобайнида ўзгармай қолаверадими ёки шахс хулқининг ўзгаришига қараб ўзгартириш мумкинми деган савол туғилади.

ЎзР ЖК 72-моддасининг 5-қисмида шартли ҳукм қилинган шахснинг хулқи устидан назорат олиб боровчи органнинг тақдими

билан суд синов муддати давомида унга юклатилган мажбуриятларнинг ҳаммасини ёки бир қисмини олиб ташлаши ёки унинг зиммасига янги мажбуриятлар юклаши ҳам мумкинлиги баён қилинган. Шахс синов муддати давомида ўзига юклатилган мажбуриятларни тўла бажарса ўзининг намунавий хулқи билан тузалганлигини исботласа, унга суд томонидан юклатилган мажбуриятларни белгиланган вақтда ва шаклда бажарса ва бундан кейин бундай чеклашнинг аҳамияти қолмади, деган қатъий фикрга келинса шартли ҳукм қилинган шахсга нисбатан белгиланган мажбуриятларни суд олиб ташлаши мумкин. Олиб ташлашни шахс устидан назорат олиб борувчи органнинг тақдимномаси билан фақат суд ҳал қилади.

ЎзР Жиноят-ижроия кодексининг 176-моддасида белгиланишича ички ишлар органининг жазони ижро этиш инспекцияси шартли ҳукм қилинган шахсларни рўйхатга олади ва суд белгилаган синов муддати мобайнида уларнинг зиммасига юклатилган мажбуриятларнинг бажарилишини текшириб боради. Шу кодекснинг 177-моддасида белгиланишича, шартли ҳукм қилинган шахслар суд томонидан зиммаларига юкланган мажбуриятларни бажариши, шунингдек, чақирувга биноан жазоларни ижро этиш инспекциясида ҳозир бўлиши шарт. Узрли сабабсиз ҳозир бўлмаган маҳкум белгиланган тартибда мажбуран келтирилиши мумкин. Шартли ҳукм қилинганларни назорат қилувчи инспекция шартли ҳукм қилинганни вақти-вақти билан чақириб у билан суҳбатлар ўтказиб туриши ва яшаш ёки ўқиш жойи бўйича қандай муаммолари борлигини сўраб туриши, зарур ҳолларда ана шу муаммоларни ҳал қилишга ёрдам бериши мумкин. Бундан ташқари, шартли ҳукм қилинган шахс ишлаётган меҳнат жамоаси вакилини чақириб шартли ҳукм қилинган билан қандай тарбиявий ишлар олиб борилаётганлигини сўраши, шартли ҳукм қилинганнинг хулқи юзасидан тегишли фикрларни сўраши мумкин. Чунки ана шу материаллар шартли ҳукм қилинган шахсга юклатилган мажбуриятларнинг бир қисмини синов муддати тамом бўлмасдан олдин олиб ташлаш ёки янги мажбуриятларни юклаш учун асос бўлади. Бунинг учун шартли ҳукм қилинган шахснинг хулқи устидан назорат олиб борувчи орган судга тегишли тақдимнома билан мурожаат қилади ва суд бу ишни батафсил ўрганиб, ЎзР ЖПК нинг 541-моддасида белгиланган тартибда ҳал қилади.

Шартли ҳукм қилинган шахсга нисбатан тайинланган синов муддатини суд қисқартириши мумкинми, деган савол туғилади. ЎзР ЖКнинг 72-моддасини, ЖК нинг 535,541 ва бошқа моддаларини, шунингдек, жиноят-ижроия кодексининг 176-180-моддаларини таҳлил қилиб кўрганимизда бу ҳақда аниқ бирон-бир қоида назарда тутилмаган. Аммо Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1996 йил 19 июлдаги 16-сонли «Жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги қарорининг шартли ҳукмни қўллаш бўйича берган тушунтиришининг 5.2. бандининг иккинчи қисмида шартли ҳукм қилишда ҳукм бўйича белгиланган синов муддатини қисқартириш масаласи Жиноят-процессуал кодексининг 541-моддасига мувофиқ ҳал этилиши керак» дейилган¹. ЎзР ЖК 541-моддасининг учинчи қисмида «Озодликдан маҳрум этишга шартли равишда ҳукм қилинганда синов муддатини қисқартириш ёки шартли ҳукмни бекор қилиб, маҳкумни ҳукмда белгиланган жазони ўташ учун жўнатиш ҳақидаги, ҳукмнинг ижро этилиши кечиктирилган маҳкумни жазодан озод этиш, шунингдек ҳукмнинг ижросини кечиктиришни бекор қилиш ва маҳкумни озодликдан маҳрум этишни ўташ учун юбориш тўғрисидаги, судланганликни олиб ташлаш ҳақидаги масалалар шу маҳкумнинг истиқомат жойидаги Жиноят ишлари бўйича туман (шаҳар) суди судьяси томонидан ҳал қилинади», дейилади.

ЎзР ЖК 73-моддасида жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш назарда тутилган бўлиб, бунда озодликдан маҳрум қилиш, интизомий қисмга юбориш, хизмат бўйича чеклаш ва ахлоқ тузатиш ишлари жазоларига ҳукм қилинган-ларгагина муддатидан илгари шартли равишда жазодан озод қилиш назарда тутилган бўлиб, шартли ҳукм қилинганнинг синов муддатини қисқартириш ҳақида айтилмаган. Бизнинг фикримизча, қонуннинг бундай тузилганлиги тўғридир. Чунки, жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш фақат 13-модданинг 1-қисмида назарда тутилган жиноий жазоларга ҳукм қилинганларга нисбатан қўлланиб шартли ҳукм қилиш жазони ижро этишдан озод қилиш ҳисобланади.

Синов муддатини қисқартириш масаласи собиқ Иттифоқ жиноят ҳуқуқида ҳам назарда тутилган эди. Собиқ СССР Олий суди Пленумининг 1961 йил 4 мартдаги (1962 йил 3 мартдаги, 1969 йил 4 декабрдаги 1984 йил 26 апрелдаги ўзгартиришлар ва қўшимчалар билан) «Шартли ҳукмни қўллаш бўйича суд амалиёти тўғрисида»ги

---

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорлари тўплами. 1991-1997. «Шарқ», 1-жилд, 51-бет.

қарорининг 8-бандида «Шартли ҳукм қилинган шахсга нисбатан тайинланган синов муддатини қисқартириш масаласи иттифоқдош Республикаларнинг жинойт қонунлари тартибида ҳал қилинади. Бунда белгиланган синов муддатининг камида ярми ўтаб бўлганидан кейин содир этилган жинойтнинг оғирлиги, айбдорнинг шахси ва ишдаги бошқа ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда, шартли ҳукм қилинган шахснинг хулқи устидан кузатув олиб бориш юклатилган жамоат ташкилотлари ёки меҳнат жамоасининг илтимосномасига биноан суд томонидан ҳал қилинади», дейилади¹. Демак, у вақтда амалда бўлган жинойт қонунига биноан, шартли ҳукм қилинган шахсга нисбатан тайинланган синов муддатини камида ярмини ўтаб бўлганидан кейин синов муддатининг қолган қисмини суд томонидан қисқартириш мумкин бўлган.

Юқорида баён қилинган Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг қарорида синов муддатини қисқартириш ҳақида тушунтириш берилган бўлсада, аммо белгиланган синов муддатини ярми ўтаб бўлганидан кейингина қисқартириш мумкинлиги ҳақида айтилмаган. Шунга қарамай бизнинг фикримизча собиқ СССР Олий суди Пленумининг шартли ҳукм қилиш тўғрисидаги қарорига қиёс қилиб аналогия бўйича ҳозирги кунда ҳам суд томонидан белгиланган синов муддатининг камида ярми ўтаб бўлганидан кейингина синов муддатини қисқартириш мақсадга мувофиқ бўлади.

Демак, шартли ҳукм қилиш тўғрисидаги амалдаги жинойт ҳуқуқи нормаларига бинон шартли ҳукм қилинган шахсларга нисбатан юклатилган мажбуриятларнинг бир қисмини ёки ҳаммасини олиб ташлаш ёки янги мажбуриятлар юклаш, шунингдек, суд белгилаган синов муддатини қисқартириш ҳам мумкин.

Юқорида баён қилганимиздек, синов муддати узлуксиз бўлиб, шахс меҳнат таътилига чиққанда ҳам, командировкага кетганда ҳам, касал бўлиб қолган тақдирда, шифохонада даволанган вақтда ҳам, армия хизматига чақирилганда ҳам тўхтатилмайди. Фақат шартли ҳукм қилинган шахс руҳий касалга чалиниб қолса синов муддати тўхтатилади. Чунки руҳий касал бўлиб қолган шахс унинг устидан назорат олиб борилаётганлиги, тарбиявий характердаги ишлар олиб борилаётганлигининг моҳиятини тушунмайди. Бундан ташқари, у руҳий касал бўлиб қолганлиги туфайли унга юклатилган мажбуриятларни бажариш қобилиятини йўқотади.

---

¹ Сборник Постановлений Пленума Верховного суда СССР, 1924—1986. М. 1987, с. 490-491.

Юқорида баён қилганимиздек, синов муддати узлуксиз бўлиб, шахсинг яшаш, иш ёки ўқиш жойи ўзгариб қолса, ёхуд унинг бўлиши тақиқланган жойга бориш зарурати келиб чиқса, уйда бўлиш вақтида яшаш жойидан чиқиш зарурати туғилса, бу ҳақда шартли ҳукм қилинган шахсинг хулқи устидан назорат олиб борувчи органга хабар бериши, ҳарбий хизматга чақирилган вақтда жиноят-ижроия кодексининг 176-моддаси иккинчи қисмида белгиланишига кўра, жазоларни ижро этиш инспекцияси суд ҳукми (ажрими) нусхасини ҳамда ҳарбий хизматни ўташ жойида унинг хулқ-атвори устидан назорат қилиш учун керакли бошқа ҳужжатларни мудофаа ишлари бўйича тегишли бўлимга юборади. Ҳарбий қисм (муассаса) қўмондонлиги ўн кунлик муддат ичида шартли ҳукм қилинганни рўйхатга олинганлиги тўғрисида, хизматни тугатганидан кейин эса, жўнаб кетганлиги тўғрисида жазоларни ижро этиш инспекциясига хабар қилиши шарт.

Шундай қилиб, суд шартли ҳукм қилинганларга нисбатан юклатилган мажбуриятларни қисқартириши, барчасини олиб ташлаши ҳамда синов муддатини қисқартириши мумкин. Аммо қонунда ҳар қандай ҳолда ҳам синов муддатини узайтириш ҳақида айтилмаган. Шунга кўра, суд шахсга нисбатан шартли ҳукм қилиб, белгиланган синов муддатини шахсинг хулқи ёмонлашганлиги муносабати билан ёки синов муддати тугаган бўлишига қарамай шахс ҳали тўла ахлоқан тузалгани йўқ деган фикрга келинган тақдирда ҳам синов муддатини узайтириш ёки янги синов муддати белгилаш мумкин эмас. Аммо шартли ҳукмни бекор қилиб жазони ижро этиш тўғрисида қарор чиқариши мумкин.

Синов муддати давомида шахсга юклатилган мажбуриятларни бажармаслик оқибатлари.

Шартли ҳукм қилинган шахсга нисбатан юклатилган мажбуриятлар мажбурий характерга эга бўлиб, суд бу мажбуриятларни юклаш вақтида юклатилган мажбуриятнинг ҳар бирининг бажарилиш шакли ва муддатларини аниқ кўрсатади. Бу мажбуриятларни шахс суд белгилаган муддатда ва шаклда бажаришга мажбур.

Шартли ҳукм қилиниб, синов муддати белгиланган шахс устидан маъмурий назорат тўғрисидаги қонунга биноан бундай назорат ўрнатилмасада, суд томонидан шартли ҳукм қилинган шахсга нисбатан ЖК 72-моддасининг 3-қисмида назарда тутилган мажбуриятлардан бир нечасини унинг зиммасига юклайди ва шахс

бу мажбуриятларни бажаришга мажбурдир. ЎзР ЖК 72-моддасининг 6-қисмида «Агар шартли ҳукм қилинган шахс синов муддати давомида суд унга юклаган мажбуриятларни бажармаса ёхуд жамоат тартиби ёки меҳнат интизомини бузганлиги учун унга маъмурий ёки интизомий таъсир чораси қўлланилган бўлса, суд унинг хулқи устидан назорат олиб борувчи орган тақдимномасига биноан шартли ҳукмни бекор қилиб, ҳукмда тайинланган жазони ижро этиш тўғрисида ажрим чиқариши мумкин», дейилади. Чунки шартли ҳукм қилинган суд томонидан унга юклатилган мажбуриятларни бажарса, жазони ўташдан озод қилинади, бажармаса жазо ижро этилади.

Шартли ҳукмни бекор қилишга нималар асос бўлади?

1. Шартли ҳукм қилинган шахсга нисбатан суд унга юклаган мажбуриятларни бажармаганлиги;

2. Жамоат тартиби ёки меҳнат интизомини бузганлиги учун шартли ҳукм қилинган шахс маъмурий ёки интизомий жавобгарликка тортилганлиги;

3. Шартли ҳукм қилинган шахснинг синов муддати давомида янги жиноят содир қилганлиги.

ЎзР ЖК 72-моддасининг 6-қисмида белгиланишига кўра, шартли ҳукм қилишни бекор қилишнинг шартларини икки гуруҳга кирувчи шартларга бўлиш мумкин.

Биринчи гуруҳга кирувчи шартлар шартли ҳукм қилинган шахсга нисбатан суд томонидан юклатилган мажбуриятларни бажармасликдан иборат. Шартли ҳукм қилинган шахсга нисбатан бир вақтда бир нечта мажбуриятлар юклатилиши мумкин. Булар: етказилган зарарни бартараф қилиш мажбурияти; яшаш жойи ёки иш жойи ёхуд ўқиш ўзгариб қолса, бу ҳақда шартли ҳукм қилинган шахснинг хулқи устидан назорат олиб борувчи органга хабар бериш; вақти-вақти билан келиб бу органларда рўйхатдан ўтиб туриши, ёки 72-модданинг 3-қисмида назарда тутилган ёки бу қисмда назарда тутилмаган, аммо иш ҳолатларига кўра, юклаш зарур бўлган бошқа мажбуриятларни юклайди. Суд ҳар бир мажбуриятнинг бажарилиш шакли ва муддатларини ҳукмда кўрсатади. Шахс унга юклатилган мажбуриятларнинг ҳаммасини бажармаган тақдирда эмас, балки ушбу мажбуриятларнинг биттасини бажармаганлиги учун маъмурий жавобгарликка тортилади.

Қонунда шартли ҳукмни бекор қилиш учун синов муддати мобайнида неча марта маъмурий ёки интизомий жавобгарликка тортилганлиги асос бўлиши аниқ баён қилинмаган. Муҳими шартли

ҳукм қилинганнинг хулқи устидан назорат олиб борувчи органнинг шартли ҳукми бекор қилиш тўғрисидаги тақдимномаси асосида шартли ҳукми бекор қилиш мумкинлиги баён қилинган.

Бизнинг фикримизча, суд шартли ҳукм қилинган шахснинг хулқи устидан назорат қилувчи органнинг тақдимномасининг ўзигагина асосланиб, шартли ҳукми бекор қилиб жазони ижро этиш тўғрисида қарор чиқариши тўғри бўлмайди. Суд бундай тақдимномани қабул қилар экан, энг аввало шартли ҳукм қилинган шахсга нисбатан қўлланилган маъмурий ва интизомий жазо тўғри қўлланилганми? Бундай чорани қўллаш қонунга асосланганми? Шартли ҳукм қилинганга юклатилган мажбуриятларни шахс объектив сабабларга ёки субъектив сабабларга кўра бажарганлиги, бажармаганлик сабаблари ва синов муддати мобайнидаги хулқини батафсил текшириб чиқиши ва шундан кейингина синов муддатини бекор қилиш ёки бекор қилмаслик тўғрисида хулосага келиши керак. Юқорида баён қилганимиздек, шартли ҳукм қилинган шахсга нисбатан суд ЖК 72-моддасининг 3-қисмида назарда тутилмаган бошқа ҳар қандай мажбуриятларни ҳам юклаши мумкин.

Бунда шундай савол туғилади. Шартли ҳукм қилишни бекор қилиб жазони ижро этиш учун фақат шартли ҳукм қилинган шахс зиммасига юклатилган мажбуриятларни бажармаганлиги учун маъмурий ёки интизомий таъсир чораси қўлланилганлиги асос бўладими ёки бошқа ҳар қандай ҳуқуқ бузиш содир этганлиги учун маъмурий ёки интизомий таъсир чораси қўлланилганлиги асос бўлаверадими? ЎзР ЖК 72-моддаси 6-қисмининг мазмунига кўра, шартли ҳукм қилинганнинг зиммасига юклатилмаган ҳар қандай ҳуқуқ бузиш учун қўлланилган таъсир чораси асос бўлаверади. Ушбу модданинг 6-қисмида бу ҳақда аниқ баён қилиниб, унда шундай дейилади: «Агар шартли ҳукм қилинган шахс синов муддати давомида суд унга юклаган мажбуриятларни бажармаса» деб фақат унинг зиммасига суд томонидан юклатилган мажбуриятларни бажармаганлиги назарда тутган бўлса, «ёхуд жамоат тартиби ёки меҳнат интизомини бузганлиги учун унга маъмурий ёки интизомий таъсир чораси қўлланилган бўлса..» деб қонунда шартли ҳукм қилинган шахсга нисбатан суд томонидан юклатилмаган ҳар қандай бошқа ҳуқуқ бузишлар учун қўлланилган маъмурий ёки интизомий таъсир чораси қўлланилганлиги назарда тутилмоқда. Демак, шартли ҳукми бекор қилиш учун суд томонидан юклатилган мажбуриятларни бажармаганлигини ёки ҳар қандай жамоат тартиби

ёки меҳнат интизомини бузганлиги учун маъмурий ёки интизомий таъсир чораси қўлланилганлиги, шартли ҳукм қилинган шахснинг хулқи устидан назорат олиб боровчи орган шартли ҳукмни бекор қилиш тўғрисида судга такдимнома билан чиқиши мумкин.

Шартли ҳукмни бекор қилишга шартли ҳукм қилинган шахсга нисбатан суд томонидан юклатилган мажбуриятларни бажармаганлиги ёки жамоат тартиби ёхуд меҳнат интизомини бузганлиги учун маъмурий ёки интизомий таъсир чораси қўлланилганлигининг ўзи эмас, балки шундай таъсир чоралари қўлланилганлиги учун бундай шахслар хулқи устидан назорат олиб боровчи органнинг шартли ҳукмни бекор қилиш тўғрисидаги такдимномаси асос бўлади.

Жиноят содир этганлиги муносабати билан шартли ҳукмни бекор қилиш.

Суд шартли ҳукм қилишни тайинлаш мумкин бўлган жиноят содир этилган тақдирда ҳам ЎзР ЖК 54-моддасида назарда тутилган жазо тайинлашнинг умумий қоидаларига амал қилган ҳолда содир этилган жиноятнинг хусусияти ва ижтимоий хавфлилик даражасини, қилмишнинг сабабини, етказилган зарарнинг хусусияти ва миқдорини, айбдорнинг шахсини ҳамда жазони енгиллаштирувчи, оғирлаштирувчи ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда тайинлайди, сўнг шартли ҳукм қилиш тўғрисида қарор қилади.

ЎзР ЖК 72-моддасининг 8-қисмида шартли ҳукм қилинган шахс синов муддати давомида янги жиноят содир этса, суд унга нисбатан жиноят кодексининг 60-моддасида назарда тутилган қоидалар бўйича жазо тайинлайди дейилади. Қонуннинг бу мазмунига кўра, жиноятнинг қасдан ёки эҳтиётсизликдан содир этилганлигининг аҳамияти йўқ. Бундан ташқари, янги содир этилган жиноятнинг ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноят эканлигининг ҳам аҳамияти йўқ.

Амалдаги жиноят кодексига шартли ҳукм қилинган шахс синов муддати мобайнида қасдан ёки эҳтиётсизликдан жиноят содир қилганлигидан, жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражасидан, жиноят содир этиш сабаблари ва бошқа ҳар қандай ҳолатларидан қатъи назар, суд шартли ҳукмни бекор қилади ва ЖК 60-моддасида белгиланган тартибда жазо тайинлайди. Ваҳоланки, шартли ҳукм қилинган шахс эҳтиёткорлик чораларини қанчалик даражада кўрган бўлмасин, янги жиноят содир этишдан ўзини қанчалик сақлашга чоралар кўрган бўлмасин қандайдир сабабга кўра, жиноят содир

қилиб қўйиши мумкин. Ҳатто ана шундай ҳолда ҳам суд шартли ҳукми сақлаб қолиб қолмайди. Амалдаги қонун мазмунига кўра, Жиноят кодекси Махсус қисмининг бирор моддаси билан квалификация қилиш мумкин бўлган қилмиш содир этилганлигининг ўзи шартли ҳукми бекор қилиш учун асос бўлаверади. Бундан ташқари, шартли ҳукм қилинган шахс синов муддати мобайнида янги қасддан жиноят содир қилса, ЎзР ЖК 56-моддаси биринчи қисмининг «н» бандида кўрсатилишича жазони оғирлаштирувчи ҳолат ҳисобланади. Шунинг учун ҳисобга олиб судлар шартли ҳукм қилинган шахс синов муддати мобайнида жиноят содир қилган деб асосан озодликдан маҳрум қилиш жазосини тайинлайдилар. Жазоларни қўшишнинг ҳисоблаш қоидалари ЎзР ЖКнинг 61-моддасида назарда тутилган қоидаларга асосланиб суд ҳал қилади. Бунда синов муддатининг қанча қисмининг ўтганлигининг аҳамияти йўқ. Дастлабки ҳукм бўйича тайинланган жазонинг ҳаммасини ёки бир қисмини кейинги ҳукм бўйича тайинланган жазога қўшиб қатъий жазо тайинланади. Тайинланган жазо муддати ўша жазо турининг қонунда белгиланган энг кўп муддатидан ошмаслиги керак. Агар шахс ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилиниб, шартли ҳукм қўлланган ва синов муддати мобайнида янги содир қилган жинояти учун яна ахлоқ тузатиш иши тайинланса, шартли ҳукм бекор қилиниб, ЖКнинг 60-моддасида белгиланган қоидаларга асосланиб жазо тайинланади. Бунда ахлоқ тузатиш ишлари ёки хизмат бўйича чеклашнинг иш ҳақидан ушлаб қолишнинг ҳар хил миқдори белгиланган бўлса, улар алоҳида-алоҳида ушлаб қолинади. Масалан, айтайлик, биринчи ҳукм бўйича 2 йил муддатга ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилиниб иш ҳақидан 15 фоиз ушлаб қолиш белгиланган бўлиб, синов муддати мобайнида содир қилган жинояти учун 2,5 йилга ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилиниб, иш ҳақининг 20 фоизини ушлаб қолиш тайинланган бўлса, биринчи ҳукм бўйича тайинланган жазодан қанча қисми кейинги ҳукмга қўшилган бўлса, шунча муддат мобайнида иш ҳақининг 15 фоизи, кейинги ҳукм бўйича тайинланган ахлоқ тузатиш ишлари юзасидан белгиланган иш ҳақидан ушлаб қолиш фоизи, яъни 20 фоизи ушлаб қолинади. Энди шартли ҳукм қилишга тегишли бўлган айрим масалалар борки, уларни қисқача баёни қуйидагича: синов муддати қачондан бошлаб ҳисобланади деган ҳақли савол туғилади. Бу масала юзасидан ЎзР ЖК 72-моддасининг иккинчи қисмида «Синов муддати бир йилдан уч йилгача белгиланиб, ҳукм чиқарилган кундан бошлаб ҳисобланади. Башарти, шартли ҳукм қилиш

тўғрисидаги қарор юқори суд томонидан чиқарилган тақдирда ҳам, синов муддатини ҳисоблаш шу кундан ҳисобланади» деб кўрсатилган. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1996 йил 19 июлдаги 16-сонли «Жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги қарорининг шартли ҳукми қўллаш бўйича берган тушунтиришига кўра, “Суд ҳукми бўйича тайинланган жазо апелляция, кассация ёки назорат босқичи суди томонидан шартлига алмаштирилиб, синов муддати белгиланса, бу ҳолда қонунга мувофиқ бу муддатнинг ўтиши ажрим (қарор) чиққан кундан эмас, балки ҳукм эълон қилинган кундан бошлаб ҳисобланади», дейилади¹.

д. Жазони ўташда муддатидан илгари шартли озод қилиш

ЎзР ЖКнинг 73-моддасида белгиланишича озодликдан маҳрум қилиш, интизомий қисмга жўнатиш, хизмат бўйича чеклаш ва ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинган шахсларга нисбатан жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш қўлланиши мумкин. Жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилинган шахс ижро этилмаган кўшимча жазодан озод қилиниши ҳам мумкин.

Жазони ўташдан муддатидан илгари озод қилишни жиноят қонунида назарда тутилганлиги жиноят қонунининг муҳим инсонпарварлик принципининг амалда қўлланишидир.

Жазони ўташдан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш маҳкумларни тезроқ ҳалол турмуш тарзига ўтиб олиши учун рағбантлантирувчи институт бўлиб, жазони ўташ вақтида жазони ўташ тартиб қоида ва талабларини бажариш, иш ва ўқишга ҳалол муносабатда бўлиш кўникмаларини шакллантиришда муҳим аҳамиятга эга.

ЖК 73-моддасининг 1-қисми мазмунига кўра, озодликдан маҳрум қилиш, интизомий қисмга жўнатиш, хизмат бўйича чеклаш ёки ахлоқ тузатиш жазосига ҳукм қилиниб бу жазони қонунда кўрсатилган қисмини ўтаб бўлинганидан кейингина қўлланиши мумкин. Бошқа турдаги жазоларни ўтаётганларга нисбатан муддатидан илгари шартли равишда жазодан озод қилиш қўлланилмайди ва қўлланиши мақсадга мувофиқ ҳам эмас.

---

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорларининг тўплами. 1991-1997. Т.: “Шарк”, 1997, 51-бет.

Жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш жиноят ҳуқуқидаги самарали институтлардан бири сифатида тан олинган. Ўзбекистон Республикасининг 1926 ва 1959 йилларда қабул қилинган Жиноят кодексларида ҳам жазодан озод қилишнинг бу тури назарда тутилган эди ва бу институт доимий равишда ривожлантириб келинди. 1959 йилда қабул қилинган Жиноят кодексида (50-модда) маҳкумни муддатидан илгари шартли озод қилиш учун маҳкум намунавий хулқи ва меҳнатга ҳалол муносабати билан ўзининг тузалганлигини исбот қилган бўлиши талаб қилинар эди. 1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган амалдаги Жиноят кодексининг 73-моддасида эса маҳкум ўзининг тузалганлигини исбот қилганлиги талаби қўйилмай, қонунда муайян шартлар назарда тутилганки, бу шартларнинг мавжудлигининг ўзи шахснинг жазодан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш учун асос бўлади.

Жазони ўташдан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш учун ЖК 73-моддасининг биринчи қисмида назарда тутилган жазо турларини ўташнинг ўрнатилган тартиб-қоида талабларини бажарган ва меҳнатга ҳалол муносабатда бўлганлиги етарлидир.

ЎЗР ЖК 73-моддасининг иккинчи ва учинчи қисмларида белгиланганига кўра, жазодан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш учун қуйидагилар асос бўлади:

1) 73-моддасининг иккинчи қисмида кўрсатилган жазо турлари учун ўрнатилган тартиб-қоидалар талабларини бажарганлиги;

2) шу жазоларни ўташ вақтида меҳнатга ҳалол муносабатда бўлганлиги;

3) жазонинг қонунда кўрсатилган қисмини ўтаб бўлганлиги.

Ушбу шартларнинг барчаси бир вақтда мавжуд бўлишигина шахсни жазодан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш учун асос бўлади.

Ушбу шартларнинг бирортасининг бўлмаслиги жазодан муддатидан илгари шартли равишда озод қилишни истисно қилади.

Жиноят содир қилиш пайтида ўн саккиз ёшга тўлмаган шахсларни жазони ўташдан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш учун фақат озодликдан маҳрум қилиш ва ахлоқ тузатиш ишларини ўтаётганларга нисбатан қўлланиб, уларни озод қилишнинг асослари сифатида юқорида кўрсатилганлардан ташқари яна ўқишга бўлган муносабати ҳам назарда тутилган.

Жазодан муддатидан илгари шартли озод қилиш тартиби ЎЗР ЖПК нинг 536-моддасида белгиланган бўлиб, жазони ижро этиш

муассасаси маъмуриятининг тақдимномасига биноан судья томонидан қўлланилади. Ўн саккиз ёшга тўлмасдан жиноят содир қилган шахсларга нисбатан жазони ижро этиш муассасаси маъмурияти ва вояга етмаганлар иши билан шуғулланувчи комиссиянинг биргаликда берган тақдимномасига биноан ёхуд маҳкумнинг, унинг ҳимоячисининг илтимосномасига асосан судья томонидан қўлланади.

Жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилишнинг асосларидан бири суд томонидан тайинланган жазо муддатини қонунда кўрсатилган қисмининг ўтаб бўлганлигидир. ЖК 73-моддасининг учинчи қисмида белгиланишига кўра, маҳкум жазонинг қуйидаги қисмини ҳақиқатда ўтаб бўлган бўлиши керак:

а) ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жинояти учун суд тайинлаган жазо муддатининг камида учдан бир қисмини;

б) оғир жинояти учун, шунингдек, қасддан содир этган жинояти учун, агар шахс илгари қасддан содир этган жинояти учун озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган бўлса, суд тайинланган жазо муддатининг камида ярмини;

в) ўта оғир жинояти учун, шунингдек, жазодан муддатидан илгари шартли озод қилинган ёки жазоси енгилроғи билан алмаштирилган шахс жазонинг ўталмаган қисми мобайнида қасддан янги жиноят содир этилганлиги учун ҳукм қилинган бўлса, суд тайинланган жазо муддатининг камида учдан икки қисмини ҳақиқатдан ўтаб бўлганидан кейин қўлланиши мумкин.

Жиноят содир қилиш пайтида ўн саккиз ёшга тўлмаганларга нисбатан эса жазодан муддатидан илгари шартли озод қилиш учун асос бўладиган жазонинг ўталган қисми жиддий қисқартирилган ва қуйидаги муддатлари белгиланган.

а) ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноят учун тайинланган жазо муддатининг камида тўртдан бир қисми;

б) оғир жиноят учун тайинланган жазо муддатининг камида учдан бир қисми;

в) ўта оғир жиноят учун, шунингдек, қасддан содир этган жинояти учун, агар шахс илгари қасддан содир этилган жинояти учун озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган бўлса, тайинланган жазо муддатининг камида ярмини ҳақиқатда ўтаб бўлганидан кейин қўлланилади.

Ўзбекистон Республикасининг жиноий жазоларни либераллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг Жиноят, жиноят-процессуал кодекслари ҳамда маъмурий жавобгарлик тўғридаги кодексга ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш ҳақидаги қонунига билан Жиноят кодексининг 73- ва 89-моддаларига ҳам ўзгартиришлар киритилди. Ушбу ўзгартиришлар киритилгунча жазодан муддатидан илгари шартли озод қилишга асос бўладиган жазонинг ўталмаган қисми анча муддатга кўп эди. Жумладан, ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноят учун суд тайинлаган жазо муддатининг камида ярмини, оғир жиноят учун, шунингдек, қасддан қилинган жинояти учун, агар шахс илгари қасддан қилган жинояти учун озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган бўлса, суд томонидан тайинланган жазо муддатининг камида учдан икки қисмини, ўта оғир жинояти учун, шунингдек, жазодан муддатидан илгари шартли озод қилинган ёки жазоси енгилроғи билан алмаштирилган шахс жазонинг ўталмаган қисми мобайнида қасддан жиноят содир этганлиги учун ҳукм қилинган бўлса, суд тайинланган жазо муддатининг камида тўртдан уч қисмини ҳақиқатда ўтаб бўлганидан кейингина қўлланиши мумкин эди. Жиноят содир қилиш пайтида вояга етмаганларга нисбатан эса шунга мувофиқ равишда олдин учдан бир қисмини, ярмини, учдан икки қисмини ўтаб бўлганлиги талаб қилинар эди.

Жиноят кодексининг 73- ва 89-моддаларига киритилган ўзгартиришлар тузалиш йўлига ўтиб олган шахсларнинг суд томонидан тайинланган жазони анча кам қисмини ўташи билан жазодан муддатидан илгари шартли озод қилиш имконияти вужудга келди.

Амалдаги ЖКнинг 73-моддасида маҳкумнинг қатъий тузалганлиги талаб қилинмай ушбу модданинг иккинчи ва учинчи қисмида назарда тутилган асосларнинг бўлиши етарлидир. Аммо жазодан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш вақтида бу шахслар бирон-бир мажбуриятлар юклатилиши ёки ҳуқуқий ҳолатини чекловчи бирон-бир мажбурият юклатилиши мумкинлиги ЖКда назарда тутилмаган.

Муддатидан илгари шартли равишда озод қилинган шахслар агар янги жиноят содир қилмасалар, ҳар қандай ҳуқуқбузарликлари учун умумий бошқа асосларда жавобгарликка тортилади (интизомий, маъмурий) Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига кирувчи айрим мамлакатлар ЖКларида муддатидан илгари жазодан шартли равишда

озод қилинган шахслар хулқини назорат қилувчи махсус органлар ташкил этилган. Муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш вақтида суд маҳкумга муайян мажбуриятларни юклайди. Жазодан муддатидан илгари шартли равишда озод қилинган шахс суд томонидан юклатилган бу мажбуриятларни бажармаса ёки жамоат тартибини бузганлик учун шартли ҳукм қилинганга маъмурий жазо қўлланилган бўлса, шартли озод қилинганни назорат қилиш юклатилган орган тақдимномаси билан суд шартли озод қилишни бекор қилиб, жазони ҳақиқатда ўташ учун юборилади.

Ўзбекистон Жиноят кодексида эса бундай қоидалар назарда тутилмаган. Ўзбекистон Жиноят кодексида ҳам ана шунга ўхшаш нормаларни назарда тутилиши фойдадан ҳоли бўлмас эди.

Чунки, узоқ муддат озодликдан маҳрум бўлиш шароитида сақланган шахс ўзининг олдинги меҳнат жойидан, ҳатто айримлари оиласидан маҳрум бўлган, ўз хунарини ёки билимини эсдан чиқарган маҳкум жазони ўташи мобайнида жамиятда жиддий ўзгаришлар содир бўлган бўлиши мумкин. Бозор иқтисодиёти тизими шароитида зиддиятларнинг чуқурлашганлиги, ишсизликнинг юқорилиги, судланган шахсларнинг иш топишидаги қийинчиликлар ва ҳоказолар муддатидан илгари шартли равишда жазодан озод қилинган шахслар олдига жиддий муаммоларни келтириб чиқариши, шахс эса бу муаммоларни ўзи мустақил равишда ҳал қила олмай қолиши, натижада яна жиноят йўлига ўтиб қолиши мумкин.

Собиқ иттифоқ даврида муддатидан илгари жазодан шартли озод қилинганлар юзасидан туман ижроия қўмиталари қошида ташкил этиладиган кузатув комиссиялари назорат олиб борар эди. Ҳозирги кунда бундай комиссия тамоман ўз фаолиятини тўхтатган. Вояга етмаганлар ишлари билан шуғулланувчи комиссияларнинг ишлари ҳам қониқарли эмас.

Амалдаги ЖКнинг 73-моддасидаги шахсни жазодан муддатидан илгари шартли озод қилиш учун ўзининг тузалганлигини исбот қилиши талаб этилмас экан, демак уни тарбиялаш жараёни жазодан шартли равишда озод қилинган муддат мобайнида давом эттирилади. Аммо қонунда кимлар ёки қайси орган улар билан тарбиявий ишлар олиб бориши, ишда, ўқишда, турмушдаги муаммоларни ҳал қилишда ким ёрдам беради?

Жазодан муддатидан илгари шартли озод қилинган шахс бирон-бир шарт қўйилмасдан жазонинг қолган қисмини ўташдан тўла озод

қилинади. Бундан ташқари, шахсга нисбатан суд томонидан тайинланган қўшимча жазодан ҳам бутунлай озод қилиниши мумкин.

Суд шахсни муддатидан илгари шартли равишда жазодан озод қилишда, шахснинг жазодан озод этилганидан кейинги яшаш шароити, оилавий аҳволи, яқин қариндош-уруғларининг ёрдами ва муносабати, ишга жойлашиш имкониятларни ҳам ҳисобга олиши керак.

Судлар қонунда назарда тутилмаган асосларни сабаб қилиб, масалан, жазонинг енгиллиги, жазони ўталган қисми қонунда белгиланган муддат талабига тўғри келсада, унинг оз қисмини ўтаганлиги, жазони ўташ колониясида оз вақт бўлганлигини важ қилиб шартли озод қилиш тўғрисидаги тақдимномани қабул қилишни рад қилишга ҳақли эмас. Жазодан муддатидан илгари шартли озод қилиш тўғрисидаги тақдимномани кўриб чиқишга мажбур. Шартли озод қилишга асослар етарли бўлмасагина, асослар етарли бўлгунча ишни қайтариш мумкин.

ЎЗР Жиноят-ижроия кодексининг 164-моддасида белгиланишича маъмурият маҳкуми жазодан муддатидан илгари шартли озод қилишга тақдим этишни рад қилса, маҳкум ёки унинг адвокати судга тегишли илтимоснома билан мурожаат этишга ҳақли.

Суд жазодан муддатидан илгари шартли озод қилишни рад этган тақдирда, бу ҳақда ажрим чиққан кундан бошлаб камида олти ой ўтганидан кейин тақдимнома такроран берилиши ёки илтимоснома такроран берилиши мумкин.

Жазодан муддатидан илгари шартли озод қилишни қўллаш вақтида жиноят содир этилган вақтда амалда бўлган жазодан шартли озод қилиш тўғрисида қонунни эмас, балки жазодан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш тўғрисидаги ишни кўриш вақтида амалда бўлган қонун қўлланади.

Суд шахсни ЎЗР ЖКнинг 73-моддаси асосида жазодан муддатидан илгари шартли озод қилишни қўллаш вақтида жазонинг қолган қисмини шартли ҳукм қилиш, жазонинг қолган қисмини қисқартиришга ҳақли эмас. Суд ё жазодан муддатидан илгари шартли озод қилади ёки бундай озод қилишни рад этади, фақат тегишли ҳужжатлар олингунча бу ишни кўришни кечиктириши мумкин. Муддатидан илгари шартли равишда жазодан озод қилишда шахсга нисбатан синов муддати белгиламайди, жазонинг қолган қисмининг ўзи синов муддати ҳисобланади.

ЎЗР ЖК 73-моддасининг бешинчи қисмида белгиланишига кўра, жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилинган шахс, жазонинг ўталмай қолган қисми мобайнида қасддан янги жиноят содир этса, суд унга нисбатан ЎЗР ЖКнинг 60-моддасида белгиланган тартибда жазо тайинлайди. Бунда кейинги қасддан қилган жинояти учун тайинланган жазо муддатига олдинги ҳукм бўйича жазонинг ўталмай қолган қисмини тўла ёки қисман қўшиб бир неча ҳукмлар юзасидан қатъий жазо тайинлайди. Бунда қонун мазмунига кўра, олдинги жинояти қасддан ёки эҳтиётсизликдан содир этилганлигининг аҳамияти йўқ. Аммо жазодан муддатидан илгари шартли озод қилинган шахс эҳтиётсизликдан жиноят содир қилса, фақат эҳтиётсизликдан қилган жинояти учун тайинланган жазони ўтайверади. Олдинги жинояти учун муддатидан илгари озод қилинган шартли муддат эса эҳтиётсизликдан қилган жинояти учун тайинланган жазо ўташ муддати мобайнида давом этаверади.

Муддатидан илгари шартли озод қилиш учун жуда кенг доирадаги маҳкумларга қўлланади ва қўллаш мумкин бўлмаган шахслар доираси жуда чекланган.

ЎЗР ЖКнинг 73-моддаси тўртинчи қисмида жазодан муддатидан илгари шартли равишда озод қилишни қўлланиши мумкин бўлмаган шахслар доираси берилган. Булар:

а) ўлим жазоси авф этиш тариқасида озодликдан маҳрум қилиш жазоси билан алмаштирилган шахсга;

б) ўта хавфли рецидивистга;

в) уюшган гуруҳ ёки жинойий уюшманинг ташкилотчи ва қатнашувчиларига;

г) жавобгарликни оғирлаштирадиган ҳолатлар қасддан одам ўлдириш (97-моддасининг 2-қисми), ўн тўрт ёшга тўлмаганлиги айбдорга аён бўлган жабрланувчининг номусига тегиш (118-моддасининг 4-қисми) ёки унга нисбатан зўрлик ишлатиб, жинсий эҳтиёжини Ҳозиртабий усулда қондириш (119-моддасининг 4-қисми), Ўзбекистон Республикасига (157-163-моддалар), тинчлик ва инсоният хавфсизлигига (150-156-моддалар) қарши жиноят содир этиш, жинойий уюшма ташкил этиш (242-модда), ядровий, кимёвий, биологик ва бошқа хилдаги оммавий қирғин қуроллари (255-модда) ишлаб чиқариш, шундай қуроллари ишлаб чиқариш учун фойдаланиш мумкинлиги аён бўлган материал ва ускуналарни контрабанда қилиш (246-модда), гиёҳвандлик воситалари ёки психотроп моддаларни контрабанда қилиш (246-модда), гиёҳвандлик

воситалари ёки психотроп моддаларини кўп миқдорда қонунга ҳилоф равишда сотиш(273-модданинг 5-қисми) жинояти учун ҳукм қилинган шахсларга нисбатан жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш қўлланилмайди.

4. Жазони енгилроғи билан алмаштиришнинг муаммолари

ЎзР ЖКнинг 74-моддасидан озодликдан маҳрум қилиш ва ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинган шахсларга нисбатан суд жазонинг ўталмай қолган қисмини енгилроқ жазо билан алмаштириши мумкинлиги назарда тутилган.

ЎзР ЖКнинг 74-моддасида назарда тутилган жазони енгилроғи билан алмаштириш ЖКнинг 57-моддасида кўзда тутилган енгилроқ жазо тайинлашдан фарқ қилади. Енгилроқ жазо тайинлаш жазо тайинлашнинг бир тури бўлиб, содир этилган жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражасини жиддий камайтирувчи ҳолатларни ҳисобга олиб, суд айбдорнинг қилмиши квалификация қилинган норманинг санкциясида назарда тутилганига нисбатан енгилроқ жазо тайинлайди. ЖК 74-моддасида назарда тутилган жазони енгилроғи билан алмаштиришда эса, суднинг ҳукми билан тайинланган жазонинг қонунда белгиланган қисми ўтаб бўлинган ва ушбу моддада кўрсатилган асослар мавжуд бўлса, маҳкум суд томонидан жазодан озод қилиниб, бошқа енгилроқ турдаги жазони тайинлайди.

ЖК 74-моддасида озодликдан маҳрум қилиш ва ахлоқ тузатиш ишларини енгилроқ жазо билан алмаштириш мумкинлиги кўрсатилган. Агар маҳкум озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўтаётган бўлса, қамоқ жазосидан бошқа турдаги жазо билан алмаштирилиш мумкин. Қамоқ жазоси озодликдан маҳрум қилишга нисбатан енгилроқ бўлсада маҳкумларни озодликдан маҳрум қилиш жойларида сақлаш шароитига қараганда оғирроқ бўлганлиги туфайли озодликдан маҳрум қилишнинг қолган қисмини қамоқ билан алмаштириш мақсадга мувофиқ эмас. Маҳкум ахлоқ тузатиш жазосини ўтаётган бўлса, бу жазонинг қолган қисмини ё муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш ёки жарима билан алмаштирилиши мумкин. Жазоларнинг қайси бири енгилроқ эканлиги ЖКнинг 43-моддасидаги жазо тизимида муайян тартибда жойлаштирилган жазоларнинг ҳар бирининг ўзидан юқорида тургани енгилроқ жазо ҳисобланади.

ЎзР ЖК 74-моддасида белгиланганига кўра, жазони енгилроғи билан алмаштиришга қуйидагилар асос бўлади:

а) озодликдан маҳрум қилиш ёки ахлоқ тузатиш ишлари жазо турлари учун ўрнатилган тартиб-қоида талабларини бажариб келганлиги;

б) маҳкумнинг меҳнатга ҳалол муносабатда бўлиб келганлиги;

в) жазонинг қонунда кўрсатилган қисмини ўтаб бўлганлиги;

Маҳкум суд ҳукми билан тайинланган жазонинг қуйидаги қисмини ўтаб бўлган бўлиши керак:

а) ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жинояти учун суд тайинланган жазо муддатининг камида тўртдан бир қисмини;

б) оғир жинояти учун, шунингдек, қасддан содир этган жинояти учун, агар у илгари қасддан содир этган жинояти учун озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган бўлса, суд тайинланган жазо муддатининг камида учдан бир қисмини;

Ўта оғир жинояти учун, шунингдек, жазодан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш ёки жазони енгилроғи билан алмаштириш қўлланилган ва жазонинг ўталмай қолган қисми мобайнида қасддан содир этган жинояти учун суд тайинланган жазо муддатининг камида ярмини ҳақиқатда ўтаб бўлганидан кейин қўлланиши мумкин.

Суд жазонинг қолган қисмини енгилроғи билан алмаштиришни ҳал қилиш вақтида жазонинг мақсадига бошқа енгилроқ турдаги жазо орқали ҳам эришиш мумкин деган хулосага келган бўлиши керак.

Суд жазонинг қолган қисмини енгилроқ жазо билан алмаштирар экан, маҳкумга нисбатан тайинланган қўшимча жазодан озод қилиши мумкинми, деган савол туғилади. Бу ҳақда ЖК 74 -моддасида аниқ айтилмаган. Аммо Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига кирувчи айрим давлатларнинг (Масалан, РФ ЖКнинг 80-моддаси) жиноят қонунларида суд енгилроқ жазо билан алмаштириш вақтида қўшимча жазодан қисман ёки тўла озод қилиши мумкинлиги ҳам кўзда тутилган. Ўзбекистон Жиноят кодекси 74-моддасида бундай қоида назарда тутилмаган.

Ўн саккиз ёшга тўлгунча содир этган жинояти учун озодликдан маҳрум қилиш ёки ахлоқ тузатиш ишларини енгилроқ турдаги жазо билан алмаштиришда суд фақат вояга етмаганларга тайинланиши мумкин бўлган ЖКнинг 81-моддасида назарда тутилган енгилроқ жазо тури билан алмаштириши мумкин.

Жиноят содир қилиш пайтида ўн саккиз ёшга тўлмаганларга нисбатан жазони қолган қисмини енгилроғи билан алмаштиришнинг

асослари жазонинг ўташ тартиб-қоидалар талабларини бажарганлиги, меҳнатга ҳалол муносабатда бўлганлигидан ташқари ўқишга бўлган ҳалол муносабатда бўлиб, келганлиги талаб қилинади. Жиноят содир қилиш пайтида ўн саккиз ёшга тўлмаганларнинг жазосини енгилроғи билан алмаштириш учун асос бўладиган жазонинг ўталган қисми анча қисқартирилган, яъни:

а) ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноят учун тайинланган жазо муддатининг камида бешдан бир қисмини;

б) оғир жиноят учун тайинланган жазо муддатининг камида тўртдан бир қисмини;

в) ўта оғир жиноят учун, шунингдек, қасддан содир этган жинояти учун, агар шахс илгари қасддан содир этилган жиноят учун озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган бўлса, тайинланган жазо муддатининг камида учдан бир қисмини ҳақиқатда ўтаб бўлгандан кейин қўлланиши мумкин.

ЎЗР ЖПК нинг 536-моддасида белгиланишига кўра, жазонинг ўталмай қолган қисмини енгилроқ жазо билан алмаштириш жазони ижро этиш муассасаси маъмуриятининг тақдимномасига биноан судья томонидан қўлланилади. Ўн саккиз ёшга тўлмай жиноят содир этган шахсларга нисбатан жазони ижро этиш муассасаси маъмурияти ва вояга етмаганлар иши билан шуғулланувчи комиссиясининг биргаликдаги тақдимномасига биноан ёхуд маҳкумнинг, унинг ҳимоячисининг илтимосномасига биноан судья томонидан кўриб чиқилади.

Жазонинг қолган қисмини енгилроқ жазо билан алмаштириш тўғрисида тақдим этилган илтимосномалар рад этилган кундан бошлаб камида олти ой ўтгач қайта кўриб чиқиши мумкин.

Озодликдан маҳрум қилишнинг ўталмай қолган қисми ахлоқ тузатиш ишлари билан алмаштирилганда, алмаштирилган жазонинг муддати шу жазо тури учун кўрсатилган муддатлар доирасида тайинланади. Яъни алмаштирилган ахлоқ тузатиш ишлари олти ойдан кам, уч йилдан кўп бўлмаслиги керак.

Ўн саккиз ёшга тўлгунча содир этган жинояти учун тайинланган озодликдан маҳрум қилиш ахлоқ тузатиш ишлари билан алмаштирилганда эса, бир йилдан кўп бўлмаслиги керак.

Озодликдан маҳрум қилишнинг қолган қисми ахлоқ тузатиш ишлари билан алмаштирилганда, алмаштирилган жазо муддати

озодликдан маҳрум қилишнинг қолган қисмининг муддати билан тенг бўлиши керак.

ЎзР ЖК 74-моддасининг олтинчи қисмида жазоси енгилроқ жазо билан алмаштирилган шахслар енгилроқ жазонинг тегишли қисмини ўтаб бўлганларидан кейин Жиноят кодексининг 73-моддасида назарда тутилган қоидаларга биноан жазодан муддатидан илгари шартли озод қилиниши мумкинлиги баён қилинган. Бунда олдинги ҳукм бўйича ва алмаштирилган жазолар кўшиб ҳисобланганда 73-моддада назарда тутилган муддатлар назарда тутилмоқдами ёки фақат алмаштирилган енгилроқ турдаги жазонинг тегишли қисми ўтаб бўлганидан кейин жазодан муддатидан илгари жазодан озод қилиш мумкинми деган савол туғилади.

ЖК 74-моддаси олтинчи қисмининг мазмунига кўра, алмаштирилган енгилроқ турдаги жазонинг 73-моддасида белгиланган қисми ўтаб бўлганлиги муносабати билан муддатидан илгари шартли равишда жазодан озод қилишни қўлланиши мумкин.

Масалан, айтайлик, унча оғир бўлмаган жинояти учун тўрт йил муддатга озодликдан маҳрум қилинган шахс жазонинг тўртдан бир қисмини (яъни бир йилини) ўтаб бўлганидан кейин қолган уч йили уч йил муддатга ахлоқ тузатиш ишлари билан алмаштирилган бўлса, ана шу алмаштирилган икки йил ахлоқ тузатиш ишларининг учдан бир қисмини (яъни 8 ойини) ўтаб бўлганидан кейин жазодан муддатидан илгари шартли равишда озод қилишни қўлланиши мумкин.

Жазонинг қолган қисми енгилроқ жазо билан алмаштирилган шахс жазонинг ўталмаган қисми мобайнида қасддан янги жиноят содир этса, суд унга ЖК 60-моддасида назарда тутилган қоидаларга мувофиқ жазо тайинлайди. Бунда кейинги жиноят учун тайинланган жазо муддатига алмаштирилган енгилроқ турдаги жазонинг ўталмай қолган қисми ЖК 61-моддаси қоидалари асосида қисман ёки тўла кўшилиб бир неча ҳукмлар юзасидан 60-модда қоидалари асосида қатъий жазо тайинланади.

Жазонинг қолган қисмини енгилроқ жазо билан алмаштирилган шахсларнинг судланганлик муддатини ҳисоблаш дастлабки ҳукм бўйича тайинланган озодликдан маҳрум қилишнинг ҳақиқатда ўталган қисмидан ЖК 78-моддасида кўрсатилган муддатларга қараб ҳисобланади. Аммо судланганлик муддати алмаштирилган енгилроқ турдаги жазони ўтаб бўлган кундан бошлаб ҳисобланади.

Жазони енгилроғи билан алмаштириш мумкин бўлмаган маҳкумлар рўйхати чекланган ва қонунда аниқ кўрсатиб қўйилган.

Булар ЖК 74-моддасининг бешинчи қисмида баён қилинишича ЖК 73-моддаси тўртинчи қисмида кўрсатилган шахслардир.

Жазонинг қолган қисми енгилроқ жазо билан алмаштирилган вақтда шахснинг хулқи қандай бўлишидан қатъи назар, қонунда шахснинг олдинги жазони ўташ жойига қайтариш назарда тутилмаган. Бундан ташқари, шахс алмаштирилган жазони ўташ муддати мобайнида эҳтиётсизликдан жиноят содир этса 60-модда тартибида жазо тайинланмай, фақат эҳтиётсизликдан қилган жинояти учун жазо тайинланади, алмаштирилган жазони ўташ муддати мобайнида қилган жиноят учун жазо тайинланиши муносабати билан алмаштирилган жазонинг қолган қисми ўталмай қолиб кетаверади. Қонундаги бундай номувофиқлик бартараф қилиниши керак.

4. Касаллик ёки меҳнат қобилиятини йўқотиш оқибатида жазодан озод қилиш

ЎзР ЖКнинг 75-моддасида шахс ҳукм чиқарилгандан кейин ўз ҳаракатларининг аҳамиятини англай олмайдиган ва бошқара олмайдиган даражада руҳий касалликка, шунингдек, жазони ўташга тўсқинлик қиладиган бошқача оғир касалликка чалиниб қолса, жазони ўташдан озод қилиниши мумкинлиги назарда тутилган.

ЎзР ЖКнинг 67-моддасида фақат руҳий касалликка чалинган шахсларни жавобгарликдан озод қилиш назарда тутилган бўлса, ЖКнинг 75-моддасида эса тўртта ҳолатда жазодан озод қилиш назарда тутилган булар:

а) ҳукм чиқарилгандан кейин ўз ҳаракатлари аҳамиятини англай олмайдиган ва ўз ҳаракатларини бошқара олмайдиган даражада руҳий касалликка чалинган;

б) жазони ўташга тўсқинлик қиладиган бошқача оғир касалликка чалинган;

в) ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилиниб, жазони ўташ вақтида меҳнатга яроқсиз бўлиб қолсалар ёхуд пенсия ёшига етиб қолсалар, бу турдаги жазони ўташ вақтида ҳомиладорлик ҳолатида бўлсалар;

г) интизомий қисмга жўнатиш ёхуд хизмат бўйича чеклаш жазосига ҳукм қилинган ҳарбий хизматчилар, уларнинг соғлиги ҳарбий хизмат учун яроқсиз деб топилган бўлса, жазони ўташдан озод қилинадилар. Хизмат бўйича чеклаш жазосига ҳукм қилинган

ҳарбий хизматчи аёллар уларга ҳомиладорлик ва туғиш таътили берилиши муносабати билан ҳам жазони ўташдан озод қилинадилар.

Жазодан озод қилишнинг ушбу турлари ҳукм чиқарилган пайтдан бошлаб то жазо муддати тугагунча қўлланиши мумкин.

Ҳукм чиқарилганидан олдин шахс руҳий касалика чалиниб қолса жиноий жавобгарликдан озод қилинади. Бошқача оғир касалликка чалинганлар даволанишга юборилади. Ва тузалиши билан жиноий жавобгарликка тортиш масаласи ҳал қилинади.

Ушбу айтилганлардан кўриниб турибдики, ЖК 75-моддасида назарда тутилган касаллик ёки меҳнат қобилиятини йўқотиш оқибатида жазодан озод қилиш ҳукм чиқарилган пайтдан то ҳукм қонуний кучга киргунча ва жазони ўташ вақтида қўлланиши мумкин.

Ҳукм чиқарилганидан кейин руҳий касаллика чалинган шахсларни жазодан озод қилиш суднинг ҳуқуқи бўлмай, балки мажбурияти ҳисобланади. Руҳий касалликка чалинган шахс ўз ҳаракатларини идора қила олмаслиги ва ҳаракати туфайли келиб чиққан оқибатнинг ижтимоий моҳиятини англамаслиги ушбу дарсликнинг IX бобида батафсил берилган.

Бошқача оғир касаллик туфайли жазони ўташдан озод қилиш суднинг ҳуқуқи бўлиб, суд жазодан озод қилиш ёки озод қилмаслик масаласини ҳал қилади. Бошқача оғир касалликнинг тури ёки қандай касалларни жазодан озод қилиш мумкин бўлган касалликлар рўйхати қонунда назарда тутилмаган. Бошқача оғир касаллик ҳар қандай оғир касаллик бўлиши мумкин ва бундай касаллик албатта, жазони ўташга тўсқинлик қиладиган оғир касаллик (масалан, ҳар иккала қўлнинг ишламай қолиши, инсон ички аъзоларидан бири фаолиятининг ишдан чиқиши ва ҳоказолар) бўлиши керак.

ЎзР ЖКнинг 46-моддасига кўра, ахлоқ тузатиш ишлари пенсия ёшига етганларга, меҳнатга қобилиятсизларга, ҳомиладор аёлларга, ёш боласини боқиш учун таътилда бўлган аёлларга нисбатан тайинланмайди. Шунга кўра, ахлоқ тузатиш жазосига ҳукм қилинган юқорида айтилган шахслар ҳукм қилинганидан кейин ёки жазони ўташ вақтида меҳнатга яроқсиз бўлиб қолсалар жазодан озод қилинадилар. Бундай шахсларда жазони ижро этиш муддати ёки жазони ўташ муддати тугамасдан меҳнат қобилияти тикланса (ҳомиласи тушиши, ёш боланинг ўлиб қолиши ёки ёш боласининг қонунда белгиланган ёшга етиши муносабати билан ёхуд меҳнат қобилиятини йўқотганларида) меҳнат қобилияти тиклангани муносабати билан жазони ўташ тўғрисида ажрим чиқариш

мумкинми, деган савол туғилади. Қонунда бу ҳақда ҳеч нарса дейилмаган. Шунга кўра, уларга ҳеч қандай шарт қўйилмай жазодан бутунлай озод қилинади. Аммо руҳий касалликка чалиниб суд томонидан тиббий йўсиндаги мажбурлов чораси қўлланилган шахс ЎЗР ЖКнинг 69-моддасида (жазони ижро этиш муддатлари) назарда тутилган муддатлар ўтмасдан ёки жазо муддати тугамасдан тузалсалар жазо ижро этилади. Бундай ҳолда тиббий йўсиндаги мажбурлов чораси муддати жазо муддатига қўшиб ҳисобланиши керак.

Интизомий қисмга жўнатиш ёхуд хизмат бўйича чеклаш жазосига ҳукм қилинган ҳарбий хизматчилар уларнинг соғлиги ҳарбий хизмат учун яроқсиз деб топилган бўлса, жазони ўташдан озод қилинадилар. Бунда озод қилинаётган ҳарбий хизматчининг ҳуқуқини чекловчи ёки мажбурият юқловчи чеклашларсиз жазодан тўла озод қилинади.

ЖКнинг 75-моддасига биноан жазодан озод қилишда содир этилган жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражаси, содир этилган жиноятнинг тури, маҳкум шахсининг ижтимоий хавфлилик даражасини ҳисобга олиш ёки олмаслик назарда тутилмаган.

Аммо ЎЗР ЖПК 534-моддасининг тўртинчи қисмида руҳий касалликка дучор бўлган шахслардан ташқари, оғир касалликка дучор бўлган шахсларни ўталмай қолган жазодан озод қилиш масаласини ҳал қилишда судья содир этилган жиноятнинг оғирлиги, маҳкумнинг шахсини ва бошқа ҳолатларни ҳисобга олади дейилган.

Маҳкумни ўталмай қолган жазодан касаллиги туфайли озод қилганда судья уни фақат асосий жазодан эмас, балки қўшимча жазо чорасидан ҳам озод қилишга ҳақли ва бу ҳақда ажримда кўрсатади.

Шахснинг I ёки II гуруҳ ногиронлигининг ўзи уни озодликдан маҳрум қилиш жазосидан озод қилиш учун асос бўла олмайди. Маҳкумнинг оғир касаллиги жазони ўташга тўсқинлик қиладиган даражада бўлиши керак. Бу масала тиббий комиссиянинг хулосасига асосланиб ҳал қилинади.

Амнистия акти ёки авф этиш асосида жазодан озод қилиш

Амнистия эълон қилиш муайян туркумдаги шахсларнинг гуноҳидан кечиб, жиноий жавобгарлик ёки жазодан тўла ёки қисман озод қилишдан иборатдир. Шунингдек, амнистия актида жазонинг

қолган қисмини енгилроқ жазо билан алмаштириш судланганлигини олиб ташлаш ҳам кўрсатилиши мумкин.

Амнистия акти чиқариш ҳуқуқи Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 93-моддаси 23-бандига биноан Ўзбекистон Республикаси Президенти тақдимномаси билан Олий Мажлис Сенатига берилган. Амнистия акти орқали жавобгарликдан озод қилиш ушбу дарсликнинг XVII бобида берилганлиги сабабли бу бобда батафсил тўхталиб ўтирмай, амнистия акти орқали жазодан озод қилишнинг айрим муаммоларига тўхталиб ўтилди, холос.

Ўзбекистон ўз мустақиллигига эришганидан кейин амнистия акти орқали жавобгарликдан ва жазодан озод қилиш тўғрисидаги фармон тез-тез чиқарилмоқда. Бу жинойт жазо инсонпарварлик принципининг амалда қўлланишининг яққол намунаси.

Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги эълон қилинганлигининг ўн йиллиги муносабати билан чиқарилган амнистия тўғрисида фармонда қуйидаги маҳкумлар жазодан озод қилинсин, дейилган эди:

1) а) аёллар; б) вояга етмаган ёшида жиноят содир этган шахслар; в) ногиронлар ва жазони ўташга тўсқинлик қиладиган оғир касалликка чалинган шахслар; г) оғир ва ўта оғир жиноятларни содир этган шахслардан ташқари 55 ёшдан ошган эркаклар ва чет фуқаролари;

2) олти йилгача муддатга озодликдан маҳрум этилган ёки озодликдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаган жазоларга, шунингдек, эҳтиётсизлик орқасида содир этган жинояти учун ҳукм қилинган шахслар жазодан озод қилинсин.

Бу амнистия актида жазонинг муайян қисмини ўтаб бўлганларни ҳам жазодан озод қилиш кўрсатилган эди. Булар:

3) саккиз йилгача муддатга озодликдан маҳрум этилган ва тайинланган жазо муддатининг камида тўртдан бир қисмини ўтаган шахсларни жазодан озод қилиш;

4) ўн йилгача муддатга озодликдан маҳрум этилган ва тайинланган жазо муддатининг камида учдан бир қисмини ўтаган шахсларни жазодан озод қилиш;

5) ушбу фармон чиқарилган кунга қадар тайинланган озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўташ учун уч йилдан кам муддат қолган маҳкумларни жазодан озод қилиш кўрсатилган эди.

Ушбу Фармонда жазодан озод қилинмайдиган шахсларнинг жазо муддатининг ўталмаган қисми қуйидагича қисқартирилиши кўрсатилган эди:

а) қасддан содир этган жинояти учун ўн йилгача муддатга озодликдан маҳрум этилганларга – ярмига;

б) қасддан содир этган жинояти учун ўн йилдан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум қилинганларга учдан бир қисмига қисқартириш кўрсатилган эди.

Булардан ташқари ушбу Фармоннинг биринчи моддасида назарда тутилган шахсларни жавобгарликдан озод қилиш ҳамда ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятлар юзасидан олиб борилаётган тергов ишлари ва судда кўрилмаган ишлар ҳаракатдан тўхталиши назарда тутилган эди.

Амнистия тўғрисидаги ушбу Фармоннинг мазмунидан кўриниб турибдики, унда жиноят содир қилган шахслар устидан тергов ишлари ва судда кўрилган ишларни ҳаракатдан тўхтатиш, жиноий жавобгарликдан озод қилиш, жазодан озод қилиш, жазони муайян қисми ўталган бўлса жазодан озод қилиш ҳамда амнистия акти орқали жазодан озод қилинмайдиган шахсларнинг жазосини қисқартириш назарда тутилган эди. Ўзбекистон Республикаси Мустақилиги эълон қилинганлигининг ўн йиллиги муносабати билан чиқарилган амнистия тўғрисидаги фармон жуда кенг доирада шахсларни қамраб олган эди. Шунингдек, бу амнистия акти тўғрисидаги фармонда амнистия актини қўлланиш мумкин бўлмаган шахслар доираси ҳам баён қилинган эди.

Давомли ва узоққа чўзилган жиноятларга нисбатан эса амнистия акти чиққан кунга қадар жиноят тўхтатилган бўлса, амнистия акти қўлланиши мумкин. Жиноят тўхтатилмай яна давом эттирилган бўлса, амнистия акти қўлланмайди.

Амнистия акти орқали жазодан озод қилинган шахслар судланган ҳисобланадилар. Агар жазодан озод қилиш тўғрисидаги амнистия акти жазодан озод қилиш билан бирга судланганлигини ҳам олиб ташлаш кўрсатилган бўлса, жазодан озод қилинган шахслар судланмаган ҳисобланадилар.

Афв этиш асосида жазодан озод қилиш.

Афв этиш асосида жазодан озод қилиш Ўзбекистон Республикаси Конституция-сининг 93-моддаси 23-бандига биноан Ўзбекистон Республикаси Президентининг ваколатига киради. Суд ҳукми билан жиноий жазога ҳукм қилинган шахсни афв этиш асосида

асосий ва ижро этилмаган қўшимча жазолардан озод қилиниши ёхуд жазодан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиниши ёхуд жазодан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиниши ёки унга тайинланган жазонинг ўталмай қолган қисми енгилроқ жазо билан алмаштирилиши мумкин. Шунингдек, афв этиш асосида асосий жазодан озод қилиш билан бирга қўшимча жазодан ҳам озод қилиниши, судланганлиги олиб ташланиши мумкин. Амнистия акти чикқунча содир этилган, суриштирув, тергов ва ишни судда кўриш ҳукми қонуний кучга киргунча ҳибсда сақланган ҳамда жазони ўтаётган шахсларга нисбатан қўлланса (амнистия актида кўрсатилган шахслар доирасига), афв этиш эса фақат ҳукм қонуний кучга кирганидан кейингина қўлланилиши мумкин.

Афв этиш фақат қилмишига пушаймон бўлиб, гуноҳидан кечишни сўраб мурожаат қилингандагина қўлланилади. Агар шахс айби йўқ эканлигини таъкидлаб афв этишни сўраб мурожаат қилган бўлса, афв этилмай ишни охиригача кўриш давом эттирилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1992 йил 17 июлдаги фармони билан афв этишни амалга ошириш тўғрисидаги Низом қабул қилинган бўлиб, афв этиш:

а) ўлим жазосини озодликдан маҳрум қилиш жазоси билан алмаштириш;

б) асосий ёки қўшимча жазолардан қисман ёки тўла озод қилиш;

в) жазонинг ўталмай қолган қисмини енгилроқ жазо билан алмаштириш;

г) судланганлигини олиб ташлаш шаклида бўлиши мумкин.

Афв этиш Ўзбекистон судлари томонидан жиноий жазога ҳукм қилинган шахсларга нисбатан қўлланади.

Афв этиш тўғрисидаги масала фақат ҳукм қонуний кучга кирганидан кейингина маҳкумнинг шахсан ўзи берган илтимосномасига биноан кўриб чиқилади.

Афв этиш тўғрисидаги илтимосномани кўриб чиқишда содир этилган жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражасини, маҳкумнинг шахси, унинг хулқи, меҳнатга муносабати, жазони ўташ жойларида ташаббускор ташкилотларда қатнашуви, келтирилган зарарни қопланганлиги ва бошқа ҳолатларни ҳисобга олади. Афв этиш тўғрисидаги илтимосномага жазони ижро этиш муассасасининг тавсифномаси қўшиб берилади.

Афв этиш тўғрисидаги низомда афв этишни қўлланиши мумкин бўлмаган шахслар доираси кўрсатилмаган. Содир этилган

жиноятнинг ижтимоий хавфлилиги ва тайинланган жиноий жазо туридан қатъи назар, афв сўраб мурожат қилиши мумкин. Афв этишни амалга ошириш тўғрисидаги Низомнинг 6-моддасида белгиланишига кўра, ўта хавфли рецидивистлар, олдин амнистия акти асосида жазодан муддатидан илгари шартли озод қилинганлар, жазонинг қолган қисми енгилроқ жазо билан алмаштирилган шахслар судланганлик муддати ўтиб кетмасдан қасддан янги жиноят содир қилган бўлсалар ҳамда тузалиш йўлига ўтиб олишни истамаётган маҳкумларга нисбатан афв этиш алоҳида ҳоллардагина қўлланиши мумкин.

Ўлим жазосига ҳукм қилинган шахслар ҳукмни қонуний кучга кириш куни эълон қилинган пайтдан бошлаб ёки апелляция судининг ажрими маҳкумнинг қўлига топширилган кундан бошлаб етти сутка ичида афв сўраб мурожаат қилиши мумкин.

Афв сўраш тўғрисидаги илтимоснома кўриб чиқилмагунча ҳукмни ижро этиш мумкин бўлмайди. Ўлим жазосига ҳукм қилинган шахс афв сўраб мурожаат қилишни хоҳламаса, қонунда белгиланган тартибда акт тузилади. Афв сўраб мурожаат қилинган илтимоснома ҳам, афв сўрашни истамаганлиги тўғрисидаги акт ҳам уч кундан кечиктирилмай Президент аппаратига юборилиши керак.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти қошида афв этиш тўғрисидаги Комиссия мавжуд. Ушбу Комиссиянинг афв этиш тўғрисидаги хулосаси Ўзбекистон Президенти томонидан тасдиқланса фармон чиқарилади, рад қилинса қарор чиқарилади.

Ўлим жазосига ҳукм қилинганларни афв этиш тўғрисидаги фармон Ўзбекистон Республикасининг Олий суди, Ўзбекистон Республикаси Прокуратурасига юборилади. Бошқа жазо турларига ҳукм қилинганларга нисбатан афв этилганлик тўғрисидаги фармон Ички ишлар вазирлигига юборилади.

Президент томонидан афв этилган шахслар юзасидан янги очилган ҳолатлар бўйича ҳукм бекор қилинган ёки ўзгартирилган бўлса, бу ҳақда Президентга маълум қилинади.

7. Судланганликнинг муаммолари

Судланганлик жиноят ҳуқуқининг муҳим институтларидан бири ҳисобланади. Жиноят содир қилинган пайтдан то судланганлик муддати тугагунча жиноят ҳуқуқий муносабатлар келиб чиқади. Судланганлик эса, шахснинг содир қилган жинояти учун муайян жазо турига ҳукм этилганликдан келиб чиқадиган ҳуқуқий ҳолатдир.

Жазо тайинланган айблов ҳукми қонуний кучга кирган кундан бошлаб шахс судланган ҳисобланади. Судланганликнинг жиноят - ҳуқуқий оқибати шундан иборатки, жиноят кодексининг 78-моддасида кўрсатилган муддатлар ўтмасдан шахс янги жиноят содир этса, олдин судланган шахс томонидан жиноят содир этилган ҳисобланади ва бунда қонун мазмунига кўра, жиноят қасддан содир этилганлиги ёки эҳтиётсизликда содир этилганлигининг аҳамияти йўқ. Шахс ЖКнинг 78-моддасида кўрсатилган муддатлар мобайнида судланган ҳисобланади.

Жиноят қонунида судланганликнинг ижтимоий аҳамияти шундаки, шахс содир қилган жинояти учун тайинланган жазони ўтаб чиққанидан кейин уни яна жиноят йўлига ўтиб қолишининг олдини олиш мақсадида кузатиб туриш, жазони ўташ вақтида жазонинг мақсадига тўла эришилмаган бўлса, уларнинг устидан маъмурий назорат ўрнатиш орқали жазонинг мақсадига эришишни жазони ўтаб бўлганидан кейин давом эттиришдан иборат.

Муайян жиноятни содир этишда айбланиб ҳукм қилинган шахснинг қасддан янги жиноят содир этиши, унинг тузалиш йўлига ўтиб олишни истамаётганлигини кўрсатади ва шахсга нисбатан қаттиқроқ жиноят-ҳуқуқий чораларни қўлланишини тақозо қилади. Жиноят қонунида судланганлик институтини белгилаш ана шунинг учун ҳам муҳимдир.

Шахс судланганлик муддати мобайнида (78-моддада кўрсатилган муддатлар ўтмасдан) янги жиноят содир қилса бир қатор жиноят-ҳуқуқий оқибатлар вужудга келади ва булар қуйидагилардир:

1) судланганлик муддати мобайнида шахс қасддан янги жиноят содир этса, ЎзР ЖКнинг 56-моддаси биринчи қисмининг «н» бандида белгиланишига кўра, жазони оғирлаштирувчи ҳолат ҳисобланади;

2) қасддан қилган жиноят учун судланганлик муддати мобайнида ҳар қандай қасддан жиноят содир этиш рецидив жиноят деб топилади.

3) қасддан қилган жинояти учун судланган шахс яна ўша жиноятга ўхшаш жиноятни қасддан содир этса, хавфли рецидив жиноят, шахс эса хавфли рецидивист деб ҳисобланади;

4) ЖК 34-моддасининг учинчи қисмида назарда тутилган асослар мавжуд бўлса, шахс ўта хавфли рецидивист деб топилиши мумкин;

5) судланганлик муддати мобайнида янги жиноят содир этилса ЎзР ЖКнинг 65, 66, 66¹-моддаларида назарда тутилган жавобгарликдан озод қилиш қўлланилмаслиги мумкин;

б) судланганлик муддати мобайнида шахс янги қасддан жиноят содир этса, ЎзР ЖКнинг 70,71-моддаларида назарда тутилган жазодан озод қилиш қўлланилмаслиги мумкин;

7) илгари қасддан жиноят содир этганлиги учун озодликдан маҳрум этиш жазосига ҳукм қилиниб, судланганлик муддати мобайнида қасддан янги жиноят содир қилган шахсларга нисбатан шартли ҳукм қилиш (ЖК 72-моддасининг 7-қисми) қўлланилмайди;

8) илгари қасддан содир этган жинояти учун озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган шахс қасддан янги жиноят содир этса жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш (73-модда) ва жазони енгилроғи билан алмаштиришни (74-модда) қўллаш учун суд тайинланган жазонинг кўпроқ қисмини ўтаб бўлганлиги талаб қилинади ва қонунда белгиланган бошқа оқибатлар келиб чиқиши мумкин.

Жазо тайинланган айблов ҳукми қонуний кучга кирган кундан бошлаб шахс судланган ҳисобланади. Аммо ЎзР ЖКнинг 78-моддасида белгиланган муддатлар асосий ва қўшимча жазоларни ўтаб бўлган ёки бу жазолардан озод қилинган кундан бошлаб судланганлик муддатини ҳисоблаш бошланади.

ЎзР ЖКнинг 78-моддасида белгиланишига кўра, қуйидаги муддатлар тугаса шахс судланмаган ҳисобланади:

а) шартли ҳукм қилинганларга нисбатан синов муддати тугаган кундан бошлаб;

б) хизмат бўйича чеклаш ёки интизомий қисмга жўнатиш тарзидаги жазоларни ўтаб чиққач;

в) жарима жазоси ижро этилган кунда кейин, шунингдек, муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш ёки ахлоқ тузатиш ишлари жазолари ўталганидан кейин бир йил ўтгач;

г) қамоқ жазоси ўталганидан кейин – икки йил ўтгач;

д) беш йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси ўталганидан кейин – тўрт йил ўтгач;

е) беш йилдан ортиқ, лекин ўн йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси ўталгандан кейин – етти йил ўтгач;

ж) ўн йилдан ортиқ, лекин ўн беш йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси ўталганидан кейин – ўн йил ўтгач.

Ушбу муддатлар ўтганидан кейин агар шахс янги жиноят содир қилмаган бўлса унинг судланганлиги автоматик равишда бекор бўлади.

Аммо ўн беш йил ва ундан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўтаб чиққан шахсларнинг судланганлиги ўз-ўзидан бекор бўлмай, фақат суд судланганликни олиб ташлайди. ЎзР ЖКнинг 79-моддаси иккинчи қисмида белгиланишича, ўн беш йил ва ундан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўтаб чиққан шахслар ҳамда ўта хавфли рецидивистлар, агар улар жазони ўтаб чиқганидан кейин ўн беш йил мобайнида янги жиноят содир этмасалар, суд уларнинг судланганлигини олиб ташлаши мумкин.

Ушбу қонун нормасида қасдан ёки эҳтиётсизликдан жиноят содир қилганлиги учун озодликдан маҳрум этиш жазосини ўтаб чиққанларга ажратилмайди. Шунингдек, ушбу ўн беш йил ва ундан ортиқ муддат яхлит жазо муддатини назарда тутмоқдами ёки ўртада узилишлар бўлиб, жами озодликдан маҳрум қилишнинг ўтаган вақтларини қўшганда ўн беш йил ва ундан кўп муддатни ташкил қилишнинг ўзи етарлими? Бу ҳақда Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарори орқали тушунтириш берса мақсадга мувофиқ бўлар эди. Бундан ташқари, вояга етмаган даврда ўталган озодликдан маҳрум қилишни бу муддатга қўшиш керакми ёки керак эмасми?

ЎзР ЖКнинг 78-моддасида белгиланган муддатлар тугамасдан ҳам судланганликнинг бекор бўлиши мумкинми? Бу ҳақда қонунда аниқ кўрсатиб қўйилган бўлиб, ЖК 79-моддасининг биринчи қисмида агар шахс озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўтаб бўлганидан кейин унга нисбатан маъмурий ёки интизомий таъсир чоралари қўлланилмаган бўлса жамоат бирлашмаси, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органи, жамоа ёки жазони ўтаб чиққан шахснинг ўзи берган илтимосномасига кўра, суд ЖКнинг 78-моддасида назарда тутилган муддатларнинг камида ярми ўтганидан кейин унинг судланганлигини суд олиб ташлаши мумкин.

Ушбу қонун нормасининг мазмунига кўра, суд фақат озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўтаб чиққан шахсларнинг судланганлигини олиб ташлаши мумкин. Бошқа жазоларни ўтаб чиққан шахсларнинг судланганлигини олиб ташлашга суд ҳақли эмас. Чунки бошқа турдаги жазоларнинг судланганлик муддати жуда қисқа бўлиб, бу вақт ичида шахснинг олдинги жиноий фаолиятини тиклаган ёки тикламаганлигини, жиноий гуруҳдаги шериклари билан алоқани тикладими ёки йўқми деган масалаларни аниқлашнинг

иложи бўлмайди. Шунга кўра, озодликдан маҳрум қилишдан бошқа турдаги жазоларнинг судланганлик муддати жуда қисқа белгиланганлиги туфайли уларнинг судланганлигини олиб ташлаш мақсадга мувофиқ эмас.

Юқорида таъкидлаганимиздек, судланганлик бир қатор жиноят-ҳуқуқий оқибатларни келтириб чиқариши мумкинлигини ҳисобга олиб, унинг муддатларини тўғри ҳисоблаш янги содир қилинган жиноятни тўғри квалификация қилиш ва жазо тайинлашда ҳамда ва одил судларни амалга оширишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Озодликдан маҳрум қилишдан бошқа турдаги жазоларни ўтаб чиққанларга нисбатан судланганлик муддатини ҳисоблашда деярли муаммо келиб чиқмайди. Чунки жазо турларининг қанча муддатини ўтаганлиги судланганлик муддати билан боғланмаган. Масалан, ахлоқ тузатиш ишларининг бир ойини ёки олти ойини ёхуд ҳамма муддатини ўтаб чиққанлигидан қатъи назар, судланганлик муддати бир йил белгиланган. Қамоқ жазосини бир ой ёки тўрт ой ёхуд олти ой ўтаб чиққанлигидан қатъи назар, шахс икки йилгача судланган ҳисобланади.

Озодликдан маҳрум қилишда эса бошқача ҳолат бўлиб, судланганлик муддати суд томонидан тайинланган озодликдан маҳрум қилишнинг ўталган қисми билан боғлаб белгиланган.

Жазодан муддатидан илгари шартли равишда озод қилинган ёки жазонинг қолган қисми енгилроқ жазо билан алмаштирилган тақдирда шахснинг судланганлик муддатини ҳисоблаш тартиби қандай бўлади деган савол туғилади.

Бу борада ЎзР ЖК 80-моддасининг иккинчи қисмида шундай дейилади «Агар шахс тайинланган жазодан қонунда белгиланган тартибда муддатидан илгари озод қилинган ёхуд жазо енгилроғи билан алмаштирилган бўлса, судланганлик муддати жазодан муддатидан илгари шартли озод қилинган ёки енгилроғи билан алмаштирилган жазонинг амалда ўтаб бўлинган қисмидан ҳисобланади» дейилади. Демак, жазодан муддатидан илгари шартли равишда озод қилинган бўлса, судланганлик муддати суд ҳукми билан тайинланган озодликдан маҳрум қилишнинг муддатидан эмас, балки жазони ҳақиқатдан ўтаб бўлинган қисмидан олиниши керак. Масалан, айтайлик, эҳтиётсизликдан содир этган жинояти учун суд айбдорга олти йил муддат тайинласа, жазонинг ярмини, яъни уч йилини ўтаб бўлганидан кейин жазодан муддатидан илгари шартли озод қилинса, унинг судланганлиги жазонинг ҳақиқий ўталган

қисмидан олиниб тўрт йил бўлади. Агар суд ҳукми билан тайинланган муддатидан олинганида эди, судланганлик муддатини етти йил деб олишга тўғри келиб қолар эди.

Жазодан муддатидан илгари шартли озод қилинганда судланганликни ҳисоблашнинг бошланиши шартли равишда озод қилинган пайтдан бошлаб ҳисобланади. Агар суд жазодан муддатидан илгари шартли равишда асосий жазодан озод қилиш вақтида қўшимча жазодан озод қилмаган бўлса, судланганлик муддати қўшимча жазони ҳам ўтаб бўлган кундан бошлаб ҳисобланди.

Агарда озодликдан маҳрум қилиш жазоси ЖКнинг 74-моддаси асосида енгилроқ жазо билан алмаштирилган бўлса, судланганлик муддати озодликдан маҳрум қилишнинг ҳақиқий ўталган қисмидан олиниб, судланганлик муддати алмаштирилган енгилроқ жазони ўтаб бўлган кундан бошлаб ҳисобланади.

Агар жазони ўтаб чиққан шахс судланганлик муддати тугамай яна янги жиноят содир этса, муддатнинг ўтиши тўхтатилади. Илгари содир этилган жиноят учун судланганлик ҳолатининг тугаш муддати охири содир этилган жиноят учун (асосий ва қўшимча) жазони амалда ўтаб бўлганидан бошлаб ҳисобланади.

Судланганлик муддатининг ўтиб кетганлиги ёки судланганликнинг олиб ташланиши муносабати билан унинг барча ҳуқуқий оқибатлари бекор бўлади.

Жазони ўтаган, аммо қонуннинг ўзгариши билан бундай қилмиш жиноят деб ҳисобланмайдиган тақдирда, шунингдек, содир қилинган жиноят учун тайинланган жазони ўтаб бўлиниши билан судланганлик ҳолатининг тугалланиши белгиланган бўлса шахс судланмаган деб ҳисобланади. Жиноий жавобгарликдан озод қилинган шахслар ва жазони ижро этиш муддати ўтиб кетганлиги муносабати билан жазодан озод қилинганлар ҳам агар улар ЖКнинг 69-моддасида назарда тутилган муддатлар мобайнида бошқа қасддан янги жиноят содир қилмаган бўлсалар судланмаган ҳисобланадилар.

Агарда шахс бир неча жиноятлар учун ёки бир неча ҳукмлар юзасидан озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган бўлса, жиноятнинг оғирроқ тури бўйича судланганлик муддати тугагунча у барча жиноятлари учун судланган ҳисобланади.

Мундарижа

Кириш	
I боб. Жиноят қонунининг ҳудуд ва вақт бўйича амал қилиши	
1. Жиноят қонунининг ҳудуд бўйича амал қилишидаги муаммолари	
Жиноят қонунининг вақт бўйича амал қилишидаги муаммолари	
II боб. Жиноятлар ва уларни таснифлашдаги муаммолар	
Жиноятларни таснифлашдаги муаммолар	
Жиноий жавобгарлик ва унинг муаммолари	
Жиноят таркибининг жиноятни квалификация қилишдаги аҳамияти	
Жиноят субъекти ва унинг муаммолари	
III боб. Жиноятда иштирокчиликнинг муаммолари	
Иштирокчиликда содир этилган жиноятларни квалификация қилишдаги муаммолар	
Жиноятда иштирокчиликнинг турлари	
Иштирокчиликнинг шакллари бўйича квалификация қилишнинг муаммолари	
Жиноятда иштирок этганлик учун жавобгарлик доираси	
Жиноятга дахлдорликнинг муаммолари	
IV боб. Бир қанча жиноятлар содир этилганда жиноятларни квалификация қилиш ва жазо тайинлашдаги муаммолар.	
Бир қанча жиноят содир этишдаги муаммолар ва унинг алоҳида жиноят содир этишдан фарқи	
Такроран содир этилган жиноятларни квалификация қилиш ва жазо тайинлашдаги муаммолар	
Жиноятлар мажмуини (жамини) квалификация қилиш ва жазо тайинлашдаги муаммолар	
Рецидив жиноятни квалификация қилиш ва жазо тайинлашдаги муаммолар	
V боб. Айрим жиноий жазоларнинг муаммолари	
1. Жиноий жазолар ва уларнинг белгилари	
2. Аҳлоқ тузатиш ишларининг муаммолари	
3. Озодликдан маҳрум қилиш жазосининг муаммолари	
VI боб. Жазо тайинлашнинг муаммолари	
1. Бир неча жиноят учун жазо тайинлашнинг муаммолари	
2. Бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинлашнинг муаммолари	
3. Қонунда кўрсатилганидан ҳам енгилроқ жазо тайинлаш	
4. Тамом бўлмаган ва иштирокчиликда содир этилган жиноят учун жазо тайинлаш	

VII боб. Жавобгарликдан ва жазодан озод қилишнинг муаммолари	
Жавобгарликдан озод қилишнинг муаммолари.....	
Жазодан озод қилишнинг муаммолари.....	
Касаллик ёки меҳнат қобилиятини йўқотиш оқибатида жазодан озод қилиш.....	
Жазони енгилроғи билан алмаштиришнинг муаммолари	
Амнистия акти ёки авф этиш асосида жазодан озод қилиш.....	
Судланганликнинг муаммолари	

Муҳаммадҷон УСМОАЛИЕВ

**ҲОЗИРГИ ЗАМОН
ЖИНОЯТ ҲУҚУҚИ МУАММОЛАРИ**

Муҳаррир: С.Салимова.
Техник муҳаррир: Ж.Абдужалилов.
Компьютерда саҳифаловчи: А.Худайбергенова.

Босишга рухсат этилди:
Ҳажми: . Адади: Буюртма: №
ТДЮИ кичик босмахоансида босилди.
Тошкент шаҳри, Сайилгоҳ, 35.